

YU ISSN 0351-4552

ХЕРЦЕГОВИНА

часопис за културно
и историјско наслеђе

Wanni - Horwitz

1986.

IZDAVAČ:

ARHIV HERCEGOVINE MOSTAR
MUZEJ HERCEGOVINE MOSTAR
REGIONALNI ZAVOD ZA ZAŠTITU
SPOMENIKA KULTURE I PRIRODE
MOSTAR
RADNA ORGANIZACIJA »STARI GRAD«
MOSTAR

Z a i z d a v a č a:

Zulfikar Džankić
Borika Vanović
Braco Popovac
mr Džihad Pašić

R e d a k c i o n i o d b o r

mr Tomislav Andelić, urednik, dr Drago Borovčanin, Branko Dželetović, dr Sulejman Grozdanić, dr Ahmed Hadžirović.
mr Velimir Laznibat, dr Božo Madžar, dr Vlajko Palavestra, mr Amir Pašić, mr Marijan Sivrić, dr Marko Šunjić, dr Smail Tihić, Šaban Zahirović, urednik,
mr Anđelko Zelenika, urednik.

Odgovorni urednik
mr Anđelko Zelenika

Lektor i korektor
mr Velimir Laznibat

Sekretar redakcije
Branko Antelj

Naslovna strana
Bobo Samardžić

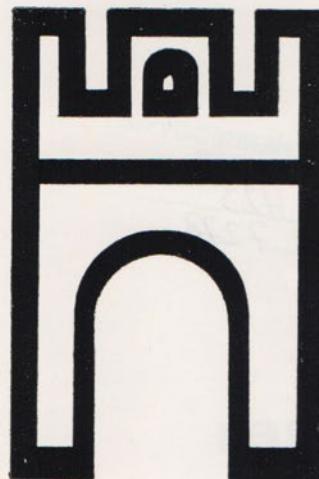

Časopis finansira SIZ kulture
opštine Mostar

SIZ za kulturno-istorijsko i prirodno
nasljeđe BiH

hercegovina

časopis za kulturno i
istorijsko nasljeđe

Mostar
1986.

5

MUZEJ HERCEGOVINE
MOSTAR

sig. H28
Inv. br. 7278

rasprave, studije i članci

Knjiznica je u stalnoj razvoju prema novim potrebama i interesima čitatelja. U njoj se čuvaju knjige i časopisi iz oblasti znanosti, umetnosti, kulturnih i društvenih aktivnosti. Knjiznica je sredstvo za razvoj i obrazovanje, za razumevanje sveta i života, za razvoj i razširjanje znanja.

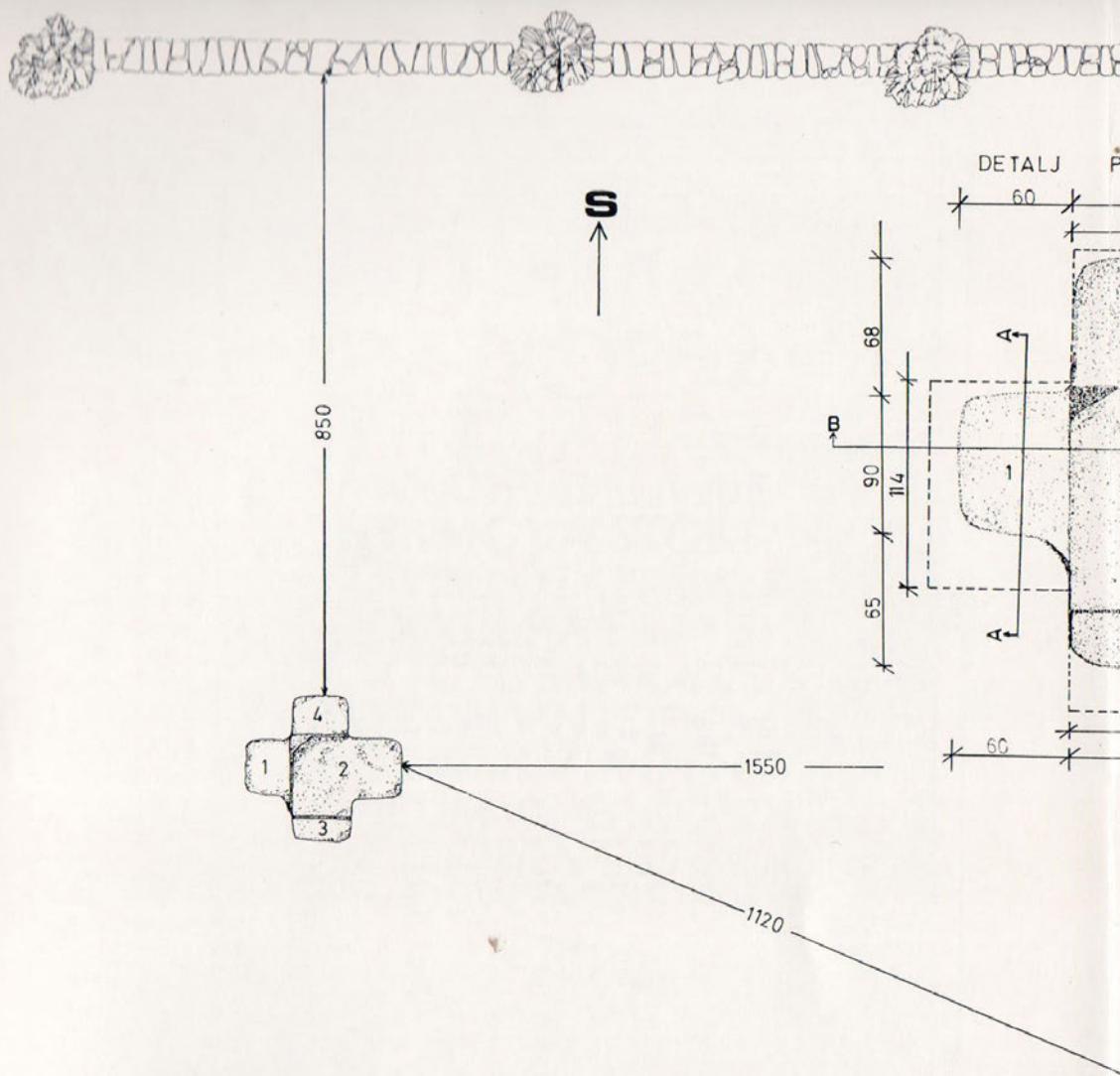
VUKOSAVA ATANACKOVIĆ-SALČIĆ

ZAŠTITA ANTIČKOG EPIGRAFSKOG SPOMENIKA IZ KARLOVA HANA (PRISOJE) KOD DUVNA

Na lokalitetu Bara u Karlovu Hanu, u zaseoku Ljubićići, u selu Prisoju, jugozapadno od Duvna, a na obali Buškog blata i današnjeg jezera za hidroelektranu Orlovac pronađen je 1970. godine jedan značajni antički nadgrobni spomenik sa natpisom, ugrađen u sekundarnoj upotrebi u dno krstionice (piscina) kasnoantičke bazilike (*ecclesia ruralis*), koja je otkopana 1968. i 1969. godine i nakon toga ostaci zatrpani, u okviru projekta istraživanja arheoloških lokaliteta na području izgradnje buduće akumulacije.¹ U natpisu se po prvi put navodi epigrafsko svedočenje naziva »municipium Delminensium«, za šire područje današnje duvanske opštine u antičko doba. Zbog velikog značaja tog spomenika za područje na kome je pronađeno, kao i za rani antički period ovog dela rimske provincije Dalmacije, bilo bi potrebno, pored ostalog, izneti i interesantne okolnosti pod kojima je taj rimski epigrafski spomenik otkriven, izvađen iz zemlje i zaštićen, a što do sada nije bilo spomenuto prilikom publikovanja tog nalaza.² Spomenik je zajedničkom akcijom Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Mostaru i Skupštine opštine Duvno, čim je pronađen, spašen od uništavanja i prebačen na čuvanje u Duvno.³

Opis antičkog spomenika sa natpisom

Spomenik je u obliku kamene ploče, koja je odbijena od većeg kamenog spomenika (*cippus*) forme kvadra, koji je verovatno imao sve četiri strane ukrašene sa ramom, natpisom ili likovnim predstavama pokojnika, od čega se sačuvao samo deo rama sa bočne strane sa profilacijom (Tabla I). Spomenik je rađen od

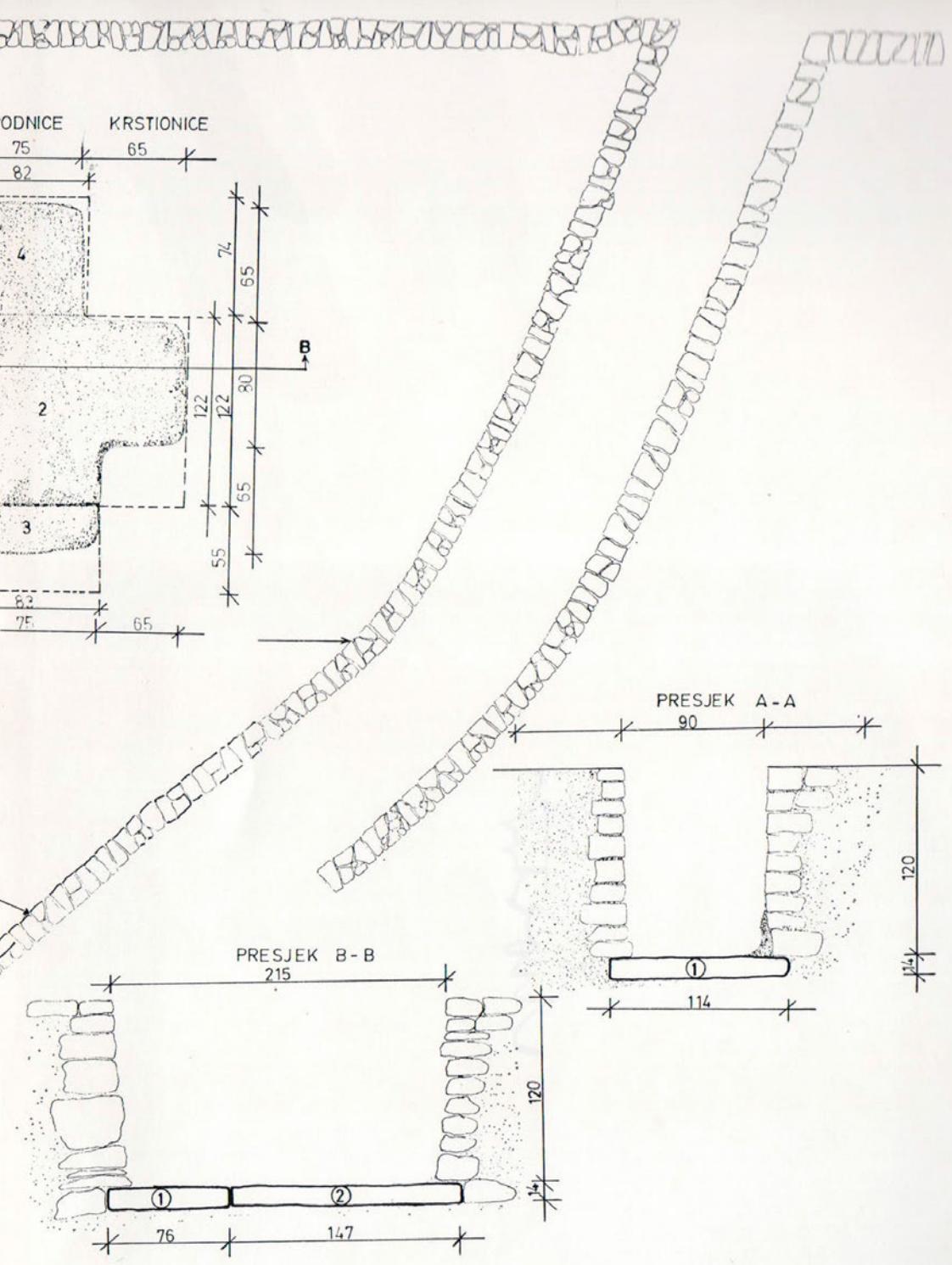
DUVNO

PRISOJE - KARLOV HAN

LOKALITET „BARA“ - 1970 g.

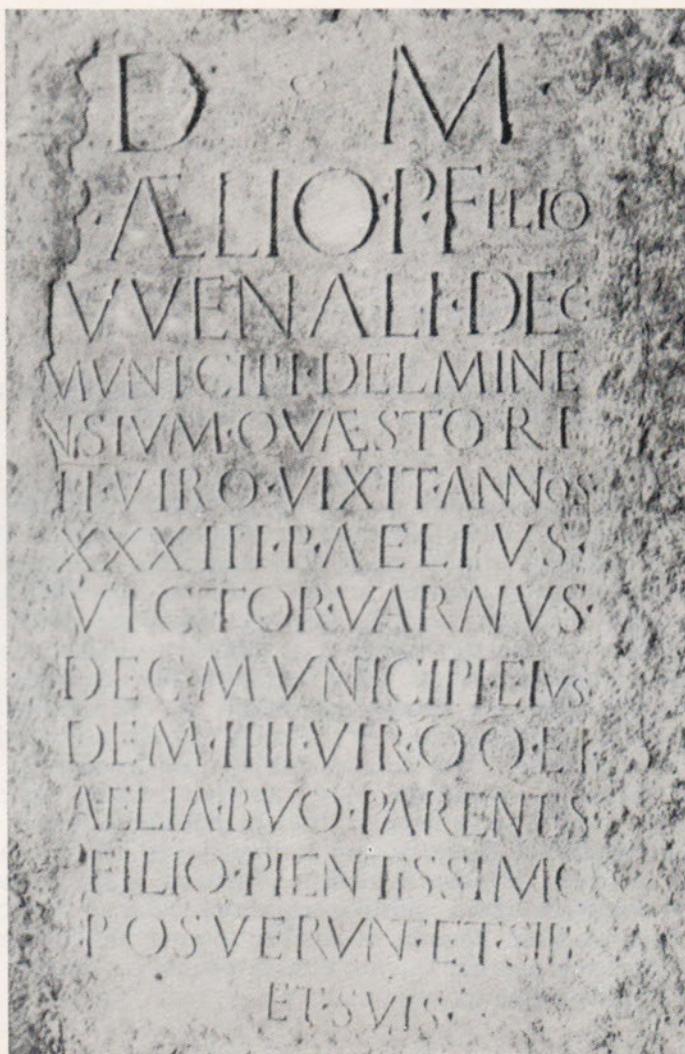
SITUACIJA OTKRIVENE

KRSTIONICE

om (piscina): a) osnova, b) presek A—A, presek B—B.

mekšeg kamena uzetog iz okoline. Dimenzije kamene ploče su: dužina 110 cm, širina 76 cm i debljina 13—14 cm. Natpisno polje (*titulus*) obuhvata sredinu ploče, dimenzije 79 x 42 cm, dok je rub

Slika 1. Epografski nadgrobni spomenik iz Karlova Hana (Prisoje) kod Duvna (Fotografisao A. Zelenika 1970. godine)

oko natpisa širine 14—17 cm. Ram oko natpisa je verovatno bio isto profilisan, kao i na bočnoj strani, ali je otučen prilikom ugrađivanja u dno krstionice. Tada su stradala i slova uz unutrašnji rub rama, sa leve gornje strane natpisa, a jednim delom su bila

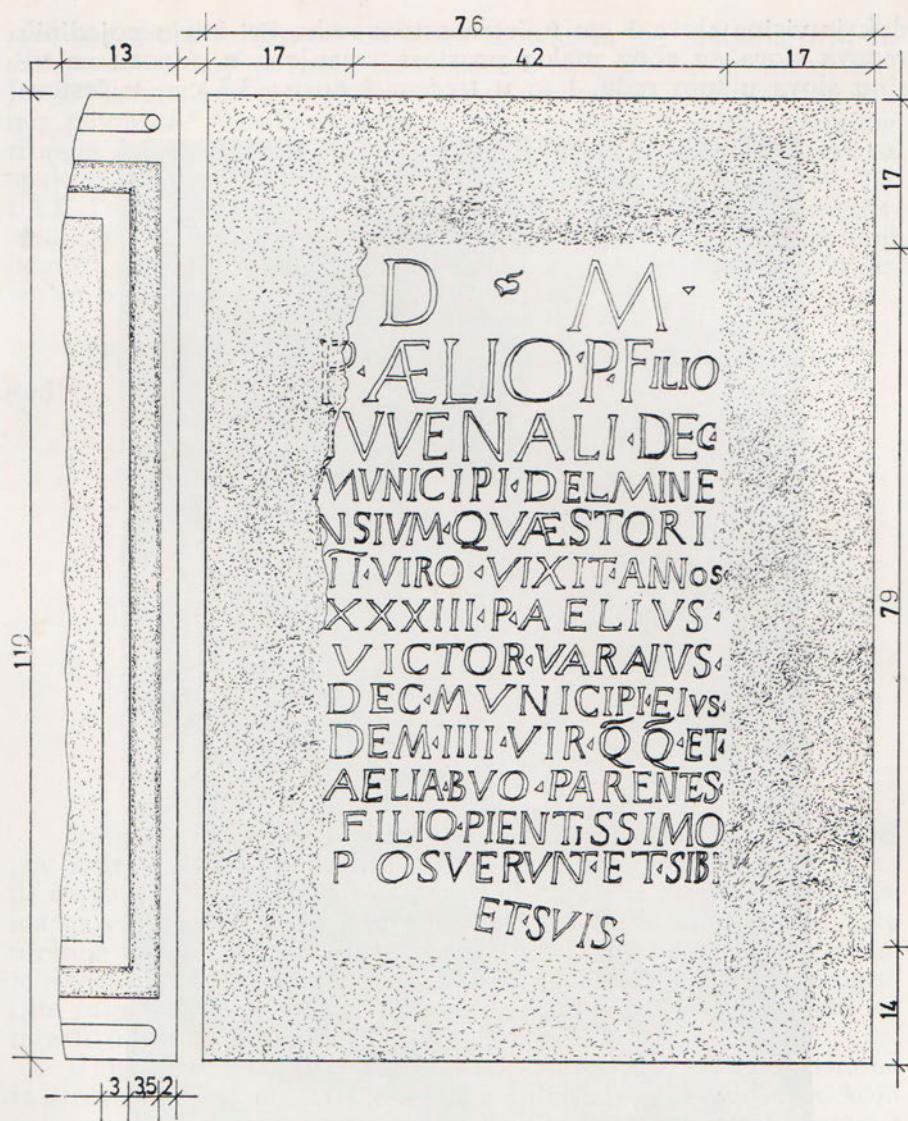
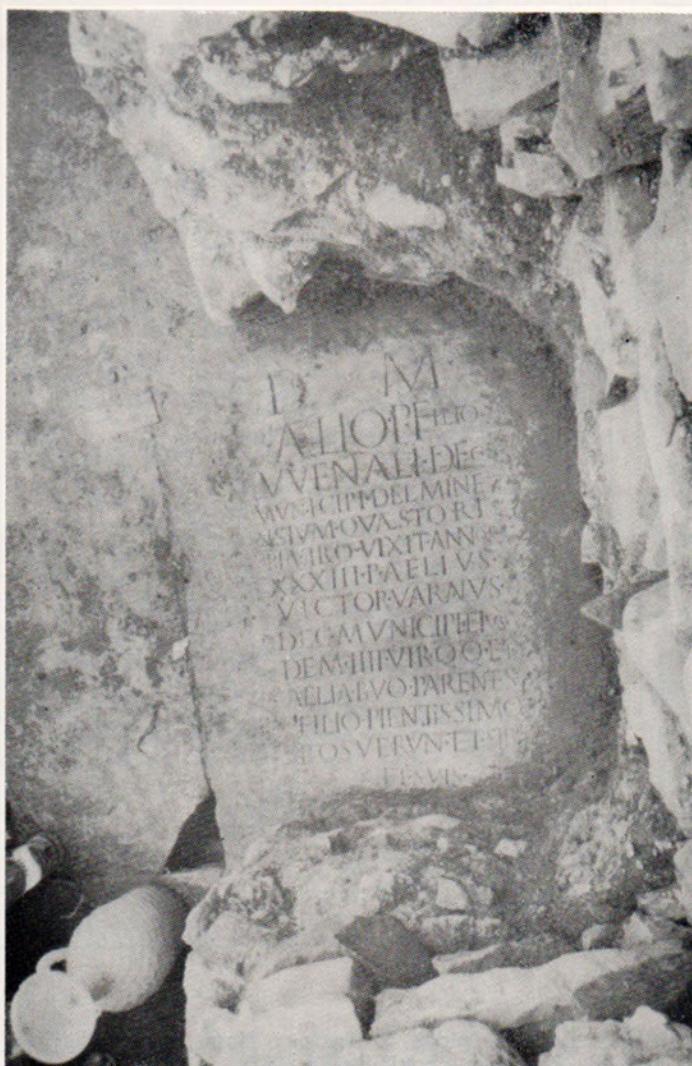

Tabla I Faksimil natpisne ploče iz Karlova Hana (Prisoje) (Crtež V. Atanacković-Salčić, 1970)

prekrivena i malterom kojim je bio premazan pod krstionice (slika 2). Natpis sadrži 14 redova dobro čitljivog i očuvanog teksta na starolatinskom jeziku pisanog pravilnom monumentalnom kvadratom kapitalom (*capitalis quadrata*). Visina slova je nejednaka i varira od 8 cm u prvom redu, 7 cm u drugom redu, 5 cm u trećem redu, a od četvrtog do trinaestog reda visina iznosi 3,5 cm,

dok je visina slova 3 cm u četrnaestom redu. Pri kraju pojedinih redova slova su zbog malog prostora smanjena u odnosu na visinu slova u tom redu, i to u trećem redu na 3,5 cm, u šestom

Slika 2. Dno krstionice sa ugrađenom nadgrobnom pločom sa natpisom **municipija Delminensijuma** (Fotografisao A. Zelenika 1970. godine)

redu na 3 cm, a u devetom redu na 2 cm. Neki od istraživača takav način tumače kao manir vremena ili slobodnom interpretacijom umetnika klesara. Početak natpisa ima konsekrativnu formulu *D(is) M(anibus)*, što u prevodu znači da je dušama pokojnika po-

svećen spomenik. Između tih slova je uklesan list bršljana (*hedera distigentes*), koji je inače čest znak na nadgrobnim spomenicima, jer prikazuje, kao simbol, večiti krug umiranja i rađanja, mit večnog povratka.⁴ Karakteristična je interpunkcija u obliku urezanog trougla između svake reči i skraćenice. Osobina natpisa je i pojava spajanja slova (*ligatura*) i to najviše po dva slova i to *AE, AN, TE* i *NT*. Trebalo bi napomenuti da u dvanaestom redu u reči »*pientissimo*«, slovo »*I*« je dopisano naknadno uz slovo »*T*«, što ne čini ligaturu; iznad broja »*II*« u šestom redu i iznad slova »*QQ*« u desetom redu nalazi se jedva vidljiva oznaka.

Čitanje natpisa:

- Red 1. . . *D(is) M(anibus)*
P(ublio) Aelio P(ubli) filio
Iuvenali dec(urioni)
municipi Delmine-
5. . . *nsium quaestori*
II(duum) viro. Vixit annos
XXXIII. P(ublius) Aelius
Victor Varanus
dec(urio) municipi eius-
10. . . *dem IIII (quattuor) vir q(uin)q(uennalis) et*
Aelia Buo parentes
filio pientissimo
posuerunt et sib(i)
et suis

Natpis je lako i dobro pročitao I. Bojanovski, protumačio njegov sadržaj, te ga datirao ili u početak druge polovine II v. n. e., ili nešto kasnije, navodeći njegove paleografske karakteristike pisma, posvetu u dativu, konsekrativnu formulu D. M., ligature, a te osobine odgovaraju epohi Antonina.⁵ Uz male korekcije teksta dajem svoju transkripciju čitanja,⁶ faksimil crteža natpisa i fotografiju snimljenu odmah pri pronalasku nadgrobnog spomenika na terenu (slika 1, tabla I).

U natpisu se po prvi put navodi »*municipium Delminensium*« sa šireg područja duvanjske opštine i magistratska porodica, koja je u gradu Delminiju, centru municipija imala visoke državne i građanske funkcije. Tako je ličnost, kojoj se podiže spomenik, *Publike Elije Juvanal* bio dekurion, kvestor i duumvir, a njegov otac *Publike Elije Viktor Varanus* bio je dekurion i kvatuorvir. Funkcije dekuriona i duumvira su pripadale gradskom veću (*ordo*), a funkcija kvestora je bila visoka državna služba državnog blagajnika kome je bila dužnost da skuplja državne prihode. Funkcija kvatuorvira je bila funkcija kolegija četvorice, koji su imali dužnost da svake pete godine vrše popis građana i na osnovu cenzusa izvrše izbor gradskog senata (*ordo decurionum*).⁷ Takav broj važnih

funkcija za tadašnje društveno uređenje, koje su imala dvojica iz jedne porodice u gradu Delminijumu, u jednom određenom vremenskom periodu u II veku n. e., pokazuju veoma mnogo o ustrojstvu municipija i magistrata ne samo u njemu već i u čitavoj provinciji Dalmaciji. Ako je tačno da je porodica Publijia Elija dobila rimski civitet (građansko pravo) u vreme cara Hadrijana (Publius Aelius Hadrianus, 117—138. n. e.), onda je u isto vreme već moralo postojati izgrađeno naselje, koje je moglo dobiti municipalnu konstituciju *Delminensium*, sa osnovnom gradskom urbanom jezgrom i javnim zgradama, forumom, sudnicom i gradskom većnicom, kakvo je otkopao Karlo Pač na lokalitetu Crkvini i Karauli u Duvnu,⁸ o čemu treba voditi računa pri određivanju lokacije grada *Delminijuma*.

Značaj sadržaja natpisa na spomeniku

Značaj tog natpisa nije samo u njegovoj savršenoj i estetskoj formi. Mnogo je važniji sadržaj koji na neki način određuje mesto i položaj Delminija. Delminjska municipalna zajednica bila je poznata i odranije, a potvrđena pisanim i epigrafskim svedočanstvima. Tako je već istoričar Strabon naveo Delminij među unutrašnje delmatske gradove, ali i pored svih napora i brojnih pretpostavki istraživača položaj Delminijuma ostao je sporan u nauci. Natpis iz Karlova Hana (Prisoje) nedvojbeno ukazuje da Delminij treba tražiti na Duvanskem polju, možda čak i u današnjem gradu Duvnu.⁹

Sadržaj natpisa na spomeniku potakao je istraživače (arheologe, istoričare i filologe) da raspravljaju o lokaciji praistorijskog i antičkog grada Delminijuma. Između ostalih mišljenja i mišljenje I. Bojanovskog, da se antički, pa i praistorijski Delminijum nalazio u Prisoju gde je pronađen taj natpis, upoređujući i nove arheološke nalaze koje je otkopao u Prisoju (kasnoantička bazilika) i u Crvenicama u južnom delu Duvanskog polja,¹⁰ čini se da se ne bi moglo uzeti kao konačno rešenje, jer bi trebalo za takvu sigurnu tvrdnju, pored brojnih arheoloških nalaza na terenu, više arheoloških dokaza koji se mogu pribaviti samo sistematskim arheološkim iskopavanjima, a ne povremenim i pojedinačnim nalazima i iskopavanjima, te topografskim i hodološkim istraživanjima i površinskim nalazima na terenu. Stoga pri oceni navedenih dokaza da se Delminijum (praistorijski i antički) nalazi u Prisoju i na gradinama iznad naselja moramo se ubuduće služiti naučnim i odgovarajućim arheološkim relevantnostima, koje su u ovom slučaju izostale ili su još uvek nedorečene i nedovoljno dokumentovane.

Tako, na kraju svoje rasprave, I. Bojanovski zaključuje: »Kao što se iz izloženog vidi, antički i kasnoantički nalazi iz Prisoja i Crvenica postavlaju pred nas nova pitanja, bacajući novo

svjetlo i na problem ubikacije Delminija. Stoga bi buduća istraživanja trebalo usmjeriti na bolje upoznavanje ovih naselja. S obzirom na lijep i zaklonjen položaj Prisoja, njegovu južnu eksponiciju, zaštićenu od sjevernih vjetrova i hladnoća, dobre pašnjake i plodnu zemlju (Buško blato), prednost ipak treba dati Prisoju. To potvrđuju i arheološki nalazi na prvom mjestu novi natpis.»¹¹

Veoma je važan sadržaj natpisa, a koji na neki način određuje širi položaj municipija Delminensijuma. Tako već D. Sergejevski navodi poznati natpis iz Trilja (CILIII 3202), koji govori o pravci mosta na Cetini, a datiran je u 184. godinu n. e., i koji glasi: »... pontem Hippi fluminis vetustate corruptum restituti, sumpsum et operas subministrantibus novensibus, delminensibus, riditus, curante et dedicante L. Junio Rufino Proculiano leg. pr. pr.«¹² To prvo epigrafsko svedočenje Delminensijuma, koji se navodi u natpisu iz Trilja na Cetini, jasno ukazuje da antički Delminijum treba tražiti u središtu ilirskog plemena Delmata na Duvanjskom polju, a ne na raskršću rimskih puteva u Prisoju.

Međutim, već tri ranije nađena antička dekurionska natpisa na Duvanjskom polju, iz Mokronoga,¹³ iz Žbanice u Stipanićima¹⁴ i Šujice,¹⁵ konačno su potvrdili da se u Duvnu nalazio »municipium Delminensium«.

Naime, epigrafski nadgrobni spomenik u kome se navode članovi magistratske porodice, koja je već u odmakloj dobi romanizacije, a što se vidi po njihovim imenima (Publije Elije Juvenal i Publije Elije Viktor Varanus), zatim površinski nalazi po okolnim parcelama i legenda o Sirkovac-gradu u Prisoju, te ostaci na praistorijskim gradinama na Gradini, na Ratkovoј glavici i na Gradini u Zamršcu,¹⁶ svi nalazi iz raznih perioda, nisu dovoljni elementi da se praistorijski i antički grad Delminijum locira u Prisoje. Nalaz spomenika sa nazivom municipija u Prisoju ne mora dokazivati da je grad Delminijum bio u tom mestu niti da je antički grad morao biti logični nastavak praistorijskog delmatskog grada Delminijuma na gradinama oko Prisoja. Kako navodi I. Bojanovski, »Apijanov opis ilirskog Delminiona mogao bi se jednako, pa i s više razloga, primijeniti na gradine u Prisoju i one oko Prisoja, kao što se primjenjuju na gradinu Lib ili Gradinu kod Gaja (Duvno).»¹⁷

Kako se u natpisu iz Karlova Hana (Prisoje) navode nosioci magistratskih funkcija municipija Delminensijuma, koji su mogli biti sahranjeni na svom posedu, ili u blizini svojih letnjikovaca, a što im je takvo posedovanje omogućivao visoki rang u gradskoj opštini, to još uvek ne dokazuje da je pronađeni natpis na spomeniku presudan, pored ostalih navedenih dokaza, u rešavanju pitanja određivanja antičkog Delminija u Prisoje. Primera za to imamo u poznatom rimskom epigrafskom spomeniku sa natpisom Publija Aplija Plasa, dekuriona *municipija Diluntuma* iz Trebimlje iznad Popova polja, podaleko od centra municipija Diluntuma, koji je lociran u današnjem gradu Stocu.¹⁸ Vršeći arheološka iskopa-

vanja zidane grobnice, sa koje je poticao taj natpis u Trebimlji, i sondirajući teren na lokalitetu, ustanovila sam postojanje većeg poseda sa zgradama, te istraživanja treba nastaviti.

Na osnovu iznesenog treba s velikom rezervom prići ubiciranju antičkog, pa i praistorijskog Delminija. Sklona sam ipak mišljenju da je praistorijski ilirski grad Delminion jedan grad, a antički Delminij drugi grad i da se ova nalaze na Duvanjskom polju, kako su to prepostavili istraživači: Karlo Pač,¹⁹ Dimitrije Sergejevski,²⁰ Esad Pašalić,²¹ koji antički Delminij stavljaju u Duvno, a K. Pač praistorijski Delminijum na gradinu Lib u Borčanima. K. Pač je u Duvnu otkopao značajne ostatke rimskog foruma i gradervana na lokalitetu Crkvini i Karauli, na osnovu kojih je utvrdio da je u Duvnu bio rimski municipijum Delminijum, uključujući i pravac rimske ceste Salona — Argentarija koja je prolazila kroz Duvno.²²

Okolnosti nalaza i zaštita antičkog spomenika

Na inicijativu opštinskih organa u Duvnu Zavod za zaštitu spomenika kulture je hitno intervenisao na lokalitetu i konstatovao da je vlasnik parcele Ivan Ćurić zv. Idol samovoljno otkopao krstionicu do dna i sastrugao podni malter, a tom prilikom je otkrivena ploča sa natpisom, koja je jednim delom prekrivala dno krstionice sa zapadne strane (slika 2). Čitavo dno krstionice bilo je popodeno fino obrađenim pločama na kojima nisu bili natpsi, a ispod ploča se nalazila voda koja je verovatno podzemnim putem pristizala iz Buškog blata. Situacija na lokalitetu bila je takva da su meštani proglašili tu vodu ispod krstionice »svetom vodom« i masovno pravili hodočašće i flašama i bidonima raznosili prljavu vodu i pili je, a vlasnik je prikupljaо novčane priloge, kojima je htio da podigne kapelu iznad krstionice. Da bi se sprečila upotreba te vode, koja nije ispitana, kako ne bi došlo do zaraze i drugih posledica trovanjem nečistom vodom, a pogotovo da se spreči oštećenje antičke ploče sa značajnim natpisom, po kojoj su hodali ljudi vadeći vodu, nadležni iz opštine Duvno su organizovali hitno vađenje i spasavanje tog spomenika i njegov prenos u Duvno pod nadzorom stručnjaka Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Mostaru. Uz velike napore i opasnosti zbog negodovanja meštana i vlasnika organi opštine i milicije iz Duvna i stručnjaci Zavoda obavili su taj značajni zaštitni zahvat i spasili ploču s natpisom.

Pre početka akcije izrađena je odgovarajuća arheološka dokumentacija i ucrtana krstionica u situaciju na lokalitetu (prilog I). Kako se vidi na situaciji, nikakvi ostaci zidova kasnoantičke bazilike nisu primećeni na površini zemljišne parcele, iako je ostatke otkopao 1968. i 1969. godine istraživač I. Bojanovski, o čemu je dao samo prvi izveštaj,²³ ali bez plana otkopanog dela bazilike.

Podaci o krstionici (piscina)

Krstionica se nalazila na rastojanju južno od severne ograde njive na 8,50 m do sredine severnog kraka i 15,50 m zapadno od istočne ograde, odnosno dijagonalno do sredine kraka na istočnoj strani 11,20 m od istočne ograde njive (prilog I). Krstionica je u obliku pravilnog krsta dimenzije 2,00 x 2,10 m, dubine 1,20. Krakovi krstionice su orijentisani istok—zapad i sever—jug. Širina krakova je 80—90 cm. Ploča s natpisom br. 1 ugrađena je bila u zapadni krak krstionice, dimenzija 110 x 76 cm. Ostale ploče, od kojih je ploča br. 2 najvećih dimenzija, 140 x 122 cm, i zauzimala je najveći deo dna u centru krstionice i čitav istočni krak, dok je ploča br. 3 imala dimenzije 83 x 55 cm i zauzimala deo severnog kraka krstionice, dotele je ploča br. 4 imala dimenzije 82 x 80 cm i nalazila se ispod severnog kraka krstionice. Prilikom vađenja ploče br. 1 skinut je polusrušeni zid sa zapadnog kraka krstionice (slika 2). Druge ploče su ostale »*in situ*«, a krstionica je zatrpana.²⁴

Ako radovi na istraživanju kasnoantičke bazilike, kojoj je pri-padala krstionica, nisu bili završeni, nije trebalo dozvoliti da vlasnik njive na lokalitetu zatrpa ostatke i zasadi povrće. Isto tako, dozvolio je da sam, bez pitanja, otkopa krstionicu. Trebalо bi napomenuti da je lokalitet zbog vrednih nalaza ostataka bazilike i ranije epigrafske nadgrobne ploče i drugih nalaza stavljen pod zaštitu spomenika kulture, rešenje br. 05-186-3/67 od 20. 7. 1967. godine Zavoda za zaštitu spomenika kulture BiH u Sarajevu na k. č. 972/2. Tim rešenjem dato je na znanje vlasniku, na osnovu pravomoćnosti rešenja, da se zabranjuje svaka obrada dubokim oranjem, krčenje zidova i dr., što vlasnik nije poštovao. Možemo pretpostaviti da je zbog slabih ostataka već iskrčenih zidova bazilike, propuštena šansa da se u jednom zahvatu kompletiraju nalazi i podaci na terenu, što je vlasnik iskoristio.

Sagledavajući stanje na lokalitetu, koji je i ranije bio oštećen od vlasnika njive, kada je krčeći njivu i grudinu upotrebio dosta obrađenog kamena za izgradnju svoje štale, kojom prilikom je uništilo više vrednih antičkih fragmenata sa natpisom,²⁵ jedini mogući način da se spasi ta novoprонаđena ploča sa tako značajnim natpisom bilo je vađenje ploče i prenos u Duvno.

Na taj način sprečeno je da i taj spomenik ne doživi žalosnu sudbinu prethodnih nalaza.

Kako smo videli, lokalitet je već ranije bio devastiran nekontrolisanim iskopima vlasnika i vađenjem kamenja iz zidova bazilike, te je objekat delimično izgubio svojstvo spomenika. Međutim, jedan deo kamenih spomenika sklonjen je u Arheološki muzej u Splitu, te bi trebalo prikupiti dokumentaciju za njih. Značajni bili i podaci koje je prikupio istraživač lokaliteta I. Bojanovski, koje je potrebno kompletno objaviti i videti da li postoji mogućnost revizionih istraživanja na lokalitetu.

Ostaje, na kraju, da se značajni epigrafski nadgrobni spomenik prezentira na odgovarajući način u Duvnu. Spomenik je do sada u više navrata izlagan i prikazivan javnosti, ali su to bila samo privremena rešenja. Epigrafski spomenik iz II veka n. e. je značajan dokument antičkog perioda i trebalo bi mu stoga naći određeno mesto u izložbama Muzeja u Duvnu, što takav spomenik i zaslužuje. Ako mu se ne bi mogla naći pogodna lokacija u gradu, trebalo bi ispitati nove mogućnosti, kao npr. da ga se trajno smesti u Zemaljski muzej u Sarajevu.²⁶

Bilješke

¹ I. Bojanovski, Nova epigrafska potvrda Delminiuma sa Duvanjskog polja (preliminarni izvještaj), *Glasnik Zemaljskog muzeja* (GZM), n. s., sv. XXV, Sarajevo 1970, str. 5—11, sl. 1.

² I. Bojanovski, o. c., str. 5. i 6.

³ U akciji na spasavanju tog značajnog rimskog spomenika učestvovali su iz Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Mostaru istoričar umetnosti A. Zelenika, v. d. direktor, arheolog V. Atanacković-Salčić, a iz Skupštine opštine Duvno sekretar opštine I. Spahić, kome se ovde srdačno zahvaljujem na dobroj organizaciji pri zaštiti i prenosu natpisne ploče, kao i Marku Karanu, referentu za obrazovanje i kulturu, koji je Zavodu u Mostaru prvi javio o nalazu i zahtevao hitnu intervenciju stručnjaka Zavoda.

⁴ J. Chevalier — A. Gheerbrant, *Rječnik simbola*, Zagreb 1983, str. 65.

⁵ I. Bojanovski, o. c., str. 6—11.

⁶ V. Atanacković-Salčić, Rimski epigrafski spomenik iz Prisoja, Duvanjski dani kulture, Duvno 1974, str. 17.

⁷ I. Bojanovski, o. c., str. 10.

⁸ K. Pač, Novi spomenici iz Županjca — Delminiuma, GZM, Sarajevo 1897, str. 227—243; Isti, Prilog topografiji i povijesti Županjca — Delminiuma, GZM, Sarajevo 1904, str. 307—365.

⁹ V. Atanacković-Salčić, o. c.

¹⁰ I. Bojanovski u svojoj disertaciji: Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji, Djela, knj. XVIII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 2, Sarajevo 1974, str. 243—244, u odeljku VI, Kratak ekskurs o ubikaciji Delminija.

Isti, Prisoje, Buško blato, Duvno — kasnoantička bazilika, Arheološki pregled, 10, Beograd 1968, str. 162—165.

¹¹ I. Bojanovski, o. c., str. 240—241.

¹² D. Sergejevski, Epigrafski nalazi iz Bosne, GZM, n. s., sv. XII, Sarajevo 1957, str. 110.

¹³ Ibidem; I. Bojanovski, o. c., str. 239.

¹⁴ K. Pač, GZM, Sarajevo 1895, str. 285.

¹⁵ K. Pač, GZM, Sarajevo 1902, str. 7; WMBH IX, s. 226—228.

¹⁶ I. Bojanovski, o. c., 240.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ D. Sergejevski, Iz rimske arheologije, I Municipium Diluntum, GZM, XLVII, Sarajevo 1935, str. 17—18, tab. IV, sl. 1; I. Bojanovski, Rimski natpsi u dolini Trebišnjice, Tribunia, 3, Trebinje 1977, str. 86. Citiramo: »Tu je očito dekurion P. Aplije Plaso imao imanje (vila). Porodica Plasa, iako domaćeg porijekla, učestvuje ne samo u upravi municipija Diluntuma (ordo decurionum), nego i koloniji Narone, gdje je važnu dužnost obavljao P. Flavius Laedio, član ove porodice iz Stoca.« V. Atanacković-Salčić, Antički Diluntum u svetu novih arheoloških istraživanja (Stolac i Trebimlja), Tribunia, 5, Trebinje 1979, str. 8, 28. i 35.

¹⁹ C. Patsch, Prilog topografiji i povijesti Županjca — Delminiuma, GZM 1904, str. 307—346; Isti WMBH IX, s. 201, 222—226.

²⁰ D. Sergejevski, Epigrafski nalaz iz Bosne, GZM, n. s., sv. XII, Sarajevo 1957, str. 107—110.

²¹ E. Pašalić, Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1960, str. 37. i 38, sa navedenom literaturom.

²² C. Patsch, Pauly-Wissowa, Real-Encyclopedie, 1901, s. 2457—2459, s. v. Delminium; Isti, GZM, XXVI, Sarajevo 1914, str. 185—190.

²³ I. Bojanovski, Prisoje, Buško blato, Duvno — kasnoantička bazilika, Arheološki pregled, 10, Beograd 1968, str. 162—165; Budući da ni do danas, koliko je meni poznato, nije I. Bojanovski publikovao plan otkopanih ostataka bazilike u Prisoju kod Duvna, iako je to najavljen još 1970. godine prilikom publikovanja antičkog epigrafskog spomenika, to me potaklo da ovom prilikom, u ovom radu iznesem svoju dokumentaciju, koju sam prikupila i izradila pri zaštiti tog spomenika.

²⁴ Nije mi poznato da li su posle naknadno vršena ispitivanja krstionice.

²⁵ V. Paškvalin i A. Zelenika, Arheološki nalazi iz Karlova Hana kod Duvna, GZM, n. s., sv. XIX, Sarajevo 1964, str. 213—216, sl. 1; Trebalo bi navesti drastično uništavanje vlasnika lokaliteta u više komada jednog lepog nadgrobnog epigrafskog spomenika, koji je uspešno rekonstruisao A. Zelenika. Ploča je tada imala 12 manjih fragmenata. Nakon 6 godina kod vlasnika je I. Bojanovski pronašao samo tri fragmenta tog natpisa koji su prebačeni u Muzej Hercegovine u Mostaru. Fragmente je prebacio tadašnji direktor Muzeja Petar Leko, a evidentirani su pod inv. br. 81.

²⁶ Epigrafski nadgrobni spomenik sa natpisom municipija Delminensijuma smešten je sada u Gradskoj biblioteci u Duvnu, što ne odgovara, te bi trebalo iznaci novu lokaciju koju taj spomenik zavređuje. Potrebno je naći trajno rešenje za prezentaciju i čuvanje tog značajnog spomenika kulture.

V. Atanacković-Salčić

SCHUTZ DER ANTIKEN EPIGRAPHEN DENKMÄLER AUS KARLOV HAN /PRISOJE/ BEI DUVNO/

Zusammenfassung

In Karlov Han /Prisoje/ bei Duvno wurde im Jahre 1970 eine römische Grabsteinplatte mit einer Inschrift gefunden, die sich auf dem Grund des Taufbeckens der spätantiken Basilika befand.¹ Weil das Denkmal gefährdet war, haben es das Institut für Denkmalschutz in Mostar und die Gemeindeversammlung von Duvno zur Aufbewahrung nach Duvno gebracht.

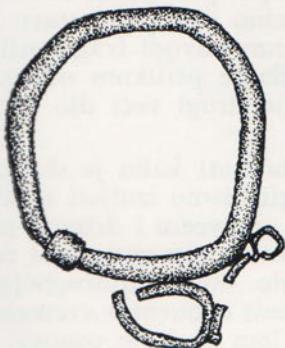
Die Aufschrift stammt aus der 2. Hälfte des 2. Jh. v. Chr.,² und ist bedeutend, weil auf ihr zum ersten Mal in der Gemeinde Duvno »municipium Delminensium« erwähnt wird. Die früher bekannte Inschrift aus Triljo /C I L III 3202/ führt die Instandsetzung der Brücke über den Fluss Cetine an »Hippi flumen...« an, an der auch das Gebiet »...subministrantibus novensibus, delminensibus, riditus...« ¹²teilnahm, wie auch die drei Inschriften der Dekurionen aus Mokgonog,¹³ Stipanić,¹⁴ und Šujica,¹⁵ bestätigen endlich, dass sich municipium Delminensium auf dem Feld von Duvno befand. Allerdings ist I. Bojanovski der Meinung, das prähistorische und antike Delminium in Prisoje war und er führte einen neuen Fund eines epigraphen Denkmals und zahlreiche archäologische Lokalitäten an.¹⁷ K. Pač hat bedeutende Reste des römischen Forums und von Gebäuden und archäologische Funde in Duvno ausgegraben, auf Grund deren er feststellte, dass sich das römische municipium Delminium auf der Trasse der römischen Strasse Salona — Argentaria befand, und dass das prähistorische Delminion auf der illyrischen Burgruine Lib¹⁹²² ist. Zum Schutze des Denkmals wurde eine archäologische Dokumentation der Inschriftentafel und des Taufbeckens ausgearbeitet. Das Denkmal von Duvno muss entsprechend dargestellt werden.

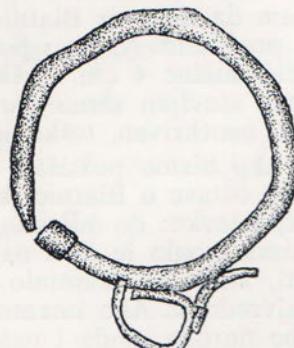
Mr TOMISLAV ANĐELIĆ

OSTAVA VIZANTIJSKOG ZLATNOG NOVCA IZ BLATNICE KOD ČITLUKA U HERCEGOVINI

U numizmatičkom inventaru Istorijsko-arheološkog odjeljenja Muzeja Hercegovine u Mostaru pod brojevima 290 i 291 nalaze se zlatni novci vizantijskih vladara Justina I i Justinijana I, otkriveni 1955. godine u Blatnici kod Čitluka. Naime, januara te godine mještani sela Blatnica: Vinko, Pero i Mijo Bulić, te Ivan Tolj i Marijan Galić na lokaciji zvana Grmine, udaljenoj od Zadružnog doma u Blatnici 400—500 m prema jugoistoku, kopali su rupu za krečanu i prikupljali kamen za kreč. Tom prilikom, na pomenutoj lokaciji, u maloj vrtači okruženoj jednim većim i nekoliko manjih kamenova, ispod bodljikave trave, skoro na površini zemlje, slučajno su, vadeci kamen, otkrili malu zlatnu ostavu koja je sadržavala: 14 komada Justinovih i Justinianovih zlatnih tremissisa, 2 zlatne minduše promjera 2 cm (sl. 1) i jedan dio zlatnog lančića dužine 4 cm, te ostatak male zlatne pločice koja vjerojatno predstavlja dio privjeska za lančić.

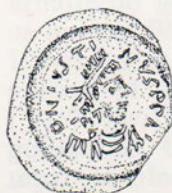
sl. 1

Saznavši o nalazu, organi Stanice milicije iz Čitluka šalju na lice mjesta dva milicionera koji su konstatovali da je otkrivena zlatna ostava i da su novac i ostale predmete nalazači međusobno razdijelili. Svaki je dobio po 3 novčića, a jedan 2 komada. Iz zapisnika koji je milicija sačinila vidi se da je od 14 nađenih zlatnika predato 12 komada. Navodno su se 2 zagubila.¹

Iz dopisa Sekretarijata za unutrašnje poslove NO sreza Mostar, 9. februara 1955, koji se dostavlja Zavičajnom muzeju u Mostaru, vidljivo je da je u Blatnici pronađeno 10 novčića i ostali predmeti. Dakle, još dva su zagubljena pa je na koncu u Muzej dospjelo 10 zlatnih novčića, 2 minđuše, dio privjeska i fragment zlatnog lančića dužine 4 cm.²

Autor članka, kada je odlučio da objavi taj nalaz, krajem novembra 1985. boravio je na pomenutom lokalitetu u Blatnici i uspio da kod nekih nalazača (Vinka Bulića i Ivana Tolja) osvježi sjećanje o nalazu mada nas dijeli više od 30 godina. Uglavnom, navodi pomenutih nalazača slažu se s podacima organa Sekretarijata unutrašnjih poslova.

sl.2

sl.3

Pažljivim pregledom ostave moglo se ustanoviti da 5 tremissa pripada Justinu I., 518—527 (sl. 2), a 5 njegovom sestriću Justinianu I., 527—565 (sl. 3). Ukupna težina zlatnog novca iznosi 14,75 grama. Osim numizmatičke, nalaz odnosno ostava ima topografsku i muzejsko-arhivsku vrijednost.

Sudeći po malom broju novčića i drugih predmeta, dobiva se dojam da nalaz iz Blatnice predstavlja samo dio veće ostave zlatnih predmeta. Na ovu pomisao naročito nas navodi fragmentirani lančić dužine 4 cm. Teško je vjerovati da je prilikom odlaganja ostave stavljen samo dio lančića. Da li je drugi veći dio lančića ostao neotkriven, teško je reći.

Ako bismo pokušali ukratko komentarisati kako je došlo do zlatne ostave u Blatnici kod Čitluka, mogli bismo iznijeti sljedeću pretpostavku: do odlaganja zlatne ostave s novcem i drugim predmetima moglo je doći najvjerovatnije u momentu nenadane opasnosti, kada se sklanjalo, nosilo i skrivalo samo najdragocjenije i najvrednije. Ako imamo u vidu da se radi o burnim vremenima seobe naroda, onda i naša pretpostavka ima realnije osnove.

Opći izgled novčane zlatne ostave iz Blatnice odaje utisak duge upotrebe. O tome svjedoči njegova izlizanost i oštećenost, što je stvaralo poteškoće prilikom njegovog dešifrovanja.

Iz numizmatičke literature je poznato da je u Bosni i Hercegovini otkriveno nekoliko skupnih nalaza zlatnog vizantijskog novca.³ Jedan takav nalaz potiče iz Drežnice kod Mostara, gdje je 1867. slučajno otkriveno 300 zlatnih novčića i nakit, a pripada

Romanu III Argiru (1028—1034). Na žalost, nalaz je razvučen.⁴ Druga skupina otkrivena je u Klobuku kod Ljubuškog. Radi se o 23 zlatna novčića, također Romana III. Danas se ta ostava nalazi u Arheološkom muzeju u Splitu.⁵ Godine 1890. u Vitini kod Ljubuškog otkriveno je 9 zlatnih novčića: 6 se odnosi također na Romana III, a 1 na Teodora, dok za 2 novčića nije jasno gdje su. Danas se 7 novčića nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.⁶ I najzad, 1972. u Gajevima kod Bukvika blizu Brčkog otkrivena je ostava od 1280 komada srebrenog novca, među kojim je bilo i nekoliko nomismata Romana III Argira.⁷

Kako se vidi, svi navedeni skupni nalazi pripadaju X i XI stoljeću. Međutim, zlatna ostava u Blatnici potiče iz VI vijeka. Dakle, znatno je starija, rjeđa i značajnija. Justinovi novci iz Blatnice nalaze svoje sličnosti s novcima koje je objavio Sabatier.⁸ Justinianov novac kod istog pisca predstavljen je na Tabli XII, sl. 5.⁹ Što se tiče ostalih predmeta ostave: 2 naušnice, dio lančića i privjeska ne izazivaju posebnu pažnju. Naušnice su relativno dobro očuvane (T I, sl. 11). Na donjim dijelovima naušnica nalemjene su elipsaste zlatne žice. Lančić i privjesak su oštećeni (T I, sl. 12).

5 Justinovih novčića uglavnom su isti:

AV: Glava vladara sa krunom i natpis: DN IVSTINVS PP AVG.

RV: VICTORIA AVGGG.

U donjem dijelu novčića na naličju стоји CONOB što znači da su kovani u Konstantinopolu (T I, sl. 1—5).

I na drugih 5 novčića koji pripadaju Justinianu I stoji:

AV: IVSTINIANVS PP AVG.

RV: VICTORIA AVGVSTORUM.

I na njima je oznaka kovnica CONOB što potvrđuje da su i oni kovani u Konstantinopolu (T I, sl. 6—10).

Bilješke

¹ Podatke sam uzeo iz zapisnika Stanice narodne milicije Čitluk, 25. januara 1955, koji sam pronašao u arhivi Muzeja Hercegovine.

² Sve pojedinosti i podatke preuzeo sam iz dopisa NO sreza Mostar (Sekretarijata za unutrašnje poslove, 9. 2. 1955), dopisa Zavičajnog muzeja Sreskog narodnog odbora Mostar (Sekretarijatu za unutrašnje poslove), zapisnika SUP SNO Mostar 5. 3. 1955, te dopisa Zavičajnog muzeja Mostar Stanici narodne milicije Čitluk 15. 10. 1955.

³ Ivan Mirnik, Numizmatičke vijesti, 35, Zagreb 1981, str. 31, 32.

⁴ K. Patsch, Nahodaji novca, Glasnik Zemaljskog muzeja, 12/1900, 3-4, 571—572.

⁵ I. Marović, Stanje i problemi numizmatičkog kabineta Arheološkog muzeja u Splitu, Numizmatičke vijesti, 13/1966, str. 24, 38.

⁶ K. Patsch, o. c., str. 570—571.

⁷ Ostava se danas čuva u Zemaljskom muzeju. Manji dio je razvučen.

⁸ Sabatier, J., Description générale des Monnaies byzantines, 2 vols, 1955, T IX, sl. 22.

⁹ Isti, o. c., T XII, sl. 5.

Dr CVITKO FISKOVIC

ZVONO IZ 15. STOLJEĆA U LIVNU

Među bezbrojnim starinskim umjetninama i predmetima naše kulturne baštine ni starinska zvona još nisu popisana ni objavljena u stručnim radovima, pa prema tome ni uvrštena u grupe po svojoj umjetničkoj i povijesnoj vrijednosti. Neka su doduše sačuvana na zvonicima, na svom prvotnom mjestu i u prvoj namjeni, manji ih se broj čuva u muzejima ili zbirkama, ali mnoga su još nepoznata i nezabilježena pa su time izložena zaboravu i propadanju.

Prema tim umjetninama, povezanim s našim likovnim, osobito građevinskim stvaralaštvom konačno bi trebalo obratiti više pažnje jer, iako nismo u teškim prilikama prošlosti imali mnogo svojih ljevača, ipak nam sazvuče, lijevanje, likovna obrada pa i popravak zvona¹ ne bijahu nepoznati. Nije stoga samo Dubrovačka Republika imala svoje ljevače niti su jedini naši stari majstori tog umjetničkog obraza Pribislav Radosalić koji je krajem 14. stoljeća lijevao zvona u Dubrovniku, Marko Pribislavov koji je salio 1410. godine zvono za Bobovac, Ivan de Tolis Rabljanin koji je u 16. stoljeću djelovao u Dubrovniku i Splitu,² niti samo tri naša ljevača iz roda Antica sa otoka Lastova, krajem tog i u prvoj polovici 17. stoljeća bijahu poznati u svijetu,³ a ni u Hrvatskoj i Sloveniji ne lijevahu zvona samo oni ljevači kojima se zna ime jer ga mnogi ne zabilježiše na svojim djelima.⁴ Jednako tako ostaje nam do sada nepoznati mnogi strani zvonoljevači koji su iz susjednih zemalja uvozili svoja zvona za bezbrojne crkve i crkvice naših srednjovjekovnih gradova i sela, samostana i javnih općinskih zvonika.

Dobavu zvona iz susjednih nam tuđih zemalja, kao i moguće postojanje još poneke ljevaonice na južnoslavenskom području, pa i učenje naših ljudi tom zanatu u zemlji i u tuđini treba

svestranije i sustavnije istražiti. U tom cilju treba obići zabitnije krajeve, pregledati još dovoljno neistraženu arhivsku građu i zapise starih kroničara i pisaca, jednako kao i svratiti na to pozornost pri istraživanju srušenih srednjovjekovnih gradova i naselja, dvorova i crkava.

Mogu se doduše prepostaviti razni i česti uzroci nestanka starih osobito oštećenih zvona, njihovo prelijevanje, zabacivanje i raznašanje, ali množina naših srednjovjekovnih građevinskih sklo-pova, grobišnih i tvrđavnih, feudalnih dvorskih crkvica i redovničkih crkava, sačuvanih ili srušenih, uvjerava nas da su ti zvučni glasnici uobičajeni, potrebiti i omiljeni morali biti mnogobrojniji i rasprostranjeniji nego što je do danas u našoj kampanologiji zabilježeno.

Upravo stoga, kao prilog proučavanju zvona, objavljujem ovde kratku bilješku o zvonu koje se čuva u muzeju Samostana Gorica kod Livna. To zvono ima poseban značaj i zasluguje pažnju jer su u tom području i u Hercegovini starinska zvona rijetko sačuvana i malo poznata iako se mora prepostaviti, poznавajući njenu prošlost, osobito onu iz 15. i 16. stoljeća, da ih bijaše više.

Ne bi trebalo ni napominjati da mnoga nestadoše u onom kobnom prisilnom oduzimanju zvona koje je Austrijska Monarhija, izbezumljena u prvom svjetskom ratu, bezobzirno provodila i u podjarmljenoj Hercegovini kao i u susjednoj Dalmaciji i u ostalim pokrajinama.

Prema sačuvanom predanju zvono s Gorice pripadalo je još uvjek neidentificiranoj katoličkoj crkvi u Livnu iz srednjega vijeka, da bi kasnije, u doba Turaka, bilo preneseno na Sahat-kulu podignutu u drugoj polovici 17. stoljeća. Posljednje godine osmog desetljeća prošlog stoljeća preneseno je u Franjevački samostan na Gorici, gdje se i sada čuva u zbirci spomenutog muzeja. Fra Miroslav Džaja ga spomenu u svom Osvrtu na prošlost Livna,⁵ označivši mu godinu salijevanja pa će ovdje tom osnovnom podatku nadodati nova zapažanja na poticaj uredništva ovog časopisa koji sve jače doprinosi poznавanju hercegovačkih, a time i sveukupnih naših povijesnih saznanja.

Zvono je visoko 52 cm, najveći opseg mu je 125 cm, radijus 40 cm, reljefni medaljon 9 cm, a visina slova natpisa 3 cm. Pri donjem rubu je malo oštećeno. Oblik mu je duguljast, što već odava 15. stoljeće njegova lijevanja. Na vrhu su pričvršćene prema središtu savinute i okupljene čvrste petlje, koje su, što inače nije uobičajeno, lagano ižlijebljene. Dok je njihov čvor prejak radi jačeg i pouzdanijeg povezivanja i vješanja zvona o željezne polužice i drveni nosač, dotle je obujam zvona uskladen, iako mu se donji dio odviše i naglo širi prema odebljalom otvoru, da ga udaranje tučka ne oštetи.

Oblinu mu okružuju četiri uporedna užeta u dva reda, od kojih su dva bliska, koji takvim poretkom doprinose vitkosti zvona. Uporedo s njima kruže jednakim redom i užeta pri dnu

Zvono iz 15. stoljeća u Livnu

zvona šireći međusobno prostor za reljefnu godinu ispisanu rimskim brojkama s uobičajenim početnim, također reljefnim križem latinskog oblika:

+ MCCCCCLXXVIII

Brojevi su međusobnim razmakom a i s okvirom užeta prostorno usklađeni izuzev dvaju, i to XX, koji su ponešto ukošeni. Nad tim brojevima, koji očituju da je zvono lijevano 1479. godine, sred njega je pravilno zaokruženi reljefni medaljon. Položen je bliže donjim užetima i time usklađen s razmještajem brojeva. Taj sklad postignut u međusobnom razmještanju kružnih užeta, brojeva i medaljona odaje istančanost ljevača u podređivanju ukrasa oblini zvona.

Njegova se likovna istančanost još jače izrazila u prizoru Navještenja. Taj osnovni stavak u kršćanskoj ikonografiji i prvi

Medaljon na zvonu iz Livna

prizor iz skupa slika Kristova života, trenutak njegova začeća, dobio je na tom zvonu središnje i naglašeno mjesto kao jedini likovno obrađen prizor.

S odijeljenim položajem medaljona, koji mu jača likovni učinak, slaže se i njegova umjetnička obrada. Jednako usklađenom ravnotežom oblikovan je čitav prizor medaljona u kojem se povezuju odmjereno i pokrenuti ljudski likovi i predmeti koji ih okružuju: Marija, Gabrijel i Stvoritelj, baldahin, stalak za knjigu, ukrasna posuda s cvijećem i svinuta vrpca s urezanim crticama slova andeoskog pozdrava.

Umjetnička darovitost kipara ljevača očituje se posebno u uzajamnom ponešto teatralnom trokutnom razmještaju, u kojem Stvoritelj, Marija i Gabrijel čine okomitu cjelinu. Jednako tako vještina se majstora otkriva u usitnjenoj obradi pojedinosti, u živahnjoj vijugastoj vrpcu, u prodoru svjetlosnih zraka oko Stvoritelja, u izduženom rastu ljljanovih grančica, u vitkosti cvjetne posude, u sagibanju bogatih nabora Marijine i Gabrijelove odjeće, te u kićenosti perspektivno postavljenog baldahina i ponešto dijagonalno položenih ploča kamenog pločnika.

Od vrha do kraja taj je, dakle, prizor kršćanske ikonografije obuzeo majstora i on ga je, iako po ranijim uzorima ranokršćanske i srednjovjekovne umjetnosti, postavio zbog važnosti njegova sadržaja a i estetskog djelovanja na središnje mjesto svog zvona.

U njegovoj obradi pokazao je ujedno svoje umijeće kao sitnoslikar, sposoban da ispolji ljubav prema svim pojedinostima viđenim u prirodi i uvježbanim u poznavanju rascvjetalog kasnogotičkog sloga.

Duge odjeće savinutih nabora Gospe i andjela, oštiri prelomljeni i viseci lukovi baldahina, pa i knjiga na stalku, koja se uvodi u ovaj prizor već u 13. stoljeću, jasno očituju da je medaljon nastao ranije za neko starije zvono u istoj ljevaonici pa da je zatim 1479. godine upotrijebljen i za ovo. Tim se zvono kasnogotičkim medaljonom i brojkama koje nisu ispisane gotičkim već renesansnim rimskim brojkama, koje zavladaše u drugoj polovici 15. stoljeća, izgubilo dosljednu gotičku čistoću i može ga se smatrati djelom prijelaznog gotičko-renesansnog sloga, koji se kod nas začeо najprije u Dubrovniku, i to u kiparstvu Pietra Martinovog Milanca. a zatim se rascvao uzduž čitave Dalmacije ponajviše zaslugom Jurja Dalmatinca.

Mjesto ljevaonice ovog zvona je bar za sada, bez oznake i imena lijevaoca, teško odrediti, ali bi se ipak moglo pretpostaviti, sudeći barem po nabujalim naborima Marijine odjeće i kićenosti baldahina, da je zvono lijevano u Srednjoj Evropi, iako pročelni stav i ukrasi okolo lika Stvoritelja odaju već sredozemni renesansni upliv.

Prizor Marijina navještenja je uobičajen u toku vjekova, osobito od 15. stoljeća u slikarstvu i kiparstvu kasnogotičkog, renesansnog, manirističkog, baroknog i kasnijih slogova. Ovaj sa zvona u Livnu može se po sličnosti motiva i kompozicije usporediti sa slikom izrazitog firentinskog slikara Filippa Lippija iz prve polovice 15. stoljeća, koja je dospjela i nalazi se u Münchenskoj staroj pinakoteci.⁶ Ali se još bolje može povezati, usprkos razlike između gotičkog i renesansnog sloga, po sličnom položaju likova, po pojavi Stvoritelja u nebu, stalka za knjigu, baldahina i cvjetne vase s poznatom slikom istog sadržaja kojom se prodičio dubrovački slikar Nikola Božidarević 1513. godine u Dominikanskoj crkvi svog zavičaja.⁷ Iako je u to vrijeme u Dubrovniku, gradu razvijenog kovinskog obrta, bilo ljevača, ipak se ne može donijeti njen izravan dodir s majstorom livanjskog zvona, pogotovo što se ne zna kojoj crkvi ono bijaše namijenjeno, sa koje je i kada dospjelo na Sahat-kulu u Livnu.

Drugacija je i od onih u susjednoj Bosni otkrivenih na Bobovcu,⁸ od onog u Tuzli, koje možda potječe sa Crkve sv. Marije u Zvorniku,⁹ a i onog koje vidjeh na Sahat-kuli u Pruscu, lijевano 1633. godine, na kojem su reljefno raspelo i sveci.¹⁰

Livanjsko zvono se razlikuje i od onih u primorskoj i zagorskoj Dalmaciji, pa i u drugim našim krajevima, koje objaviše ili zabilježiše Frane Bulić,¹¹ Karl Dočkal,¹² Ante J. Soldo¹³ i ja.¹⁴ Ni na jednom od tih zvona nema medaljona s Marijinim navještenjem. Taj prizor je vidljiv, za sada barem, samo u medaljonu dvaju naših zvona koja je objavio A. Gnirs, od kojih ono iz Po-

nikava potjeće tek iz druge polovice 17. stoljeća,¹⁵ kasnije je, dakle, od livanjskog.

Pored svoje rijetkosti, dakle, medaljon zvona u Livnu, ili Hlivnu, kako ga nazivahu u svojim stihovima stari hrvatski pjesnici iz Dalmacije, Juraj Baraković¹⁶ i Jerolim Kavanjin¹⁷ u 16. i 17. stoljeću, ima, što pokušah pokazati, likovnu vrijednost. Ta je zbog živosti prizora u medaljonu jača od one nekih srednjovjekovnih bosanskih i hercegovačkih pečata¹⁸ ranijeg vremena, ali istog sloga, s kojima se, i pored njihovog velikog povijesnog značenja, donekle može usporediti.

Umjetnička vrijednost medaljona na livanjskom zvonu je izrazitija i od one na drukčijim prizorima, također kasnoantičkog sloga, na zvonu iz 1526. godine, koje se čuva u splitskom Arheološkom muzeju.¹⁹

Upravo i zbog toga ovdje objavljeno livanjsko zvono nas potiče na daljnje traganje i čuvanje ostalih koja još nisu ni popisana niti im je pridana dužna pažnja,²⁰ u vremenu kada ih se, žalosno je reći, čak i krade i prelijeva, oštećujući time našu ionako raznesenu likovnu, kulturnu i povijesnu baštinu.

Bilješke

¹ Rijetko se spominje u našoj prošlosti popravak oštećenih zvona, stoga navodim ovdje dosad nepoznatog kotlara Mateja sina pokojnog Leonarda iz Padove nastanjenog u Zadru, koji je salio, iako ga ne nazivaju campanarius, jedno zvono: 14. IV 1402. Cum Mateus calderarius q. Leonardi de Padua habitator Jadre ad instantiam et petitionem Radeni budislavich advocati ecclesiae S. Marie de Nadino et Micagle clapcich de Nadino vice et nomine dicte ecclesiae fecerit unam campanam pro dicta ecclesia...

Slijedi daljnji zapis da je tom zvonu, iako imaše dobar zvuk, pronađen njegov nedostatak, pa se Mateus obavezao da ga popravi.

Spisi bilježnika P. de Serçana 1375—1416, Busta IV, fasc. 91, Historijski arhiv u Zadru.

U Korčuli 31. Ottobre 1625. općinski blagajnik uplaćuje za prelijevanje sudbenog zvona, a ser Dionisio fondatori per rifonder quella (campana) ... s 4.

Vacchetta di Cassa della Comunità di Curzola 1606—1631. Korčulanski spisi, sv. 894, sveštič VI, Historijski arhiv u Zadru.

² C. Fisković, Ivan Rabljanin, Anal Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku, VI-VII, Dubrovnik 1959, str. 205—233, sl. 1—3. Vidi o Pribislavu Radosaliću ovdje bilješku 10.

³ C. Fisković, Lastovski spomenici, Prilozi povijesti umjetnosti, 16, Split 1966; S. Szymanski, O Lastovcima ljevačima topova i zvona u Poljskoj, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 20, Split 1975, str. 119—133.

⁴ Među zvonoljevače u Zagrebu sredinom 15. stoljeća treba ubrojiti Iliju (...Elyam fusorem campanarum...), Rječnik srednjovjekovnog latinteta Jugoslavije, I, Zagreb 1973, str. 159, 494.

⁵ M. Džaja, Osvrt na prošlost Livna, Dobri pastir, XXIII, Sarajevo 1973, str. 274.

⁶ Vidi sliku u Likovnoj enciklopediji, 3 (Inj—Portl), Zagreb 1964, tabla uz str. 320.

⁷ Vidi sliku: *R. Ivančević, K. Prijatelj, A. Horvat i N. Šumi*, Renesansa u Hrvatskoj i Sloveniji, Ljubljana 1985, tabla 145. Slika je prenesena iz Dominikanske crkve otoka Lopuda.

⁸ *P. Andelić*, Bobovac i Kraljeva Sutjeska, Sarajevo 1973, str. 78, 79; *C. Fisković*, o. c. (10)

⁹ *J. Kujundžić*, Crkva sv. Marije u Zvorniku, Dobri pastir, XXIII, Sarajevo 1973, str. 209.

¹⁰ *C. Fisković*, Dalmatinski majstori u srednjovjekovnoj Bosni i Hercegovini. Radovi sa simpozijuma »Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura«, Zenica 1973, str. 178, 179.

¹¹ *F. Bulić*, Opaske k Dodatku II ovoga godišnjaka »Zvona u Dalmaciji i njihovi ljevaoci«, Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku, XL—XLII, Split 1922; *Isti*, Zvona u Dalmaciji i njihovi ljevaoci, Sveta Cecilia, XIV, sv. II i III, ožujak—svibanj, Zagreb 1942.

¹² *K. Dočkal*, Naša zvona i njihovi ljevaoci, Zagreb 1942.

¹³ *J. A. Soldo*, Franjevačka provincija Presvetog otkupitelja, Split 1979, kazalo, zvona, str. 279.

¹⁴ *B. Gušić i C. Fisković*, Otok Mljet, prvo ponovljeno izdanje, Govedari 1980, str. 63; *C. Fisković*, Najstariji opisi Vrgorca, Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti JAZU, IX, br. 3, Zagreb 1961, str. 134; *C. Fisković*, Glazba, kazališne i ostale zabavne priredbe u Hvaru u XVIII stoljeću, Dani hvarskega kazališta, knj. V, Split 1979, str. 52, 77; *C. Fisković*, Nekoliko starih zvona dalmatinskih crkava, Arti musices, sv. 15, br. 2, Zagreb 1984, str. 115—131, al. 1—9.

¹⁵ *A. Gnirs*, Alte und neue Kirchenglocken, Wien 1917, str. 99, 138, sl. 139, 204.

¹⁶ *P. Zoranić, J. Baraković*, Planine, Vila slovinka. Pet stoljeća hrvatske književnosti, 8, Zagreb 1984, str. 319.

¹⁷ *J. Kavanjin*, Poviest vandeoska, Zagreb 1913, str. 227.

¹⁸ *P. Andelić*, Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1970.

¹⁹ *C. Fisković*, o. c. (14), Nekoliko starih zvona dalmatinskih crkava...), str. 124, sl. 9.

²⁰ U selu Čari na otoku Korčuli vidio sam starinsko zvono s reljefnim likovima Gospe, raspetog Krista, sv. Jurja, i neke svete mučenice. Na njemu je zapisana godina MDXXXIII koja označava godinu lijevanja 1633. Mnoga su ranija nestala, a u gradu Korčuli ih je bilo mnogo, i crkvenih i općinskih, potrebitih za uzbunu. Korčulanski knez Paolo Balbi je odredio, u doba kandijskog rata između Mletaka i Turske 1646. godine, da se svaki početak i svršetak stražarske izmjene na gradskim zidinama mora oglasiti zvonom, a noćni stražari svakog sata morahu, radi provjeravanja njihove dužnosti, zazvoniti o zvona obližnjih crkava, koja bijahu konopcima vezana uz zidine. *C. Fisković*, Urbanističko usavršavanje Korčule Kanavelićeva vremena, Zbornik otoka Korčule, 3, Korčula 1973, str. 42.

Vjerojatno je stoga do naših dana ostala davnna uzrečica o tri neprijatnosti koje se dožive u tom gradu stepenastih ulica na vjetrovitom položaju na kojemu zvukovi kroz uske ulice jačaju: Korčula — vjetrovi, zvona i stepenice! Zapamtio ju je povjesnik Vladimir Rismundo.

Zahvaljujem prijatelju mru Andelku Zeleniki na ljubaznim uslugama pri pisanju ovog članka.

Dr BOGUMIL HRABAČ

DOVOZ BOSANSKOG OLOVA U DUBROVNIK 1463—1520. GODINE

Kao i u drugim osvojenim balkanskim zemljama, Osmanlije su i u Bosni nastavile eksploraciju rudnog bogatstva sa zatečenim stručnim snagama i postojećom tehnikom. Iako je od zauzeća Bosne do kraja XVI veka od ruda srebro bilo i dalje najtraženije, u vađenju i preradi gvožđa Turci su postigli znatan napredak, dok je olovo zadržalo svoje ranije značajno mesto u bosanskom rудarstvu. Vađenju rude i prometu olova išla je naručku okolnost da prodaja olova privatnom sektoru (pa i stranom) nije bila zabranjena, na primer, kao promet plemenitim metalima, koji su morali biti ponuđeni državnim kovnicama i ustupljeni po utvrđenoj, nižoj ceni. Poznati bosanski rudnici obezbeđivali su veliki dohodak i u prvo doba osmanlijske vlasti. Za Srebrenicu se zna da je 1464. godine dala prihod od 24.000 forinti.¹ Jedanaest godina kasnije Zmaj Ognjeni Vuk primio je od trga Srebrenice 127.000 akči i pet tovara (salmi) čistog srebra.² Ugarski kralj Matija Korvin, kome je srebro bilo veoma potrebno da bi namakao platu svojoj vojsci a državi obezbedio druge rashode, bacao je pogled na srebrna okna češke Kútne gore posle smrti kralja Đorđa Pođebrada (1470), ali i na Srebrenicu, u kojoj su se već utvrdili Turci.³

U bosanskim rudnicima nastavljena je proizvodnja dve vrste olova — mekog (u Olovu) i tvrdog (u Srebrenici i u Sasima), ovo drugo svakako pomešano sa još kakvim metalima. U dokumentima je često navođena vrsta olova ili je pri kupovini izričito traženo meko olovo; i kod cene postojala je mala razlika, jer je meko olovo bilo nešto skuplje. U poslednjim decenijama XV stoljeća Olovo, Srebrenica i Sasi bili su jedini rudnici koji su se pominjali u vezi s izvozom olova, mada ne treba odbaciti moguć-

nost da se olovo moglo dobijati i u kom drugom rudniku u istočnoj Bosni i današnjem Sandžaku.

Pad Bosne (1463) i pad najvećeg dela Hercegovine pod vlast Osmanlija (1465) nisu predstavljali takve momente u trgovinskom prometu između Dubrovnika i njegovog balkanskog zaleđa koji bi značili prekretnicu i koji bi radikalno izmenili dotadašnje odnose i privredne tokove. Već od konca XIV veka, stvaranjem skopskog krajišta i garnizona u oblasti Kosova, Turci su bili prisutni u jugoistočnoj Bosni. Kad je Bosna pala (»šapatom«!), nastala je sasvim kratka pauza u ranijem prometu. Već 1467. tranzit olova je rutinirano obnovljen.

Do toga je moglo doći pre svega zato što je ne zadugo posle dolaska Turaka stabilizovana visoka proizvodnja olova. Dovoljno je napomenuti da je samo prema poslovnoj knjizi Dživana Pripčinovića od maja do avgusta 1477. preneto u Dubrovnik 634.364 litre olova a da su dve godine kasnije pojedine isporuke dostizale 200 miljara (hiljada litara).⁴ Deset godina potom (1489) ušur u Olovu od olova iznosio je 186 litara i 250 ledri (odnosno 1.205 kantara), što znači da je proizvodnja dala deset puta veću količinu, a ušur je donosio prihod od 43.475 akči.⁵

I Dovoznici iz Bosne i kupci u Dubrovniku 1463—1480. godine

Prvi bosanskohercegovački izvoznik olova sudbonosne 1463. godine bio je gospodar Hercegovine, herceg Stjepan Vukčić, koji tada još nije najneposrednije osećao tešku tursku ruku. Krajem zime te godine njegov poverenik Ostojan Radosalić zvani Žirković zakupio je jednu lopudsku lađicu da se hercegovo olovo preveze u Veneciju.⁶

Sledeća vest se odnosi na 1466. godinu, kad je stanje na Dubrovačkom drumu kroz Hercegovinu bilo raščišeno turskim zauzimanjem cele istočne Hercegovine. Septembra te godine Stjepan Radivojević (ili Radinović) zvani Hvaović iz Olova primio je novac za olovo koje je doturio poznatom dubrovačkom kupcu proizvoda bosanskog ruderstva Matku To. Buniću.⁷ Njih dvojica dominiraće u bosansko-dubrovačkoj kupoprodaji olova te dece nije pa i kasnije. Stjepan je od Matka dobijao novčane pozajmice za nabavku metala, pri čemu bi često jedan drugi Bunić služio kao jemac da će dug biti namiren.⁸ Matko mu je bio i punomoćnik u naplati novca od drugih kupaca, ali i da mu nabavlja olovo na drugim pijacama i da mu ga dotura.⁹ Izlazilo bi da je Matko i sam zalazio u bosanske kasabe u nastojanju da dođe do tražene robe i da je u toj družbi Stjepan istupao kao glavni izvoznik. Hvaović je izvozio olovo i u Neretvu, svakako zato jer je put dolinom te reke bio ne samo terenski lakši nego i bezbedniji od smetnji kojih je stalno bilo na poznatoj

saobraćajnici u pravcu Dubrovnika; iz Neretve su kontingenti lako upućivani na dubrovačko pristanište Slano i na druge strane, s tim što su u Slanom dubrovački kupci prodavcu iz Olova predavali tkanine kao trampu. S tim u vezi javile su se i prve Stjepanove žalbe na Matka, koji mu (1467) nije isporučio neka ugovorena sukna; to nisu učinili ni neki Crijević, Antun Pribisalić i Ivan Nik. Gabrov,¹⁰ dakle prvi dubrovački preuzimači bosanskog olova tih godina. Pošto je oktobra 1469. zaključio prvi krug poslova sa Matkom Bunićem, Stjepan se kod njega ponovo zadužio,¹¹ jer nije imao onoliko obrtnog kapitala koliko su se pružale poslovne mogućnosti. Septembra te godine i dubrovačka vlada i Veće umoljenih raspravljalji su o nekoj presudi koja je donesena od dubrovačkih sudija protiv Stjepana a u korist Đurđa Stojkovića (Staja).¹² Stjepan je poslovno podredio i neke svoje zemljake, tako da mu je Hvojničanin Nikola Miotoković (čija su dva brata živela u Dubrovniku) doturio 30.600 litara olova tražeći da Stjepan naplati cenu vozarine i da mu dade dva konjska tovara voska; njegov brat Pavle (već nastanjen u Dubrovniku) takođe je Stjepanu dopremio olovo na jednu bosansku tranzitnu stanicu (Bibljeu?).¹³ Stjepan je bio rodonačelnik izvoznika olova olovske porodice Hvaovića, tako da se u proleće 1470. u Dubrovniku sreće i Petar Hvaović.¹⁴

Već 1466. godine ustaljena je ranija praksa da vlasti, dovozničari olova, dobijaju za nagradu za svoj trud, a i inače, ne novac nego so, da se konji ne bi vraćali u unutrašnjost bez tovara. Stjepan Hvaović je iz kontingenta od dva miljara soli (uz garantovanje Matka Bunića) septembra pomenute godine podigao 1.384 litre. To je još u junu učinio Olovjanin Ivan Murković preko svog jemca Bosiljka Pavlovića, dobivši na veresiju miljar soli. Septembra sledeće godine poznati i tragični izvoznik balkanskih proizvoda u Dubrovnik Dživan Pripčinović je po istim pravnim odredbama primio na poček miljar soli. Tada se so daje i vlasima ponosnicima¹⁵ pod nimalo težim uslovima nego poznatim bosanskim trgovcima.

Od dubrovačkih nakupaca bosanskog olova 60-ih godina treba zabeležiti Ivana Bernardovog zvanog Bjelušić, koji je (1467) jednom Palmotiću dao obavezu da mu dopremi veliku količinu od 160 miljara¹⁶ (oko šest vagona).

Tih godina proširena je rudokopnja u Olovu, te su otkrivene neke žile olova čije su rudače morale biti odnesene na analizu u Hvojnicu. To se saznaće iz jednog spora Olovjanina Ivanka Markovića i poznatog izvoznika iz Srbije i Bosne Radohne Radovčića zvanog Pučanin oko nekih neisplaćenih 60 dukata; svedok Matko Grubačević iz Olova naveo je da su oni nosili »venam plumbeam de Olovo in Quoynzam«.¹⁷ Izgleda da se pod olovnom »venom« u Olovu tada nazivao poseban proizvod rudarstva, a ne sama rudna žila. Maja 1473, na primer, Radoje Oblega i njegov rođak Radivoj optuženi su od nekih dubrovačkih patricija da su u

kući Marina Mart. Đurđevića u Vrhbosni podigli 65 miljara olova a u Olovu 40 miljara »de vena plumborum«.¹⁸ Godine 1501. pominju se u Bosni »kola« (topionica) u kojima su se obradivale »le vene de piombo«.¹⁹ Možda je ta vena bila nešto slično gleti.

Prema jednom nedovoljno zasnovanom mišljenju, »sudeći po broju podataka, može se zaključiti da je šezdesetih godina, kada je Republika i inače proživiljavala godine najteže ekonomskе krize, dovoz olova iz Bosne bio minimalan. Tada se verovatno i u samom Dubrovniku osećala oskudica u olovu, pošto je Senat pojedinim trgovcima dozvoljavao da isporuče vlasima izvesne količine soli kako bi mogli da dođu do olova. A i kada su, posle Hamza-begove pljačke, zatvoreni dubrovačkim trgovcima suvozemni putevi u turske oblasti, Senat je u izuzetnim slučajevima dozvoljavao ograničen izvoz tkanina ne samo da bi se nabavila stoka već i »radi dovoza olova«.²⁰

Sedamdesetih godina XV stoljeća uvećao se dovoz bosanskog olova, posebno u drugoj poludeceniji. Prvih godina dekade još suvereno vladaju na dubrovačkom tržištu dovoznici iz Olova, mada se već 1470. sreću i prvi Goraždani.²¹ Stjepan Hvaović bio je prisutan svojim izvozom u Slanom i 1471. godine, kad je neka so vraćena njegovom sinu koji je u Slanom došao u sukob sa najmljenim ponosnicima.²² Stjepan i Petar Hvaović su 1470. uzeli dva kredita od kupaca svog olova.²³ Kao zalog u preuzetim kreditima služilo je olovo; tako je, primerice, septembra i novembra 1470. postupio Radoje Budisalić zvani Oblega sa olovom u mestu Olovcu, a za dug od 306 dukata nekom dubrovačkom vunarskom majstoru, svakako za tkanine;²⁴ sličnu obavezu na 95 dukata imao je i jedan Dubrovčanin pre 1475. koji oovo nikad nije predao u Olovcu.²⁵ Uz Radoja javlja se u to vreme i njegov rođak Radivoj Bogmilović Oblega, svakako obojica Dubrovčani. U kupovinu olova u Oovo išli su i predstavnici plemićkih porodica, na primer Andrija M. Crijević, koji je avgusta 1473. svojom menicom drugom dubrovačkom patriciju naložio predavanje 30 miljara olova Vitu Primojeviću.²⁶ Andrija je slao metal u Slano, gde mu je avgusta 1471. sekvestrovano olovo za znatnu svotu od 2.800 dukata, po zahtevu Ivana Nikolinovog Gundulića.²⁷ U Slanom je 1472. postojala carinska stanica za prijem olova.²⁸ Od novih Olovljana treba već 1470. registrovati Petra Pokrajčića, koji se poslovno, kreditima, vezao za Marina Luginjića.²⁹

U drugoj polovini 70-ih godina još uveliko preovladava izvoz olova iz Olova. Najveći broj dokumenata vezuje se za ime Radoja Oblege, koji se zadužuje u Dubrovniku, isporučuje robu strancima, trpi sekvestre i u dubrovačkim magacinima mu u tim slučajevima ne može pomoći njegov momak, tuži se i sudi sleva i zdesna.³⁰ Od ljudi rodom iz Olova više su se poslovno iskazali Petar³¹ i Nikola Pokrajčić;³² Pokrajčići su bili lokalni nakupci, pa je Petrov otac primio (1479) olovne »maže« (izlivene komade standardne težine) od manjeg dobavljača Petra Radaljevića.³³ Pe-

tar je bio uortačen sa nizom Olovljana. Tako, zajedno sa Radosavom Dimićićem primio je od Radoja Oblege (avgusta 1478) 1.883 dukata, kao ostatak naplate za gotovo 145 miljara olova.³⁴ Februara 1479. ta dvojica sa Stjepanom Misotićem, takođe Olovljanim, namirili su od B. Miomanovića svoja potraživanja za 15 miljara olova, primivši isplatu delom u suknu a delom u gotovom novcu.³⁵ Petar Pokrajčić, Misotić i Olovjanin Radosav Divčić (ako nije greškom Dimićić!) odmah su primili novi kredit od Miomanovića od 208 dukata, sa čijim vraćanjem je škripalo.³⁶ Grupi Olovljana koji su za novčane pozajmice u Dubrovniku nabavljali u svom mestu metal pripada i Ivan Pripković, kome je kredit davao drugi grosista, Ratko Vukosalić zvan Micalović.³⁷

Bilo je dubrovačkih veletrgovaca olovom koji su i sami odazili u Bosnu i u Olovu, na licu mesta, po znatno sniženoj ceni nabavljali sirovinu koju su dalje eksportovali van Dubrovnika. U takve u to vreme spadaju naročito Marin Mih. Cicer(ović) i braća Petar i Ivan Rogačevići. Iz Bosne je olovo slao u Dubrovnik Marin sin Miho. Marin je imao ortaka i u Skoplju, Marina Petra, odakle je slao novac u Olovo za kupovinu metala dvojici nabavljača, Stjepanu Radinoviću i Pavlu Budisaliću, bez sumnje u vezi sa trgovačkim društvom koje je imao ne samo sa Cicerom nego i sa Bartolom Iv. Markovim,³⁸ takođe aktivnim sakupljačem proizvoda bosanskog rudarstva. Marin Cicer je bio čovek srećne ruke. Najpre je (1474) radio kao punomoćnik Ivana Benkova Bratosaljića te je dolazio karavanima iz Turske; s tim karavanima dolazio je i Trebinjac Račić, koji je mnogim Dubrovačnim prenosio srebro i svilu (iz Makedonije i sa Kosova), ali je bio i vinovnik nestajanja te skupocene robe.³⁹

Rogačevići su se vezali za Vrhbosnu kao, možda već tada, i Cicerovići. Odatle su im u dubrovačke magacine stizale mnogo brojne »maže« koje su davali svojim kreditorima, naročito Nikoli Lor. Ranjini i Ivanu Fed. Gučetiću. Ranjina im je bio punomoćnik kad bi se bavili u Bosni i kad je trebalo da izmire svoja dugovanja prema trećim licima.⁴⁰

U red tih velikih dovoznika proizvoda Bosne i Srbije spadao je i Dživan Pripčinović (+1479). Dživan je iz šireg dubrovačkog zaleda izvozio crvac (realgar), vosak, svilu i u manjim količinama druge proizvode, ali mu je po količini bio najznačajniji izvoz olova. To olovo u komadima dovozili su u grad pod Srđem stočari, ponosnici iz Hercegovine, naročito iz vlaške skupine Donjih Vlaha. U poslovnom libru Dživanovom za godine 1476. i 1477. tačno su obeležene količine u miljarima i litrama, koje su Pripčinoviću iz dana u dan kiridžije donosile i predavale. Njegov izvoz od maja do avgusta 1477. iznosio je 20 vagona.⁴¹ Februara 1477. Veće umoljenih u Dubrovniku odlučilo je da Dživanu i njegovim komisionarima isporuči znatnu količinu od 15 miljara soli kako bi se moglo prihvati olovo koje mu je pristizalo i za isplatu vozarine vlasima dovoznicima; ta so se mogla trošiti je-

dino u tom cilju i trebalo je da bude isplaćena u roku od dve godine.⁴² Takva odluka je donesena samo u Dživanovu korist, i to samo jednom, dajući Dživanu mogućnost da samostalno i eks-peditivnije rukuje opštinskom solju, gotovo samostalnom solnom službom. Slučaj bi ukazivao na kontinuirani i količinski znatan uvoz olova i drugih metala iz Bosne od Pripčinovića. Dživan se i dalje zaduživao te je prvih dana 1478. preuzeo prema nekim Sorkočevićima obavezu slanja olova i crvca za novi kredit od 600 dukata.⁴³ 23. avgusta 1478. u dubrovačkom Senatu, bez bliže argumentacije, donesena je odluka da se na molbu privatnih potražilaca sekvestruje olovo koje je Dživanu stiglo ili bi naknadno prispelo, a ako je ono već bilo prodato, trebalo je imobilizovati vrednost cene.⁴⁴

Na dovozu olova iz Olova u Dubrovnik od 1473. podigao se kao značajni tržišni posrednik Božićko Miomanović. Najviše je radio sa Radojem Oblegom, ali i sa nekim drugim kompanijama Olovljana. Nekim dovoznicima, kao Nikoli de Srien, dugovao je tkanine za poveće količine primljenog olova. Zaduživao se kod stranih trgovaca, na primer Firentinaca, kojima je svakako uz povećanu cenu ustupao sakupljeni metal.⁴⁵ U slične sakupljače olova u Dubrovniku spadao je i Ratko Vukosalić zvani Micalović, povezan sa nekim Olovlijanima, koji je skupljao i skupoceni crvac i pripremao olovo za Veneciju.⁴⁶ Među patricijima takođe je bilo veletrgovaca koji su prihvatali i magacionirali bosansko olovo. Marin Žup. Bunić trebalo je da od Petra Radaljevića primi veliku količinu od 153.560 litara,⁴⁷ Ivan Dam. Menčetić je u četiri partije primio 16.929 litara,⁴⁸ Rafo Ni. M. Gučetić 12 i pet miljara.⁴⁹

Olovo iz Srebrenice 70-ih godina se pominje samo izuzetno. Marin Ant. Gučetić, rođak ranije pomenutog Gučetića, prema obveznici iz aprila 1475, trebalo je da od jednog pučanina primi srebreničkog olova za 135 dukata.⁵⁰ Pučanin Antun Đurđev, pak, trebalo je da u Srebrenici primi olova za 80 dukata od Nikole Ostojića, zeta jednog dubrovačkog zlatara.⁵¹ Srebreničko olovo, mada izričito nepomenuto, moralo se nalaziti i u drugim transportima tih godina. Svakako se na to olovo do svote od 140 dukata obavezao (1477) jednom pučaninu u Dubrovniku poznati goraždanski izvoznik Stjepan Sirinić; isporuku u toj partiji obavio je Dubrovčanin Radin Gradojević, Sirinićev poslovni agent.⁵² Jednom drugom Gradojeviću u Dubrovniku, Bratutu, olovo i gle tu slao je Nikola Miladinović zvani Šabadin, naseljenik u Srebrenici.⁵³

Ima slučajeva 70-ih godina da su se ljudi iz manjih bosanskih trgovista orijentisali na Goražde u dovozu olova u Dubrovnik, zato što je u tom mestu već tada stalno bilo na gomili više proizvoda bosanskog, uglavnom srebreničkog rudarstva. Takav je, primerice, bio Radivoj Božetić, verovatno iz Jeleča, koji je imao svoje olovo i gletu (olovni oksid) u Goraždu, te je nekom Dubrovčinu mogao obećati da će ga u kratkom roku dovesti za du-

žan iznos od 123 perpera.⁵⁴ Radoje Hrebljanović bio je iz Foče i za 50 dana je poznatom Matku To. Buniću isporučio 15.600 litara fine mere olova preko Vukana Vukeljića iz Goražda.⁵⁵

U toku pomenutog desetleća nastavljena je praksa davanja soli trgovcima kojima bi na vlaškim konjićima stizalo olovo. Marin Ant. Gučetić primio se da bude jemac Vladislavu Ostojiću za jedan miljar soli, koji mu je dat na veresiju.⁵⁶ Andrija Mart. Crijević nije isplatio ranije dobijenu so te je dubrovačka vlada rešila (1474) da mu uzapti deset miljara olova koje je imao da primi.⁵⁷ U nekim obveznicama izričito je stajalo da će dužnik biti obavezan da podnese i troškove oko kupovine soli.⁵⁸

II Uvećan dovoz bosanskog olova u Dubrovnik 1480—1500. godine

Osamdesetih godina XV veka intradecenijalni ritam dovoza olova u Dubrovnik bio je kao i dekadu ranije: druga polovina predstavljava je mnogo aktivniju fazu; decenija kao celina pokazivala je znatno višu razinu poslovanja. Metal iz Olova je i dalje pretežnije ispunjavao kontingente koji su dolazili na dubrovačke međe. Ostali su i najvažniji akteri da rade na dopremaju i prihvatanju bosanskog olova.

Radoje Budisalić Oblega je i dalje punio olovom dubrovačke magacine i primao so za svoje ponosnike.⁵⁹ Ponekad je ulazio u poslove zajedno sa rođakom Radosavom Pribinjićem, takođe zvани Oblega. Ovaj je Marku Cv. Turčinoviću prvih dana 1481. isporučio 16.200 litara velike mere, a istih je dana obećao dati veran račun o sultanovom olovu koje je bilo dovezeno u grad sv. Vlaha u režiji Radoja Oblege.⁶⁰ Od lokalnih poslovnih ljudi pominju se Biovići, Đuro i Vuk Božidarev.⁶¹ Izuzetno se sreću u dokumentima i Mihovil Milotić i Vukić Radmilović te Petar Božidarović, koji je primio obavezu da za 20 dana po svom povratku iz Venecije dopremi olova za dug od 220 dukata.⁶²

U Olovu je postojala stalna pijaca olova, voska i drugih proizvoda lokalne sredine, te se svako mogao slobodno snabdevati pa i pripremati robu za izvoz. Na tržištu je preuzimao veće količine olova (i preko 45 miljara) i voska (šest tovara sa 2.613 litara) i trgovac iz Dubrovnika Vitko Primojev, kome su i inače prodavali olovo u Dubrovniku neki Olovljani; takvim nabavkama odgovarao je na preuzete poslovne kredite; njegova baza za rad na olovskom tržištu nalazila se u Vrhbosni, u kući jednog naseljenog dubrovačkog berberina.⁶³ Javljala su se i društva putujućih trgovaca iz Dubrovnika, od kojih je jedno (1481) uložilo 700 dukata da se olovo nabavi u Vrhbosni ili Olovu, drugo (1488) 250 dukata za Oovo, treće (1482) 100,5 dukata a četvrto (1489) 60 dukata.⁶⁴ Ponekad su ortačke družine imale u Olovu, kao i deceniju ranije,⁶⁵ punomoćnika ili poslovnog agenta koji im je kupovao i eks-

pedovao metal. U Olovu je postojala lokalna mera (*ad pondus de Olovo*), po kojoj je mereno olovo.⁶⁶

Slično ljudima iz male jadranske republike, i poslovni ljudi sa drugih bosanskih trgovišta snabdevali su se u Olovu traženim metalom. Vuk Hlapčić iz Foče i Vukac Tulešić iz Goražda preuzeli su obavezu (1489) da Matku Buniću isporuče 34 miljara olova iz Olovca po tankoj meri.⁶⁷ Ranije pomenut Mihovil Miločić bio je zet Stjepana Sirinića iz Goražda; on je od inicijativnog Marka Cv. Turčinovića primio neki novac po tastovom računu, kao ostatak iz njegovog poslovanja sa nekim Tomašom iz Srebrenice za predatu gletu.⁶⁸ Sirinić je i avgusta 1481. primio 190 dukata od dvojice dubrovačkih patricija da po utvrđenoj ceni nabavi olovo u Olovu te da ga dopremi u Dubrovnik, s tim da sa trećim učestvuje u dobiti kad se olovo proda u Dubrovniku; gradski plemiči su imali da nabave so za vlahe kiridžije; operacija je trajala samo nešto preko sto dana.⁶⁹ Sirinić je još 1471. vodio trgovačko društvo sa Goraždanima Ljubinkom Šafranovićem i Vukcem Tulešićem (koji su imali i odeliti ortakluk sa Dubrovčaninom Marinom Luginjićem u isto vreme).⁷⁰ Goraždani Vukša Obrčen i Petar Radičević primili su od Junija St. Đurđevića 50 dukata kapare za olovo koje su imali kod vlaha iznad Slanog; kad je ono premereno, ispostavilo se da ga je bilo samo za nešto manje od pet miljara,⁷¹ za što je kapara bila previsoka. U više obligacija Goraždani su se 80-ih godina obavezivali da dug otplate olovom.⁷²

Osamdesetih godina XV veka olovo iz Bosne je i dalje dovoženo u Dubrovnik bez obzira na sultanovu naredbu (pre marta 1484) da se olovo, crvac, svila i vosak mogu izvoziti jedino preko Herceg-Novog.⁷³ Sultan je preuzeo taj korak u želji da podigne značaj i prihode novske skele i da vlahe navikne da po so dolaze u Herceg-Novi.⁷⁴ Naredbom iz 1485. sultan je ponovio odredbe svoje ranije zapovesti.⁷⁵ Nastao je niz teškoća s olovom koje su Dubrovčani nabavili u Bosni i držali ga kod vlaha dok se ne reši pitanje njegovog izvoza. Povedeni su razgovori sa novskim amaldarom da se olovo naknadno preveze u Dubrovnik, ali ono nije stizalo jer trgovci nisu imali računa da, pored turske, plaćaju i dubrovačku carinu. Da trgovci ne bi odvozili olovo na koju drugu stranu, u proleće 1485. osnažena je odluka, donesena još avgusta 1484, da se po miljaru mora platiti 2,5 dukata ako bi se olovo izvezlo na more bilo gde drugde osim u Dubrovnik. Režim prodaje soli, koji je uvek punio kasu Republike, time je potpuno matiran.⁷⁶ Izgleda da su 1486. godine uklonjene smetnje izvozu olova.⁷⁷ Sloboda izvoza olova potom je trajala do 1489. da bi zatim opet bilo zabrana.⁷⁸

Na osnovu dubrovačke arhivske građe ne može se bliže ustavoviti kad je bio obnarodovan pomenuti sultanov ferman. Godine 1483, kad je stupila na snagu odredba o dovozu pomenuta četiri artikla preko Herceg-Novog, dubrovačka vlada je nastojala

da nametne svojim podanicima praksu kojom bi se sabotiralo novsko pristanište. Trgovci ne samo da nisu smeli kupovati u Novom nego su zbog toga bili i hapšeni, pogotovo ako su uzimali, na primer, gletu, koja nije pala pod udar uredbe. Ako prebacivanje iz Trebinja ne bi moglo da se izvede, dubrovački senatori su savetovali svojim trgovcima da vosak ostave neko vreme u Trebinju. Jednom Olovjaninu koji je bio primoran da se spusti u Novi dubrovačka vlada je dozvolila da dođe s robom u Dubrovnik jedino ako plati carinu i u Dubrovniku.⁷⁹ Već marta 1484. dubrovački Senat je rešio da trgovcima koji su imali olovo u rukama bosanskih vlaha treba dozvoliti da se nagode sa novskim amaldarom kako bi to olovo dovezli u Dubrovnik; ako to ne bi uspeli, olovo nije trebalo da se dovozi u Novi, nego su bili dužni da o ishodu pregovora obaveste dubrovačke gradske oce. Kad je nastao zastoj u tranzitu, koji su trgovci morali da plaćaju, Senat je dozvolio prevoz u Novi, ali s obavezom da se olovo potom dovuče u Dubrovnik. Takav dovoz iz Herceg-Novog u Dubrovnik morali su da organizuju i turski podanici ako su hteli da olovo prodaju Dubrovčanima i da iz Dubrovnika iznesu soli. Nezgoda prenosa olova iz Novog u Dubrovnik morem sastojala se u tome, što su Mlečani dočekivali barke i otimali olovo.⁸⁰

Dovoz olova i glete, svakako preko Herceg-Novog, izazvao je i neke izmene u naplaćivanju carina. Za vreme dok se opštinska so prodaje, kupci olova i glete ne bi morali plaćati uobičajenu dubrovačku carinu od 2% ad valorem; to nije vredelo za olovo koje bi se dopremalo morem, tj. tu bi se carina morala platiti.⁸¹ Intencija zakonodavca išla je za tim da se ohrabre dovoznici koji bi dolazili s olovom neposredno u Dubrovnik, tj. koji bi prekršili sultanovu zapovest. To bi se, pre svega, odnosilo na strane podanike, koji bi mogli očekivati da vrednost carine prime od kupaca, čime bi olovo za 2% skuplje prodali. Republici je, pak, takva diverzija bila potrebna da se Turci uvere da im dovoz u Herceg-Novi nije uvećao prihode i nije doprineo da se formira snažna luka na račun susednog Dubrovnika. Razume se, za takvu operaciju, ako nije reč o dovozu preko Slanog,⁸² trebalo je smetati turskim carinicima pred Dubrovnikom. S organima turskih vlasti u Bosni Dubrovčani su težili da održavaju što bolje lične kontakte; kadija i skl^{iv} iz Bosne slali su im glasnike s pismima, ovi su u Dubrovniku usrdno primani i darivani; emin Olova slao je darove u grad pod Srđem i rado je primao bogata uzdarja.⁸³

Već krajem 1485. godine nije se primećivala ukočenost zbog dovoza olova u Herceg-Novi. Dubrovčani koji su dolazili s olovom dobijali su (uz zalog) Portin hućum.⁸⁴ Juna 1486. Marin Cicerović je, imajući jemca u Dubrovniku, dobio i drugi miljar soli da bi isplatio vlahe ponosnike.⁸⁵ Dva meseca kasnije Radič Vuković iz Gluhavice primio je takođe miljar soli, ali je morao da položi zalog u olovu za vrednost tog miljara.⁸⁶ Izgleda da bi se moglo zaključiti da je upravo od leta 1486. dovoz olova u Dubrovnik,

polulegalno ili legalno, počeo da ulazi u svoju raniju kolotečinu u pogledu pravca dovoza. Ipak, jedan Dubrovčanin je krajem oktobra iste godine morao da isporuči eminu (pred Dubrovnikom) olovo po računu Vitka berberina koje je primio od Niku, kancelara Slanog, i to navodno zbog toga što je Vitko dugovao turskoj carini za 80 »maža« olova.⁸⁷ Oktobra 1487. su čak i bosanski francjevci dovezli na četiri konja olova koje su u Bosni sakupili kao milostinju. Na jednog konja trebalo je angažovati soli za jedan perper (ili tačnije za 13,5 groša).⁸⁸

Na ublažavanje strogosti sultanovih naređenja direktno su uticali lični interesi njegovih funkcionera u Bosni. Dva turska sklava, za koje po imenu znamo u Olovu u drugoj polovini 80-ih godina, i sami su bili izvoznici olova kojima je više odgovaralo dopremanje tereta u Dubrovnik i dalje nego u Herceg-Novi pod jaku kontrolu tvrđavskih zapovednika. Sklav Ibrahim Repošević poslovno se udružio sa Olovjaninom Božidarom Opečićem. Oni su oktobra 1485, dakle u vreme kad se zaklimala strogost sultanova fermana, jedan deo dopremljenog olova unovčili u Dubrovniku a drugi deo su izvezli na dva zadarska brodića (sa ukupno 540 »maža«) u Veneciju. Božidar je od bačvara Jakova Petrovog sa Korčule, dubrovačkog stanovnika, primio 11 truba veronskih tkanina (čija je vrednost bila 530 mletačkih dukata); kredit je trebalo vratiti posle obavljenog putovanja u Mletke. Tkanine su morale odmah biti predate Ibrahimu za račun amaldarije koju je držao i vodio dubrovački plemić Andrija Mart. Crijević.⁸⁹ Kad su amaldari bili vispreni dubrovački patriciji, na stalnoj vezi sa svojim aristokratskim većima, teško da su se Portine odluke mogle dokraja kako treba sprovoditi!

Od zatezanja sa dovoženjem najskupljih proizvoda sultanovih zemalja u Herceg-Novi kao da je ipak bilo i nekih koristi za trgovce. Neki su se oslobodili posredništva i velikih provizija dubrovačkih grosista ili bar njihovog gonjenja zbog neisplaćenih duga. Olovjanin Vuk Bož. Biović ugovorio je (oktobra 1488) da Dubrovčaninu Marinu Radoviću isporuči 34 miljara po velikoj mletačkoj meri bilo u Dubrovniku bilo pod Novim.⁹⁰ Tu su se Olovljani upoznali i sa kotorskim pomorcima, verovatno jevtini-jim, mnogo manje zaposlenim od dubrovačkih. Zbog toga je Olovjanin Petar Božidarov ukrcao olovo za Veneciju na brod jednog Kotoranina.⁹¹ I iz redova Novljana javili su se ljudi koji su se posvetili trgovini olovom. Među njima je najaktivniji bio Vlatko Dobrotić. On je jednom Dubrovčaninu predao 316 »maža« koje je nekad deponovao za so, primljenu po računu tog pučanina.⁹²

Od dubrovačkih grosista koji su te decenije dolazili u Bosnu treba na prvom mestu pomenuti Marina Mih. Cicerovića, koji je i ranije iz svoje vrhbosanske baze dolazio u Oovo, gde je imao kuću i magacine. Podaci o njegovom poslovanju u to vreme odnose se na drugu polovinu 80-ih godina. Zajedno sa Mlečaninom Frančeskom Delfinijem koji je poslovao u Dubrovniku ugovorio

je sa Bosancem Nikolom Radičevićem zvanim Kendisalić da im sve svoje olovo šalje u Ston, Slano i Klek, dakle van Dubrovnika.⁹³ A Marin je olovo izvozio u Veneciju.⁹⁴ Da bi pojačao prijem metala, ugovarao je sa sitnim poslovnim ljudima iz rodnog grada da njegovim novcem krenu u Bosnu i nabave olovo uz polovinu zarade.⁹⁵ Godine 1489. Cicer je već bio povezan i sa sultanovim sklavom koji je vodio nadzor nad prometom olova; uz saglasnost sklava Čemala, on je od Olovjanina Petra Brguljića kupio 60 miljara; sa olovom je u Dubrovnik došao i Čemal i pred njim je izvršena izjava o prijemu robe i isplata.⁹⁶

Za Vrhbosnu su poslovno bili vezani i braća Petar i Ivan Iv. Rogačević. Tu su se susretali sa Cicerom, za koga su i radili. Kredite su podizali i od poznatih trgovaca u Dubrovniku, kakav je bio Nikola L. Ranjina. Njihove isporuke iznosile su u to vreme obično 10 do 30 miljara, koliko i drugih manjih ili osrednjih dubrovačkih nabavljača.⁹⁷ Preko Vrhbosne dovozio je olovo i berberin Vitko Primojev, povezan sa Cicerom, ali i sa malim dubrovačkim dobavljačima na bosanskom terenu, kakav je bio neki Tomaš, koji je od Vitkovog verovnika primio tkanine da za njih Vitku nabavi olovo i vosak.⁹⁸ Radivoj Dobrosalić dovezao je dvojici Sorkočevića 22 miljara velike mere, što mu je prodato u Bosni.⁹⁹ Takvi sitni i srednji dovoznici olova bili su dužni da učestvuju u sakupljanju svote potrebne za isplatu đumruka, tj. dubrovačke carine odsekom sultanu; tu obavezu morali bi da izmire do polaska poklisara sa tributom na Portu, a do tog vremena ostavljali bi prihvatljiv zalog (obično u srebru ili zlatu) u rukama zvaničnika opštinske komore.¹⁰⁰

Na čelu kolone dubrovačkih veletrgovaca iz redova patricija koji su u devetoj deceniji XV stoljeća živeli od dovoza bosanskog olova nalazio se, kao deseteće ranije, Matko To. Bunić. Iz Olova su mu dovlaciili metal, naročito berberin Vitko Primojev i braća Marin i Frano Mih. Radonjić, obično po 34—60 miljara, ali i u manjim kontingentima. I Matko je odlazio u Bosnu da jednom plemičkom bastardu, Gradiću, doveze sto miljara za primljenih 1.000 dukata. Oovo, dobijeno od nakupaca, slao je velikim italijanskim trgovcima u Veneciju, na poznati Sajam u Lančanu i u Apuliju; pri ekspediciji u srednju i južnu Italiju služio se poslovnim uslugama Radonje Miobratovića.¹⁰¹ Od Bunića koji su prihvatali bosansko olovo treba zabeležiti bastarde Nikolu Primojeva i naročito Lucijana, koji je više bio upućen na rad Vitka Primojeva; Lucijan je počeo da puni patricijske magacine u rodnom gradu olovom još 1473. godine.¹⁰²

Od dubrovačkih patricija olovom su trgovali i Nikola Lor. Ranjina,¹⁰³ Frano Iv. Sorkočević,¹⁰⁴ Marin Ju. Gradić,¹⁰⁵ Julije St. Đurđević¹⁰⁶ i Nikola Vit. Zamanja.¹⁰⁷

So kao pratilec dovoza olova iz Bosne u toj dekadi se mnogo češće nalazila na dnevnom redu naročito na sednicama Malog

veća. Godine 1480. desetak kontingenata je koristilo uzimanje soli za ponosnike na kredit i uz jemstva.¹⁰⁸ Dve godine kasnije Božidar Opečić je primio miljar soli da bi namirio ponosnike a i eminov punomoćnik Mladen dobio je toliko.¹⁰⁹ Marta sledeće godine so je data i plemiću Mihu Lukareviću koji je primio oovo od Vitka Primojeva, od koje je količine trećina data za potrebe opštine.¹¹⁰ Od 6. maja do 31. jula 1486, kad je obnovljena praksa davanja soli, izdata su četiri miljara u pet isporuka.¹¹¹ Godine 1488. eminu i amaldarima u Herceg-Novom davana je so da bi se isplatio tranzit olova, i to za svotu od 5.000 akči, za koji je iznos morao biti položen zalog u olovu.¹¹² So je na isti način davana i u Slanom, preko lokalnog kancelara; on je na osnovu pisma dubrovačke vlade do kraja juna dao soli za 150 perpera i primio je olova za još 37 perpera.¹¹³ Novljanin Vlatko Dobrotić položio je dubrovačkoj solnoj službi 316 »maža« olova da se isplati so po računu Frana Mih. Radonjića.¹¹⁴

Oscilacije u dovozu olova iz Bosne u Dubrovnik pokazuju se i poslednje dekade XV veka zato što je Porta svojim naređenjima na kraće periode zabranila promet olova s inostranstvom. I u to vreme metal iz Olova je kudikamo bio zastupljeniji nego onaj iz Srebrenice ili iz Srbije. Velike isporuke su srazmerno bile malobrojnije nego nekada, od 1467. do 1483, ali se povećao broj sitnih nakupaca iz redova dubrovačkih zanatlija i siromašnijih slojeva pučana. Prema jednom izračunavanju, godine 1497. u knjigama dubrovačkih Dugova registrovano je 20 zaduženja s otplatom u olovu na ukupno 398 miljara.¹¹⁵ Kao što se vidi, prosečna porudžbina nije iznosila ni 20 miljara, dok je još 80-ih godina taj prosek iznosio 30 do 60 miljara.

Ti mali nakupci, kao putujući trgovci ili kao naseljenici, potisnuli su domoroce, Olovljane. Poslovno najjači i finansijski najsamostalniji među sve malobrojnijim Olovjanima trgovcima bio je Mihovih Milotić, povezan više sa sinom Marina Cicera Mihom; ponekad je dogonio oovo i u Neretvu.¹¹⁶ Iz porodice Kendisalića sreću se dvojica, Stjepan Radičev i Nikola. Stjepan je primao novac ne samo od Dubrovčana nego i od jednog Baranina, a radio bi obično u zajednici sa kakvim, makar i mlađim, Dubrovčaninom.¹¹⁷ Nikola je uzet od skrbnika dobara pokojnog Vitka Primojeva (+ februara 1490) da u Olovu, Vrhbosni, ostaloj Bosni i u Srbiji sakupi pokojnikovu zaostavštinu.¹¹⁸ Od Olovljana su se izuzetno javili još samo Vuk Biović i Mihajlo Radosaljić.¹¹⁹ Metal iz Olova su dopremali u Dubrovnik od domaćih ljudi i neki Ožegović iz Čajniča,¹²⁰ i kompanjon Mihovila Milotića Goraždanin Radič Tulešić.¹²¹ Dovoz olova preko Goražda i uzimanje kredita od Goraždانا nisu bili tako retki od 1493. do 1497. godine.¹²²

Najznačajniji nabavljači metala iz Olova od Dubrovčana 90-ih godina bili su Miho Mar. Cicer, Frano Mih. Radonjić i Antun Dobrilović Boniko zvani Salomon. Kad se Marin odvajao od sina Miha, njihovo stovarište olova u Olovu pomenuto je kao »hram«;

oni su za izvoz tražili i dobijali dozvolu od mesnog kadije.¹²³ Miho je ipak bio prinuđen da se pred dubrovačkim sudom pregađa s olojskim amaldarima i Portinim sklavom gubeći parnice. S njim je u vezi bio i neki »slučaj« koji se dogodio u Vrhbosni početkom 1495. godine. On je zabeležio najveću izvoznu partiju bosanskog olova upućenu u Dubrovnik — 300 miljara. Olovo je izvozio i u Veneciju, ali su mu tamo nametnuli represaliju članovi porodice Bernardini, u što se dubrovačka vlada nije htela mešati. Ortački je u Bosni poslovaо sa više ljudi, a robu je u Dubrovniku najradije držao u magacinu Jeronima St. Nenkova.¹²⁴ Njegov ostareli otac Marin primao je isporuke olova i tkanina od Frančeska Delfina.¹²⁵

Frano Mih. Radonjić, koji je aktivno delovao i 80-ih godina, tek u poslednjoj deceniji stoljeća razvio je svoje poslovne kapacitete. Njegovo poslovanje pokazuje stalno primanje novih kredita, što znači da nije raspolagao obrtnim kapitalom za proširene poslove. Isporuke mu nisu prelazile 27 miljara olova, kao što i tkanine koje je primao na veresiju nisu bile mnogobrojne.¹²⁶ Antun Boniko zvani Salomon takođe je radio ranije, ali je bio znatno snažniji od Radonjića. Isporuke koje je slao ili koje je primao, osim izuzetno, kretale su se od 60 do 120 miljara. Nikola Primov Bono možda je imao veze i sa Kosovom jer se u jednoj obligaciji obavezaо da skopskom trgovcu Dominiku Sim. Keševiću isporuči 20 miljara.¹²⁷ Vunarski majstor Antun Radonjić Bičić, imajući u Bosni tražene tkanine, uputio se sam na lice mesta; njegove su isporuke iznosile između 30 i 40 miljara.¹²⁸ Radonja Miljenović se ne sreće često u dokumentima, ali se u vezi s njegovim imenom nalazi u knjigama notirana najveća količina olova — 424 miljara, ali ne u isporuci nego u magacinu. On je prodavaо olovo apotekaru Jakovu Julijanovu, rodnom Firentincu, i Antunu Radonjiću Bičiću. Sreće se i sa prezimenom Klarić. Bičićev ortak bio je krojač Marin Matkov zvani Kučka.¹²⁹ Pored vunarskih majstora i krojača u vezi s dovozom bosanskog olova javljali su se i zlatari, kao finansijski najjače dubrovačke zanatlije koje su se mogli upustiti u poslove koji su zahtevali veću koncentraciju kapitala. Na terenu, tj. u Olovu najznačajniji kolonista u toj deceniji bio je Tomaš Brajanov Prodanić, koji se i ranije pojavljivao kao sitni nakupac jačih naseobinskih trgovaca; 1496—7. osmelio se da dolazi u Dubrovnik i da se tu sam zadužuje, ali nije kako treba udovoljavaо obavezama.¹³⁰ Kad je reč o naseljenicima, treba pomenu i Mihalja Radosalića iz Trebinja, koji se, možda kao dubrovački famul ili prevoznik, naselio u Olovu i u toku 1494—5. za dobijeni kredit upućivao po 20—25 miljara olova.¹³¹ Od nekad čestih dovoznika u Dubrovnik Petar Rogačević se sreće samo jednom.¹³²

Pojedinačno se javljaju mnogi pučani iz Dubrovnika, što pokazuje koliko je promet bosanskim olovom široko zahvatilo poslovni svet u susednom Dubrovniku, i to iz svih slojeva. Pučani

su bili: Nikola i njegov sin Bernard zvani Cicoje,¹³³ Matko sin Đurđa Staja,¹³⁴ Antun Lukin zvani Miotošević, koji je sa ovećom svotom novca krenuo u Olovu,¹³⁵ zlatar Marin Novković,¹³⁶ Marin Radivčić,¹³⁷ zlatar Marin Heraković,¹³⁸ Marin Mih. Radonjić,¹³⁹ Petar Radaljević,¹⁴⁰ Ilija Boljinovic¹⁴¹ i trgovačko društvo Maroja Petrovića i Radivoja Kozice.¹⁴²

Tako veliki broj sitnih dubrovačkih nakupaca bio je moguć u prometu bosanskim olovom zbog unapređene prakse davanja kredita onima koji bi pošli u Bosnu da nabave i dopreme metal. Ta praksa je upravo karakteristična za 90-e godine XV stoljeća. Od 30. novembra 1491. do 22. maja 1498. zabeleženo je 30 takvih zaduženja, u kojima je bio predviđen dovoz 674 miljara i 724 litra (241,5 tona), uz neidentifikovanu količinu 1.602 komada i 71 mali komad olova. Preko 40 miljara ugovorenog je samo u četiri obligacije (70, 64, 55, 40); ostale su količine bile između 10, izuzetno i 5 i 31 miljar. Jednu takvu obveznicu potpisao je jedan pop. U 12 slučajeva kupci su bili patriciji (naročito naslednici Matka To. Bunića, Junije St. Đurđević i Marin Ors. Menčetić), u dva slučaja jedan Baranin a u jednom jedan dubrovački trgovac iz Skoplja. U pogledu roka dopreme olova nalaze se sledeći odnosi: na 15 dana jedan ugovor, za mesec dana dva, za dva meseca četiri, za tri dva, za četiri jedan, za pet jedan, za šest jedan, za sedam tri, za osam meseci dva, za devet dva i na godinu dana jedan ugovor. Bezmalo sve isporuke su kasnile, često dvostruko od predviđenog vremena, a neke nisu ni ostvarene, bar ne u olovu. Samo je izuzetno predviđena sankcija za neizvršene obaveze.

Metal iz Olova nije se prodavao samo na lokalnoj pijaci, nego i u Vrhbosni, koja je svojim saobraćajnim položajem već stekla zavidne pozicije i u poslovnom životu. Tu su neki Dubrovčani držali stalna skladišta za olovo, u kojima bi se pohranjivale do većeg transporta olovne »maže«. Takav je magacin držao i Frano, sin Antuna Bonikovog zvanog Salomon. U njemu je bilo smešteno i olovo izvoznika Radonje Miljenovića, na čiji jedan deo je polagao prava Antun.¹⁴³ U Vrhbosni su sastavljanе i obveznice za dopremanje olova za novac koji bi bio izdan,¹⁴⁴ tako da je Vrhbosna u neku ruku preuzimala funkciju minijaturnog Dubrovnika (»Dubrovnik II«). Verovatno je preko Vrhbosne stigao u Oovo i Šibenčanin Miho, koji je sa dubrovačkim naseljenikom u mestu Mihaljinom Radosaljićem ugovorio slanje 1.602 »maže« za Dalmaciju.¹⁴⁵ To oovo je, bez sumnje, trebalo biti transportovano ne u Dubrovnik nego na Neretvu, na čijem su ušću Mlečani već počeli da razvijaju poslove.

Neretva je 90-ih godina XV veka predstavljala veliko tržište i za kupoprodaju olova. Dubrovačka Republika je tu bila predstavljena preko svog prodavca soli. On je, pored ostalog, brinuo da solju i novcem dobijenim od soli kupuje i oovo, te da ga šalje u Ston.¹⁴⁶ Na tako idealnu pijacu je bacio oko stari Marin Cicer, kome je vlada (septembra 1491) dozvolila da od Bosanaca

može preuzimati olova koliko želi, no da ne kupuje od turskih amaldara; njemu je data mogućnost da u Neretvi dobija dubrovačku so kako bi lakše nabavio olovo.¹⁴⁷ Jedan mnogo manje poznat trgovac, Ivan Bart. Marković, stekao je od dubrovačke vladice pravo (novembra 1496) da može u Neretvi krcati olovo za Veneciju pod istim uslovima kao da tovari u Dubrovniku.¹⁴⁸ Velike količine olova iz Bosne pristigle su juna 1492. i Antunu Dobriloviću zvanom Salomon, koji je molio vladu da umesto sebe u nekom poslu za Republiku može odrediti svoga sina Petra; zanimljivo je da je o tome raspravljalo Veliko veće i odlučilo da ga odbije.¹⁴⁹ Izgleda da je primopredaja toga olova obavljena u Slanom, u Stonu ili u Neretvi, u svakom slučaju izvan Dubrovnika. Da bi se održavao redovan račun među trgovcima kojima je stizalo olovo, vlast je na zahtev tih trgovaca delegirala jednog plemića, Pucića, koji je trebalo da vodi evidenciju o prispeću olova iz dana u dan i da zainteresovanim građanima izdaje so iz napolice za isplatu prevoznika.¹⁵⁰ To je, dakle, vreme velikog i slobodnog dovoza bosanskog olova na primorje, koji je tako zagolicao pažnju i interes trgovaca u gradu sv. Vlaha zbog izuzetne dobiti koja je ostvarivana, posebno reeksportom na strano tržište.

Iako su u toj deceniji preovladale manje isporuke, bilo je i partija s velikim tovarom. Sredinom januara 1495. Nikola Marićević, prema dogovoru načinjenom 1493, krajem 1494. poslao je u zavičajni grad 155 miljara (55,5 tona), što je nosilo 726 konja; tu se nalazila vrednost od 1.250 dukata. Za usluge dočeka konja i smeštaja tereta u Dubrovniku tražena je provizija od 2% ad valorem.¹⁵¹

Tvrdo oovo iz Srebrenice ni 90-ih godina nije se u iole većim količinama izvozilo u Dubrovnik i uopšte na primorje. Ivan Bart. Iv. Markov, čije će pozicije u prometu olova biti značajnije početkom XVI veka, zaključio je (1499) trgovacko društvo sa srebreničkim Turčinom Skenderom, koji je njegovim novcem (330 dukata) nabavio i u Dubrovnik sproveo 62 miljara davši novac za prevoz i druge troškove transporta.¹⁵² Dubrovčanin iz Srebrenice Radihna Tvrtković kreditom dobijenim od Frana Mart. Frančkovog dopremio je 20 velikih miljara olova i 18.700 velikih litara glete.¹⁵³ Polubraća Marin Bogišić i Ivan Vladojević uputili su u zavičajni grad Juniju Mar. Gradiću 30 miljara u roku od sedam meseči.¹⁵⁴

Mogućnost brzog bogaćenja trgovanjem proizvoda rudarstva privukla je i u Srebrenicu ljude iz drugih krajeva Bosne. Vrlo karakterističan i aktivan došljak bio je Vuk Bosiljević. Dubrovačkim parama on je u dve pošiljke poslao u Dubrovnik preko sto miljara tvrdog olova.¹⁵⁵ Goraždani koji će kasnije takođe boraviti u Srebrenici još se drže Olova. Za Vukca Tulešića, koji je u ortakluku sa M. Milotićem trebalo da isporuči jednom Buniću 22 miljara olova, njegov rođak Radič Tulešić dao je Buniću 16 miljara svog olova i starih srebrnih akči za vrednost tri miljara.

Vukac Tulešić i Nikola Sirinić dobili su (juna 1496) miljar soli da isplate vozarinu vlasima za veću količinu dovezenog olova.¹⁵⁶

Izvesnog pomeranja bilo je u poslednjoj deceniji stoljeća i kod grosista koji su u Dubrovniku prihvatali bosansko oovo a zatim ga prodavali u inostranstvu. Najveći među njima, Matko To. Bunić bio je još aktivan 1491, ali je početkom 1495. označen kao pokojni.¹⁵⁷ Njegovo poslovanje, kapital i trgovacke veze preuzeila su dva njegova sina, Miho i Ivan, koji su najpre (1495—6) zajednički nastupali na tržištu dajući kredite za manje nabavke i boreći se da saniraju obaveze iz očevog rada.¹⁵⁸ Po broju poslovnih akata prvo mesto među patricijima trgovcima olovom zauzeo je Junije Sig. Đurđević, koji je primao isporuke od 20 do 60 miljara dajući nakupcima tkanine.¹⁵⁹ Od Sorkočevića sreću se braća Luka, Marin i Frano, sinovi Andrijini,¹⁶⁰ i Ivan i Vladislav, sinovi Lukini.¹⁶¹ Kod Menčetića su se tom poslovnom branšom delimično bavili Marin Orsatov i Ivan Damjanov.¹⁶² Pripadnici ostalih plemičkih rodova povukli su se pred pokretljivijim pučanima.

Od pučana u Dubrovniku Jeronim Stj. Nenkov držao je u svojim skladištima oovo i drugu robu Miha Mar. Cicera, a svakako i drugih, sam se obavezivao na dovoz malih količina olova, a kao dobar poznavalac prilika u susednim sultanovim zemljama bio je biran za skrbnika zaostavštine dubrovačkih trgovaca umrlih u Olovcu.¹⁶³

Praksa davanja soli trgovcima da namire ponosnike bila je već potpuno uhodana. Za so se ostavljao zalog u olovu ili je davan jemac. Jemstvo je bilo povoljnije i primano je kod većih dovoznika koje su dobro poznavali zvaničnici opštinske solne službe u Dubrovniku. Ta povlastica odnosila se i na trgovce Bosance; na primer, Mihovil Milotić dobio je pun miljar soli uz garanciju Marina Cvjetkova, potpuno nepoznatog u prometu olovom.¹⁶⁴ Kad je Mihovil postao turski amaldar i kad je dovezao svoje oovo, Malo veće je rešilo da opštinsku polovinu cene iz soli na ispolicu plati u gotovu, a da za sultanovu polovinu ostavi samo pismeno obaveštenje koje bi služilo za svaki slučaj kao garantija. Veće umoljenih, koje je sutradan razmatralo taj predlog, nije o tome glasalo bojeći se presedana u odnosu na Portu, jer je slučaj značio da amaldar ne želi da isplati sultanov deo solne ispolice.¹⁶⁵

Davalac soli vlasima vredeo je u Dubrovniku kao čovek koji ima prava na oovo primljeno od njih. Ratko Vukosalić, na primer, od marta 1493. do kraja 1494. primio je od zlatara Nikole Raf. Ratkovića olova na 726 konja koji su dovezli 155 miljara po velikoj dubrovačkoj meri; on je morao da im da soli a da potom oovo smesti u zlatarev dučan. Za tu relativno neznačnu operaciju tražio je zatim veliku proviziju od 2% na vrednost robe¹⁶⁶ (dok se po naseobinama u balkanskim zemljama za preuzimanje manufakturne robe iz Dubrovnika, njihovu prodaju i nabavku i otpremanje nove, balkanske robe dobijalo samo 3 ad valorem).

III Dovoz olova 1500—1520. i izbijanje Srebrenice u prvi plan sa dobavljačima Bosancima

Dubrovačka patricijska vladajuća tela, naročito Malo veće, često su na svojim sednicama raspravljala o dovozu ili dovoznicima olova. Vrlo često zbog stanja u Neretvi, na dubrovačkim granicama, ili iz drugih razloga obustavljan je sa dubrovačke strane na izvesno vreme prijem olova na dubrovačko područje. Dovoz olova i glete iz Turske najpre je bio zabranjen 2. juna 1504. godine.¹⁶⁷ 15. marta 1505. to isto proglašeno je za olovo i gletu iz Srebrenice, Olova i drugih turskih mesta.¹⁶⁸ Zabранa je 10. jula iste godine skinuta utoliko što se olovo iz Olova i Srebrenice moglo dovesti u mesta susedna dubrovačkoj teritoriji, ali se bez posebne dozvole nije moglo dopremiti u Dubrovnik. Odmah zatim, 2. avgusta, i olovo i gleta su sasvim slobodno mogli da budu uneseni i u grad.¹⁶⁹ 25. juna 1506. opet je zabranjeno pokretanje olova iz Srebrenice ili Olova da bi se transportovalo na morsku obalu, odnosno to se moglo učiniti jedino uz prethodnu posebnu saglasnost Malog veća.¹⁷⁰ Ono je, jula iste godine, dozvolilo jednom brodaru da iskrca olovo s broda gde odrede carinici, ali zato da bi mogao odgovoriti svojoj obavezi utovara žita za opština; nije rečeno kako i gde je to olovo ukrcao.¹⁷¹ Dovoz na morsku obalu, a pogotovo izvoz olova i glete iz Turske preko mora, ponovo je bio zabranjen 10. februara 1507; naredba je posebno i lično saopštена tada najpoznatijim izvoznicima Franu Mar. Gučetiću, zlataru Marinu Mihovu i Bernardu Nik. Cicojeviću.¹⁷² Sredinom oktobra te godine dopremanje olova i glete bilo je zabranjeno samo preko Neretve; odluka je pročitana Antunu Bonikovu Salomonu i sinu, Lorencu Pribisaliću, zlataru Marinu Mihovu, a potom i punomoćnicima Antuna Luke Miotoševića.¹⁷³ Iz odluka se ne može nazreti koji je stvarni razlog bio za takav postupak. Sporedan je bio unutrašnji čisto privredni razlog da se kontroliše promet između Dubrovnika i Slanog. Postojala je, naime, odluka od 10. juna 1501. o zapovesti vlasnicima barki u selima oko Slanog da tovar olova, glete i druge robe iz sultanovih zemalja za prevoz u Dubrovnik mogu da preuzmu tek pošto u kancelariji Slanog načine ugovor o tom prevozu.¹⁷⁴

Knjige Dugova dubrovačke opštine prve dve decenije XVI veka pokazuju poslove slične onima iz poslednje dekade prethodnog stoljeća, ali količinski znatno reducirane. U prvoj deceniji registrirano je 19 takvih zaduženja,¹⁷⁵ a u drugoj (do maja 1514) 15.¹⁷⁶ Može se odmah zaključiti iz tih obligacija da su se domaći poslovni ljudi sve više stabilizovali upravo na izvozu olova. 10. oktobra 1500, na primer, Husejin Radojević i Dobroman Ostojić, obojica iz bratstva Bogovića iz Gračanice, obavezali su se da u toku juna 1501. jednom trgovcu iz Dubrovnika isporuče 24 tovara olova.¹⁷⁷ Ivan Bart. Iv. Markov, kome su se obavezali, početkom marta 1501. primio je obavezu da preko svog komisionara, apote-

kara Ivana, u mestu Sasi kraj Srebrenice, pred grapi od trojice dubrovačkih trgovaca i svojih kreditora 150 velikih miljara (53,7 tona) olova, i to već u sledećem mesecu; 17 miljara trebalo je da isporuči u selu Ljubskovu, ako ih bude tamo imao.¹⁷⁸ Olovljani Nikola Milotić za tkanine karizeje, koje je primio od jednog Gradića u Dubrovniku, ušao je u dug da isporuči 90 miljara tvrdog i 50 miljara mekog olova u toku avgusta 1501. godine.¹⁷⁹ Ta obveznica je zanimljiva i po tome što u komparativnim mogućnostima svedoči da je rudnik Olovo već počeo da gubi na ranijoj snazi i da je Srebrenica počela da izbija u prvi plan. Braća Radoje Milivojević iz Rogatice i Radosav Milivojević (zvani Mestric), stanovnik Srebrenice, već ranije bili su na poslovnoj vezi sa Ivanom Markovim, tako što su mu isporučivali olovo i gletu, i to sami ili preko trećih osoba; kad su najzad sveli račune, ustanovali su da su mu još bili dužni 63 dukata.¹⁸⁰ Radič Tvrtković iz Srebrenice, koji se tada već naselio u Dubrovniku sklopio je s jednim Sorkočevićem trgovačko društvo da sa 285 dukata i 22 groša pođe u Srebrenicu i tamo kupi 100 velikih miljara olova, što bi uz jednaku dobit i rizik prevezao u Dubrovnik; novembra 1502. Radič je primio obavezu da Sorkočevićima dopremi iz Srebrenice drugih 80 do 100 miljara olova i glete, kako bi okončali ranije poslovanje, primivši za novi posao 406 dukata.¹⁸¹ Godine 1505. od domaćih ljudi predstavio se kao izvoznik većeg stila Rogatičanin Vukić Rad. Bosijević, koji je u jednom ugovoru obećao svom dubrovačkom verovniku da će dovesti 100 miljara (35,8 tona) tvrdog olova.¹⁸²

Izvoznici Dubrovčani su, u vezi sa 13 kreditnih ugovora iz 1502, utanačili 1509. godine dovoz 516.294 libara mekog i nešto manje tvrdog olova. Sa tih obligacija 255.056 libara olovskog olova otpada na Antuna L. Miotoševića 1508—9. godine.¹⁸³ Iz 1501. godine privlači pažnju sporazum o zaključenju zajedničkog poslovanja između poznatog trgovca Frana Jak. Albertisa i Nikole Mar. Dimitrijeva, kojim su predvideli preuzimanje beratske svile i 150 miljara olova iz mesta Sasi; jedna pošiljka, ukrcana na jednu korčulansku lađu, iznosila je 38.904 libara sa 396 komada, što znači da je u tom utovaru »maža« prosečno težila do sto litara.¹⁸⁴ Analiza tih zadužnica ukazuje da su pozicije Dubrovčana bile mnogo sigurnije u Olovu nego u Srebrenici, gde je udeo domaćih ljudi bio primetniji.

Poslovni život u Srebrenici bio je uopšte mnogo intenzivniji tako da se veći deo sporova u poslovima oko olova odnosi na Srebrenicu, pa i na Sase. »Maža« je prosečno naplaćivana po dukat, a tovar (salma) ne uvek dvostruko nego i manje. Provizija za nabavku olova u Bosni obračunavala se dosta nisko, sa 2% ad valorem. Tužbe su se nekad ticale onih kupoprodaja olova kod kojih je cena bila dukat pa i više ispod tekuće cene, što je činjeno iz nevolje; po shvatanju tadašnjeg čoveka takva cena nije

bila »pravična« (*justum praetium*), te je takav prodavac moralno imao prava da traži razliku u ceni.¹⁸⁵

Od Dubrovčana nastanjenih u Srebrenici isporučivanjem olova u to vreme bavili su se Cvjetko Vladojević zvani Hercotić (koji je 1503. primio novac od jednog dubrovačkog zlatara da nabavi i doturi 45 miljara),¹⁸⁶ Frano Rusk. Velić (koji je januara 1504. u Ljubskovu predao 1.025 komada olova i 48 glete jednom patriciju da to dopremi i magacionira u Dubrovniku, uz polovinu dobiti),¹⁸⁷ plemići Pavle Mar. Gučetić¹⁸⁸ i Miho Mar. Bunić.¹⁸⁹

Od domaćih trgovaca u prvoj deceniji stoljeća najistaknutiji nabavljač olova bio je Rogatičanin Vukić Bosijević. On je od Dubrovčana primao novac za nabavku samo srebreničkog olova. Najviše je radio sa lokalnim naseljenikom Cvjetkom Vladojevićem, a oovo je isporučivao i velikom izvozniku, zlataru Marinu Mihovu. Njegove partije robe iznosile su i 161 miljar. Kako u svojim obavezama nije bio solidan, često je preko suda primao proteste i bio tužen. U njegovim isporukama je učestvovao i Srebreničanin Stjepan Cokuleković,¹⁹⁰ a verovatno mu je bio rođak Vukota Bosijević, koji je u Srebrenici vodio društvo sa Pavlom Mar. Gučetićem za kupovinu olova.¹⁹¹

Goraždani su upravo na srebreničkom tržištu počeli da dolaze do punog izražaja. Radivoj, sin Vukca Vukojevića, na primer, primio je od jednog Gučetića tkanina za 262 dukata da dopremi sto miljara srebreničkog olova.¹⁹² Goraždanin Ljuboje Bogostić je na sličan način primao iz Dubrovnika tkanine, za koje je zatim dовоzion oovo;¹⁹³ kod jednog transporta od 17 miljara dao je u Dubrovniku zatvoriti jednog kramara iz Pljesaka.¹⁹⁴ Cvjetko Vinarić je za primljen poslovni zajam dovozion u Dubrovnik osrednje količine olova i glete; jednom 1510. godine 40 miljara olova i 10 glete; on je oovo sam dalje izvozion u Veneciju, pa je jednom (1508) za plovidbu angažovao i nekog pomorca iz Kjođe.¹⁹⁵ Jedan izvoznik Bosanac, međutim, interesantniji je od njih; to je Benko Šimunović, koji se naselio u Veneciji, ali je navraćao u zavičajnu Bosnu i tu nabavljao unosno oovo; nekom trgovcu u Dubrovniku, na primer, isporučio je 40.632 litre po velikoj mjeri.¹⁹⁶

Pored Srebrenice nalazio se izdašan rudnik olova Sasi. Kompanija Frana Jak. Albertisa i Nikole Mar. Dimitrijeva kupila je 150 miljara od Ivana Bart. Markova, glavnog izvoznika iz Sasa, za izvoz u Veneciju.¹⁹⁷ Kad je Ivan umro (1504), od skrbnika njezove ostavštine, Cvjetka Iv. Cvjetkova i druge dvojice (izgleda u Sasima) Mato Rus. Teodorov stekao je presudom prava da vrši neke naplate.¹⁹⁸ Veličinu Ivanovih poslova pokazuje i presuda po zahtevu Nikole Mart. Fifića; on je izneo da ga je Ivan sa 2.000 dukata poslao u Sase (uz proviziju od 2%) da nabavi 1.500 tovara olova.¹⁹⁹

Pijaca u Olovu nalazila se u rukama Dubrovčana. Tu je, pre svega, poslovaо Miho Mar. Cicer iz Vrhbosne. On je, primerice, poslao (1500) Skender-paši u Vrhbosnu pozlaćenih svilenih tkani-

na, a zatim je, koristeći njegovo prijateljstvo, otisao u Olovac da radi sa eminima kako bi povoljno kupio olovo; sve svilene tkanine i novac Miho tom prilikom nije uspeo da investira, nego se s tim vratio u Dubrovnik njegov punomoćnik i poslovni drug Jero St. Nenkov.²⁰⁰ Mihov punomoćnik pri podizanju olova u Olovu (na primer, od Frana Ant. Bonikova) bio je Antun Luke Mitošević, vrlo inicijativan u trgovini bosanskim olovom; radio je i sa Martinom Ant. Đurđevićem, kome je bio i punomoćnik, čak i kod sekvestara; pored manjih količina dovozio je i po 100 miljara.²⁰¹ Od Bonika Cicer je primao na rekomanaciju olovo i za isporuku u Dubrovniku i za dovoz u grad sv. Vlaha.²⁰² Novac potreban za kupovinu i transport Miho je obezbeđivao i manjim poslovnim zajmovima od patricija u Dubrovniku, pri čemu su kao zalog služile njegove srebrne čaše i druga srebrnina.²⁰³

Od olovskih Dubrovčana iz ranijeg vremena bili su još aktivni Radonja Miljenović i sin Radoja Oblege Vicenco.²⁰⁴ Bernard Nik. Cicojević je takođe već duže vremena dopremao omanje količine mekog olova (17—25 miljara).²⁰⁵ Malim isporukama u samom Dubrovniku zabeležen je i zlatar Martin Mihov.²⁰⁶ Među novim izvoznicima značajnija mesta držali su Damjan Luke Radosalić zvani Bičić i Radosav Bogdanović. Damjan je poslovni kapital obezbeđivao kreditima u rodnom gradu, ali zbog neurednih otplata često mu je olovo bilo sekvestrovano; njegove isporuke prelazile su 67 miljara.²⁰⁷ Radosav je bio sasvim sitan dobavljač koji je isključivo zavisio od dubrovačkih kredita, a poslovno se vezao za veštijeg i jačeg Radonju Miljenovića; dokumenti o njemu u dubrovačkim arhivskim knjigama isključivo govore o sekvestrima manjih količina, do 59 tovara.²⁰⁸ Vunarski majstor Petar Paskojev Gradić nastupao je samo povremeno, osrednjim isporukama.²⁰⁹ Baraninu Aleksiju Andrijinom koji se zbog trgovine olovom naselio u Dubrovnik manje količine metala dopremili su 1508. godine Marin Pet. Božinović i Hrelja Vukašinović.²¹⁰ Uz dubrovačke naseljenike olovo je izvozio i Olovjanin Kendisalić,²¹¹ takođe iz stare garde.

U organizaciji dubrovačkog izvoza olova iz Bosne prve dve decenije XVI veka Vrhbosna je imala značajno mesto. U Vrhbosnu se 1502. i 1503. išlo kao u kakvo rudničko mesto. U prodaji metala učestvovao je i sultanov emin,²¹² koji je možda delimično ili stalno tu i boravio. Nekad je kupovinu aranžirao brat kakvog dovoznika iz Dubrovnika koji je poslovaо u Vrhbosni.²¹³ Pošto u Vrhbosni nije postojala javna dubrovačka kancelarija sa knjigama Dugova, obveznice o dobavljanju olova registrovane su u sidžilima vrhbosanskog kadije; prema jednoj tako ozvaničenoj obligaciji 1501. godine, Dubrovčanin Nikola Martinov je sa znatnim zakašnjenjem predao 40 miljara olova nekom famulu poznatog Miha M. Cicera.²¹⁴ Metal kojim se poslovalo u Vrhbosni proizvođen je u Olovu, odakle su ga donosili tamošnji Dubrovčani, na primer i Radosav Bogdanović.²¹⁵ Godine 1507. turske vlasti u Vrh-

bosni nametnule su dubrovačkim trgovcima u mestu plaćanje zbog nekakvog spora ili štete u vezi s olovom, što se vezivalo za ime Marina Mihova, zlatara; da se oslobole takvog zakidanja Marin i drugi naseljenici dobili su na šest meseci (uz zalog) neku sultanovu ispravu (»*de uthor*«), koja se mogla upotrebiti u obrani od nasrlijivaca.²¹⁶ Oovo iz Vrhbosne Miho Cicer slao je put Neretve a odatle u Slano, gde ga je prihvatao njegov brat Džore Mar. Cicer. Isporuke su morale biti veće, jer je Malo veće u Dubrovniku samo u avgustu 1503. odobrilo da Džore primi soli u Slanom i Stonu najpre miljar a potom još 200 modija kako bi bio u stanju da solju podmiri kiridžije.²¹⁷

Miho M. Cicer poslovaо je sa vrlo velikim brojem Dubrovčana u Bosni i rodnom gradu. Nije izbegavaо da prima pozajmice radi proširenja poslova ni onda kad je u pogledu obrtnog kapitala sasvim ojačao. Jača stavka u njegovom radu bili su Turci, koje je on podmićivao, od kadije i subaše do onih sasvim malih. Jednom je za tako potrošenih 3.000 akči nasilno, uz pomoć i preko Turaka, ušao u posed četvrtine »kola« Nikole Martinova, verovatno u Olovu, gde su obrađivane »*le vene de piombo*«. Miho se nije ustručavaо da od manjih trgovaca prima »maže« i za obično transportovanje. Loš karakter pokazao je i kod uterivanja potraživanja od naslednika svog dugogodišnjeg poslovnog prijatelja Jera St. Nenkova.²¹⁸

Drugi veliki dovoznik srebreničkog i olovskog metalu bio je zlatar Marin Mihov, koji je upravo u to vreme razvio najveću poslovnost. Godine 1503. njegov komisionar primio je neko oovo na pozajmicu a posle je naplatio akče.²¹⁹ Njegovi poslovni prijatelji u Srebrenici, nobil Pavle M. Gučetić i Natalin T. Dobrić, kupili su na javnoj dražbi neko amaldarevo oovo, u dogovoru sa Marinom.²²⁰ U Srebrenici Marin je pojedinim naseljenim Dubrovčanima, kao Cvjetku Vladojeviću Hercotiću, ostavljaо manje svote (do sto dukata) da za njega nabave olovo; tu se on susretao i sa Rogatičaninom Vukićem Bosijevićem,²²¹ jednim od tada najaktivnijih izvoznika olova. Zlatar Marin izvozio je najčešće dolinom Neretve, te je njemu, Antunu zvanom Salomon i sinu mu, Lorencu Prisaljiću i punomoćniku Antuna Luke Miotoševića oktobra 1507. pročitana odluka dubrovačkog Senata kojom se zabranjuje da se iz bilo kog mesta susedne Carevine do daljeg dovozi bilo koja količina olova, glete ili druge robe.²²² O dubrovačkom dovozu olova i drugog espapa u Neretvu spremala se u Dubrovniku i jedna tajna odredba.²²³ Zlatar Marin nalazio se i u jednoj grupi trgovaca (Frano Vl. Kaboga, Nikola T. Dobrić, Bernard Nik. Ciccojević), koji su iz Bosne decembra 1508. očekivali oovo i gletu i koji nisu vlahe ponosnike mogli isplatiti novcem nego solju; kako su im za isplatu tranzita bile potrebne znatne količine novca, Senat je (13. februara 1509) rešio da im se daje za tu svrhu novac na pozajmicu.²²⁴ Veći deo dovezenog olova Marin je iznosio na stranu; jedna isporuka od 35 miljara jednom

apotekaru iz Riminija zabeležena je avgusta 1509. godine.²²⁵ Od 1505. do 1509. i sam se zaduživao kod dubrovačkih kreditora za dovoz manjih i osrednjih količina (od 17 do 35 miljara) mekog i tvrdog olova.²²⁶

Kad je reč o grosistima u Dubrovniku koji su u toku prve decenije XVI stoljeća prihvatali oovo i zatim ga dalje eksportovali, kao i ranijih decenija, apsolutno su preovladavali predstavnici patricijata. Reč je najviše o predstavnicima rodova Sorkočevića, Gučetića, Bunića, Gundulića, a manje ili samo izuzetno Pucića, Ranjine, Crijevića, Gradića, Menčetića, Beneše i Đurđevića. Od Sorkočevića su u toj trgovinskoj branši bili Luka Andrijin, Ivan Lukin, Petar Ivanov i Valko Vlahov.²²⁷ Od Gučetića treba navesti Dragoja Al. Gučetića, Frana Marinovog, Dragoja Simkovog i Marina Rafovog.²²⁸ Alojz i Ivan Nikolini i Jakob Ilijin bavili su se olovom među Bunićima.²²⁹ Među Gundulićima najagilniji je bio Marin Ni. Vlahov uz Frana Ivanova.²³⁰ Marin Nik. Ranjina izvozio je oovo na Siciliju, uz drvo.²³¹ Od Crijevića se sreću Gabriel i Martolica, Stjepanovi.²³² Dominko Nik. Pucić radio je sa Vrhbosnom.²³³ Bastard Gradića Petar Paskojev 1509. godine dopremio je oovo u više transporata; tako je u jednoj obveznici izričito naveo da će polovinu pošiljke od 11 miljara predati sa svojim drugim karavanom olova.²³⁴

Od pučana je kudikamo najviše bio upleten u poslove oko olova Ivan Bart. Iv. Markov, koji je primao teret i 300 konja u jednoj partiji a oovo izvozio i u Apuliju i na Siciliju.²³⁵ Aktivniji su bili i Antun Radonjić zvani Bičić,²³⁶ braća Marin i Vlaho, sinovi Nikole Latinice,²³⁷ senzal Pavle Bakrović koji je oovo izvozio i na Sajam u Lančanu,²³⁸ uvek prisutan apotekar Jakob Julijani,²³⁹ rodom Firentinac, Nikola Martinov²⁴⁰ i mnogi drugi. U dnevnom prometu gotovo nepoznat Filip Milutinović je, navodno 1503. godine, izvezao 30 tona olova u Španiju i 13 u Đenovu.²⁴¹

Od stranaca naseljenih u Dubrovniku koji su se bavili kupoprodajom olova naročito je bio primetan Baranin Aleksije Andrijin, koji je oovo preuzimao za vunene tkanine (koje su mu stizale i iz Flandrije²⁴²) i, uzgredno, Baranin Matija Đurin, koji je takođe oovo trampio za tkanine.²⁴³ Sledeće decenije oovo će primati u Dubrovniku Nikola Pavlov iz Bara a izvoziće ga u Veneciju Lazar iz Bara.²⁴⁴

Osnovna karakteristika dovoza olova u Dubrovnik druge decenije XVI veka bila je da je tog dovoza bilo gotovo jedino u prvoj polovini desetleća, dok su podaci o uvozu posle 1515. sasvim retki. U celini promet je bio znatno manji nego prve dekade. Od dolaska na sultanski presto Sulejmana Zakonodavca izvoz olova iz Bosne u pravcu Jadrana će gotovo prestati.

Od 1510. do maja 1514. Dubrovčani su na kreditnoj osnovi ugovorili dopremanje 440 miljara i 750 litara olova za svotu od 1.065 i po dukata (miljar je obično iznosio 7 i po dukata, dakle još oko 140 miljara). Dva Olovjanina su primila obavezu na 260

miljara; oni su pokazali i najveću količinu u ekspediciji — 200 miljara. Kupci tog olova bili su sedam patricija, dva pučanina, jedan Katalan, jedan Italijan i jedan Kotoranin. Rok isporuke iznosio je pola godine a u jednom slučaju 11 meseci. U jednom ugovoru predviđena je mogućnost da do isporuke neće moći doći usled sultanove zabrane.²⁴⁵ Za metalurge će možda predstavljati izvesnu vrednost navod kod pogodbe o isporuci tvrdog (srebreničkog) olova: da ne bude od lomljive vrste.²⁴⁶

Dubrovčani su se i u to vreme držali Olova. Pored ostalih na olovskoj pijaci radio je i Stonjanin Jero Marinkov. On je, na primer, primio obavezu da dopremi poznatim dovoznicima Damjanu L. Bičiću i Radosavu Bogdanoviću da bi ovi zadovoljili soga kreditora Frana Petra Gradića; za olovo dato toj dvojici, ili i drugima iz Olova, postavio se jemcem trgovac Ratko Radosalić.²⁴⁷ Stonjani su shvatili koliko je trgovina olovom unosna zato što je njihov gradić bio, pored Dubrovnika i Slanog, jedno od dubrovačkih pristaništa na koje je olovo stizalo i tu bilo ekspedovan u Italiju. Bartol Stonjanin primao je od trgovaca olovo u posebnom opštinskom skladištu, tj. u kući u kojoj je stanovao,²⁴⁸ ali se olovo, kad bi naglo stiglo, smeštalo i drugde, pa i pod svodovima (voltama). U gradu je, razume se, bilo i više privatnih magacina, koji su bili u stanju da prime i nove velike isporuke od 150 i više miljara.

Pomenuti Damjan L. Bičić i Radosav Bogdanović radili su ortački u Olovu i u Dubrovniku primali kredite i na male i na velike količine olova, čak i za preko 100 miljara.²⁴⁹ Nekoliko isporuka ugovorio je iz Olova i Antun Luke Miotošević, dovozeći između 16 i 76 miljara.²⁵⁰ Bernard Nik. Cicojević nije se libio ni manjih dostava novim kupcima na dubrovačkom tržištu, mada su njegove isporuke bile osrednje. Izvozio je iz Srebrenice.²⁵¹ To je činio i Đuro Vukosalić zvani Busković; sa bratom Ivanom zaključio je trgovačko društvo na dve godine unoseći u njega 1.349 dukata gotovine i 443 dukata duga; olovo i gletu iz Srebrenice trebalo je da izvoze u Veneciju, Marke, Apuliju ili na Siciliju.²⁵² Kompaniju za kupovinu olova, ali u Olovu, zaključili su i Jero Jakobović i Ivan Vladisalić zvani Borić, i to za iznos od 162,5 dukata.²⁵³ U Olovu su nastavili da posluju i braća Marin i Vlaho Nik. Latinica.²⁵⁴ Iz Olova je slao veće količine (100 miljara) metala Antun Sim. Pribanović.²⁵⁵ U tom nizu skreće na sebe pažnju domaći dobavljač, Olovjanin Stjepan Radičević zvani Pribisalić, koji se obavezao jednom Đurđeviću na dovoz 200 miljara.²⁵⁶ Zet Luke Bičića Ratko Radosalić je izuzetno dovozio olovo iz Olova.²⁵⁷

Od manjih novih dovoznika Dubrovčana koji su se vezali za srebreničku pijacu treba navesti Dominka Pjer. Đuričića²⁵⁸ i Petra Mar. Dobrijevića.²⁵⁹ Najjači domaći trgovac u Srebrenici, Rogatičanin Vukić Bosijević se već pre 1513. preselio u Dubrovnik; dok je bio u Srebrenici poslovaо je u ortakluku sa Cvjetkom Vladojevićem Hercotićem, pa su pojedinim plemićima u Dubrovniku is-

poručivali i po sto miljara; maja 1513. bio je već u Dubrovniku a početkom 1519. i mrtav.²⁶⁰

Vrhbosna je i dalje bila mesto gde su se dubrovački nase-ljenici, pored prodaje uvozne robe kao glavne delatnosti, rado bavili i preuzimanjem olova. Poslovanje tih trgovaca u drugoj deceniji stoleća već je pokazivalo karakteristike nemogućnosti proširenja poslova zbog slabe kupovne moći bosanskih potrošača. Dužnici, i muslimani i hrišćani, nerado su izmirivali svoje duge, primajući potrošnu robu i dalje na veresiju. Dubrovčani su nastojali da što više tkanina predaju u treće ruke, makar i na veresiju; davane su naročito grube karizeje i u količinama od preko sto dukata. U takvim uslovima poslovne insolventnosti zbog nesavesnih dužnika našao se i jedan dubrovački trgovac koji je u pismima preklinjao svog kreditora da mu i dalje šalje tkanine, jer je uspeo da nabavi sto miljara olova.²⁶¹ Jedan drugi Dubrovčanin u Vrhbosni, Ivan Lukin zvani Femina, bio je povezan sa Olovjaninom Đurom Kendisalićem, koji je od njega primao novac da mu dopremi olovo.²⁶² Iz sličnih primera može se zaključiti da je izvoz olova, posebno onog iz Olova, bio uklopljen u redovno funkcionisanje po dubrovačkim naseobinama u Bosni; dovoz olova u Dubrovnik nije imao nikakav poseban položaj ili mesto u dubrovačkoj trgovini u balkanskim zemljama.

Među dubrovačkim trgovcima, čije je poslovanje u vezi s izvozom olova počinjalo od Vrhbosne, treba i za drugu dekadu XVI stoleća pomenuti Miha M. Cicera, iako se on u to doba već znatno manje pominje. Parničenje sa zaostavštinom ranijeg dugogodišnjeg partnera je nastavljeno. Maja 1513. Miho je ustvrdio da su na završetku poslova sa pokojnim Jerom u rukama vlaha ostala 322 miljara (preko 114 tona) Mihovog olova, što mu Jero nije predao; za svoj deo tražio je 210 dukata, prijavivši još neka potraživanja.²⁶³

Nije poznato gde je poslovaao Ivan Vladisalić Đurić, koji je za dovezeno olovo i bakar imao da isplati prevoznicima soli za 200 modija.²⁶⁴ Od nekadašnjih dovoznika većeg stila zlatar Marin Mihov radio je do 1513. godine, kada se beleži kao pokojni.²⁶⁵

U smanjenom poslovanju druge decenije i dubrovački vele-trgovci nisu mogli doći do većeg izražaja. Od patricijskih rodova aktivniji su bili predstavnici roda Bunića (Miho Mat. Bunić, Junije L. Bunić),²⁶⁶ stari Frano Vl. Kaboga,²⁶⁷ Frano P. Gradić,²⁶⁸ Orsat Iv. Gundulić²⁶⁹ i drugi. Od pučana još se javljao Antun Radonjić Bičić.²⁷⁰

Dosta su česte bile odluke Malog veća o davanju na kredit soli za isplatu vlasima, dovoznicima olova.²⁷¹ 8. jula 1504. data je načelna dozvola zvaničnicima službe soli da mogu davati so za olovo i gletu, i to od one koja se izdavala u napolicu a od one vrste čijom bi se prodajom postigla najveća korist za opštinu.²⁷² Dovožnicima olova od sredine septembra 1507. davana je samo strana i skuplja bela so iz magacina, uz plaćanje nosača.²⁷³ Počet-

kom avgusta 1509. obustavljen je davanje soli uvoznicima olova i glete dok se u toku od deset dana so brodovima prevuče iz Stona.²⁷⁴ Pre toga dovoznicima je davana ona vrsta soli (iz Trapanija ili Ibice) za koju su se odlučili zvaničnici s obzirom na opštinsku korist. 21. jula te godine dovoznici Miho Mart. Bunić i Franko Fr. Kasela primili su na poček ogromnu količinu soli od 1.200 modija kako bi naplatili prenos olova²⁷⁵ (koji je obično podmirivan sa 30 do 50 modija).

Veće količine, na primer 150 i više modija, davane su na veresiju, dok je za male količine nekad tražen novac odmah. U to vreme praksa uzimanja jemaca (umesto zaloga u metalu) potpuno je preovladala. Najčešći korisnik tih kredita, iako na manje količine, bio je dubrovački berberin Mihoč Franković, za čije je tovare jemčilo više njih. Česti su korisnici kredita i poznatiji dovoznici Bernard Nik. Cicojević, Petar Marina Dobrijević, Franjo VI. Kaboga, krojač Matko Sredanović, Pavle Radonje Pripčinović, Martin Ljubišić, pa i neki plemići. Bilo je slučajeva da su jemci traženi iz redova dovoznika, na primer Bartol Cicojević za Petra Dobrijevića. Na taj način od 28. juna 1510. do 16. februara 1515. ukupno je izdat (od onoga što je prošlo kroz Malo veće) na kredit 4.091 modij soli uz jedan neoznačen slučaj (verovatno na 100 modija).²⁷⁶ Ne treba propustiti da se skrene pažnja na zanimljivu pojavu da su se izvesne zanatlje u Dubrovniku, čija struka nije imala nikakve veze s obradom metala, bavili dovozom olova. Krojači, podstrijivači i vunari su davanje na poček tkanina bili vezani za ovu vrstu trgovine. Berberi su bili česti po naseobinama, kao ranarnici, te kao zanimanje visprenih obrtnika, uključili su se, slično zlatarima, u posao. 19. jula 1510. donesena je načelna odluka da prodavci soli treba da daju trgovcima, koji iz Turske dovoze olovo i gletu, soli od one vrste koju zatraže trgovci, podrazumevajući i so dovezenu sa strane (pa i onu najskuplju iz Ibice i Trapanija); troškove prenosa soli iz slanice do Ploča snosili su sami trgovci.²⁷⁷

IV Organi turskih vlasti prema dovozu olova na primorje

Godinu dana pre nego što su Osmanlije zauzele Bosnu sultan Mehmed II Osvajač zabranio je trgovinski promet bakrom, olovom i kožnom robom.²⁷⁸ Dakle, Turci su ušli u Bosnu bogatu rudama s konceptijom da proizvodi rудarstva pripadaju državnom sektoru privrede, koji je zainteresovan da sirovine koje su važne za vođenje rata ne odlaze na stranu. Na terenu, u Bosni, ta zabrana nije poštovana a prikazano shvatanje nije uvažavano. Zbog toga se i moglo govoriti o izvozu proizvoda rудarstva.

Novembra 1465. vojvoda Esebeg Ishaković je preko Marina Petrova, dubrovačkog trgovca, izvezao u Dubrovnik 106.611 litara

olova s nalogom da se metal proda u Marki i delom u Apuliji.²⁷⁹ Kao što se vidi, od samog početka funkcionisanja osmanlijske uprave u Bosni zabrane izvoza nisu se držali ni oni koji su imali dužnost da toj odredbi obezbede sprovođenje. Sultan Mehmed II je odmah po osvajanju Bosne rudnike srebra, olova i gvožđa predao na upravu hodži Bajazitu i vitezu Hoškademu. Hoškadem je, pak, prodao Dubrovčaninu Paskoju Romegi zakup rudskega mesta bivše Despotovine, tj. Srebrenicu, Črnču, Zajaču i Krupanj za 7.000 dukata. Kao zakupci, pored Romege, pominju se i Stanac Ugrinović, knez Ivan Marković i Stjepan Hvaović, koji su za 4.000 dukata godišnjeg zakupa preuzeli olovačku carinu. Kod prikupljanja sredstava za sultanovu blagajnu već na početku nastale su teškoće, pa je sultan 1467. i 1468. godine preko pisma i svog poslanstva zahtevao da se Romegino imanje proda kako bi se naknadio dug od 2.700 dukata njegovoj hazni. Marković i Hvaović su tvrdili da su im prva dvojica zakupnika dužna za olovo i rudu 1.468 dukata. Marković je od Porte tražio da podejstvuje da se naplati dug i od dvojice Dubrovčana Radohne Radočića zvanog Pučanin (za 60) i od Matka Žudejeva (za 45 dukata).²⁸⁰

Sedamdesetih godina kao turski amaldar (carinik) najviše se pominje Dživan Pripčinović. On je trgovao u Bosni i uspostavio je dobre odnose s Turcima. Maja 1471. kupio je Pripčinović od Hamza-bega carine u Foči, Goraždu i Černici za 70.000 akči. Već dve godine ranije od je dobio i zakup na bosanski crvac (realgar). U zakupu carine kompanjon mu je bio Nikola Radišić, ali je najviše radio sa bratom Đurom i sinom Kristofanom. Posle Đurine smrti Turci su tražili od Dživana da isplati 7.000 dukata duga. Do 1479. Dživanovi dugovi su se popelji na 11.250 dukata. Dubrovačka vlada je pristala da dug namiri a da im se Dživan i Kristofan izruče. Posle isleđenja otac i sin su strpani u vreće i bačeni u more,²⁸¹ svakako da ne bi naknadno Turcima otkrili zatijavanje carine i slične prekršaje Dubrovčana na turski račun.

Krajem 70-ih godina u Dubrovnik je stizalo i sultanovo olovvo, bilo da se dalje uputi u Carigrad,²⁸² bilo da se preko posrednika proda. Na primer, trojica Olovljana su (1479) prodali Dubrovčanima 15 miljara olova, za koje su izjavili da će vrhbosanski kadija ratifikovati prodaju i izvršiti naplatu.²⁸³ Pet godina ranije neko oovo je u Dubrovniku prodao Bosancu Nikola Ožegović, punomoćnik i voditelj poslova amaldara Bosne.²⁸⁴ Od 1480. godine prodaje olova u aranžmanu amaldara i sultanovih sklava postale su gotovo redovna praksa. Turski amaldar Ljuboje Radosalić (zet Đuraša Stepanovića) u prisustvu i uz saglasnost Mehmeda, jedrenskog Turčina, sultanovog sklava nad olovom, prodao je po vlastitom računu Marinu Mih. Ciceru devet i po miljara olova po velikoj mletačkoj meri; za to oovo Ljuboje je ranije u Vrhbosni primio 50 dukata zajma.²⁸⁵ I sam Mehmed (ili Mahmud, kako piše u dokumentu) došao je u Dubrovnik, poslat od vrh-

bosanskog sandžak-bega Daut-paše, da se interesuje o neka dva roba i da obavi naplatu 2.472 dukata za ranije poslato olovo.²⁸⁶

Godine 1481. prodavao je u Dubrovniku senzal Pavko Bakrović velike količine olova koje su dopremili sultanov sklav Jahja Suluftar, za tu prodaju specijalno ovlašćen i poslat, i amaldar Olova Dabiživ Pribilović Novobrđanin.²⁸⁷ Septembra sledeće godine neko olovo dovukao je eminov punomoćnik Mladen, kome je dubrovačka vlada uz dobru garantiju za olovo izdala soli da naplati vozarinu.²⁸⁸ Početkom jula 1484. vlada u Dubrovniku donela je odluku da svaki trgovac može kupiti olovo od amaldara koje se nalazilo u gradu i da zbog toga ne može biti gonjen od dubrovačkih vlasti.²⁸⁹ Sledeće godine Olovjanin Božidar Opekić u prisustvu i uz pristanak sultanovog sklava Ibrahima Repoševića prodavao je olovo u Dubrovniku; sklav je i sam unovčavao sultanova olovo.²⁹⁰ U drugoj polovini juna 1486. u Dubrovniku je boravio emin Olova. O razlogu njegovog dolaska saznaje se iz pisma bosanskog sandžak-bega Skadera, koji je dubrovačku vlastelu obavestio da im dolazi »eminbeg bosanskih amaldara Emrebeg« da proda carevo olovo. Sklav Ibrahim, koji je odgovarao za sultanovo olovo, prodao je tom prilikom Juniju Pask. Sorkočeviću 84 velika mletačka miljara olova a isplata je obavljena u cekinima.²⁹¹ U to vreme amaldar je bio Radič, sinovac Radoja zvanog Oblega; on je dovezao sultanovo olovo i izložio ga je prodaji; tom prilikom došao je u poslovni spor s Antunom Đurđevim, te su izabrali arbitre da se nesuglasice uklone.²⁹² Antun je voleo da ulazi u sumnjive transakcije sa turskim državnim olovom. On je iste jeseni primio od kancelara Slanog olovo po računu Vitka berberina, za koje je ovaj bio dužan eminu; tih 80 »maža« Antun je, po odluci vlade, morao da vrati eminu.²⁹³ Prvog septembra 1488. Olovjanin Petar Brguljić (svakako amaldar) u prisustvu dubrovačkog kneza i sultanovog sklava Ismaila prodao je dovezeno olovo Ivanu Lu. Sorkočeviću i odmah je primio isplatu, i to u turskim akčama.²⁹⁴ Druga garnitura turskih organa vlasti, emin i amaldar, dovezla je olovo u Herceg-Novi i tu je od dubrovačkog prodavca soli primila količinu koja je bila potrebna da se isplate ponosnici; za tu so su njih dvojica morali da polože zalog u Dubrovniku; dali su olovo za 5.000 akči i za tu vrednost primili soli.²⁹⁵ Oktobra sledeće godine Brguljić je ponovo dovezao olovo i u prisustvu i uz saglasnost Portinog sklava Kjamala prodao je Marinu Ciceru 60.666 litara velike mletačke mere i odmah primio 466 i po dukata.²⁹⁶ Na zahtev Ivana Markovića iz Srebrenice je došao glasnik sultanovog sklava svakako da obavi neki posao koji se ticao i tamošnjih Dubrovčana.²⁹⁷

Jedan od ekonomskih razloga za brzo poslovno jačanje Miha M. Cicera nalazio se u njegovom radu sa bosanskim Turcima. U proleće 1495. primio se da bude saraf srebra u Vrhbosni, ali je zbog toga protiv njega u Dubrovniku pokrenuta istraga.²⁹⁸ Kao što je iz literature poznato, sarafe je tursko zakonodavstvo uspostavljeno

stavilo da se omogući rudarima da dođu do sredstava potrebnih za njihovu egzistenciju i za održavanje rudokopnje, a u uslovima kad su se raniji finansijeri proizvodnje po rudnicima odbili od svog ranijeg posredovanja.²⁹⁹ Tokom 1497. jedan od turskih amaldara bio je i Dubrovčanin Nikola Primov Bon. Prema zaključenom poslu sa Mihom Cicerom, ovaj je trebalo da u više ekspedicija uputi u Dubrovnik 300 miljara olova; završetak toga posla omogućavao je Nikoli da sakupi sredstva koja je krajem godine mogao da preda Porti u ime svoje amaldarije; Cicer, međutim, nije slao olovo.³⁰⁰ Poslovanje te dvojice došlo je do izražaja i u jednom sporu likvidiranom maja 1499. Nikola Primov Bon, Nikola Vukićević i Tomko Marojević bili su tada ortaci i amaldari u Olovu. Kad je Tomko umro, njega je u kompaniji zamenio Portin sklav Mahmud Lafadži. Oni su se pred dubrovačkim sudom pozalili protiv Miha, koji je tada živeo u Vrhbosni. Ponovo je pokrenuta stvar onih 300 miljara olova, prema aktu sastavljenom 20. maja 1497. u Olovu. Ortaci su predali 1.553 »maže« koje su težile 185 lakih dubrovačkih miljara, za što su bili isplaćeni. No upravo zbog te isplate nastao je novi spor. Pri isplati bio je sklav Jakub i još jedan sklav koji su došli sa kompanjonima. Hudžet vrhbosanskog kadije takođe je potvrdio da je isplata obavljena. Amaldari su, međutim, iščačkali da je postojala zabuna u vezi sa merama; tvrdili su da je isplata vršena prema velikim mletačkim miljarima, dok je stvarno merenje obavljeno prema olovskoj meri i da treba izvršiti redukciju. Kako je reč o olovu amaldarije, Nikola Primov je o toj navodnoj Cicerovoj smicalici obavestio vrhbosanskog kadiju koji je izdao Nikoli sidžil kako bi pred Portom opravdao manjak novca amaldarije. Ta prodaja je, dakle, bila sasvim legalna, izvršena po odobrenju Porte a od mirijskog olova. Dubrovački sud je našao da 1.553 »maže« iznose samo 172.666 litara velike mletačke mere i da je Nikola Primojev dao 52 komada Ivanu Kučetiću za apotekara Jakoba Julijanija (aprila 1498., što je težilo 6.780 litara). Hercegnovski kadija je pristao da o toj dubrovačkoj konstataciji sastavi jednu izjavu na slovenskom (srpskohrvatskom) jeziku pisaniu cirilicom. Potvrda je upućena vrhbosanskom kadiju Mahmudu Čelebijiju.³⁰¹

Amaldari, i u službenom svojstvu i kao privatna lica, bili su u najvećoj mogućnosti da dođu do olova za prodaju, bilo prodajući carsko, bilo zadržavanjem na razne načine olova trgovaca, naročito stranih. Amaldar u Olovu 1497. godine bio je i Mihovil Milotić. Njemu je 14. jula 1497. omogućeno da dođe do velike količine opštinske soli u Dubrovniku kako bi isplatio ponosnike; polovinu te soli koja se ticala opštine trebalo je da isplati u gotovu, a za polovinu koja je pripadala sultanu trebalo je da sastavi službenu belešku. Postupak je stvarno značio utaju isplate koja je pripadala turskoj strani.³⁰² Milotić je olovo izvozio i preko mora. Od njega je, februara iste godine, korčulanski pomorac Frano Žilković primio 155 dukata i 1.040 akči u olovu i pšenici;

isporuka je trebalo da se obavi u Gabeli, s tim da brodar doveze u Neretvu i preda Milotiću dva i po neretvanska modija soli, kako bi se dala vlasima prevoznicima; dobit od prodaje trebalo je da popola podele Korčulanin i Olovjanin.³⁰³ Milotić je sledećih nedelja imao potraživanja za malu svotu (16,5 dukata) od dubrovačkog uvoznika Frana Dam. Beneše, koju je naplatio tek intervencijom dubrovačke vlade.³⁰⁴

Amaldari u Olovu nisu, kako je izloženo, svoje olovo prodavali samo na dražbama u mestu, nego su ga, kao i ranije, u svojoj režiji transportovali u Dubrovnik, verovatno očekujući povoljniju cenu. Emin Olova Alija, na primer, obavezao se juna 1502. Mihu P. Puciću, Ivanu Miloradoviću i Radosavu Bogdanoviću da će im najkasnije za dva meseca predati u Dubrovniku 203 miljara mekog olova, i to delom na kredit, jer je odmah trebalo da primi samo 15.000 akči a ostalih 31.000 u roku od četiri meseca.³⁰⁵ Juna sledeće godine olovskim amaldarima dato je soli u Dubrovniku da isplate kiridžije, uz zalog u olovu.³⁰⁶ Tada je amaldar bosanskog olova bio Dubrovčanin Filip Maroja Milutinovića, dakle sin poznatog trgovca koji je poslovaо u Bosni i Srbiji. Uz saglasnost Hamze, famula i glasnika Portinog sklava Mustafe, Filip je 8. jula 1503. preko dubrovačkog mešetara prodao katalonskom trgovcu Joau Hlueresu 88.260 litara olova; o toj prodaji Hamza je dubrovačkim organima vlasti predao Mustafino pismo, a potom je od dubrovačke vlade primio preko 328 dukata, jer nije imao dovoljno novca da isplati so za vlahe ponosnike; vlasti su primili gotovo pet dukata soli za miljar olova (koji je inače prodat po 8 dukata i 22 groša).³⁰⁷ Ne samo olovo nego i srebro se tada legalno prodavalo i u Herceg-Novom, o čemu svedoče pismene izjave novskog emina o naplaćenoj carini (1503—1507).³⁰⁸

Za dubrovačke trgovce je u radu s amaldarima poseban problem bio u tome kako da se podese u vezi sa dražbama olova po rudarskim mestima. Dubrovački trgovci u Srebrenici Pavle Mar. Gučetić i Natalin M. T. Dobrić učestvovali su na jednoj takvoj licitaciji 1502, ali posao nisu dobili jer im je preoteo ponuđenu količinu njihov zemljak zlatar Marin Mihov, koji je ponudio 4.000 akči više. Oštećeni su se žalili svojoj vladi na očigledan primer nesolidarnosti, te je vlada pisala nekim drugim uglednim naseljenicima u Srebrenici da kompromisom saniraju štetu te dvojice; sporazum je o tome postignut tako da je zlatar izjavio vladi da se sporazumeo sa drugom stranom.³⁰⁹ Kad se poslovni partneri nisu mogli kako treba nagoditi, ponekad se išlo i pred kadiju, mada je Dubrovačka Republika branila takve intervencije. Na primer, Nikola Martinov primio je od momka Miha M. Cicera 40 miljara olova i o tome je načinjena obligacija, koja je odmah registrovana u sidžilima vrhbosanskog kadije, i to za iznos od 8.000 akči; četiri i po godine Nikola nije namirio taj dug; Miho, koji je dobro stojao sa Turcima, lako se s njim mogao raspraviti pred ka-

dijom, ali on to ipak nije učinio nego je kadijin sidžil predstavio u Dubrovniku.³¹⁰

Pojedini Dubrovčani po bosanskim rudnicima bili su povezani sa amaldarima te je dubrovačka opština zadržavala njihovo oovo za naplatu amaldarovih dugova. Takav je slučaj nastao sa Franom Martinovim za 800 dukata.³¹¹ Iste 1500. godine Jero St. Nenkov je prihvaćen za jemca za so datu vlasima koji su dovukli oovo po eminovu računu.³¹² Godine 1502. Dominko Nik. Pucić i ortaci preuzeli su od sultanovog emina u Bosni 203 miljara olova.³¹³ Dok su Dubrovčani s olovskim eminom 1500. održavali najbolje odnose, pa su ga i darivali, emin 1508. godine gonio je Dubrovčane, pa im je nametnuo neku »avaniju«; oštećeni su se žalili vlasti, ali je ona našla za shodno da se u slučaj ne meša.³¹⁴

Neki Turci, i to i oni iz Vrhbosne, pojavljivali su se u Dubrovniku i u vezi s prodajom olova. Juna 1510. u Dubrovnik je prispelo pismo Feriz-bega, vrhbosanskog sandžak-bega, koji je pisao dubrovačkoj gospodi o sultanovom olovu koje su amaldari s eminom trebalo da dovezu u Dubrovnik i unovče.³¹⁵ Tim olovom trebalo je rešiti i pitanje Nikole Martinovića, Dubrovčanina, koji je bio dužnik za amaldariju Olova. Nesavesnog bivšeg olovskog amaldara sproveli su u rodni grad na zahtev dubrovačke vlade Mehmed sklav, koji je preuzeo dužnost amaldara Olova, i jedan Feriz-begov glasnik.³¹⁶ Sudbina tih Dubrovčana, carinika po rudnicima, uvek je bila žalosna, iako je pružala mogućnost brzog i nerizičnog bogaćenja: oni su bili dužni da svojim sugrađanima gledaju kroz prste pri manipulisanju i odvozu metala, a kad bi nastali zbog takve tolerancije dugovi koje sami ne bi mogli nadoknaditi, postajali su prestupnici pred osmanlijskim vlastima, te bi ih Dubrovčani preuzimali i likvidirali jer mrtvi svedoci nisu opasni. Pored Nikole Martinova Frankova kao dužnik amaldarije Olova predstavljen je i Antun, vanbračni sin pokojnog Frana Mart. Frankova, dakle Nikolin sinovac, zbog koga je takođe morao biti obeštećen Feriz-begov komisionar.³¹⁷ Carinik u Srebrenici bio je Radonja Miljenović, takođe Dubrovčanin, koji je bio promućurniji, te je na vreme obavestio srebreničkog kadiju i Portinog sklava ko su od Dubrovčana dužnici za izvezeno oovo; ova dvojica su potom, u letu 1518. godine, pisali Republici da se pobrine da se trgovci nateraju da izmire dužnu carinu.³¹⁸

Portin sklav i mufetiš-kadija (islednik) iz Srebrenice u letu 1514. išli su sa nekim Dubrovčanima u Herceg-Novi zbog neke »avanije« koja je bila nametnuta od jemaca pokojnog Radonje Miljenovića za neko oovo; u transportu u kome je nastala šteta nalazilo se i olova Radosava Bogdanovića (160 miljara), Andre Matkovića (25) i Damjana Luke Bičića (6 miljara).³¹⁹ Portin sklav i srebrenički kadija su sredinom juna 1517. dolazili i u Dubrovnik da intervenišu protiv emina.³²⁰ Dubrovčani su se morali obraćati lokalnim vlastima i onda kad bi posle smrti ili u slučaju stečaja pojedinih trgovaca ili naseljenika u Srebrenici trebalo sakupiti

njihovu imovinu. Na primer, po nalogu dubrovačke vlade Martin Ljubišić je 1517. godine bio primoran da sakupi dobra Bernarda Cicojevića, koji je poslovao s nekim drugim dubrovačkim trgovcima u mestu i dao im razrešnicu posle okončanja poslovanja; sam Martin bio je dužan da punomoćniku Bernardovih kreditora predal u Srebrenici olova za 100 dukata.³²¹ Za carinu na olovo dubrovački trgovci bili su rešetani i na Pločama, pred vratima svog grada. I tu su pojedini značajniji dovoznici bili dužni. Primjerice, Mahmud pisar na Pločama je (februara 1513) dao izjavu da je primitkom 29 dukata za ostatak carine na olovo ostavština zlatara Marina Mihova bila rešena obaveza.³²²

Kada se rezimira elemenat turskih organa vlasti u dubrovačkom dovozu olova iz Bosne, pokazuje se: a) da je taj dovoz bio potpuno legalan, jer i same turske vlasti izvoze iz svojih potreba za novcem; b) kao i drugi pravi trgovci, Dubrovčani su znali da zavise od lokalnih organa vlasti, te su s njima nastojali da uspostave odnose što stvarnijeg priateljstva i saradnje; c) Dubrovčani su se trudili da u toj saradnji podstaknu lični interes carinika, emina i sklava, te da se i oni počinju ponašati kao trgovci, za vlastiti interes, jer su takvi bili najpogodniji partneri i lako su razumevali interes Dubrovčana; d) gde se moglo, na položaje amaldara Dubrovčani su proturali svoje ljude, jer su oni na mestu carinika bili najbolje rešenje za izvoz bez zadržavanja i zakidanja.

V Cene bosanskog olova u Dubrovniku i u bosanskim rudnicima

Jedan od najvažnijih elemenata svake robne privrede je cena artikala. Ona je i u slučaju bosanskog olova zavisila od raznih činilaca koji nisu samo u vezi s ponudom i potražnjom, jer su na nju uticale zabrane izvoza, mogućnosti daljeg uspešnog izvoza iz Dubrovnika na razne strane, na što su posebno uticali ratovi, gusari na moru, epidemije, konkurenčija među samim Dubrovčanima, dovoz na poznate mediteranske pijace sa drugih strana i slično. Bilo je momenata kad su dubrovački trgovci, iz poslovne ili lične nužde, i turski funkcioneri, da što pre dođu do novca od mirijskog metala, prodavali olovo ispod tržišnog kursa. Nešto je niža cena, razume se, nuđena pri rasprodaji zaostavštine umrlih dubrovačkih trgovaca u Olovu, a svakako i u Srebrenici. Najzad, meko olovo bilo je traženje i zato nešto skuplje od tvrdog. Kod preračunavanja vrednosti olova u sporovima bilo je i zao-kruživanja cena. Možda je ona i kod sastavljanja obligacija bila povoljnija za onog koji je davao novac.

Olovo je imalo jednu cenu u rudničkom mestu, drugu u Dubrovniku (uključujući troškove prenosa, magacioniranje i trgovačku maržu) i treću na prekomorskim pijacama, gde je tek u pravom smislu reči dolazila do izražaja razmerna ponude i potražnje. Olo-

vo se merilo različitom merom: olovskom i srebreničkom, mletačkom i dubrovačkom (miljar=358 kilograma); u slučaju dve poslednje postojale su velike i male (tanke, suptilne). Najčešća je mera bila veliki mletački miljar (477 kilograma). Pri pregledu kretanja cena na neke od pomenutih uslova trebaće skrenuti pažnju.

Miljar olova plaćan je u Dubrovniku prvih godina XV veka sedam dukata.³²³ Septembra 1451. on je iznosio 7,5 dukata.³²⁴ Septembra 1467. meko je oovo stajalo 7 dukata miljar.³²⁵ Maja 1470. kod zamene za so miljar je iznosio 12 dukata.³²⁶ Septembra 1470. oovo iz Olovca plaćano je 14 dukata miljar, svakako zbog zaoštrenih odnosa između Dubrovnika i Turske.³²⁷ Cena se oktobra 1471. godine popela na 15 dukata.³²⁸ Srbijansko oovo stizalo je u Dubrovnik maja 1472. po 14 dukata.³²⁹ Aprila 1475. srebreničko oovo ugovoreno je u Dubrovniku po 11,5 dukata.³³⁰ Avgusta i septembra iste godine veliki miljar označen je u žalbi na sudu sa 12 dukata, a decembra već sa 13,5 dukata.³³¹ U prvoj polovini 70-ih godina cene su bile i više: juna 1472. 14,5, septembra 1472. 15, a novembra 1473. 13,5 dukata za miljar (sve u obligacijama).³³² Oktobra 1477. tvrdo oovo je procenjivano na 12 dukata.³³³ Avgusta 1478. postojale su znatne varijacije cena u Dubrovniku. Neki Olovljani dovezli su veliku količinu (gotovo 145 miljara) za 13 dukata miljar.³³⁴ Oovo Radoja Oblege iz olovske amaldarije bilo je dva dukata jeftinije.³³⁵ U toku 1479. u raznim situacijama oovo raznog kvaliteta pokazalo je znatno variranje: 13 dukata (februar, iz Olova, u trampi za tkanine), juna kod obligacije 12 dukata, 13,25 (jula, na sudu, ali i kod prodaje velike količine od 153,5 miljara), 14 dukata (avgust, sud), 12,3 (oktobra, iz Olova) i 13 dukata novembra 1479 (olovsko).³³⁶ Postoji i slučaj niže cene od 12 dukata (za isporuku u 1478.)³³⁷ pa i 10 dukata (za mali miljar).³³⁸

Početkom 80-ih godina XV veka cene su varirale sa tendencijom pada. Jula 1480. oovo iz amaldarije iznosilo je 12,67 dukata.³³⁹ Januara sledeće godine 12,5 i 13 dukata,³⁴⁰ sredinom februara 12 (verovatno srebreničko),³⁴¹ septembra 12 (olovsko).³⁴² Bitno smanjenje nastalo je tek 1487. godine na 8,5 dukata,³⁴³ da bi se snižavanje nastavilo: septembra 1488. ispod 8 dukata (iz Olova, prodaja od sklava) a decembra 1489. čak na 7 dukata i 27,5 groša (Olovjanin u sporazumu sa Portinim sklavom).³⁴⁴

Poslednja decenija XV stoljeća je doba niskih cena, pre svega zbog velike ponude, tj. proizvodnje. Septembra 1490. olovsko oovo stajalo je 8 dukata.³⁴⁵ Prvih dana 1492. jedan ugovor je implicite sadržavao kurs od 7,82 dukata za miljar.³⁴⁶ Sledeće godine je zabeleženo: januara 7, septembra 7 (srebreničko), ali februara 10 dukata (meko).³⁴⁷ U drugoj polovini 1494. godine variranje nije bilo veliko — 7,67 ili 7,75, odnosno 8 dukata,³⁴⁸ što bi potvrđivalo stabilizovanje tržišta velikom ponudom i velikim poslovima. Tokom cele 1495. godine cena se sigurno držala na 8

dukata, pa je u nekim obveznicama spušтana i na 7,8 dukata.³⁴⁹ Godine 1497. razina je iznosila 8—8,5 dukata.³⁵⁰ Jedan navod iz januara 1498. pominje 6,5 dukata za olovo u dubrovačkom makinu.³⁵¹

Politički nemirna prva decenija XVI veka izazvala je nemir i na tržištu olova u Dubrovniku. Aprila 1501. jedan Olovjanin ugovorio je dovoz tvrdog olova po 8 i mekog po 9 dukata za miljar;³⁵² dakle, razlika do 12,5%. Februara 1502. Cicer je uspeo da cenu jedne svoje kreditirane isporuke digne čak na 10 dukata.³⁵³ Kasnije je kurs znatno pao, pa je za dubrovački miljar iznosio samo 7,33 dukata.³⁵⁴ Zaključenje tursko-mletačkog mirovнog ugovora i slobodno delovanje zakona tržišta donelo je 1503. godine povećanje na 8,5 dukata,³⁵⁵ verovatno zbog znatno povećane tražnje italijanskih kupaca na dubrovačkom tržištu. Godine 1505. dolazi do daljeg povećanja: 10 dukata u Dubrovniku.³⁵⁶ U jednoj sudskoj parnici navedena je razlika u ceni u odnosu na ranije ugovorenu za 1,75 dukata po miljatu.³⁵⁷ Naredne godine najpre je nastao pad kursa na 8 dukata (aprila, u obveznici) ali je oktobra već 9 dukata.³⁵⁸ Januara 1507. kod jednog sekvestra primenjena je cena od 400 akči za miljar,³⁵⁹ što je bila cena za manje od 8 dukata. Maja meseca kod naplate po računu iz aprila 1505. primenjena je cena od samo 7 dukata.³⁶⁰ Septembra te godine srebreničko olovo je primano po 7,5 a olovsko po 8,75 dukata.³⁶¹ U jednom zahtevu, koji avgusta 1508. sud nije prihvatio, neko olovo predviđeno za izvoz u Veneciju procenjeno je sa 12 dukata miljar. Tu je uključena i zarada na neobavljenoj trgovačkoj operaciji koja se kretala do 50%, ne računajući brodsku vozarinu, koja bi se dozidala za cenu u Veneciji. Meko olovo plaćano je u Dubrovniku marta 9 a novembra 8,5 dukata.³⁶²

Druga decenija pokazuje znatna variranja, ali s tendencijom snižavanja cene, svakako kao rezultat vrlo velike ponude iz prvih godina dekade. Oktobra 1510. traženo je za meko olovo samo 7,5 dukata.³⁶³ No, februara sledeće godine jedan poznati izvoznik tražio je na sudu da mu se za jednu neisporučenu partiju metala dosudi 8,5 dukata po miljatu.³⁶⁴ Juna 1513. tvrdo olovo Rogatičanina u jednoj presudi procenjeno je sa 7 dukata.³⁶⁵ Krajem godine jedna obligacija ustanovljuje cenu olovskog metala na 7 dukata i 28 grosa.³⁶⁶ Krajem decenije (marta 1519) cena u Dubrovniku spustila se na 7 dukata.³⁶⁷

Ako je zarada kod eksportovanja olova na italijanske pijace iznosila do 50%, postavlja se pitanje kako stoje jedna prema drugoj dubrovačka cena i ona na bosanskom terenu, tj. kolika je tu mogla biti zarada.

Radi poređenja, miljar olova u Skoplju marta 1476. iznosio je 4 dukata.³⁶⁸ U vreme izuzetno visokog kursa u letu 1481. od prosečno 12,5 dukata u Dubrovniku, Stjepan Sirinić je u Bosni miljar platio svega 6 dukata.³⁶⁹ Novembra 1488, kad se cena u Dubrovniku kretala oko 8 dukata, u Bosni je iznosila opet upola

manje, 4 dukata.³⁷⁰ U jesen 1490. u jednom sporu navedeno je da je kod trampe jedna vunena tkanina (skupo procenjena na 20 dukata) bila kompenzacija za 3.292,5 litara olova olovske mere,³⁷¹ iz čega bi sledilo da je olovski miljar stajao oko 6 dukata. Olov-ska mera je verovatno bila znatno veća od dubrovačke i mle-tačke. Sredinom novembra 1492. Miho M. Cicer ugovorio je isporuku 55 miljara sultanovog olova po 5 dukata za miljar.³⁷² Mesec dana kasnije oovo iz Olova jednog Goraždanina ispalo je svega 187,5 akči za miljar,³⁷³ što bi značilo nešto preko 3 i po dukata. Marta 1497. oovo je u Olovu prodavano za samo 190 akči mi-ljar,³⁷⁴ dakle opet ispod 4 dukata. Jedna zadužnica iz oktobra prepostavlala je da će cena u Srebrenici biti samo 2,83 dukata.³⁷⁵ Cena miljara u Olovu juna 1502. popela se na 200 akči.³⁷⁶ U Vrh-bosni, gde se naplaćivalo posredništvo, i u samoj Bosni, miljar olovskog metala kupovan je 285—90 akči.³⁷⁷ Izlazilo bi da je oovo u Vrhbosni bilo 43—45% skuplje nego u rudničkom mestu. Mar-ža je bila velika za neznatnu akciju, a ni tranzit nije bio skup. Godine 1505, kad se cena u Dubrovniku popela na 10 dukata, jedan Olovjanin kupovao je metal u Srebrenici za 6 dukata. U Sasima, manje poznatom tržištu, cena je bila upola manja, od 144 akče do 4 dukata.³⁷⁸ Opet slučaj visokih lokalnih provizija: ono što su Vrhbosanci postizali sa metalom iz Olova, Srebreničani su zarađivali sa olovom iz susednih Sasa, ovi poslednji čak kudikamo više nego iz središta zemlje! Novembra 1501. godine jedna isporuka u Vrhbosni je ugovorena po 200 akči za miljar.³⁷⁹ Jedna presuda iz 1506. godine o obavezi isporuke srebreničkog olova od jednog Rogatičanina, navodila je cenu od 4 dukata u Srebrenici.³⁸⁰ Godine 1509, kad je meko oovo plaćano u Dubrovniku 8,5 do 9 dukata, u jednoj presudi srebreničko oovo jednog Goraždanina je procenjeno čudno nisko, sa nepuna 3 dukata za miljar.³⁸¹ Aprila 1518. miljar je u Srebrenici stajao samo 195 akči.³⁸² U uslovima kad je cena na terenu bila upola, pa čak i još niža nego u Dubrovniku, postavlja se pitanje koliko su iznosili troškovi prevoza i carine. Postoji samo jedan navod u redovnim uslovima za 1490. godinu. Tada je prevoz iznosio 2 dukata i 26 groša po miljaru za dovoz, svakako iz Olova,³⁸³ a cena miljara u Dubrovniku 8 dukata. Znači, naplata prevoznicima sačinjavala je 30,2% dubrovačke cene ili sa carinom oko 35%. Ako je u toj ceni metal kupljen na bosanskom terenu iznosi 45—50% cene, onda je čista zarada sačinjavala 15—20% ukupne cene ili dvostruko toliko uloženog kapitala, jer je naplatu vlasima ponosnicima, u pogledu kapitala, snosila Opština svojim kreditom u naturi (soli). U svakom slučaju ta zarada za mukotrp-niji posao bila je manja od one patricija veletrgovaca koji su izvozili oovo u Italiju ili Aleksandriju.³⁸⁴

Iako su cene olova stalno varirale, V. Vinarev se oslobođio da zaključi da je tona olova između 1487. i 1503. godine stajala 18 dukata.³⁸⁵

VI Transportno-komercijalni elementi pri dovozu bosanskog olova

Transportno sredstvo pri dopremanju metala u Dubrovnik bio je teretni konj vlaha ponosnika, mali ali žilavi i izdržljiv planinski konj. Način na koji je mogao da primi teret određivali su način pakovanja i težinu tereta. Tako je bilo ne samo kod olova nego i kod drugih izvoznih produkata.

Kao i kod svakog drugog konjskog tereta, on je morao imati dva podjednaka dela, kako bi se podjednako opteretile obe strane živinčeta. Konjski teret kod transporta olova činila su dva komada ili dve »maže« olova. Te »maže« su bile ploče (prema nalazu Pavla Andelića), s jedne strane ravne a s druge konveksne; na rubovima su imale žljebove za tranzitnu užad. O takvim olovnim pločama za nešto kasnije vreme daju podatke i poznati bitoljski sidžili; pri izgradnji jedne bitoljske đamije 64 takve ukradene ploče za pokrivanje đamije težile su 1.280 oka, tj. po 20 oka komad.³⁸⁶ Olovne »table« su se izlivale u raznim oblicima i težinama, saobrazno onome čemu će poslužiti. Svakako da su table za pokrivanje krovova morale biti manje i tanje i bez žljebova, da-kle drukčije od onih namenjenih transportu.

Prvo je pitanje koliko su težile »maže« s obzirom na ograničenu mogućnost konjske nosivosti. »Maže« su uvek bile iste težine, standardizovane, ali se izvori o njima različito izražavaju zato što su ti komadi izražavani u različitim litrama. Ukupan konjski tovar kod težih litara iznosio je 213 do 225 litara,³⁸⁷ a kod lakših dve »maže« od 135 do 152 litre.³⁸⁸ Kod olovu slične glete svaka od dve kožne mešine (»utres«) imala je oko 143 litre.³⁸⁹ Izuzetno se »maže« nazivaju »faši«, i po vrednosti procenjuju sa dukatom.³⁹⁰

Kod davanja soli prevoznicima za miljar glete davano je 12,5 modija soli.³⁹¹ Možemo smatrati da se isto odnosi i na oovo. Za jednog konja pod olovom trebalo je pripremiti po 13,5 groša za so koju bi poneo u povratku.³⁹² Ako nije bilo jemca da garantiše za so datu na veresiju, na ime zaloga davano je 13,5 akči,³⁹³ što je bila manja vrednost od date soli i mnogo manja nego što je vredela »maža«.

N a p o m e n e

¹ V. Klaić, Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća, knj. V, Zagreb 1975, 71.

² N. Jorga, Geschichte des Osmanischen Reiches, B. II, Gotha 1909, 177.

³ Antonii Bonfinii Asculani Rerum Hungaricarum decades libris XLV comprehensae ab origine gentis ad annum MCCCCXCV, Lipsiae 1771, 571—2. i 749—50.

⁴ I. Božić, Dubrovnik i Turska u XIV i XV veku, Beograd 1952, 305.

- ⁵ A. Handžić, Rudnici u Bosni u drugoj polovini XV stoljeća, Prilozi za orijentalnu filologiju, XXVI, Sarajevo, 1978.
- ⁶ Historijski arhiv u Dubrovniku (u daljem tekstu: HAD), Div. not., XLVI, 182. Količina nije bila baš malena jer je vozarina iznosila 60 dukata.
- ⁷ HAD, Div. not., XLIX, 141', 23. IX 1466.
- ⁸ HAD, Deb., XXXVIII, 1, 30. XII 1468.
- ⁹ HAD, Proc. not., IV, 19, 23. XI 1467.
- ¹⁰ HAD, Div. canc., LXXV, 154', 155', 156', 5—7. XI 1467.
- ¹¹ HAD, Div. not., LIV, 3, 9. X 1469; Deb., XXXVIII, 95', 9. X 1409.
- ¹² HAD, Cons. min., XVII, 253, 19. IX 1469; Cons. rog., XX, 190', 23. IX 1469.
- ¹³ HAD, Div. not., XLIX, 27—7', 16. X 1468.
- ¹⁴ HAD, Deb., XXXIX, 3, 21. V 1470.
- ¹⁵ HAD, Cons. min., XVII, 29' i 25' (14. VI 1466), 91' (12. IX 1467), 108 (30. XII 1468). Božić greši (305) kad drži da je davanje soli za olovo bila izuzetna mera zbog oskudice olova u Dubrovniku; ta je praksa postojala i pre 1463. i posle 1470. godine.
- ¹⁶ HAD, Div. not., LI, 67, 12. IX 1467.
- ¹⁷ HAD, Div. cans., LXXXIII, 141'—2, 2. VI 1467.
- ¹⁸ HAD, Lam. for., XLIII, 139', 4. V 1473.
- ¹⁹ HAD, Lam. for., LXIV, 54', 8. XII 1501.
- ²⁰ J. Božić, n. d., 305 (velika pljačka je bila 1471, a već 1467. su se sukna redovno trampila za olovo; trampa je bila redovna a ne podsticajna praksa).
- ²¹ HAD, Deb., XXXIX, 69.
- ²² HAD, Cons. min., XVIII, 108, 6. VI 1471 (u slučaju da vlasti zatraže sekvestar robe mladi Hvaović je trebalo da predala zalog uobičajen u takvim slučajevima). Godine 1475. izbavio ga je iz dubrovačkog zatvora sandžak-beg Ajaz (I. Božić, Hercegovački sandžak-beg Ajaz, Zbornik Filozofskog fakulteta, I, Beograd 1948, 64).
- ²³ HAD, Deb., XXXIX, 58' (104 dukata), 3 (24, 25 dukata).
- ²⁴ Isto, 57' (14. IX 1470). Vidi i novu Radojevu obavezu na 40 velikih mletačkih miljara olova Božićku Miomanoviću 5. X 1471 (Div. not., LV, 116').
- ²⁵ HAD, Mob., I, 102', 14. VII 1475.
- ²⁶ HAD, Div. not., LVII, 91, 16. VIII 1473.
- ²⁷ HAD, Div. not., LVI, 75', 4. VIII 1471.
- ²⁸ HAD, Cons. min., XVIII, 204, 22. VIII 1472.
- ²⁹ HAD, Deb., XXXIX, 83, 6. XI 1470.
- ³⁰ HAD, Deb., XLI, 4' (4. IX 1973, 145 dukata Božićku Miomanoviću); Div. canc., LXXVII, 81 (26. VII 1475, sekvestar na zahtev B. Miomanovića za 102 dukata); LXXIX, 156' (19. VII 1479, sekvestar na zahtev Ivana Da. Menčetića); Div. not., LXIII, 106' (20. VIII 1488, prijem 1.144 dukata od Frana And. Sorkočevića kao kauciju za 104 velika mletačka miljara olova); Mob., Ib, 131' (21. VIII 1475, zahtev Božićka Miomanovića za 52 dukata); IV, 72' at i 74 at (21. VII 1479, protest jednog Menčetića famulu zbog jednog miljara olova), 91 at (20. VIII 1479, zahtev Stjepana Leonardića kao izvršitelja B. Miomanovića u pitanju je 12 miljara); Sent. canc., XL, 113 (21. VIII 1479; isti zbog istoga).
- ³¹ HAD, Deb., LXIV, 68 (9. X 1479, 167,5 dukata kredita za dovoz 12,5 miljara).
- ³² Isto, 88 (10. XI 1479, 130 dukata za dovoz 13 miljara olova).
- ³³ HAD, Div. not., LXIV, 69 (18. X 1479).
- ³⁴ HAD, Div. not., LXIII, 107', 28. VIII 1478.
- ³⁵ Isto, 171', 6. II 1479 (poslovaо sa B. Miomanovićem).
- ³⁶ HAD, Deb., XLVII, 83 (5. II 1479); Div. canc., LXXIX, 212—2' (10. XI 1479).
- ³⁷ HAD, Deb., XLIV, 49, 15. XI 1475 (17 miljara, u junu).

³⁸ HAD, Div. canc., LXIX, 205' (25. X 1479); Mob., IV, 116' at (25. X 1479, 52 »maže«); Sent. canc., XXXVIII, 102—3 (18. VI 1477, 400 dukata, u Olovu).

³⁹ HAD, Sent. canc., XXXV, 160—0', 21. X 1474.

⁴⁰ HAD, Div. not., LXIII, 85' (13. VIII 1473); LXIV, 70' (15. X 1479, sva količina olova Nikoli Lor. Ranjini); Div. canc., LXXVII, 80' (24. VII 1475, sekvestar tri tovara olova i 23 tovara bakra na zahtev Ivana Fed. Gučetića), 81' (28. VII 1475, sekvestar 42 miljara olova zbog duga Gundulića), 123' (20. X 1475, sekvestar u rukama Petra Iv. Rogočevića sve imovine Antuna S. Đurđeva, na zahtev P. D. Sorkočevića kao punomočnika Vita Gučetića), 102 (jedan miljar Niko Lor. Ranjina ustupa nekom Baraninu); LXXIX, 167 (17. VIII 1478, isporuka olova Niku Luk. Sorkočeviću za 200 dukata), 208 (29. X 1479, 52 miljara Nikoli Lor. Ranjini); Proc. not., VI, 294 (21. VIII 1479, odlazak Ivana sa vlasima a da N. L. Ranjina za to vreme bude njegov punomočnik, 12 miljara Franu Martinoviću); Mob., Ib, 155 (1. IX 1479, žalba Nikole Baranina), IV, 105' (15. VII 1479, dug Petra Marinu Rad. Kozici od 10 miljara). Vid. i: J. Voje, Kreditna trgovina u srednjovjekovnom Dubrovniku, Sarajevo 1976, 99 (njihovo vraćanje duga u olovu, 1479).

⁴¹ HAD, Privata, IIIb, 45—49' i 59'—62; I. Božić, n.d., 305, 273—4; V. Vinaver, Turska i Dubrovnik u doba španske invazije Jadranskog mora, 1617—1619, Istoriski glasnik, 1—4/1952, 37; B. Hrabak, O hercegovačkim vlaškim katunima prema poslovnoj knjizi Dubrovčanina Dživana Pripčinovića, Glasnik Zemaljskog muzeja, X, n.s., Sarajevo 1956, 29. Dživan Pripčinović i njegov sin Kristofan, koji su bili i zastupnici amaldarine u Rudniku (Šumadija), tragično su završili: kada su na Porti izjavili da su im za svotu od 11.750 dukata dužni mnogi Dubrovčani i kad je sultani poslao svoje ljude da u Dubrovniku naplate dugovani novac, dubrovačka vlada je od Turaka otkupila oca i sina za 3.000 dukata, a zatim su 15. septembra 1479. ubijeni u Dubrovniku da ne bi, svojim daljim iskazima, pokazali Turcima pravu korist koju su Dubrovčani izvlačili iz trgovine sa Turskom (Annali di Ragusa del magnifico ms. Nicolo di Ragnina, digessit Sp. Nodilo, MSHSM XXIV, Zagreb 1883, 264—65; B. Hrabak, Dubrovačke naseobine u Srbiji od pada Despotovine pod tursku vlast do kraja XVI veka, diplomski rad br. 27 Katedre za istoriju Filozofskog fakulteta u Beogradu, str. 35).

⁴² HAD, Cons. rog., XXIII, 90, 11. II 1477. Svakako se i na to doba odnosi Jirečkova napomena da su katkad u Dubrovnik stizali karavani i sa 300 konja natovarenih olovom iz Olova i ređe Srebrenice i Rudnika (K. Jireček, Trgovački putovi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku, Zbornik Konstantina Jirečeka, I, Beograd 1959, 260).

⁴³ HAD, Deb., XLVI, 107, 5. I 1478.

⁴⁴ HAD, Cons. rog., III, 273, 23. VIII 1478; I. Božić, Dubrovnik, 320.

⁴⁵ Poslovni kontakti sa Radojem Oblegom: Deb., XLI, 4' (4. IX 1473); Div. canc., LXXVII, 81 (26. VIII 1475); Mob., Ib, 131' (11. VIII 1475); IV, 72 at (21. VII 1479) i 75, 91 at; Sent. canc., XL, 113 (21. VIII 1479); odnosi sa drugim Olovjanima: Deb., XLVII, 83 (5. II 1479), 121 (4. VI 1479), 119' (2. VI 1479, Firentincu Martinu Luk. Martiniju); Div. canc., LXXIX, 212—2' (10. X 1479); Div. not., LXIII, 171' (6. II 1479); Div. canc., LXXX, 12' (22. XII 1479, 30 miljara za 14 truba tkanina, Nikoli de Srieno); Sent. canc., XL, 161'—2 (7. XII 1479).

⁴⁶ HAD, Deb., XLIV, 49 (19. XI 1475, punomočnik Ivana Pripkovića); Cons. rog., XXIII, 273 (23. VIII 1478, i crvac); Div. not., LIX, 22'—23 (7. IV 1475, 100 miljara u Veneciju za Andriju Đurđevića).

⁴⁷ HAD, Div. not., LXIV, 24, 3. VII 1479.

⁴⁸ Isto, 97', 28. VII 1479.

⁴⁹ HAD, Div. canc., LXXIX, 171' (28. VIII 1479, pominje se mramor Bjelja); Mob., Ib, 227 (5. XII 1475).

⁵⁰ HAD, Deb., XLIII, 137, 14. IV 1475.

⁵¹ Isto, 131', 7. IV 1475.

⁵² HAD, Deb., XLVI, 65 (14. X 1477, olovo za 80 dukata predao je za Stjepana Radivoj Gradojević); I. Božić, Dubrovnik, 292.

⁵³ HAD, Div. canc., LXXIX, 206, 26. X 1479.

⁵⁴ HAD, Deb., XXXIX, 69 (9. X 1470, iz mesta »Haliza«, za svotu od 123 perpera i 9 groša; Marin Luginjić je bio dužan da obezbedi so ponosnicima).

⁵⁵ HAD, Deb., XLVII, 132, 7. VII 1479.

⁵⁶ HAD, Cons. min., XVIII, 36 (11. VI 1470). Slično i: Cons. min., XX, 80' (1476).

⁵⁷ HAD, Cons. min., XIX, 130' 1. VI 1474.

⁵⁸ HAD, Deb., XLVII, 18 (24. VIII 1478: 225 modija za 12 miljara olova).

⁵⁹ HAD, Cons. min., XXI, 157' (22. VIII 1480, so); Div. not., LXV 42'—3 (27. X 1480, zadužio se zajedno sa Vukosavom Pribinjićem), 72 (10. I 1471); Div. canc., LXXXI, 131 (8. XI 1481, sekvestar po dugu B. Miomanoviću).

⁶⁰ HAD, Div. not., LXV, 70 (9. I 1481), 72 (10. I 1481, sultanovo olovo po računu Radoja Oblege).

⁶¹ HAD, Cons. min., XXIII, 2 (31. VII 1486, so); Div. not., LXVIII, 143 (13. VII 1488, 8 miljara za Vitka Primojeva); Deb., LII, 58' (13. X 1488, za 34 miljara).

⁶² HAD, Div. not., LXVIII, 181 (31. X 1488, 220 dukata za isporuku olova u roku od 20 dana).

⁶³ HAD, Mob., IX, 90 (30. XI 1488, berberin Radivojević); Deb., LIII, 125 (4. III 1489, 60 miljara za Matku To. Bunića).

⁶⁴ HAD, Deb., XLIX, 5 (2. II 1482, Maroje Petrović i Radivoj Kozica), 125 (4. III 1489, Vitko Primojev i Matko To. Bunić).

⁶⁵ HAD, Mob., Ib, 102' (14. VII 1475, Radovan Grupković za Radina Strujića i krojača Tomaša koji su nabavili olovo za 95 dukata po računu krojača Antuna Bonikova).

⁶⁶ HAD, Deb., LII, 125 (4. III 1489, Vitko Primojev za Matku To. Bunića, 60 miljara), LIII, 28 (19. X 1489, 34 miljara); LIV, 95 (30. XI 1491).

⁶⁷ HAD, Deb., LIII, 28, 19. X 1489; I. Božić, Dubrovnik, 285.

⁶⁸ HAD, Div. not., LXVIII, 38, 17. XII 1487.

⁶⁹ HAD, Div. not., LXV, 139 (10. VIII 1481, Junije Luk. Bunić i Junije St. Đurđević, jemac Pavle Pribisaljić zvani Jezus). Njegova prva isporuka iz 1481. godine: Div. not., LXV, 84' (12. II 1481, Novaku Korčeviću i sinu mu Franu).

⁷⁰ HAD, Deb., XL, 48'; XLVI, 65'.

⁷¹ HAD, Div. not., LXV, 70, 8. I 1481.

⁷² HAD, Deb., XLVIII, 14, 23', 62, 83', 104; L, 154 (iz Olova).

⁷³ G. Elezović, Turski spomenici, knj. I, sv. 1, Beograd 1940, 189—91; Lj. Stojanović, Stare srpske povelje i pisma, knj. I, deo 2, Beograd — Sr. Karlovci 1934, 293—4.

⁷⁴ I. Božić, Dubrovnik i Turska, 250.

⁷⁵ Ć. Truhelka, Tursko-slovjenski spomenici dubrovačke arhive, Glasnik Zemaljskog muzeja, XXIII, Sarajevo 1911, 79.

⁷⁶ I. Božić, Dubrovnik i Turska, 260.

⁷⁷ Ć. Truhelka, n. d., 90.

⁷⁸ Isto, 98; D. Kovačević, Rudnik Olovo u srednjem veku, diplomski rad br. 25 Katedre za istoriju Filozofskog fakulteta u Beogradu, str. 18. rukopisa.

⁷⁹ HAD, Cons. rog., XXIV, 165, 167', 193', 201; I. Božić, Hercegovački sandžak-beg Ajaz, Zbornik Filozofskog fakulteta, I, Beograd 1948, 78. i 80.

⁸⁰ HAD, Cons. rog., XXIV, 267, 2. X 1484. Vidi čudnu odluku Malog veća 12. X 1486: Cons. min., XXIII, 14'.

⁸¹ HAD, Cons. rog., XXV, 74, 20. XII 1485.

⁸² Kancelar Slanog je i 1484. godine prodavao olovo Dubrovčanima, svakako pošto bi ga sam polulegalno primio (HAD, Cons. min., XXIII, 137, 1. VII 1488).

⁸³ HAD, Cons. rog., XXV, 146, 17. II 1487; 110, iz 1486.

⁸⁴ Isto, 66, 5. XI 1485.

⁸⁵ HAD, Cons. min., XXII, 289', 19. VI 1486.

⁸⁶ HAD, Cons. min., XXIII, 6, 18. VIII 1486.

⁸⁷ Isto, 18, 23. X 1486.

⁸⁸ Isto, 90, 23. X 1487.

⁸⁹ HAD, Div. not., LXVI, 78'-9, 11. X 1485. Zadarski patroni: Grgur Petetić (za 280) i Antun Jurićević (za 260 »maža«).

⁹⁰ Deb., LII, 58', 13. X 1488.

⁹¹ HAD, Div. not., LXVIII, 181', 31. X 1488; M. Popović-Radenković, O trgovackim odnosima Dubrovnika sa Bosnom i Hercegovinom (1480—1500), Istorijski glasnik, 1—4/1952, 13.

⁹² Had, Div. not., LXIX, 117, 10. IX 1489.

⁹³ HAD, Div. canc., LXXXIV, 118, 17. XI 1485.

⁹⁴ HAD, Div. not., LXVII, 188, 7. IX 1487.

⁹⁵ HAD, Deb., LII, 41', 29. VIII 1488 (Frano Radanov, 130 dukata).

⁹⁶ HAD, Mob., IX, 86 (15. XII 1488, 13 miljara što je iz Bosne za Ivana N. Gundulića dovezao Vitko Primojev); Div. not., LXIX, 131, 27. XII 1489. O izvozu olova M. M. Cicerovića u Veneciju vidi: I. Božić, Dubrovnik, 284. i M. Popović-Radenković, n. d., 13, 17.

⁹⁷ HAD, Cons. min., XXI 157' (22. VIII 1480, so); Div. canc., LXXXII, 102 (4. I 1483, sekvestar 48 tovara olova u korist Nikole L. Ranjine); Div. not., LXV, 30 (1. X 1480, Cicerovi dužnici, u Veneciju), 56' (30. XI 1480, isto); Mob., IV, 105' (15. VII 1479, 10 miljara Rogačevića); Sent. canc., XL, 161'-2 (7. XII 1479, 30 miljara); Proc. not., VI, 292.

⁹⁸ HAD, Mob., IX, 86 (15. XII 1488, 13 miljara kod M. M. Cicera za Ivana N. Gundulića); Div. canc., LXXXI, 129' (7. XI 1481, sekvestar za račun Lucijana Bunića); Div. not., LXVI, 107 (31. XII 1485, za 202 dukata, Frančesku Delfinu); LXVIII, 23 (13. XI 1487, tri bale tkanina za olovo i vosak).

⁹⁹ HAD, Div. not., LXIV, 174' (14. VI 1480, Miho i Ivan Luk. Sorkočević).

¹⁰⁰ HAD, Cons. rog., XXV, 65, 5. XI 1485.

¹⁰¹ HAD, Deb., LI, 224 (40 miljara od Marina Mih. Radonjića po olovskoj meri), LII, 76' (15. XI 1488, 250 dukata u tkaninama i bovcu Franu Mih. Radonjiću za olovo po ceni kao u Bosni), 125 (4. III 1489, Vitko Primojev, 60 miljara); LIII, 28 (19. X 1489, Fočani i Goraždani, 34 miljara), 30' (27. X 1479, Frano Mih. Radonjić, 13 miljara); Div. not., LXVI, 157 (14. VI 1486, 100 velikih miljara Jeru Radosava Gradiću za primljenih 1.000 dukata); LXVII, 162 (21. VII 1487, 11.200 velikih mletačkih litara olova koje je nabavio berberin Vitko, Matko je bio dužan da ga eksportuje u Veneciju vunarskom trgovcu iz Akvile Kolantoniju, rodom iz Macare); Mob., X, 95' (21. IV 1488, Radonja Miobratović je trebalo da osam miljara uputi u Apuliju), 138 (20. VI 1488, 8 miljara za Sajam u Lančanu još 1478).

¹⁰² HAD, Div. canc., LXXXVI, 147 (20. XII 1488, sekvestar olova Simka obućara); Div. not., LXIX, 1 (13. XII 1488, Sajam u Traniju); Div. canc., LXXXI, 129' (sekvestar olova Vitka Primojeva); LXXX, 85 (13. VI 1480, drži olovo Vitka Primojeva, sekvestar u korist Ivana Fed. Gundulića); LXXVI, 46 (27. XI 1473, sekvestar u magacinu Andrije Mart. Crijevića).

¹⁰³ HAD, Div. canc., LXXXII, 102, 4. I 1485.

¹⁰⁴ HAD, Div. not., LXV, 162 (25. IX 1481, 60 miljara).

¹⁰⁵ HAD, Cons. min., XXII, 24 (17. VII 1482, magacin na Peskariji).

¹⁰⁶ HAD, Div. not., LXV, 70 (8. I 1481, veće količine olova dvojice Goraždana dovučene u Slano).

¹⁰⁷ HAD, Cons. min., XXII, 182' (23. IX 1484, u carinarnici predati njegovo olovo Ivanu iz Kotora).

¹⁰⁸ HAD, Cons. min., XXI, 134' (Marin Luginjić), 137, 142 (Petar i Ivan Rogačević), 157 (Petar Rogačević), 157 (Radoje Oblaga), 157' (isti), 157' (Petar Rogačević), 224' (Marin Luginjić). Godine 1481: Cons. min., XXI 224' (Marin Luginjić), 256; Div. not., LXV, 139 (7. VIII 1481, Goraždani).

¹⁰⁹ HAD, Cons. min., XXII, 27 (17. VIII 1482), 31 (9. IX 1482).

¹¹⁰ Isto, 68' (7. III 1482).

¹¹¹ HAD, Cons. min., XXII, 283', 289', 289' (Matko To. Bunić), 289' (M. M. Cicer); XXIII, 2 (Đuro Biović).

¹¹² HAD, Cons. min., XXIII, 15', 23. IX 1488.

¹¹³ Isto, 137, 1. VII 1488.

¹¹⁴ HAD, Div. not., LXIX, 117, 10. IX 1489.

¹¹⁵ M. Popović-Radenković, n. d., 10—11.

¹¹⁶ HAD, Deb., LIII, 169 (4. XI 1490, 37 dukata M. M. Ciceru), 174 (16. XI 1490, 21 dukat zlataru Marinu Radaljeviću); LV, 8 (8—10. IX 1492, M. M. Cicer, 228 dukata); LIX, 64 (30. IX 1497, 26 dukata jednom šipanskom brodu za plovidbu u Neretvu).

¹¹⁷ HAD, Deb., LVI, 175 (12. XI 1494, zajedno sa sinom jednog dubrovačkog zlatara, 176 dukata, od Baranina Aleksija And. Blanki); Div. not., CLXXVII, 78, 132, 133; M. Popović-Radenković, n. d., 13.

¹¹⁸ HAD, Proc. not., VIII, 196'—1, 27. II 1490.

¹¹⁹ HAD, Deb., LV, 9 (13. IX 1492, 120 dukata); LVI, 146' (3. IX 1494, 78 dukata).

¹²⁰ M. Popović-Radenković, n. d., 9.

¹²¹ HAD, Giustizeria, IV, 15 (6. XII 1492, 22 2/3 miljara i starih akči za tri miljara Franu Mih. Radonjiću).

¹²² HAD, Deb., LV 44, 64'; LVI, 86, 169, 172; LVII, 37, 98, 106', 120', 193; LVIII, 20, 21, 107, 120, 148, 147', 162, 166.

¹²³ I. Božić, Dubrovnik, 284.

¹²⁴ HAD, Cons. rog., XXVIII, 137 (4. V 1499, spor sa amaldarom u Olovu); XXVII, 181' (10. III 1495, slučaj u vezi s njim u Vrhbosni); Lett. Lev., XVII, 10'—11 (14. XII 1497, 300 Mihovih miljara), 297 (26. XI 1497, represalija nad njegovim poslatim olovom u Veneciju od Bernardinija); Div. canc., CXCIIa, 133 (1. XII 1497, sekvestar olova i njegovih drugih dobara u rukama Jera St. Nenkova); CXCIII, 79' (14. XI 1498, sekvestar olova i crvca u rukama Jera St. Nenkova u korist Jakoba Julijanija); Div. not., LXXXIII, 13—3' (24. VIII 1493, kraj ortakluka sa Marinom Radovićem); Deb., LV, 44 (15. XI 1492, 55 miljara fine mere za naplatu 274 dukata Marku To. Stanou).

¹²⁵ HAD, Deb., LV, 68 (11. I 1493, 15 miljara od Marina Radovića); LVI, 88 (4. III 1493, 548 dukata za vunene tkanine Frančeska Delfina, primljene preko Jakoba Julijanija); Div. not., LXIX, 131; M. Popović-Radenković, n. d., 13, 17; HAD, Deb., LIII, 148 (Jakov Mihov berberin, 10. IX 1490), 187 (16. XII 1490, 60 dukata, Matku To. Buniću), 202 (4. II 1491, 11 miljara, Matku To. Buniću); LIV, 95 (30. XI 1491, 26.300 litara po olovskoj meri, Matku To. Buniću); LV, 6, 54 (12. XII 1492, 10 miljara); LVI, 60 (11. III 1494, 61.000 velikih litara Antunu Radičeviću zvanom Bičić), 187' (9. XII 1494, 30 velikih miljara za 150 dukata, Jakobu Julijaniju); LVIII, 177 (10. III 1487, 5.500 litara Marinu Radičeviću u Olovu); Div. canc., LXXXVII, 191 (29. X 1490, 13 miljara, sekvestar olova u Revelinu u korist Matka Obradovića); Giustizeria, IV, 15 (6. XII 1492, Tulešić i Milotić, 22 2/3 miljara); Mob. XII, 200 (23. XI 1490, zahtev krojača Matka Obradovića na 13.170 litara kao kompenzacija za vunene tkanine).

¹²⁶ HAD, Cons. maius., XVI, 37 (27. VI 1492, dozvola da mu sin Petar primi velike količine olova koje su pristizale iz Bosne i da mu se obezbedi opštinska so); Div. canc., XCIII, 212' (29. IX 1499, sekvestar 51 tovar u korist Ivana Dam. Menčetića); Div. not., LXXV, 60 (4. VIII 1494, 44 velika miljara od Nikole Primojeva Bona s tim da se obezbedi 800 modija soli), 91'—2 (16. IX 1495, primio od Nikole Primojeva 119.704 miljara velike du brovačke mere); LXXIX, 10 (12. VIII 1499, 60 tovara Luke And. Sorkočevića, 12 (kraj poslovanja sa Menčetićem s tim da ostaje dužan 650 dukata), 20' (2. IX 1499, 22 »maže« iz Revelina Luki And. Sorkočeviću).

¹²⁷ HAD, Deb., LVII, 100 (22. IX 1499, 15 miljara Antunu Boniku), 108 (24. IX 1495, 20 miljara skopskom trgovcu Dominku Sim. Keševiću iz Skoplja).

¹²⁸ HAD, Deb., LVI, 60 (11. III 1494, 6.110 litara Franu M. Radonjiću); LVIII, 178' (11. III 1497, 38 miljara Juliju St. Đurđeviću), 180 (15. III 1497, 31 miljar Marinu Ors. Menčetiću); Div. canc., XCIII, 18' (25. VI 1498, zahtev za sekvestar 424 miljara po računu Radonje Miljenovića).

¹²⁹ HAD, Deb., LIX, 9 (6. V 1497, olovo za 100 dukata Jakobu Julijaniju), 67' (5. X 1497, 64 miljara Jakobu Julijaniju); Div. canc., XCIII, 18' (25. VI 1498, sekvestar 424 miljara po zahtevu Antuna R. Bičića u rukama krojača Marka Matkovog zvanog Kučka), 185 (27. VII 1499, sekvestar na zahtev J. Julijanija), 202 (31. VIII 1499, sekvestar 100 »maža« u rukama Frana R. Milkovića u korist Jakoba Julijanija; ortak mu je bio Marin Mat. Kučka); Div. not., LXXVIII, 131 (10. III 1499, prodaja Jakobu Julijaniju svega svog olova, s tim da ovaj nabavi so).

¹³⁰ HAD, Deb., LVIII, 5 (11. IV 1496, 27 miljara jednom patriciju), 21 (4. V 1496, 13 miljara Mihu Ivanovu za Matku T. Bunića), 197' (8. I 1497, 5.167 litara Marinu Ser. Menčetiću).

¹³¹ HAD, Deb., LVI, 140 (3. IX 1494, 20 miljara); LVII, 120' (19. X 1495, 25 miljara).

¹³² HAD, Div. not., LXXI, 177 (11. VI 1492, 10 malih miljara Franu Mart. Franovu).

¹³³ HAD, Deb., LVI, 169 (22. X 1494); Cons. min., XIX, 166 (19. VIII 1493).

¹³⁴ HAD, Deb., LVIII, 4' (9. IV 1496, 100 miljara).

¹³⁵ HAD, Deb., LVIII, 166 (10. II 1497, 321,5 dukata).

¹³⁶ HAD, Div. canc., XCIII, 208—8' (20. IX 1499, ortakluk sa Marinom Radosalićem).

¹³⁷ HAD, Div. not., LXXIII, 12—13' (24. VIII 1493, kraj poslovanja sa Marinom M. Cicerom).

¹³⁸ HAD, Deb., LVI, 133' (9. VIII 1494, 60 miljara Jakobu Julijaniju); Sent. canc., LVII, 51 (21. III 1498, Jakobu Julijaniju); Mob., XVI, 66a (5. V 1497, 5 miljara Ivanu Luk. Sorkočeviću).

¹³⁹ HAD, Div. not., LXX, 57 (10. IX 1470, 4 miljara berberinu Jakobu Mihovu).

¹⁴⁰ HAD, Div. not., LXXIII, 15' (26. VIII 1493, 32 miljara, ponosnici iz katuna Nikole Vlađevića).

¹⁴¹ HAD, Deb., LV, 64' (4. I 1492, 11,5 miljara Marinu Radovčiću).

¹⁴² HAD, Deb., XLIX, 5 (22. II 1482, 100,5 dukata Radivoja dok bi Mađe išao u Olovo).

¹⁴³ HAD, Cons. min., XXVI, 135 (5. X 1498), 150' (17. XI 1498, isto, predavanje olova Antunu).

¹⁴⁴ HAD, Mob., XIV, 12' at (7. I 1495, obaveza Stonjanina Đora 2. XI 1493. na 12 miljara olova za 100 dukata primljenih od Nikole, sina krojača Matka Radojevića).

¹⁴⁵ HAD, Deb., LVII, 98, 27. VIII 1495. Od Marina Radovčića primljeno je 100 dukata (Isto, 18, 18. II 1495).

¹⁴⁶ HAD, Cons. min., XXIV, 95', 1. XII 1497.

¹⁴⁷ Isto, 97, 26. IX 1491.

¹⁴⁸ HAD, Cons. min., XXV, 274', 5. XI 1496.

¹⁴⁹ HAD, Cons. maius., XVI, 37, 27. VI 1492.

¹⁵⁰ HAD, Cons. min., XXIV, 267', 26. VI 1493.

¹⁵¹ HAD, Mob., XIV, 18', 13. I 1495.

¹⁵² HAD, Div. not., LXXIX, 37', 12. X 1499.

¹⁵³ HAD, Deb., LV, 180, 18. IX 1493.

¹⁵⁴ HAD, Deb., LIV, 119, 29. I 1498.

¹⁵⁵ HAD, Deb., LXIV, 36. i 97; M. Popović-Radenković, n. d. 14.

¹⁵⁶ HAD, Cons. min., XXV, 236', 9. VI 1496.

¹⁵⁷ HAD, Deb., LIII, 202; LIV, 95; Mob., XIV, 42'.

¹⁵⁸ HAD, Deb., LVII, 193 (26. II 1496, zlatar Marin Heraković, 18.600 litara); LVIII, 20 (2. V 1496, pop Marin Tarčić, 28 velikih miljara, za tri meseca), 21 (4. V 1496, Tomaš Braj. Prodanić, 13 miljara); Mob., XIV, 42'

(16. II 1495, 6 miljara za podstriživača Vlaha Alegretova, svakako za primljene tkanine).

¹⁵⁹ HAD, Deb., LVIII, 106 (10. II 1497, 321 dukat, Antunu L. Miotoševiću) 178' (11. III 1497, Antun R. Bicić, 62 miljara za dva meseca); Div. not., LXX, 184' (27. V 1491, prodaja 17 velikih miljara jednom Mesinjaninu u Veneciji); Mob., XVI, 15 at (24. I 1497, 204 dukata od Radonje Miljenovića); Sent. canc., LVI, 36 (4. III 1497, isto).

¹⁶⁰ HAD, Div. not., LXXIX, 10 (12. VIII 1499, 60 tovara od Antuna Bonikova), 20' (21. IX 1499, 22 »maže« od istoga); Div. not., LXXV, 60' (6. VIII 1495, 378 dukata duga Frana M. Radonjića); Mob., XII, 44' (5. VII 1490, za opštinu u Apuliji).

¹⁶¹ HAD, Mob., XVI, 66a (5. V 1497, pet miljara od Marina Herakovića); Div. not., LXXVIII, 148'-9 (18. IV 1499, arbitri za spor sa Marinom Radonjićem).

¹⁶² HAD, Deb., LVIII, 180 (15. II 1497, 31 miljar od Antuna R. Bicića), 197 (8. I 1497, 15.167 miljara od Tomaša Braj. Prodanića); Div. canc., XCIII, 212' (29. IX 1499, sekvestar 51 tovara Antuna Bonikova); Div. not., LXXIX, 12 (16. VIII 1497, kraj poslovanja s istim, uz naknadu 650 dukata).

¹⁶³ HAD, Div. canc., XCIIa, 133; XCIII, 79'; Deb., LIX, 68 (6. X 1497, 10 miljara Juniju Lu. Buniću), 159' (4. V 1498, 5 miljara istome); Proc. not., VIII, 190'-1 (27. II 1490, zaostavština Vitka Primojeva u Olovcu).

¹⁶⁴ HAD, Cons. min., XXIV, 17', 11. X 1490.

¹⁶⁵ HAD, Cons. min., XXVI, 37 (14. VII 1497); Cons. rog., XXVIII, 41 (15. VII 1497, securitatem plumbi).

¹⁶⁶ HAD, Mob., XIV, 18', 13. I 1495.

¹⁶⁷ Kazna prekršiocu za svaki put iznosila je 50 perpera i dva meseca zatvora (HAD, Cons. min., XXVIII, 58).

¹⁶⁸ HAD, Cons. min., XXVIII, 140' (kazna je postrožena: 100 dukata i šest meseci zatvora).

¹⁶⁹ HAD, Cons. rog., XXX, 63. i 71', 10. VII i 2. VIII 1505.

¹⁷⁰ HAD, Cons. min., XXIX, 12' (25. VI 1508, kazna za prekršioca: 100 dukata i šest meseci tamnica).

¹⁷¹ HAD, Cons. min., XXIX, 23 (2. VII 1506, Matko Kalimanić).

¹⁷² HAD, Cons. min., XXIX, 93, 10. II 1507.

¹⁷³ HAD, Cons. min., XXIX, 169', 16. X 1507.

¹⁷⁴ HAD, Cons. min., XXVII, 81 (10. VI 1501, kazna za prekršioca: pet perpera od slučaja).

¹⁷⁵ HAD, Deb. not., LX, 124', 193—3'; LXI, 9—10, 20—0', 88, 112, 163, 196' (za Trani); LXII, 81; LXVI, 82', 108, 129; LXVII, 43, 49, 51, 55, 94, 151'—2.

¹⁷⁶ HAD, Deb., LXVIII, 4, 17', 36, 39, 107, 138'; LXIX, 19', 26—6', 39, 144, 217'; LXX, 101, 109, 160, 166.

¹⁷⁷ HAD, Deb., LX, 124.

¹⁷⁸ Isto, 193—3' (poslednji rok za isporuku bila su četiri meseca).

¹⁷⁹ HAD, Deb., LXI, 20—0', 29. IV 1501.

¹⁸⁰ Isto, 88, 11. IX 1501.

¹⁸¹ Isto, 110, 27. X 1501; LXII, 81, 24. XI 1502.

¹⁸² HAD, Deb., LXIV, 36, 7. IV 1505 (obaveza je ispunjena tek 19. II 1518).

¹⁸³ HAD, Deb., LXI, 163 (Marin Bogišić zvani Vladojević ili Hercotić, 80 miljara iz Srebrenice); LXVI, 13' (Marin Mihov jednom iz Mesine, ostatak od 13 miljara tvrdog olova), 42, 82' (Bernard Nik. Cicojević, 17.738 litara mekog olova), 108 (Marin Pet. Božinović Baraninu Aleksiju Andrijiću, stanovniku Dubrovnika, 8 miljara mekog), 129 (Hrelja Vukašinović podstriživač pomenutom Baraninu 30 miljara mekog), 175 (Ivan Vukosalić Busković Ivanu Stjepanovom sa Korčule 4 miljara srebreničkog), 177' (Marin Pjerkov 20,5 miljara), 189 (berberin Dragut Muravić 300 dukata u srebreničkom olovu Ivanu N. Gučetiću); LXVII, 43 (Antun L. Miotošević jednom Gunduliću, 100 miljara mekog), 49 (isti jednom Crijeviću 100 miljara

mekog), 51 (isti jednom Gučetiću 20.056 litara mekog), 55 (vunar Petar Pask. Gradić, 30 miljara mekog), 151'—2 (Antun L. Miotošević 35 miljara mekog).

¹⁸⁴ HAD, Deb., LXI, 9—10, 1. IV 1501.

¹⁸⁵ Mob., XIX, 13' (srebreničko olovo za 113 dukata), 28' (Ivan Bart. Markov prodao 150 miljara tvrdog, cena viša za 1,75 dukata po miljaru), 29' (isto), 33 (Cvjetko Vladojević zvani Hercotić isporučio 45 miljara srebreničkog olova, vrednost 270 dukata), 130' (društvo za kupovinu olova u Sasima, 144 akče za miljar), 212 (Rusko Velić traži 29,5 dukata za neisporučenih 12 miljara još 1491), 218' (isti, 125,5 dukata za pomenuto olovo); LXIV, 69 (Antun L. Miotošević traži od Petra Ksenofontova 25 komada mekog olova koje je po njegovom računu primio u Bosni, traži 25 dukata), 181' (Ivan Miloradović Dević traži 26 dukata za 4 miljara i 190 akči, isporučenih u olovu u Olovu), 306—6' (Ivan Bart. Markov 1499. tražio od Nikole Mart. Fifića da u Sasima kupi 1.500 salmi olova, za to je plaćeno 2.000 dukata, traži proviziju od 2% a primio je već 20 dukata za svoj trud), 311 (usled nužde Ivan B. Markov je prodao 24 miljara tvrdog olova na kredit za po dukat jektinije po miljaru); LXV, 37' (Cvjetko Vladojević Hercotić nije prema obećanju dovezao Šimunu Alegretovu 45 miljara srebreničkog olova; za 27 tih mera traži se 270 dukata, što je sud prihvatio), 55—5' (Mato Rusk. Teodorov prodao je nekad Ivanu Bart. Markovu iz nevolje 150 miljara po 1,75 dukata niže od tekuće cene).

¹⁸⁶ HAD, Mob., XIX, 33, 20. II 1503; Sent. canc., LXV, 37', 25. II 1507; Deb., LXI, 163, 4. III 1502.

¹⁸⁷ HAD, Div. canc., C, 95 (18. I 1508); Sent. canc., LXVIII, 119 (10. III 1508); Mob., LXVIII, 119 (10. III 1508); Mob., XIX, 13' (11. I 1505, Pavle Mar. Gučetić uteroao je od Frana u Srebrenici 113 dukata za Lorenca VI. Sorkočevića).

¹⁸⁸ HAD, Mob., XIX, 13'; Div. not., LXXXII, 82' (11. II 1503, primio u Srebrenici olovo koje je kupio Miho Lu. Bunić za 25.000 akči).

¹⁸⁹ HAD, Div. not., LXXXII, 82' (100 miljara u Srebrenici, u Dubrovniku i u rukama vlaha).

¹⁹⁰ HAD, Deb., LXIV, 97 (16. X 1505, sa Cvjetkom Vladojevićem uputio 100 miljara tvrdog olova Ivanu L. Sorkočeviću); Mob., XIX, 157' (27. X 1505, on je sa Bonikom Nik. Bonikovim i Pavlom B. Gučetićem sklopio trgovacko društvo u Srebrenici za kupovinu olova, dopremili 45 tovara), 108' at (nije isporučeno 21.155 litara po ispravi od 16. XI 1505); XX, 131 (žalba na Ivana Fr. Sorkočevića zbog 80 miljara, posredna obaveza preko podstrživača Hrelje i Marina Rus. Teodorova u iznosu od 121 dukat, 120 miljara), 142' (dužnik zlatara Marina Mihova na 80 dukata, što nije isplatio prodajom olova verovnikovu punomoćniku u Srebrenici), 131 (80 miljara jednom Sorkočeviću), 173 (zaradio sudsku presudu na 21.159 litara, na osnovu isprave od 16. X 1505, u kojoj se zadužio zajedno sa Dubrovačaninom Cvjetkom Rad. Vladojevićem); XXI, 101'—2 at (Cvjetko Vladojević protestuje njegovom punomoćniku u Dubrovniku Jeru VI. Goconiju u vezi s računom na 161 miljar olova, što je 1506. isporučeno od Stjepana Cokulekovića iz Srebrenice, u čemu se nalazi vrednost od 64 dukata), 140' at (tuži se na Cvjetka Vladojevića Hercotića, jer je na osnovu njegovog pisma pisanog u Srebrenici uteroao nekih 4.000 akči kao njegovu ratu da se isplati Marinu Mihovu, zlataru; sam nije dobio gotov novac za 4.000 akči, tj. dukata za olovo koje je dao Marinu); Sent. canc., LXVII, 67 (jedan Sorkočević dobio je protiv njega spor za 21.155 litara, po obveznici od 16. IX 1505; to je bio zaostatak vredan 200 dukata od dužine isporuke 60 miljara olova), 265'—66 (Vukić tužio Sorkočevića po istoj ispravi u kojoj se sa Cvjetkom Vladojevićem obavezao na 100 miljara, od kojih 60 nisu bili isporučeni); LXVIII, 285 (Cvjetko ga je tužio što je 1506. izvukao korist od Stjepana Cokulekovića iz Srebrenice, traži 644 dukata, po 4 dukata miljar); LXVIII, 285 (16 miljara); LXVII, 212 (21.155 miljara Ivanu L. Sorkočeviću).

¹⁹¹ HAD, Mob., XIX, 157' (27. X 1505, protest u vezi s dopremom 45 tovara olova).

¹⁹² HAD, Div. not., LXXXII, 93' (4. III 1503, Marin Cv. Turčinović držao je Vukićevo olovo i gletu dok je postojao sekvestar zatražen od Frana Mar. Gučetića, Radivoj je preuzeo robu).

¹⁹³ HAD, Sent. canc., LXXI, 2-2' (10. I 1509, radio sa Antunom Rado-njićem Bicićem, Gučetić se obavezao da mu da soli za celu vrednost olova); Div. not., LXXXII, 93' (4. III 1503, olovo magacionirano kod Marina Cv. Turčinovića).

¹⁹⁴ HAD, Div. not., LXXXVI, 168'-9 (2. IX 1507, kramar Vukman Dra-gojević).

¹⁹⁵ HAD, Deb., LXVIII, 5', 8. VI 1510; Div. not., LXXXVII, 126', 21. VII 1508.

¹⁹⁶ HAD, Div. not., LXXXVII, 57-7', 11. VIII 1509.

¹⁹⁷ HAD, Deb., LXI, 9-10, 1. IV 1501.

¹⁹⁸ HAD, Mob., XIX, 130', 27. VIII 1505.

¹⁹⁹ HAD, Sent. canc., LXIV, 306-6', 16. XII 1504.

²⁰⁰ HAD, Sent. canc., LX, 198-8' (4. VIII 1500, isporuka tkanina za 180 dukata, odlazak u Olovac »ut praticaret cum eminis emendo de plumbo«). Za račun jednog Gundulića sekvestrovano je olovo u Dubrovniku u rukama Jera St. Nenkova (Div. canc., XCV, 13').

²⁰¹ HAD, Sent. canc., LXIV, 69 (29. III 1504, 25 »maža« Martinu A. Đurđeviću bio dužan da isporuči Petar Ksenofontov); LXVII, 89 (29. IV 1506, traži od punomoćnika 2.250 akči po kirografu koji je 27. VII 1501. napisao u Olovu Frano Bonikov, dubrovački sud i ovaj put bezrezervno podržao zahteve Cicerovića); Mob., XX, 54, 25. V 1506; Div. canc., XCVI, 170 (za njegov račun sekvestrovano je 26 »maža« mekog olova u rukama vunara Antuna Radonjića, sina Radonje Miljenovića), 69 (dopremio Martolu Ant. Đurđeviću olovo Džinku Nik. Pucića i Ivana Miloradovića Devića), 77' (Marin A. Đurđević postavio ga je punomoćnikom u vezi sa sekvestrom njegovog olova); Deb., LXVII, 43 (30. III 1569, 100 miljara Martinu N. V. Gunduliću); Mob., XX, 53' (25. III 1506, 46 miljara M. Ciceru), 54 (Cicerov protest što mu nije isporučio 10 miljara kupljenih od Frana Ant. Bonikova).

²⁰² HAD, Mob., XX, 53' (25. III 1506, 46 komada olova ili 36 dukata).

²⁰³ HAD, Sent. canc., LXV, 156 (6. VI 1505, bio je dužan Franu Iv. Nik. Gunduliću samo 154 litre olova, ali je zato zalog iznosio oko 100 dukata i sastojao se od 14 srebrnih čaša, tri turska svilena odela iskićena zlatom).

²⁰⁴ Deb., LX, 23' (20 miljara Jakobu Julijaniju); Sent. canc., LXIV, 181' (13. VIII 1504, 4 miljara za Ivana Miloradovića Devića).

²⁰⁵ HAD, Deb., LXI, 143' (28. I 1502, Franu Mar. Gučetiću, 39 miljara); LXII, 195' (Petru Iv. Sorkočeviću, 25 miljara); LXVI, 82 (Ivanu Nik. Buniću); Div. canc., XCVI, 7' (15. V 1502, sekvestar 7 tovara).

²⁰⁶ HAD, Mob., XIX, 68 at (6. V 1505, 3.600 litara Nikoli Martinovu); Sent. canc., LXV, 114' (7. V 1505, isto).

²⁰⁷ HAD, Deb., LXIV, 84' (4. IX 1505, 20 miljara jednom Paštroviću); LXII, 98' (3. I 1503, 67.222 litre Marinu Drag. Al. Gučetiću); Div. canc., XCVI, 61' (16. VIII 1502, sekvestar 75 tovara na molbu Andrije Radonjića Bicića), 65' (23. VIII 1502, sekvestar u korist Dragoja Sim. Gučetića).

²⁰⁸ HAD, Div. canc., XCVII, 111' (9. V 1504, sekvestar 14 tovara u korist Antuna Radonjića Bicića), 121 (24. V 1504, 24 »maže« sekvestrovano u korist Antuna Radonjića Bicića), 130 (12. VI 1504, sekvestar 59 tovara u korist Marina Drag. Al. Gučetića). Radio je sa Radonjom Miljenovićem Klarićem (Isto, XCVII, 121).

²⁰⁹ HAD, Deb., LXVII, 55 (28. IV 1509, 30 miljara).

²¹⁰ HAD, Deb., LXVI, 128 (8 miljara), 129 (30 miljara).

²¹¹ HAD, Div. not., LXXXI, 15-17.

²¹² HAD, Div. not., LXXXII, 129 (27. IV 1503, Radosav Bogdanović u ime ortaka Dominka M. Pucića i Ivana Miloradovića ide da za 4.117 akči nabavi 17.900 litara od emina u Vrhbosni); Mob., XVII, 33' at, 1. II 1502.

²¹³ HAD, Mob., XVII, 33' at (brat Bernarda Nikolinog Frano trebalo je da obezbedi tri miljara clova jednom trgovcu iz Dubrovnika koji je pošao u Vrhbosnu po olovu).

²¹⁴ HAD, Mob., XX, 67' (2. V 1506, famul Ilija Nikolić).

²¹⁵ HAD, Div. not., LXXXII, 129 (27. IV 1503, 17.900 litara u Vrhbosni po računu Dominka N. Pucića i Ivana Miloradovića, uz manji primljeni avans).

²¹⁶ HAD, Cons. min., XXIX, 259 (25. V 1508, Marin Mihov, zlatar, i drugi trgovci).

²¹⁷ HAD, Cons. min., XXVII, 256' i 261, 8. i 25. VIII 1503 (jemac za tu so u oba slučaja bio je Marin Drag. Al. Gučetić).

²¹⁸ HAD, Deb., LXI, 151' (10. III 1502, 35.360 litara Juniju P. Sorkočeviću ili 353 dukata preko punomoćnika Jera St. Nenkova), 167' (14. III 1502, 45 miljara Franu Iv. Gunduliću); Div. canc., XCIV, 207 (5. XII 1500, sekvestar u rukama J. S. Nenkova u korist Ruska Teodorova), 208 (7. XII 1500, sekvestar u rukama J. St. Nenkova a u korist Ivana Dam. Menčetića); Div. not., LXXXII, 88' (21. II 1503, izbor arbitraza za sporove zbog olova sa Petrom Ksenofontovim Filipovim); Lam. for., LXIV, 54' (8. XII 1501, silom pomoću Turaka oteo je četvrtinu »kola« Nikole Martinova u kojima su se obradivale »le vene dc piombo«); Mob., XX, 32' (12. III 1506, žalba na uđovicu J. St. Nenkova zbog gubitka 509 »maža«), 53' (25. II 1506, žalba A. Miotoševiću na Miha oko prenosa 46 »maža« mekog olova u Dubrovnik), 54 (25. V 1506, Mihov protest A. Miotoševiću oko upućivanja 10 miljara iz Olova preko Frana Ant. Bonikova, za što je tražio 2.250 akči); Sent. canc., LXIII, 185 (naplata za 500 dukata srebreničkog olova i voska po aktu od 4. XI 1499); isto, LXIV, 207 (2. X 1504); LXIII, 199–9' (isto od Ivana St. Nenkova); LXIV, 85 (Miho od istog 100 dukata), 86 (još 50 dukata od istog), 122 (11. VI 1504, Miho protiv zaostavštine J. S. Nenkova); LXV, 155 (6. VII 1505, dug od 154 litre i o stvarima u zalagu koje su navodno vredele čak 100 dukata).

²¹⁹ HAD, Mob., XIX, 68 at (6. V 1505, 3.600 litara po olovskoj meri); Sent. canc., LXV, 114' (7. V 1505, za to olovo i 600 akči Nikola Martinov traži 36 dukata).

²²⁰ HAD, Cons. min., XXVII, 159 (3. i 4. VI 1502, kupovina za 4.000 akči, da se verifikuju navodi u sporu, Malo veće iz Dubrovnika obratilo se u Srebrenicu Antunu Đ. Staju i Cvjetku Vladojeviću).

²²¹ HAD, Mob., XX, 142' (16. X 1506, u pitanju je bilo 80 dukata).

²²² HAD, Cons. min., XXIX, 169', 16 X 1507.

²²³ HAD, Cons. rog., XXXI, 29', 6. VII 1508.

²²⁴ HAD, Cons. rog., XXXI, 64', 67. i 78, 12. i 19. XII 1508. i 13. III 1509.

²²⁵ HAD, Deb., LXVII, 94, 9. VIII 1509.

²²⁶ HAD, Deb., LXIV, 60' (9 miljara tvrdog i 8 mekog olova); LXV, 13 (31 miljar jednom Mesinjaninu); LXVI, 132 (27 miljara Jakobu Buniću); LXVII, 94 (9. VIII 1509, apotekaru Gasparu Antonijevu iz Riminija, 35 miljara mekog olova).

²²⁷ HAD, Deb., LXII, 144 (10 miljara tvrdog); Div. canc., XCVII, 136'; Deb., LXIV, 97 (100 miljara tvrdog); LXII, 195' (25 miljara mekog); LXIV, 60'; Mob., XX, 111 (80 miljara).

²²⁸ HAD, Deb., LXII, 98' (67.222 litre mekog); LXV, 124' (22 miljara mekog); Div. canc., XCVII, 130 (59 tovara); Deb., LXI, 143' (39 miljara tvrdog); Div. not., LXXXIV, 41; Div. canc., XCVI, 65' (150 »maža«).

²²⁹ HAD, Deb., LXVII, 55 (30 miljara); Deb., LXV, 124' (22 miljara); LXVI, 82' (17.738 litara), 132 (27 miljara mekog olova).

²³⁰ HAD, Deb., LXVII, 43 (100 miljara mekog); Mob., XXI (4 miljara u 40 »maža«); Deb., LXI, 167 (45 miljara mekog olova).

²³¹ HAD, Deb., LXII, 192 (sekvestar); Div. not., LXXXII, 176–6' (za Mesinu).

- ²³² HAD, Deb., LXV, 49 (100 miljara mekog); LI (51.456 mekog); Div. not., LXXXII, 176 (za Siciliju); Deb., LXIV, 176' (Marin P. Bošković, 13 miljara mekog olova).
- ²³³ HAD, Cons. min., XXVII, 170; Div. not., LXXXII, 129.
- ²³⁴ HAD, Deb., LXVII, 104.
- ²³⁵ HAD, Deb., LXI, 125; LXII 110'; Div. not., LXXX, 36' (dovoz iz Ljubljane na 300 konja trojice kramara koji su za vozarinu uz cenu u soli dobili i »prid« u novcu); Mob., XIX, 28; XX, 51' at; Sent. canc., LXV, 55—5'.
- ²³⁶ HAD, Div. canc., XCVI, 61'; XCVII, 78', 111', 121.
- ²³⁷ HAD, Deb., LXV, 151'—2 (35 miljara mekog olova).
- ²³⁸ HAD, Sent. canc., LXV, 94.
- ²³⁹ HAD, Deb., LX, 23, 18. I 1500.
- ²⁴⁰ HAD, Mob., XIX, 68 at; Sent. canc., LXV, 114'.
- ²⁴¹ V. Vinaver, Turska i Dubrovnik u doba španske invazije Jadranskog mora (1617—1619), Istoriski glasnik, 1—4/1952, 37.
- ²⁴² HAD, Cons. min., XXIX, 130; Deb., LX, 31', 196'; LXII, 148; LXIV, 168; LXV, 67', 127; LXVI, 106, 108, 129.
- ²⁴³ HAD, Div. not., LXXX, 173', 24. VIII 1501.
- ²⁴⁴ HAD, Deb., LXX, 29 (51 miljar mekog olova); Div. canc., CII, 65 (180 miljara, po trećinu dukata prevozne za miljar).
- ²⁴⁵ HAD, Deb., LXVIII, 4, 17', 27, 36, 39, 107, 138' (jedan Peraštanin prevozi 133 miljara mekog olova u Veneciju); LXIX, 19', 26—6', 39 (Olovljani Stjepan Radičev i Kendisalić jednom Sorkočeviću, 60 miljara), 144, 207, 217'; LXX, 101.
- ²⁴⁶ HAD, Deb., LXX, 160 (16. V 1514, quod non sit de sorte frangibili).
- ²⁴⁷ HAD, Div. not., XCII, 4 (1. XII 1519, Ratko Radosalić osigurava olovko koje šalje Damjanu L. Bičiću i Radosavu Bogdanoviću).
- ²⁴⁸ Bartol nije smeo samoinicijativno i za svoju nagradu da od trgovaca preuzima olovo, makar ga smeštao i drugde, pa i pod svodovima, pod kaznu od 25 perpera i ležanja od mesec dana u zatvoru (Had, Cons. min., XXXI, 207').
- ²⁴⁹ HAD, Deb., LXVII, 144 (100 miljara Franu P. Gradiću i Andriji Žećaninu iz Venecije); LXVIII, 39 (17 miljara Antunu Radonjiću Bičiću); LXX, 101 (olovo za 903 dukata Franu P. Gradiću).
- ²⁵⁰ HAD, Deb., LXVII, 196' (16.750 litara Marinu Jak. Gunduliću); LXVIII, 17' (Marinu Marku Paliperu 55.250 litara), 107 (76.500 litara Mihu Mat. Buniću).
- ²⁵¹ HAD, Deb., LXVIII, 96 (22.800 litara jednom Italijanu), 36 (tovar olova za 170 dukata Mlečaninu Foskariniju); LXX, 109 (6.500 miljara Trifunu Ivanovu iz Kotora), 160 (30 miljara tvrdog olova jednom Menčetiću); LXXI, 25 (27 miljara tvrdog olova Orsatu Iv. Đurđeviću); Sent. canc., LXXVII, 51' (spor sa Trifunom Ivanovim).
- ²⁵² HAD, Deb., LXIX, 19 (19 miljara Franu Vl. Kabogi), 26—6'; Div. not., LXXXIX, 120 (10.146 litara mekog).
- ²⁵³ HAD, Deb., LXIX, 217'.
- ²⁵⁴ HAD, Deb., LXVIII, 4 (40 miljara).
- ²⁵⁵ HAD, Deb., LXIX, 207' (100 miljara mekog olova Pavlu Rad. Pribanoviću).
- ²⁵⁶ HAD, Deb., LXIX, 166 (26. V 1514, čisto od nečistocene).
- ²⁵⁷ HAD, Deb., LXVIII, 7' (15 miljara Ivanu Bož. Mažibradiću).
- ²⁵⁸ HAD, Mob., XXV, 150' (91 tovar u 182 »maže« vunaru Nikši Matkoviću tražeći 130 dukata); 4' at (Isto); Sent. canc., LXXV, 30 (Isto).
- ²⁵⁹ HAD, Deb., LXX, 158 (20.700 miljara Juniju Luk. Buniću).
- ²⁶⁰ HAD, Mob., XXV, 33 (ranija kompanija sa Cvjetkom Vladojevićem isporučila je Ivanu Lu. Sorkočeviću 100 miljara); XXVI, 80' at (maja 1513, Cvjetko je već umro a Vukić je živeo u Dubrovniku; oko 100 pomenutih miljara); Sent. canc., LXXV, 148—8' (isto); LXXXII, 56' (Vukić je bio mrtav marta 1519, podstrizivač Hrelja Vukašinović tražio je isplatu za 10 miljara).

- ²⁶¹ HAD, Div. canc., CVIII, 97—8, 18. VI 1518.
- ²⁶² Isto, 27—7', 17. VIII 1518.
- ²⁶³ HAD, Sent. canc., LXIV, 185—5' i 193—3'; LXIV, 207, 85, 122; Mob., XXVI, 84 at, 24. V 1513.
- ²⁶⁴ HAD, Cons. min., XXXI, 169', 21. VI 1513.
- ²⁶⁵ HAD, Deb., LXVII, 94 (35 miljara mekog olova jednom iz Riminija); Mob., XXVI, 4 at (50 dukata jednom Gučetiću).
- ²⁶⁶ HAD, Deb., LXVIII, 107' (76,5 miljara); Mob., XXV, 94 (4 miljara); Deb., LXX, 158 (20.700).
- ²⁶⁷ HAD, Deb., LXIX, 19' (19 miljara tvrdog olova i 20 miljara glete); Div. not., LXXXIX, 120.
- ²⁶⁸ HAD, Deb., LXVII, 144; LXX, 101.
- ²⁶⁹ HAD, Deb., LXX, 166; LXXI, 25.
- ²⁷⁰ HAD, Deb., LXVIII, 39 (17 miljara mekog); Sent. canc., LXXIV, 22.
- ²⁷¹ HAD, Cons. min., XXVII, 7, 49', 256', 261; Cons. rog., XXIX, 142.
- ²⁷² HAD, Cons. min., XXVIII, 49', 8. VII 1504.
- ²⁷³ HAD, Cons. min., XXIX, 162', 16. IX 1507.
- ²⁷⁴ HAD, Cons. min., XXX, 74', 2. VIII 1509.
- ²⁷⁵ Isto, 71. i 70', 23. i 21. VII 1509. i 31' i 67, 10. III i 5. VII 1509. Ostali primeri izdavanja soli u prvoj deceniji XVI veka su: Cons. min., XXX, 31', 67; Cons. rog., XXXI, 64'.
- ²⁷⁶ HAD, Cons. min., XXX, 159, 167', 280', 280', 280', 295'; XXXI, 7, 11', 65', 66, 66', 67', 85', 89, 98', 106', 107, 107, 107, 169, 172, 172', 172', 173, 176', 182, 182, 296, 296'; XXXII, 8, 9', 18', 36'.
- ²⁷⁷ HAD, Cons. min., XXX, 167.
- ²⁷⁸ F. Babinger, Mehmed der Eroberer und seine Zeit, München 1953, 223.
- ²⁷⁹ Div. not., XLIX, 50', 26. XI 1465.
- ²⁸⁰ Lj. Stojanović, Stare srpske povelje i pisma, knj. I, deo 2, Beograd—Sremski Karlovci 1934, 243—4, 245—6; I. Božić, Dubrovnik, 317.
- ²⁸¹ I. Božić, Dubrovnik, 273—4, 317—20; G. Elezović, Turski spomenici, 187—9, 21. IV 1482; 188 (plaćanje dela duga Kristofana kao amaldara ruda u Bosni).
- ²⁸² HAD, Cons. min., XXI, 96', 2. XI 1479.
- ²⁸³ HAD, Div. not., LXIII, 170'; I. Božić, Dubrovnik, 304. Tročlana komisija dubrovačke Opštine prihvatala je da noplati prodato olovo. Olovo sa Mehmedom iz Jedrenja prodato je Antunu Đurđevu za 1.720 dukata i 16 groša (143.369 velikih litara; Div. not., LXV, 1', 15. VII 1480). Sultanovo olovo po računu Vukosava Pribinjića i Radoja Budisalića Oblegâ je obračunato prvih dana 1480. godine (Isto, 72, 10. I 1481).
- ²⁸⁴ HAD, Div. not., LVIII, 99, 9. IX 1474.
- ²⁸⁵ HAD, Div. not., LXIV, 184, 4. VII 1480; I. Božić, Dubrovnik, 304.
- ²⁸⁶ HAD, Div. not., LXV, 1', 3', 14; M. Popović-Radenović, O trgovaćkim odnosima Dubrovnika sa Bosnom i Hercegovinom (1480—1500), Istočnijski glasnik, 1—4/1952, 5; I. Božić, Dubrovnik, 304 (uz Mahmuda bio je i Mustafa Turčin).
- ²⁸⁷ HAD, Div. not., LXV, 173 (445 dukata i 7 groša za 39.189 velikih dubrovačkih litara); I. Božić, Dubrovnik, 304.
- ²⁸⁸ HAD, Cons. min., XXII, 31, 9. IX 1482.
- ²⁸⁹ HAD, Cons. min., XXII, 159, 3. VII 1484.
- ²⁹⁰ HAD, Div. not., LVI, 78'; I. Božić, Dubrovnik, 304—5.
- ²⁹¹ Lj. Stojanović, n.d., 1—2, 264; HAD, Cons. rog., XXV, 110, 27. VI 1486; Cons. min., XXII, 165 (11. VII 1486); I. Božić, Dubrovnik, 297.
- ²⁹² HAD, Div. not., LXVI, 173, 2. VIII 1486.
- ²⁹³ HAD, Cons. min., XXIII, 18, 23. X 1486.
- ²⁹⁴ HAD, Div. not., LXVIII, 152, 1. IX 1488.
- ²⁹⁵ HAD, Cons. min., XXIII, 15', 23. IX 1488.
- ²⁹⁶ HAD, Div. not., LXIX, 131, 22. X 1489.
- ²⁹⁷ HAD, Cons. rog., XXVIII, 15, 28. II 1492.
- ²⁹⁸ HAD, Cons. min., XXV, 223', 4. V 1496.

- ²⁹⁹ R. Anheger, Beiträge zur Geschichte des Bergbaus im Osmanischen Reich, I, Istanbul 1943, 223, 226.
- ³⁰⁰ HAD, Lett. Lev., XVII, 10'—11, 14. XII 1497.
- ³⁰¹ HAD, Sent. canc., LXVIII, 162'—4' (2. V 1499). O presudi izjasnilo se i Veće umoljenih 4. i 7. maja 1499. u korist Cicera (Cons. rog., XXVIII, 137. i 137').
- ³⁰² HAD, Cons. min., XXVI, 37. i 41; Cons. rog., XXVIII, 41, 15. VII 1497.
- ³⁰³ HAD, Div. not., LXXVII, 60, 128'—9, 23. II 1497.
- ³⁰⁴ HAD, Cons. min., XXVI, 14, 6. IV 1497.
- ³⁰⁵ HAD, Div. not., LXXXI, 128'—9, 7. VI 1502.
- ³⁰⁶ HAD, Cons. rog., XXIX, 142, 2. VI 1503.
- ³⁰⁷ HAD, Div. not., LXXXII, 153, 8. VII 1503 (prenos olova stajao je 434 groša).
- ³⁰⁸ G. Elezović, Turski spomenici, I—I, 415—19. i 526—8; B. Hrabak, Izvoz plemenitih metala iz Bosne u Dubrovnik u vreme osmanlijske vlasti, Godišnjak Društva istoričara BiH, XXVIII—XXX, Sarajevo 1979, 83—4.
- ³⁰⁹ HAD, Cons. min., XXVII, 159, 3. VI 1502.
- ³¹⁰ HAD, Mob., XX, 67' (2. V 1506); Div. canc., XCIX, 14 (16. V 1506).
- ³¹¹ HAD, Cons. min., XXVI, 271, 2. V 1500.
- ³¹² HAD, Cons. min., XXVI, 7', 10. VIII 1506.
- ³¹³ Oko tog olova nastao je trošak od 20 dukata i 22 groša, što nisu hteli da prihvate svi kompanjoni; trgovačko društvo su sačinjavali: Dominik N. Pucić, Antun Miotošević, Damjan Bicić, Radonja Miljenović i Ivan Miloradović Dević (HAD, Cons. min., XXVII, 170, 178, 28. VII i 26. VIII 1502).
- ³¹⁴ HAD, Cons. rog., XXVIII, 220 (21. VII 1500); XXXI, 10 (2. V 1508).
- ³¹⁵ HAD, Cons. rog., XXXI, 224, 18. VI 1510.
- ³¹⁶ Isto, 261, 29. X 1510.
- ³¹⁷ HAD, Cons. rog., XXVII, 275, 12. XII 1510.
- ³¹⁸ HAD, Cons. rog., XXXII, 149', 9. VIII 1512.
- ³¹⁹ HAD, Cons. min., XXXI, 287, 18. VIII 1514 (troškovi učinjeni na sklava i kadiju iznosili su 49 dukata i 11 groša).
- ³²⁰ HAD, Cons. rog., XXXIV, 139, 16. VI 1517 (darovi i uzdarje).
- ³²¹ HAD, Div. canc., CVII, 98, 18. VI 1517. U vezi s tim dugom, po presudi iz 1518. godine, Ljubišić se pojavio na sudu protiv skrbnika dobara pokojnog Bernarda juna 1521. navodeći da su mu Turci, i po drugi put posle 1518. oteli olovo za tih 100 dukata; sud se složio da mu Bernardova zaostavština naplati tih 100 izgubljenih dukata (HAD, Sent. canc., LXXXIV, 127, 17. VII 1521). Uzgred treba zabeležiti da se olovo, pored druge, pre svega uvozne robe, nalazilo među dobrima i jednog dubrovačkog trgovca umrlog u Budimu (Proc. canc., XII, 117, 3. VII 1514). Nije isključeno da je reč o bosanskom, pre svega srebreničkom, olovu.
- ³²² HAD, Div. not., XC, 154', 3. II 1513.
- ³²³ I. Božić, Dubrovnik, 305. Godine 1435, preračunato u perperima, miljar je plaćan oko 10 dukata (HAD, Deb., XVII, 184), odnosno meko po 10,5 (Isto, 184—4'). Pre toga, 1397. miljar je stajao u Dubrovniku 10 dukata; V. Vinaver, Prilozi za istoriju plemenitih metala i nadnica (srednjovekovni Dubrovnik), Istorijski glasnik, 1—2/1960, 65.
- ³²⁴ HAD, Deb., XXVI, 179; I. Voje, Kreditna trgovina u srednjovekovnom Dubrovniku, Sarajevo 1976, 304.
- ³²⁵ HAD, Div. not., LI, 67.
- ³²⁶ HAD, Cons. min., XXI, 134', 26. V 1480.
- ³²⁷ HAD, Deb., XXXIX, 57 (14. IX 1470); I. Božić, Dubrovnik, 306.
- ³²⁸ HAD, Div. not., LV, 116' (iz Olova).
- ³²⁹ HAD, Div. not., LVI, 36'.
- ³³⁰ HAD, Deb., XLIII, 137, 14. IV 1475.
- ³³¹ HAD, Mob., Ib, 131' (21. VIII 1475), 55 (1. IX 1475), 227 (5. XII 1475).
- ³³² HAD, Deb., XL, 156; XLI, 59.

- ³³³ HAD, Deb., XLVI, 65' (14. X 1477).
- ³³⁴ HAD, Div. not., LXIII, 107, 28. VIII 1478.
- ³³⁵ HAD, Div. not., LXIII, 106' (104 miljara).
- ³³⁶ HAD, Deb., XLVII, 121.
- ³³⁷ HAD, Div. not., LXIII, 171 (6. II 1479, Olovljani); Mob., IV, 72' at (21. VII 1479); Div. not., LXIV, 24 (153,5 miljara, 13. VII 1479); Mob., IV, 17' at i Sent. canc., XC, 133 (avgust); Div. not., LXIV, 68 (9. X 1479, 57 miljara), 88' (10. XI 1479, 13 miljara). Vid. i: I. Božić, Dubrovnik, 306.
- ³³⁸ HAD, Deb., XLVI, 65. HAD, Div. not., LXIV, 88, 10. X 1479 (Olovjanin, u poslovnoj kompenzaciji).
- ³³⁹ HAD, Div. not., LXIV, 184.
- ³⁴⁰ HAD, Div. not., LXV, 70 (olovo iz kontingenta Goraždانا), 70' (olovsko).
- ³⁴¹ HAD, Deb., XLVIII, 83 (15. II 1481, u dovozu Goraždана).
- ³⁴² HAD, Div. not., LXV, 162, 25. IX 1481.
- ³⁴³ I. Božić, Dubrovnik, 306.
- ³⁴⁴ HAD, Div. not., LXVIII, 152 (1. IX 1488) i LXIX, 131 (22. XII 1489, veća količina od 60.666 litara).
- ³⁴⁵ HAD, Div. not., LXX, 57, 10. IX 1490.
- ³⁴⁶ HAD, Deb., LV, 64', 4. I 1492.
- ³⁴⁷ HAD, Deb., LV, 73' (30. I 1493, velika mletačka mera), 180'—1 (20. IX 1493, velika mera), 82' (16. II 1493).
- ³⁴⁸ HAD, Deb., LVI, 133 (9. VIII 1496, 7,67, velika mera), 146 (3. IX 1494, 7,75, velika mera iz Olova), 175 (12. XI 1494, osam dukata, velika mera Olovjanina), 187' (9. XII 1494, velika mera, 7,67).
- ³⁴⁹ HAD, Deb., LVII, 98, 106 (Olovjanin), 108', 120' (19. X 1495, 7,8 dukata); Mob., XIV, 12' at, 18' at, 42'.
- ³⁵⁰ HAD, Deb., LVIII, 166 (10. II 1497, meko, velika mera, 8) LIX, 9 (6. V 1497, velika mera, 8); Mob., XVI, 15 at i 39 at (24. I. 1497. i 10. III 1497; 8,5 dukata); Sent. canc., LVI, 36 (4. III 1497, 8,5 dukata, kirograf 31. VIII 1496. glasio je samo na 8 dukata, velika mera, trampa za sukna).
- ³⁵¹ HAD, Deb., LIX, 119, 29. I 1498.
- ³⁵² HAD, Deb., LXI, 20—20' (29. IV 1501).
- ³⁵³ HAD, Deb., LXI, 151' (35.300 litara).
- ³⁵⁴ HAD, Mob., XVII, 33' at (12. II 1502).
- ³⁵⁵ HAD, Div. not., LXXXII, 153 (8. VII 1503, 8 dukata i 22 groša, mletačka mera, amaldara i sklava), 159 (17. VII 1503, 8,5 dukata, velika mletačka mera), 82' (11. II 1503, 250 akči, srebrenička velika mera).
- ³⁵⁶ HAD, Sent. canc., LXV, 37 (25. II 1505, 10 dukata), 114' (7. V 1505, 10 dukata).
- ³⁵⁷ HAD, Sent. canc., LXV, 55—5', 7. III 1505.
- ³⁵⁸ HAD, Deb., LXIV, 168', 15. IV 1506; Mob., XX, 108' at, 2. X 1506.
- ³⁵⁹ HAD, Div. canc., XCIX, 159, 31. I 1507.
- ³⁶⁰ HAD, Mob., XXI, 87' at.
- ³⁶¹ HAD, Deb., LXV, 189 (3. IX 1507); Mob., XXI, 163 (20. X 1507).
- ³⁶² HAD, Deb., LXVII, 43 (30. III 1509, 9 dukata), 151'—2 (9. XI 1509, 9 dukata).
- ³⁶³ HAD, Deb., LXVIII, 36 (3. X 1510).
- ³⁶⁴ HAD, Sent. canc., LXXIV, 22 (27. II 1513, Antun Radonjić Bicić, 17 miljara).
- ³⁶⁵ HAD, Sent. canc., LXXV, 148—8', 17. VI 1513.
- ³⁶⁶ HAD, Deb., LXX, 101 (7. XII 1513, mletačka mera).
- ³⁶⁷ HAD, Sent. canc., LXXXII, 56 (2. III 1519, potraživanja od Rogatičanina, pokojnog V. Bosijevića).
- ³⁶⁸ HAD, Sent. canc., XXXVIII, 102—3 (pismo Marina Petrova Marinu M. Ciceru).
- ³⁶⁹ HAD, Div. not., LXV, 139, 7. VIII 1481.
- ³⁷⁰ HAD, Deb., LII, 76', 15. XI 1488.
- ³⁷¹ HAD, Mob., XII, 200, 23. XI 1490.

³⁷² HAD, Deb., LV, 44 (15. XI 1492, svakako iz Olova).

³⁷³ HAD, Giustizeria, IV, 15 (6. XII 1492).

³⁷⁴ HAD, Deb., LVIII, 177, 10. III 1497.

³⁷⁵ HAD, Deb., LXI, 112, 27. X 1501.

³⁷⁶ HAD, Div. not., XLI, 128'—9, 7. VI 1502.

³⁷⁷ HAD, Div. not., LXXXII, 129, 27. IV 1503.

³⁷⁸ HAD, Mob., XIX, 33 (20. II 1505), 130' (27. VIII 1505, Sasi).

³⁷⁹ HAD, Div. canc., XCIX, 14, 16. V 1506.

³⁸⁰ HAD, Sent. canc., LXVII, 212 (11. X 1506), 151'—2 (ponovljeno 26. VI 1507); Mob., XXI, 101'—2 at i Sent. canc., LXVIII, 185, 22. X 1507.

³⁸¹ HAD, Sent. canc., LXXI, 2—2' (10. I 1509, naknada je najvećim delom data u tkaninama).

³⁸² HAD, Sent. canc., LXXXI, 61—1' (26. IV 1518).

³⁸³ HAD, Deb., LIII, 187, 16. XII 1490.

³⁸⁴ O ovom poslednjem pravcu vid.: B. Hrabak, Metali i otopine iz Bosne i Srbije na tržišta arapskih zemalja (XIV—XV v.), Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu, XIII (1977), 47—61. Za izvoz u Veneciju vid.: B. Hrabak, Prodaja proizvoda bosanskog ruderstva u Veneciji i Mlečanima u Dalmaciji, Godišnjak Društva istoričara BiH, XXI—XXVII, Sarajevo 1976, 59—72.

³⁸⁵ V. Vinaver, Problem proizvodnje srebra u srednjem veku u Srbiji, Istoriski zapisi, 3/1960, 498; V. Vinaver, Sudbina revolucije cena u Dubrovniku (sa osvrtom na revoluciju cena na Balkanu i u Podunavlju), Istoriski časopis, XIX, Beograd 1972, 150.

³⁸⁶ Arhiv na Makedonija, Bitoljski sidžili, XXI, 29. i 181, 10. XII 1669. i 12. I 1671 (na osnovu regesta). O »tablama« olova govorii poznati mletački službeni hroničar Marino Sanudo (G. Valentinelli, Rapporti della Repubblica Veneta coi Slavi Meridionali di Marino Sanudo, Arkiv za povjestnicu jugoslavensku, V, Zagreb 1859, 55, jul 1499; V. Simić, Istoriski razvoj našeg ruderstva, Beograd 1950, 36).

³⁸⁷ HAD, Mob., XIV, 18' (13. I 1495); Div. not., LXXXIX, 120 (17. VII 1511).

³⁸⁸ HAD, Div. not., LXIV, 69 (12. X 1479); Div. canc., LXXV, 154' (5. XI 1497); Cons. min., XXVI, 135', 5. X 1498.

³⁸⁹ HAD, Div. canc., LXXXVI, 172, 3. III 1489.

³⁹⁰ HAD, Mob., XX, 32, 12. III 1506.

³⁹¹ HAD, Cons. min., XXII, 47, 29. XI 1482.

³⁹² HAD, Cons. min., XXIII, 90, 23. X 1487.

³⁹³ HAD, Div. not., LXXI, 61', 7. XI 1491.

Dr JOSIP LUETIĆ

HERCEGOVCI I STONJANI (I PRIMORCI) U DOBROSUSJEDNIM ODNOSIMA ZA VRIJEME DUBROVAČKE REPUBLIKE

U dosadašnjim našim radovima utvrdili smo mediteransko-svjetski značaj pomorsko-brodarske i nautičko-trgovačke djelatnosti državljana Dubrovačke Republike. A te naše rezultate iskoristili su u svojim raspravama, studijama, monografijama i knjigama ponajviše ovi autori: Ugo Tucci (Venezia, Trst), Gianni Ruđin de Carvin (Venezia), Ruggiero Romano (Paris, Milano), John de Courcy Ireland (Dublin, London), Harryet Towers (New York), Zlatko Zlatar (Chicago), S. Gavrilović (San Francisco), Pier Fausto Palumbo (Rim), Sergio Anselmi (Ancona, Urbino), Ekaterini Nicoloao (Famagosta), Antonio di Vittorio (Bari) i drugi. Isto tako, usmjeravali smo naš rad ka tome da se osvijetli i ocijeni u kojoj mjeri su moreplovci, pomorski trgovci, brodovlasnici-karatisti i drugi pomorski privrednici (koje je najprije trebalo iz arhivske praštine pronaći i pojedinačno identificirati!) — kao glavni pokretnaci ekonomsko-društvenog razvitka dubrovačke države — mogli utjecati na ubrzavanje gospodarskog, društvenog, političkog i kulturnog prosperiteta svoga kraja. Osim toga, posebno smo utvrdili dio doprinosa ostalih naših primoraca, pomoraca i pomorskih trgovaca (tadašnjeg stranog državljanstva: mletačkog, austrijskog i turskog, ovih posljednjih bilo je najviše pomorskih trgovaca ali i moreplovaca), pomorskom životu Dubrovačke Republike. Nastojali smo utvrditi kakvi su bili djelotvorni odnosi i veze tih naših ljudi, u prvom redu prvih susjeda: Bokelja, Hercegovaca, Korčulana, Hvarana, Bračana i stanovnika Makarskog primorja. Time smo nastojali rasvijetliti pitanje stvarne suradnje tih naših i drugih primorskih i dubrovačkih susjednih komuna. O toj temi objavili smo više radova, a sada, na ovom mjestu, pišemo posebno

o Hercegovcima i Stonjima (i stanovnicima Topologa, Stupe, Ošljega, Smokovljana i drugih obližnjih sela) u dobrosusjednim odnosima za vrijeme Dubrovačke Republike.

O Stonjima i Stonu pisali su mnogi pisci i publicisti, kao na primjer N. Z. Bjelovučić i P. Glunčić (Pavo Glunčić je objavio obiman rad u kojem je donio popis stonskih knezova, oficijala, kancelara, crkava; pisao je najviše o sudstvu, o solanama itd. — sve za vrijeme Dubrovačke Republike — to mu je objavila Srpska akademija nauka i umetnosti u Spomeniku, Beograd 1961); nadalje o Stonu su pisali P. Skok, M. Vasić, N. Miloš, F. Vlašić, V. Teljeran, V. Foretić, J. Basioli i L. Beritić (Lukša Beritić je najobimnije, najtemeljitije i izvorno najcjelovitije arhivski istražio, obradio i pripremio dragocjen povjesni materijal o utvrđama i o utvrđenjima stonskog fotifikaciono-tvrđavskog sistema; to mu je objavila Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti u Analima Historijskog instituta u Dubrovniku 1959—1960); o Stonu su pisali i Lj. Karaman, V. Fortunić, V. Trpković, F. Glavina, Z. Sundrica, J. Vasiljević (o Stonu u NOR-u), M. Zaninović, M. Mojaš, I. i C. Fisković, K. Prijatelj itd. Međutim, osim o ribarstvu i solanama, pa i nekog spomena o brodogradnji, ti se pisci nisu ni doticali brodarstva, pomorske trgovine i međunarodne nautičko-komercijalne djelatnosti Stonjana. Tek nedavno je autor ovog priloga prvi put objavio poseban rad o međunarodnom brodarstvu i o nautičko-komercijalnoj djelatnosti pomoraca, trgovaca i brodova Stona 1563—1807. godine. Pripremajući taj svoj rad, potpisani je u povjesno-arhivskom istraživanju pronašao vijesti o pomorsko-trgovačkim, komercijalnim, finansijsko-kreditnim poslovima i nekim drugim odnosima i vezama između Hercegovaca i Stonjana i stanovnika njegove okolice za vrijeme Dubrovačke Republike. Neke od tih arhivskih vijesti prikupili smo i obradili. Time smo željeli dobiti uvid u prisutnost čovjeka i onog odlučujućeg ljudskog faktora u odnosima i vezama između Hercegovaca i Stonjana (i Primoraca /dubrovačkih/) za razdoblje od početka 17. stoljeća do konačne propasti i ukinuća dubrovačke države. Tako smo ponešto doznali i o prisutnosti Hercegovaca u komunalnom gradskom životu Stona. Rezultate tih naših novih saznanja na ovom mjestu prvi put objavljujemo.

Dvije tako krasne ubave obale, a jedno zajedničko, u tom prostoru prekrasne prirode, dobroćudno i prebogato more — Malo more, kako su ga odvajkada Stonjani i dubrovački Primorci nazivali i dan-danas ga tako nazivaju (u prošlosti dubrovački zakonski i drugi arhivski izvori nazivali su ga »Quel Mare«) — oduvijek je spajalo i bilo ona najvažnija, najprikladnija, najjeftinija i najbrža veza između stanovništva hercegovačkog teritorija (pod

turskom okupacijom u arhivskim izvorima: »Territorio Turco«) i Stonjana i stanovništva okolnih mesta Stona.

Na toj akvatoriji Malostonskog zaliva u oba pravca (uzduž i poprijeko) ponajviše stonskim i pelješkim plovnim objektima obavlja se vrlo živ promet svih veza i susjedskih odnosa između Hercegovaca i Stonjana.

Taj pomorsko-trgovački promet i nautičko-komercijalna djelatnost u Malom moru bili su od velikog i prevažnog značaja za Dubrovačku Republiku. Malim morem se obavlja prijevoz stonske soli iz »Stonske skele« Dubrovačke Republike u »Neretvansku skelu« Turske Carevine. Taj nautičko-komercijalni i pomorsko-trgovački promet obavljali su posebni trgovački jedrenjaci na vesla, takozvane »barke solarice« (za prijevoz soli) ili za druge prijevoze »trajekti Malog mora«.

Početkom 17. stoljeća i kasnije često nailazimo »Traghetto di quel mare«,¹ pa »di traficar il sale con le Solarizze«, a to su obavljali Stijepo Ivanov iz Hodilja i Ivan Agustinov iz Trpnja, Peter Herkov itd. Barka (to nije čamac, već manji tip trgovačkog jedrenjaka, i na vesla, koji je mogao imati i dva jarbola; veća barka plovila je i do albanskih luka) Tomaša Đurđevića obavljala je neki drugi prijevoz a ne sol iz Stona Malog u Neretvu.² Dubrovački vlastelin Gabro Cerva Crijević bio je vlasnik 1/3 takve jedne barke solarice.³ U 1649. godini pojaviše se hajduci u blizini Stona, na obalama »Territorio Turco«, pa dubrovačke vlasti naređuju Gjivanu Pribiloviću da sa još devet momaka svojim oružjem stupi u obranu svog teritorija.⁴ To su bili hajduci, naoružani ljudi, koji su uskakali na dubrovački teritorij. Takvih slučajeva bilo je dosta, ali je taj iz 1668. godine bio teži. Tada su dubrovačke vlasti posebno naoružavale svoju teritorijalnu obranu. Svoju stalnu vojsku u Stonu posebno dodatno naoružavaju. Prekida svoj odmor Antun Tudeško, bombardijer, topnik, na stonskim utvrdoma. Mora se vratiti u kašto na svoje mjesto zapovjednika topnika jer se na ušću Neretve pojaviše mnoge hajdučke barke, te ni u kojem slučaju ne smije napustiti svoje mjesto »in questi urgenti tempi«.⁵ U 1670. godini predstavnik dubrovačke vlasti i inače pozнатi privrednik Sekundo Gučetić bio je određen da ode u »Neretvansku skelu«. To je i uradio. U njegovoј pratnji i u njegovoј službi bio je Ivan Grgurić, kaplar iz Malog Stona. Grgurić je morao biti u toj službi u Neretvi sve dok se tamo nalazio i Gučetić.⁶ Sto se tiče prometa stonske soli s turskom Neretvom, on je i u 1671—1673. bio vrlo živ, a u toj plovidbi sudjeluju Mihajlo Martinov, Frano Tarkov, Jako Lalić i mnogi drugi. Isto tako, promet i poslovi u »Brodarici« Malog mora vrlo su živi i tamo je bio neki red, »kako što je lanjske zime bilo«.⁷ U 1673. godini vlada Dubrovačke Republike donijela je privremenu zabranu brodskog prometa i veza u Malom moru s obalom »di banda Turchescha«.

Inače, to je vrijeme, kada su se često u dubrovačkim teritorijalnim vodama pojavljivali mletački ratni brodovi, a preko turskog teritorija u Malom moru često su upadali hajduci, mletački plaćenici, na teritorij dubrovačke države.⁸ U tim arhivskim izvorima spominje se Tabor u Stonu Malom u koji stižu »Morlachi« sa svojim životinjama. Kakav je bio promet u stonskom Taboru i koliko je posla mogao imati ured stonske »Sanitatis« nismo mogli doznavati. Ali znamo sigurno da je trgovac Mahmut-agha Turco iz Ljubuškog trgovao i poslova u Stonu te da je u 1691. godini tu imao neke financijsko-kreditne poslove s Matom Betondićem.⁹ Hercegovci dolaze u »Mali Vos alla riva del Mare«. U 1693. trgovac Petar Šimunović iz Ošljega prevozi u Neretvu 86 konja koje će u Mostaru predati. Ugovaranje tih poslova bilo je obavljeno u Arsenalu u Malom Stonu.¹⁰ Da li je zaista Mustafa Spahović bio turski predstavnik »della Scala di Stagno« na žalost nismo još doznavali. A o »Stonskoj skeli« i o djelatnosti Hercegovaca u stonskom Taboru imamo i ovu izjavu: »Namjero sam se pasane setemane ovdi u Taboru prid Malijem Stonu kad su bili došli kupiti soli došo je k meni Đuro Obuljen iz Točionika moleći me...«¹¹ Bilo bi zanimljivo doznavati kakve su poslove obavljali u Stonu Nikola Sivrić i Grgur Turković iz Broćne (hercegovačke).¹² Dana 17. rujna 1776. hercegovački »Scismatico« Stjepan Mirković iz Stoca, turski državljanin, pojavio se osobno u kancelariji stonske knežije, te službeno izjavljuje i potvrđuje da je uredno primio ugovorenu pozajmicu raznog novca, i to austrijskih talara 40, dubrovačkih dukata 7 itd. Zbog toga S. Mirković ostavlja u zalog 12 »konja« žita, 2 i 1/2 »konja« kafe, što se nalazilo pod ključem u sobi u Stonu kod Luka Ivušića s Pelješca (iz pelješke Crne Gore). Ključ je bio predan Gašparu Mariću koji je Mirkoviću bio posudio taj novac. Otprilike u isto vrijeme u Stonu posluju Luka i Mato Sivrić.¹³ Slično financijsko-kreditno poslovanje obavili su i u 1780. godini Matijaš Buconić iz Stupe kao kreditor izvjesne sume novca koju je predao Nikoli Putici, »Morlacco Cattolico« iz Prapratnice. U vezi s tim poslom Putičino žito bilo je u zalagu.¹⁴ (Zanimljivo je da i danas Buconić iz Stupe, kao i Ankovići iz Smokovljana, i drugi Primorci, na parcelama hercegovačkih prijatelja u Popovu siju, žanju i doma donose žito iz Popova.) Osim tih i takvih trgovačkih i financijskih poslova, koje su Hercegovci tada u Stonu obavljali, bilo je i druge vrste poslova obavljenih u Stonu; na primjer, kada je Tripko Jakšić, »šizmatik iz Popova«, iz Žarkova »maestro dei Molini«, u stonskoj kancelariji izjavio da je uredno primio od Pava i Antuna Radibratovića iz Stona 30 austrijskih talira; istog dana je primio novac i od Mata Baraća iz Trpnja za iste poslove.¹⁵ Isto tako, vrlo zanimljiva je trgovina stonskim kamenicama koje su u velikim količinama odlazile u Neretvu »nel territorio Turco«, a to nam potvrđuje i ova izravna izjava izrečena u ondašnjem originalnom starodubrovačkom go-

voru: »... prošastijeh godišta prodavala sam kamenice u Bistrini dje je bio došo Zloković iz Neretve... prodala sam mu tri košica...«, pa onda opet: »...došo je njeki Kaluđer iz Neretve kupiti kamenice...«, te onda opet jedna kameničarka zaključuje da je samo turskim Neretvanima kamenice prodavala, jer »...ja drugim od forestijera u nijednoj zgodbi nisam prodavala kamenica...« Što je u to vrijeme Pavo Šunjić iz Kleka (sudito Veneto) činio u Stonu nismo mogli dozнати.¹⁶ Isto tako, nismo doznali kakav su posao (sigurno trgovacki) obavljali u Stonu Giuseppe de Angeli Veneziano, Marko Grubković iz Zaostroga s turskim trgovcima.¹⁷ Koliko interesantan toliko i vrijedan je i ovaj podatak: u kancelariji stonske knežije službeno je pisanim ugovorom utvrđeno da će Marko Kalaš (Kulaš) iz Cicrine i Nikola Purić iz Dobrog Dola »territorio Turco« u zdravom stanju i u utvrđeno vrijeme isporučiti u Stonu Nikoli Ficoviću za festu Sv. Mihajla tri miljara »tartarughe« uz cijenu od 36 dukata za svaki miljar. U tome poslu sudjelovali su i drugi, kao na primjer i Mihajlo Tvrdiša iz Smokovljana, a nismo sigurni da li je time poslovao i Petar Anković. Sve u svemu, taj vrlo zanimljiv posao obavljen je s uspjehom, te su Hercegovci potvrdili (poslije) da su za taj posao primili određenu svotu dukata.¹⁸ Tih godina u Stonu Malom boravi nekoliko trgovackih jedrenjaka iz Lovrana i Rijeke koji su donosili razne terete takozvanog »generalnog brodskog tereta«, u prvom redu poznato riječko platno, konope, drvene prerađevine itd. i to su prodavali i trgovcima iz Hercegovine. To su bili ovi Istrani: kap. Nikola Blažić, njegov mornar Jozo Franjin, kap. Niko Blažinić (umro je u Ošljemu), kap. Matko Kurilić, kap. Josip Blažina, pa patrun zapovjednik broda Antun Megula, te patrun Antun Bego iz Makarske.¹⁹

U to su vrijeme Hercegovci kupovali kruh u stonskih pekara (ili »pečnika«, kako su službenici stonske kancelarije zabilježili da su Stonjani tada nazivali pekare); tako su Aleksa »šizmatik« Trulišić iz Popova »del Casal Varsniza di territorio Turco« i Andrija Kukica (Kukrica) kupovali po »nekoliko ruka kruha«.²⁰ Stonjani su imali svoja imanja na turskom (hercegovačkom) teritoriju, pa su plodove s tih svojih imanja prodavali. Tako su Ivan i Jozo Zakarija iz Stona prodali »tutte le legna di Smrekovina che hanno nel terreno di loro ragione poste in luogo detto a Klek nel Territorio Turco...«²¹

U tim hercegovačko-stonsko-primorskim odnosima bilo je i ovakvih događaja, a to nam pod zakletvom potvrđuje Antun Nenada iz Topolog, koji u dubrovačkom govoru kaže: »Ja sam nazada pet godišta in circa čuo od pokojnog Mata Vidića u Topolome da je Cvijeta udovica Petra Kaznačića bila dužna njekome Turčinu za njeko žito...« To je također svojom službenom izjavom pred dubrovačkim vlastima u Stonu potvrdio i Ivan Ljuban iz Topologa.²²

I, evo, u ovim svojim izlaganjima dođosmo do propasti Dubrovačke Republike. I poslije pada dubrovačke državnosti, za vrijeme francuske okupacije, stonska kancelarija bilježila je poslove koji su označavali trgovačke, finansijske i druge odnose i veze Stonjana i Hercegovaca »del territorio Turco«. Točno 38 dana nakon što je zauvijek iz svjetskog spiska i svjetskih tabeli državnih pomorskih zastava izbrisana »bandijera« Dubrovačke Republike (ali je ipak nadživjela svoju »vječnu suparnicu«, za punih jedanaest godina, zastavu pohlepnog Lava sv. Marka!), tj. dana 6. ožujka 1808. kap. Mato Barčić iz Lovrana (»Stato Imperiale«), zapovjednik pjelega »San Antonio di Padova et Anime del Purgatorio«, iz Rijeke je dovezao teret riže, ali je u Neretvi doživio havariju. U istom mjesecu su svojim brodovima kap. Ivo Marušić iz Lovrana, patrun (zapovjednik) broda Ivo Šbica iz Rovinja i kap. Ludvig Bon iz Lošinja u Malom Stonu na svojim brodovima trgovali robom svog »generalnog tereta« i sa hercegovačkim trgovcima.²³

Na kraju, kao zadnju vijest za ovu našu temu, donosimo i ovo: Dana 21. kolovoza 1810. činovnik stonske kancelarije zabilježio je da je Petar Delalija (Delija) iz Čepikuća dužnik Todoru Golubu (Galebu) iz »Cralinna territorio Turco«. Delija (ili Delalija) je Golubu (ili Galebu) dugovao svotu novca u iznosu od 52 dubrovačka dukata.²⁴

Eto, zasad smo toliko utvrdili, i to samo zato da bismo ilustrirali hercegovačko-stonske veze i odnose za vrijeme Dubrovačke Republike. Sigurno je da je u stonskom gradskom životu sudjelovalo mnogo više Hercegovaca. Ti su dobrosusjedni odnosi i veze bili svestraniji i mnogostraniji — onako kako smo to imali prilike pročitati u jedinoj arhivskoj seriji Dubrovačkog arhiva iz koje smo ispisali odnosnu arhivsku građu, na osnovi koje smo i sastavili ovaj rad. Pa, ipak, i ovaj i ovakav naš torzo-prilog upućuje na saznanje da je zajedničko poslovanje Hercegovaca i Stonjana (i dubrovačkih Primoraca) moralo pridonositi razumijevanju i zbijavanju među susjedima u zajedničkom trgovovanju poslujući u Bistrini, oko Malog mora, u stonskom Taboru, u dubrovačkoj »Malostonskoj skeli« ili u onoj turskoj »Neretvanskoj skeli«. Tu je stvarana spoznaja ne samo o međusobnoj povezanosti u radu i trgovačkom poslovanju nego i u osobitostima kulture i običaja. Tako je bilo za vrijeme Dubrovačke Republike, to se nastavilo do naših dana.

Bilješke

¹ Historijski arhiv u Dubrovniku. Diversi di Stagno, 72. 1, svezak 40—44, *passim*.

² Historijski arhiv u Dubrovniku (dalje: HAD). Diversi di Stagno, 72. 1 (dalje: Div. Stagno), sv. 44, na više mjesta, a posebno na f. 155, 177v i 180, u sv. 45. na više mjesta.

³ HAD. Div. Stagno, sv. 46, f. 116.

⁴ HAD. Div. Stagno, sv. 48, f. 65, 67, 71v i 132. iz 1651. godine.

⁵ HAD. Div. Stagno, sv. 50, f. 101.

⁶ HAD. Div. Stagno, sv. 51, f. 1v.

⁷ HAD. Div. Stagno, sv. 51, f. 53v iz 1672. godine, a na f. 15v i f. 29. iz 1671. godine.

⁸ HAD. Div. Stagno, sv. 51, f. 92v, 96.

⁹ HAD. Div. Stagno, sv. 52, f. 20v iz 1675, a na f. 11v u sv. 55. iz 1691.

¹⁰ HAD. Div. Stagno, sv. 55, f. 53.

¹¹ HAD. Div. Stagno, sv. 61, f. 65. iz 1734. godine, pa sv. 66, f. 89v iz 1759. godine.

¹² HAD. Div. Stagno, sv. 68, f. 133.

¹³ HAD. Div. Stagno, sv. 70, f. 110, 110v i 114.

¹⁴ HAD. Div. Stagno, sv. 72, f. 105v.

¹⁵ HAD. Div. Stagno, sv. 72, f. 84v—85.

¹⁶ HAD. Div. Stagno, sv. 72, f. 138. iz 1781. godine i sv. 73, f. 13.

¹⁷ HAD. Div. Stagno, sv. 77, f. 88v.

¹⁸ HAD. Div. Stagno, sv. 76, f. 145v—146. iz 1799. godine.

¹⁹ HAD. Div. Stagno, sv. 77, f. 18, 24, 53. i 70v iz 1801. godine.

²⁰ HAD. Div. Stagno, sv. 77, f. 98. od 4. srpnja 1802. godine.

²¹ HAD. Div. Stagno, sv. 78, f. 20v iz 1803. godine.

²² HAD. Div. Stagno, sv. 78, f. 41. iz 1804. godine.

²³ HAD. Div. Stagno, sv. 78, f. 136v—137. Ona prva formalna zabrana vijanja državne zastave Dubrovačke Republike u štampanom proglašu izgledala je tekstualno ovako (izvadak): »Po sapovjedi Prisvjetloga Gospara Generala Glavnoga Marmont, sabranjeno je svakomu Broddu Dubrovaskomu koj se djeli is Dubrovnika, brodit s'drugom Bandjerom, negoli s'Italijanskom. Gogod bi se suprostavio ovoj sapovjedi bichje uhitjen i stavljen u Tamnizzu... Comisar od Polizie, i Capetan od Porta darsgjachj pomgnivo okko visce Podbuniteglja i Mutioza. U Dubrovniku na 26. Decembra 1807. Podpisan Genero od Divisioni Sapovjednik Alessandro Lauriston.« Josip Luetić, O državnoj zastavi Dubrovačke Republike. Posebna izdaja (knjiga 10) Društva za proučavanje i unapređenje pomorstva Jugoslavije, Zadar 1967, str. 15.

²⁴ HAD. Div. Stagno, 72. 1, sv. 79, f. 141.

Dr. Josip Luetić

**DIE HERZEGOWINER UND EINWOHNER VON STON /UND
VOM KÜSTENGEBIET/ IN GUTNACHBARLICHER BEZIEHUNG
ZUR ZEIT DER REPUBLIK DUBROVNIK**

(Zusammenfassung)

Dr. Josip Luetić, Direktor des Historischen Institutes der Jugoslawischen Akademie für Wissenschaft und Kultur in Dubrovnik hat in seiner Arbeit einen Einblick über die Marinehandels-, kommerziellen und über die Finanz-Kreditgeschäfte und einige andere Beziehungen und Verbindungen zwischen den Herzegowinern des damaligen türkischen Kaiserreiches und den Bewohnern von Ston der Republik Dubrovnik gegeben. Es ist nur ein Bild dieser Beziehungen, weil der Autor nur einen Teil des Archivmaterials über dieses Thema angeführt hat. Dieses Archivmaterial wurde im Historischen Archiv in Dubrovnik gefunden. Und obwohl dieser Beitrag in Wirklichkeit ein Bruchstück ist, gibt er uns trotzdem einen teilweisen Überblick über diese Beziehungen und wir erfahren, dass die gemeinsamen Geschäfte der damaligen türkischen Untertanen und der Bewohner von Ston der Republik Dubrovnik zu einer Annäherung zwischen den Nachbarn im gemeinsamen Handel und anderen Geschäften in der Bucht von Bistrina, in Ston und an der Anlegestelle an der Neretva oder in einigen anderen Orten der Herzegowina geführt haben.

Der Marinehandelsverkehr und die nautisch-komerzielle Tätigkeit in der Bucht von Mali Ston war von sehr grosser Bedeutung für die Republik Dubrovnik. Aus der Bucht von Mali Ston wurde der Transport einer grossen Menge Salzes von Ston — Dubrovnik in den Anlegenhafen der Neretva, des türkischen Kaiserreiches, durchgeführt.

NAPOMENA:

Zbog nadopunjavanja i ilustracije naših izlaganja i što slikovitijeg prikaza sudjelovanja Hercegovaca u svakodnevnom životu Dubrovačke Republike objavljujem izabranu arhivsku gradu.

Ad 10. Lecembre
 1783.
 Nota che il contratto
 per la depositazione delle Cerechie nominato fra
 la Signor. Rude P. ridenza dirette da Capit. Matteo
 e Regolamenti
 Capit. Matteo Gio. Luigi dalla Città
 Scio. no. Francesco Radulovich das d. luogo g.
 Quarto. Giuseppe Scicicci dal Brorno
 Karin. Marco Raicevich dalla Città
 Cristoforo Limatovich das Bresso
 Cesco Quire, da Romacia
 Matteo Margioli dalla Città
 Petru Misoovich da Gabella
 Antonio Burovich dalla Città
 Edi gli incarichi al giorno
 30 del Rouli del 1779

Hercegovački profesionalni mornar Petar MIŠKOVIC iz Gabele bio je u stalnom sastavu brodske momčadi trgovackog jedrenjaka tipa kekije »La Proviedenza«, koja je bila pod državnom zastavom Dubrovačke Republike. Taj brod izvan jadranske plovvidbe obavljao je nautičko-komercijalne zadatke i u najpoznatijim crnomorskim i mediteranskim lukama.

Historijski arhiv Dubrovnik. Rouli dei Bastimenti Nazionali
 (della Repubblica di Ragusa), 56—9, sv. 6, f. 55v, 2. IV 1783.

Nov. 8. 1785

Ad 12 Novembre 1785

Naša deputacija, Ruolo della Nave nominata L'Alzja
posta da Pula, diretta da Cap. Cristoforo Moncovich
contatto ~~Cristoforo~~ ^{Cristoforo} Moncovich dal Borgo
che un ³ Scro. Giovanni Radeglia da Cagliari
Guard Giovanni Gorick dall' Isola di Cagliari
Chair Giovanni Scimkovich da Poreč
Giovanni Mascovida da Calamorra
Luzzati al Antonio Parbin da Stagno
Cavalleri Marco Zanovich dal Borgo
gli od. Pet. an. Antonio Vojvodić da Bergatello
dell' Inf. knac. Filippo Baciadar da Popovo
V. C. f. 1785. Francesco Pollanda da Stagno
V. C. f. 1786. Natale Radeglia da Primorje
Giovanni Scialmi dall' Isola di Neg
Marco Busin da Trippano
Luzzo Giovanni Givoich da Barcellona
Proprietari ed interessati nella
detta nave.

Filip BACIADAR iz Popova uspješno je kormilario dubrovačkom navom »L'Azzardo« kap. Krista Monkovića.

Historijski arhiv u Dubrovniku. Rouli dei Bastimenti, 56—9,
sv. 6, f. 23, 12. XI 1785.

Redi 31. Gen. 1799

Ruolo della Polaca non. Madonna della
Concezione diretta da Cap. Marco Mirco.

Capit. della Band Marco Mirco da Sabioncello

Capit. del Bast. Giuseppe Florio Antunovich da d. luogo

Serv. Domenico (detta) da Capit. q.

Mariu. Marco Boskovich da Popovo

1799 Capit. Cristofore Sibiglietti da Sabioncello

Nota che il contra Francesco Rusich da Ombla

Capit. amio qui nato li 4 Gennaio, e Natale Piraccin da Popovo

depondo per sé e figlio Paolo Ruggovich da d. luogo

Le sue spedizioni Ilia Augnich da Sabioncello
in Segretaria Nicolo Rusich da Ombla

Nicolo Matteo Veruriana dal Borgo.

Nota che Giovanni Tomacovich da Sabioncello
porta il nome di Giuseppe Florio Antunovich
da Sabioncello a motivo del Fermano

Redi gli Interrogati al dib. de' Ruoli del 1791
yo. 54 sotto il Ruolo di Cap. Giuseppe Ciapetti

Intimati al sub. Cap. gli ordini puli conte-
nenti nelle Parti dell' Euphrate prope sotto li 28
Agosto 1775, e sotto li 17 Gen. 1776

Intimati al sub. Cap. gli ordini puli
 contenuti nelle Parti dell'Euphrate prope
sotto li 28 Agosto 1775, e sotto li 17 Gen. 1776

Hercegovački kvalificirani moreplovci: vođa palube Marko BOŠKOVIĆ, brodski gvardijan Boško PRKAČIN i kormilar Pavao RUGOVIĆ (svi iz Popova) bili su stalni članovi brodske posade trgovackog jedrenjaka tipa pulake »Madonna SSma della Concezione« koja je vijala zastavu Dubrovačke Republike. Ploveći na tom brodu duge plovidbe, ti su hercegovački pomorci plovili po Crnom, Sredozemnom i ostalim morima kao i dijelom po Atlantskom oceanu.

Historijski arhiv Dubrovnik. Rouli dei Bastimenti Nazionali,
56—9, 12, f. 56v, 31. I 1799.

Ad 12 Marzo 1800

Reolo della nave nominata
S. Niccolò diretta da Capo
Niccolò Lendich
Capo Niccolò Lendich dalla Città
Periv. Sveti Miroslav da d'luogo q.
Giov. Tommaso Cugich d'Umbra
Marco Vincenzo Lovrovich da Maglioni
Giovanni Zaffinat da d'luogo
Tommaso Invereschi dalla Dalmazia.

Infirmi al conto Battista Cisian da Zajtat
Cap. gl'or. 8.00
convenuti nelle Carrara Servilovich delle Boeche
Carti del lepi. Todor Nikoforich da d'luogo
Serati prefe. volto l. 24 Matteo Novakovich dalla Città
ay. 1753. erano Tommaso Gregh dalla Dalmazia
i. 12 gen. 1800 Natale Ziccanovich da Spagna
Marco Radiclo da Maglioni
Giovanni Cisian da Zajtat
Danimarco Lewis da Spagna
Antonio Begovich da d'luogo
Giovanni Puchich da Popovo
Giuseppe Portagutich da Bonca
Natale Radov da Ombla.
Mucco Niccolò Ciprić dal Borgo
Ueli ob spomenjati al libro de
mucu del 1782 f. 42 rotte il mucedo
di Cap. Luci Jagavitch,

Kopija službenog Popisa brodske posade (brodski dokument) jednog od najvećih trgovačkih jedrenjaka »Sveti Nikola« Dubrovačke Republike na kojemu je plovio kvalificirani moreplovac mornar Ivan SENKIĆ iz Popova. To je bio brod duge plovidbe, tada pod zapovjedništvom kapetana Nikole Senkića iz Grada (Dubrovnika), na kojem je plovilo 20 članova brodske momčadi. Za vjerovati je da su ta dva Senkića koji su zajedno plovili na tom brodu bili u srodstvu.

Historijski arhiv u Dubrovniku. Rouli dei Bastimenti Nazionali, 56—9, sv. 13, f. 23v, 1800.

Li di 21 Magg. 1800.

42

Misto della Polaca nom. I. I Due Fratelli	
Allegati diretti da Cap. Gasparo Lorenzo Dracovich	
Cap. Gasparo Lorenzo Dracovich dalla Città	
Pilota Frans Bogdanovich da d. luogo	
Serv. Nicola Cristich dal Borgo	
Nord. Steffano Buch da Valdinocce	
Mario Antonio Burciavetta da d. luogo	
Simone Ivanovich da Barzeinure	
Frans Viletich da Calamotta	
Gio. Paolo Radisovich da Gallinase	
Paolo Cannone dal Borgo	
Gio. Medini da Malfi	
Intimo dal centro Luca Janich da Topolle	
Cap. gli Ord. Pub. Niccolo Blazevich da d. luogo	
intd. nella part. del Giovanni Milimadic da Mostar	
Cap. 1779, c. 1780 Novo Prokovich da Cannosa	
1776. Giorgio Rusich da Ombla	
Mastro Gregorio Viletich dalla Città	
Proprietari ed Interpatri nella su. Polaca	
Rauben Vita Ambonetti Garatti	
Dodici	12 —
Cap. Gasparo Lorenzo Dracovich	6
Car. Dodici	6 12 —
	6 24 —

Hercegovački moreplovac Ivan MILIMADIĆ iz Mostara nekoliko je godina plovio kao mornar na trgovackom jedrenjaku tipa pulake »Dva brata« pod zastavom dubrovačke države.

Historijski arhiv Dubrovnik. Rouli dei Bastimenti Nazionali, 56—9, sv. 13, f. 43, 21. V. 1800.

A di 13. VIII 1812.

145 Bron Giuseppe Tagioni G. R. a. 34. S. D. p. cas.
Marco Giovanni Braritovich G. D. a. 32. S. D. p. d.
G. Raffaele Czege G. D. a. 39. S. D. p. d.
G. Giuseppe Chilian G. D. a. 38. S. A. p. N.
G. Pietro Arculin G. D. a. 14. S. C. p. Cas.
Gafag Sally Hadrovich G. Mostar. a. 22. S. D. p. Cas.
G. Sally Karabegovich G. D. a. 30. S. D. p. d.
G. Marco Vucovich G. Godgoriza a. 22. S. D. p. N.
G. Ahmed Karabegovich G. Most. a. 20. S. D. p. d.
G. Omer Počivac G. a. 23. S. D. p. d.
G. Alessio Lazovich G. Bielopoglie a. 34. S. D. p. Cas.
G. Maometto Nekich G. Mostar a. 25. S. D. p. d.
G. Ahmed Šarić G. D. a. 21. S. D. p. d.
Bron Giuseppe Tagioni con Marinari L. e Gafag.
8. in tutto persone 13. compreso il Bron con
la sua Barca N. S. Nicolò sulla quale ha qui
caricato Ferro Fasua 16. e Schiavine Balle 6
come dal Manif. di g. Dog. N. 289. p. Budva

A di 14. Agosto 1812.

Vista ed ammessa con dichiarazione, che il reb. Leone
ha qui sbarcato il reb. Farico, e che ha imbarcato
diverse robe come dal Manif. di g. Dog. N. 290

U ovom brodskom dokumentu, zdravstvenom listu zabilježeni su mostarski trgovci Sali HADROVIĆ, Ahmet KARABEGOVIĆ, Omer POČIVIĆ, Maomet NEKIĆ i Ahmet ŠARIĆ, koji su sa svojom trgovačkom robom bili ukrcani (kao putnici-trgovci) u brodu vlasništva patruna-zapovjednika Jozu FAGIONI, djeda našeg najpoznatijeg slikara na prijelazu vjekova Vlaha BUKOVCA. Taj je trgovački brod jadranske plovidbe 13. kolovoza 1812. odjedrio iz Dubrovnika i mostarske trgovce prevozio u Budvu.

Historijski arhiv Dubrovnik. Registro delle Fedi di Sanità, 56—18, 5, f. 46, 13. kolovoza 1812.

Dimo Octobre 1873. — Ion. 62

- Bro. Maometto Krušić D. Mostarini 35. visok, p. m. 9.
 Bro. Luka Pilato D. Popov, anni 40. m. 9. p. 2.
 Bro. Štefan Duklja D. Mostarini 35. m. 9. p. 2.
 Bro. Ilija Božić D. Mostarini 30. m. 9. p. 2.
 Bro. Alič Buncic D. Mostarini 23. m. 9. p. 2.
 Bro. Abram Belić D. I. anni 25. m. 9. p. 2.

Pilot Luka Pilato anni 40. m. 9. p. 2.
 Mauro Cruciari D. I. anni 42. m. 9. p. m. 9.
 Tommaso Gavrić D. I. anni 40. m. 9. p. m. 9.
 Nino Duklja D. I. anni 32. m. 9. p. 2.
 Mihalj Gavrić D. I. anni 23. m. 9. p. 2.
 Mihalj Gavrić D. I. anni 23. m. 9. p. 2.
 Alič Ilić D. Mostarini 24. visok p. m. 9.
 Gio. Juricic D. Popov anni 70. visok, p. m. 9.
 Giuseppe Pilato D. I. anni 12. m. 9. p. 2.
 Bro. Ilija Duklja Kavčić D. Mostarini 60. visok, p. m. 9.
 Ferat Suljic D. I. anni 30. m. 9. p. m. 9.
 Matko Petrović Čoraković D. Mostarini 43. visok, p. 2.
 Niccolò Corradi D. Mostarini 22. visok, p. 2.
 Bro. Maometto Krušić D. Mostarini 36. visok, p. m. 9.
 Bro. Giacomo D. Mostarini 36. visok, p. m. 9.
 Bro. Giacomo D. Mostarini 36. visok, p. m. 9.
 Bro. Giacomo D. Mostarini 36. visok, p. m. 9.
 Bro. Giacomo D. Mostarini 36. visok, p. m. 9.

Brodska isprava i ujedno zdravstveni list — popis brodske momčadi i putnika kutera pod zapovjedništvom patruna Maometta Krušića iz Mostara (36 godina star, visok, kestenjast). U toj ispravi službeno je naznačen kao pilot Luka Pilato iz Popova (međutim, to je bio Pilatov kuter »S. Niccolò« koji je prevozio razni teret i putnike u Albaniju pa je promijenio ime broda u »Bardircali« i u ispravi naveo ime M. Krušića kao zapovjednika-

-patruna tog broda zbog odlaska u Albaniju). Inače, kap. Luko Pilato je bio iz Gruža. Ostali članovi te brodske momčadi bili su (u spisu naznačeni) mornari: S. Dučić iz Trebinja, S. Bucić iz Banje Luke, Ali Pusić iz Mostara, Ahmet Bassi iz Mostara, Petar Car iz Popova, Marko Kovačević iz Popova, Toma Petrić iz Popova, Mato Dubčić iz Popova, Mihajlo Đurković iz Popova, Matija Petrić iz Popova, Ali Issamin iz Mostara, Ivan Curić iz Popova i Jozo Pilato iz Popova (tada je imao 12 godina). Na tom brodu putnici su bili: Sali Durogbašić iz Mostara, Ferat Sulic iz Mostara, Musassemet Karabesarović iz Banje Luke i Mehmet Sarajlić iz Stoca.

Nadalje, kako stoji u tom dokumentu, zapovjednik tog broda patrun Maometto Krušić, sa 14 mornara i 4 putnika, svojim kućerom odjedrio je ispred dubrovačkih lazareta u Albaniju.

Historijski arhiv Dubrovnik. Registro delle Fedi di Sanità, 56—18, sv. 5. No 157.

Mr MARIJAN SIVRIC

**O NEKIM UPISIMA HERCEGOVAČKIH PREZIMENA
OD POČETKA 18. STOLJEĆA DO PADA
DUBROVAČKE REPUBLIKE 1808. GODINE U MATICAMA ŽUPE
GRAD U DUBROVNIKU**
(II dio)

U časopisu »Hercegovina« broj 3/83. publiciran je prvi dio ovog grada. U tom dijelu dat je osvrt na maticе župe Grad u Dubrovniku iz 18. i početka 19. stoljeća, ukazano na područja i mesta porijekla hercegovačkih doseljenika i njihova zanimanja i međusobne odnose. Dat je i pregled osobnih i obiteljskih imena (prezimena) hercegovačkih doseljenika. U pojedinačnom osvrту o prezimenima u citiranom broju ovog časopisa obuhvaćena su prezimena abecednim redom od slova »A« do slova »J« zaključno.

KATIĆ. Prvi se u maticama 1745. spominje Nikola Katić u upisu smrti svoje 60-godišnje žene Ane. U ulozi kume, djetetu Natala Rajčevića i Helene Drašković iz Popova, u maticama se 1766. spominje Helena Katić iz Ravnog. Smrt 78-godišnje žene Jurja Katića zabilježena je 1770. godine.²⁴⁵

Ivan Katić se spominje 1787. kao svjedok na vjenčanju Viti Baiću iz Strmice (Trebimlja) i 1788. u upisu rođenja kćeri Ane Antonije Marije.²⁴⁶

Godine 1802. spominje se Petar Katić u upisu rođenja kćeri Ane Marije Antonije. Marija, kći Jakova Katića, spominje se 1806. u upisu smrti.²⁴⁷

U upisu vjenčanja 1810. navodi se Ivan Katić, sin Mije, iz Popova.²⁴⁸

Najviše upisa odnosi se na Jurja Katića, sina Tome, iz Graca (Dioecesis Tribuniensis). Spominje se 1800. u upisu rođenja i 1803. u upisu smrti kćeri Marije i 1805. u upisu smrti kćeri Katarine. U ulozi kuma spominje se 1801. i kao svjedok na vjenčanju Miji Josipa Putice iz Prapratnice 1808. godine. Njegovo (drugo) vjenčanje zabilježeno je 1808, a smrt njegove žene Paule i sina Tomasa 1811. Kao svjedok na vjenčanju Mati Dubčiću iz Belinića spominje se 1813, dok je njegova smrt u 56. godini zabilježena 1814. godine.²⁴⁹

Kako se vidi iz prethodnih primjera, Katići su porijeklom iz Popova, Ravnog i Graca. Po popisu duša (status animarum) župe Gradac iz 1745. Katići su živjeli u Hotnju.²⁵⁰ Odatle su otišli u druga mjesta: Moševiće, Broćanac i Aladiniće.²⁵¹ Godine 1625. spominje se spahijs Ibrahim Katić iz Popova.²⁵²

K E Č O. U dva upisa spominje se Andrija Kečo: u upisu vjenčanja 1759 (Andream Chece Dioecesis Tribuniensis) i smrti 1776. u dobi od 40 godina (Andreas Cecha de Popou).²⁵³

U maticama župe Trebimlja u Popovu se ovaj rod prvi put spominje 1712. u Veljoj Međi. U istom mjestu spominje se 1732. i Andrija Kečo, koji je najvjerovatnije identičan Andriji Kečo iz dubrovačkih matica.²⁵⁴

U popisu duša (status animarum) župe Gradac 1745. ovaj se rod spominje u Dobrahovu.²⁵⁵

K E V E L I Č I Ć. Krznar Mate Keveličić iz Bosne (Mattheus Cheuelicich de Bosna) spominje se 1703. kao kum djetetu Andrije Marijanovića iz Bosne, te u upisu smrti kćeri Frane 1706. i 1718. kao svjedok na vjenčanju krvnaru Tomi i Ani Luke Voihnića.²⁵⁶

K L I Č A N. U pet upisa (1771, 1772, 1775, 1778. i 1781) spominje se Marija, kći Mate Kličana iz Poljica, kao supruga Grge Bana iz Velje Međe u Popovu. Godine 1796. zabilježena je smrt Stane, kćeri Natala Kličana iz Poljica.²⁵⁷

U Grabovu Dolu u Popovu postojao je u prošlosti rod Kličić, identičan sa rodom Kličan.²⁵⁸

K O J I Ć. Ovaj rod se često spominje u maticama župe Grad, kontinuirano u 18. i početkom 19. stoljeća.

Kojići su iz Ravnog i Grabova Dola u Popovu. Samo rijetki upisi nemaju označu pripadajući porijeklu.

Godine 1740. uobičajena je smrt jednogodišnjeg Grge, sina Grge Kojića, a 1773. smrt Grge Kojića, koji je umro u 21. godini i za kojeg se u upisu navodi da je iz Grabova Dola. Vjerovatno

je riječ o sinovima Grge i Klare Kojić. Klara je umrla 1775. u 65., a Grgo 1780. u 76. godini.²⁵⁹

U upisu vjenčanja 1751. spominje se Damjan Kojić iz Ravnog (Damianum Coich de Rauno Tribuniensis Dioecesis). On se spominje kao kum i svjedok 1766. i ponovo kao kum 1767. Njegova žena Marija ubilježena je kao kuma 1766. i 1796, dok je 1804. ubilježena njena smrt u 80. godini. Marija i njen muž Damjan spominju se u testamentu 1803. godine.²⁶⁰

Natal Kojić ubilježen je u upisu rođenja kćeri Ane 1766. i ponovo u upisu rođenja kćeri Ane (mlade) 1769. godine. Natal se spominje u upisu smrti 1770. i upisu smrti kćeri Helene 1775. godine.²⁶¹

U nekoliko upisa navodi se i Nikola Pave Kojić: kao kum 1766, 1772, 1783, 1784. i 1788, te u upisima smrti kćeri Marije 1770. i osobne smrti (u 60. godini) 1798. godine. Nikolu Pave Kojića (Niccolo di Paolo Coich) susrećemo i u njegovoj testamentarnoj oporuci iz 1798. godine.²⁶²

Mate Kojić iz Ravnog spominje se u upisu rođenja kćeri Mare 1783, u upisu smrti sina Ivana (Ioannes filius Matthei Coich de Rauno Dioecesis Tribuniensis) 1784. i kćeri Ane 1788, te dva puta 1798. u upisima svoje smrti i svoga 40-godišnjeg sina Grge. I Mate se spominje u oporuci Nikole Kojića 1798. godine. Spominje se i 1803. u upisu rođenja djeteta njegove kćeri Helene.²⁶³

Mate Kojić, sin Šimuna, oženjen Viktorijom Luke Novakovića, spominje se 1798. u ulozi svjedoka, a 1800. u dva navrata kao kum i u upisu rođenja sina Šimuna Luke Nikole. Ponovo se spominje kao kum 1802. i 1807. te 1810. kao svjedok. I on se spominje 1798. u testamentu svoga strica Nikole.²⁶⁴

U upisu 1801. spominje se Katarina, žena Josipa Kojića. Iz testamenta Nikole Pave Kojića iz 1798. saznajemo da je Josip sin Petra Kojića i sinovac Nikolin. Prema tome, Nikola i Petar su braća (Pietro figlio di Simeone Coich mio fratello), kako стоји u testamentu.²⁶⁵

U upisu vjenčanja ubilježen je 1804. Juraj (Giorgio) Kojić iz Popova. Nema sumnje, riječ je o Jurju koji se spominje 1798. u testamentu svoga strica Nikole (Giorgio e Giuseppe figli di Pietro Coich miei Nipoti). Riječ je o osobama porijeklom iz Popova.²⁶⁶

U maticama župe Trebimlja Kojići se u 18. stoljeću spominju u Ravnom, Grabovu Dolu i Veljoj Međi.²⁶⁷

K O N J E V O D. U upisu vjenčanja sa Natalom Krešićem spominje se 1818. Ana Konjevod iz Ravna (vjerovatnije je da se radi o Rasnu odnosno Hrasnu).²⁶⁸

Prema popisu duša (status animarum) u župi Gradac 1745. Konjevodi su bili u Hutovu. Kasnije su se raselili u više mjesta po Hercegovini.²⁶⁹

Najzanimljiviji je upis iz 1809, kada se spominje Petar Mate Kovačević iz Belinića u Popovu.²⁸⁴

Prezime Kovač spominje se u naselju Brijeg na Trebimlji u Popovu 1744. godine. Inače, smatra se i čuva u tradiciji kao bivši rod u Orahovu Dolu u Popovu.²⁸⁵

Svakako da je Kovača, Kovačića i Kovačevića bilo i iz drugih krajeva, pa i sa dubrovačkog teritorija.

K R I V E R I Ć I Ć. Ovo prezime susrećemo u tri upisa: u dva, kao kum, 1700. i 1711. upisan je Mate Kriveričić iz Mostara (Mattheus Chriuericich de Mostaro). Godine 1701, također kao kum, navodi se Franjo Grge Kriveričić.²⁸⁶

K U K I Ć (K U K I C A). Ovo prezime susrećemo u maticama posebno ili u spoju Kukica alias Tomašević. Prema podacima iz matica porijeklom su iz Belinića u Popovu.

Prvi se spominje 1716. Georgije Kukić, vojnik, rodom iz Popova, u upisu rođenja sina Ante Grge. Godine 1750. upisan je Grgo Kukica, kožuhar iz Popova. Smrt Georgija Tomaševića Kukice (Tomasceuich alias Kukiza) ubilježena je 1780. godine.²⁸⁷

Za Natala Kukicu, koji se spominje 1727, 1759. i 1760. ne stoji oznaka porijekla.²⁸⁸

Josip Kukica se spominje u upisima 1741, 1743, 1750, 1759. i 1774. godine. U jednom upisu стоји да је »ad Pilas«.²⁸⁹

Nikola Kukica se navodi u upisu 1768. godine. U upisima 1770, 1782, 1796 (dva puta) i 1817. godine ubilježen je Elije Kukić. Za Nikolu i Elija ne стоји oznaka porijekla.²⁹⁰

Mate Kukica i njegova kći Ana spominju se u upisu 1795. godine.²⁹¹

U upisu iz 1811. navodi se Natal Kukica iz Belinića u Popovu.²⁹²

U maticama župe Trebimlja Kukice se prvi put spominju 1704. u selu Čvaljina.²⁹³

K U L A Š. Godine 1813. zabilježeno je vjenčanje Grge, sina Grge Kulaša iz Popova.²⁹⁴

U selu Vojevići (u Popovu) Kulaši se prvi put spominju 1710. godine. U popisu duša (status anumarum) župe Gradac 1745. spominje se Kulaš u selu Donji Gradac.²⁹⁵

K U S M A N (O V I Ć). U upisu rođenja 1776. spominju se Ivan Elija Sokolović i Ana Petra Kusman iz Rasna (de Rasno Dioecesis Tribuniensis).²⁹⁶

Natal i Stjepan Kusmanović spominju se u upisima 1791. i 1797. Vjerovatno su Kusman i Kusmanović isto prezime. Ovaj rod danas živi u Hrasnu.

L A K O V I Ć. U upisu vjenčanja 1722. spominje se Franjo, sin Grge Lakovića iz Mostara (Franciscum filium Gregorii Lakouich de Mostar).²⁹⁷

U maticama susrećemo slična prezimena Lakić (Lachich) i Lakičević (Lachichieuich), ali nema potvrde da su istovetna sa Laković.

Prezime Lakić spominje se u Pećini (Trebimlja) 1734. i Veljoj Međi u Popovu 1737. godine.²⁹⁸

L A Z A R I (L A Z A R E V I Ć). U maticama se javlja i jedan i drugi oblik prezimena: Lazari i Lazarević. Godine 1702. kao kuma Madi nekog Stjepana Ivanovog iz Popova spominje se Marica Lazari iz Orahova (Marizza Lazari de Orahouo). U tom obliku javlja se i 1736, kada je ubilježena smrt Marije, kćeri Ante Lazarija, u dobi od 15 godina.²⁹⁹

Ostali upisi u maticama su s oblikom Lazarević. U njima nema oznake porijekla. Moglo bi se pretpostaviti da su iz Popova mada čvrstog dokaza nema. Pod tim prezimenom spominju se Mijo, Marko, Ivan, Petar (najčešće), Hieronim, Andrija, Bartolomej i Stjepan.

U popisu duša (status animarum) župe Gradac iz 1745. rod Lazari (Lazarević) spominje se u selu Hotanj. U maticama župe Trebimlja prezime Lazarević se spominje 1717. u Veljoj Međi.³⁰⁰

L E Z N O V I Ć. Godine 1725. spominje se kao kum Ivan Leznović iz Zažablja (Ioannes Leznouich de Zsasciabglie) sa osobama takoder iz tog kraja.³⁰¹

Možda je riječ o rodu Leženić koji se spominje 1745. u popisu duša (status animarum) župe Gradac u selu Cerovica.³⁰² Sada žive i u okolini Neuma.

L I E V A K. U upisu vjenčanja 1797. spominje se Nikola Lievak iz Ravnog i Ana Petra Boškovića iz Slanog. Godine 1800. zabilježeno je vjenčanje Petra Lievaka iz Popova. Isti godine spominje se Marica Petra Lievaka (pri rođenju djeteta) i Nikola Lievak. Godine 1801. rođen je Ante, sin Nikole (Petra) Lievaka. Marija Petra Lievaka spominje se 1807, a Ana Nikole Lievaka je 1812. umrla u 50. godini.³⁰³

Još ranije, 1734, u maticama se spominje neki Lievak (Glievak), čije ime nije čitljivo, te 1763. Nikola, sin Paskala Lievaka.³⁰⁴

Ovo prezime spominje se u Ravnom 1713. i u Trnčini tokom 18. stoljeća.³⁰⁵

L I M O V (I Ć). Petar Limović, vojnik, spominje se 1734 (umro u dobi od 40 godina), a Matija, kći vojnika Ivana Limovića, 1778. godine. Mate i Grgo Limović spominju se 1805, a Grgo i 1806. godine.³⁰⁶ U Strmici u Popovu Limovi se spominju 1715. godine.³⁰⁷

L O P I N. Godine 1793. spominje se vjenčanje Ivana Lopina iz Popova i Katarine, Grge Dražića. Njihov dvogodišnji sin Ivan umro je 1798, a sam Ivan, kao 40-godišnjak 1800. godine.³⁰⁸

Nikola Lopin navodi se u upisima rođenja svoje djece 1801, 1805. i 1807. godine. Vjenčanje Vicencije Filipa Lopina ubilježeno je 1816. godine.³⁰⁹

Rod Lopin spominje se u maticama župe Trebimlja 1713. u selu Velja Međa, a po popisu 1745. u selu Duži.³¹⁰

L U Ć I Ć. Najranije se spominje Mate Lučić, krznar, za kojeg u upisima ne стоји izričita oznaka porijekla. Neki elementi iz upisa upućuju da je porijeklom, najvjerovatnije, iz Popova. Prvi put se spominje 1709. u upisu rođenja kćeri Marije u prvom braku sa Stanislavom Dražetić.

Matino (drugo) vjenčanje sa Vicom, kćeri Petra Mihailovića, krznara, zabilježeno je u upisu 1715. godine. Njegova djeca su Luka 1719 (rođenje) i 1729 (smrt), te Mijo 1726 (rođenje). Matina kći Katarina spominje se u upisima 1788, 1790, 1792, 1796. i 1801. godine. Smrt njegove žene Vicencije (u 80. godini) zabilježena je 1806. godine.³¹¹

Luka Lučić iz Popova spominje se u jednom upisu iz 1710. i upisu svoje smrti (u 80. godini) 1782. godine.³¹²

Toma Lučić iz Gabele (Tomma Lucich de Gabella) spominje se u upisu rođenja kćeri Jele 1715, te kao kum u upisu 1721, kada nosi dvojno prezime Lučić-Bagalović.³¹³

Postoje još tri upisa (1783, 1789. i 1808) u kojima se spominje Tomo Lučić. Vjerovatno nije identičan sa ranije spomenutim Tomom. U tim upisima nema riječi o njegovom porijeklu.

Grgo Lučić iz Gabele spominje se tri puta: 1720 (rođenje kćeri Katarine), te 1726. i 1766 (kao kum).³¹⁴

U upisu 1726. spominje se Franjo Lučić, ali bez naznake porijekla.

Godine 1754. zabilježeno je vjenčanje Natala Lučića iz Ravnog (Natalem Lucich de Rauno Dioecesis Tribuniensis).³¹⁵

Za Nikolu Lučića u upisima 1762. i 1769, Petra Lučića 1760, 1764, 1772. i 1805, te Ivana (umro u 96. godini) 1771. i njegovu ženu Paulu 1809. ne stoji naznaka porijekla.

U maticama župe Trebimlja Lučići se spominju u Ravnom 1737. i Golubincu, još ranije, 1708. godine.³¹⁶

L J I L J A N I Ć. Postoje dva upisa ovog prezimena: 1756 (Ivana Ljiljanić iz Murlakije) i 1807 (Ana Nikole Ljiljanić).³¹⁷

U popisu duša (status animarum) župe Gradac 1745. Ljiljanići se spominju u selu Kiševo.³¹⁸

M A R Ć I N K O (V I Ć). Godine 1775. zabilježeno je vjenčanje Florija Marčinkovića i Marije Crnogaća (Floriam Marcincouich de

Hrasno Dioecesis Tribuniensis et Maria filia q-m Georgii Lampreni (?) alias Zarnogacia). U upisu rođenja sina Mije Branka ponovo se 1776. spominje Florio Mije Marčinka iz Popova i Marije Grge Crnogače.³¹⁹

Godine 1807. kao kum spominje se u maticama Petar Marčinko.³²⁰

Prethodni primjeri potvrđuju da su Marčinko i Marčinković isto prezime i da potječu iz Hrasna u Popovu. Danas žive u Glumini.

M A R I Ć. Marko Marić iz Popova spominje se u upisu rođenja djece: Ante Josipa Marije 1767. i Marije Antonije 1769. godine.³²¹

Marići se spominju u Popovu, 1708. u Veljoj Međi i 1711. u Trnčini.³²²

M A R I J A N O V I Ć. Godine 1703. spominje se Andrija Marijanović od Bosne, a 1712. i 1733. Petar Marijanović, također iz Bosne.³²³

M A R K O V I Ć. Ovo prezime je veoma često u maticama. Najranije se spominje Mate Marković iz Sarajeva (1707), a zatim i 1710., 1716., 1717. i 1738. godine.³²⁴

Tomas Marković se spominje 1713., a njegova kći Katarina 1767. godine.³²⁵

Nalazimo nekoliko upisa koji se odnose na Markoviće iz Popova. Tako se 1736. spominje Nikola Marković, a 1742. njegova žena Ana i 1762. kći Marija.³²⁶

Za Ivana Markovića koji se spominje 1759. i 1770. postoje indicije da je porijeklom iz Popova.³²⁷

Godine 1783. spominje se Andrija Marković iz Graca (kod Hutova).³²⁸

Luka, sin Mije Markovića iz Popova, umro je kao 15-godišnje dijete 1785. Vjenčanje Mije Markovića iz Ravnog (u Popovu) zaobilježeno je 1802. godine.³²⁹ Ivan, sin Elije Markovića iz Popova, navodi se 1793. u upisima vjenčanja. Mate Marković u ulozi kuma navodi se 1794. godine.³³⁰

U maticama susrećemo i druge upise koji se najvjerovaljnije odnose na Markoviće iz raznih mjesta Dubrovačkog primorja.

U maticama župe Trebimlja Markovići se prvi put spominju u Ravnom³³¹ 1710., a prema popisu duša (status animarum) župe Gradac 1745. spominju se u Broćancu kod Hutova.³³²

M A R N A R O V I Ć. U maticama se spominju Andrija, Luka, Mijo i Nikola Marnarović, ali nema riječi o njihovom porijeklu. No, znamo da je bilo doseljenika iz ovog roda, porijeklom iz Ravnog u Popovu, u drugoj polovini 17. stoljeća.³³³

M A R T I N O V I Ć. Godine 1703. spominje se Grgo Martino-
vić Bosanac.³³⁴ Uz ostale upise nema oznake porijekla.

M A S L A R E V I Ć. U upisu iz 1718. zabilježena je smrt 86-go-
dišnje Marije Maslarević iz Orahova.³³⁵ Na to prezime podsjeća i
naziv zemljišta Maslaruše u Orahovu Dolu.³³⁶

M A T I Ć. Ivan Matić, sin Mate, možda Matijić — Mattiich,
iz Popova, koji je umro kao 25-godišnjak, spominje se 1717. go-
dine.³³⁷

Petar Matić spominje se 1763 (dva puta), ali nema riječi o
njegovom porijeklu, kao ni o Miji Matiću iz upisa 1779. i 1788.
godine.³³⁸

Petar Matić iz Graca spominje se 1798. u upisu vjenčanja s
Anom Josipa Zvone. On se navodi i kao kum 1807. i 1808. godine.³³⁹

Marija, žena Matije Matića, spominje se 1764. godine.³⁴⁰

Stjepan Matić iz Graca (de Gradaz de Popouo) spominje se
u upisu vjenčanja 1797, a na istom mjestu, kao svjedok i Petar
Matić.³⁴¹

O porijeklu Ante i Ivana u upisima 1807. i 1813. i Nikole Ma-
tića 1800, 1805, 1808. i 1811. ne kaže se ništa.³⁴²

Prema popisu duša u župi Gradac 1745. ovaj se rod spominje
u selu Broćanac.³⁴³ Rod je kasnije bio veoma raširen.³⁴⁴

M A T I K I J E V I Ć (M A T I J E V I Ć). Ovo prezime se ispi-
suje Matichieuich i Matieuich za istu osobu, što je dokaz da je
riječ o istom prezimenu. Uz neke upise postoji i kombinacija Ma-
tijević — Curić (Matieuich alias Zurich). Očito je da se radi o
ogranku Curića, a Matijević (Matikijević) je patronimička izvedba
prezimena. Uz dva upisa postoji i oznaka de Bosna, odnosno Bo-
snese, a jedan sa oznakom de Popouo. Uz prvu oznaku išla bi
samo dva upisa, svi ostali uz drugu.

Godine 1706. spominje se Stjepan Matijević iz Bosne, umro
u 40. godini.³⁴⁵

Marino Matikijević spominje se u dva upisa, 1706. i 1728., a
bio je oženjen djevojkom iz Popova.³⁴⁶

Veći broj upisa odnosi se na Grgu Matijevića (Matieuich Zu-
rich — Mattchieuich alias Zurich — Zurich Matieuich): 1711. (ro-
đenje kćeri Ane) i 1714 (rođenje sina Lovre) sa Marijom nekog
Lovre, cipelara. Kao kum Grgo se spominje 1719, 1720. i 1722
(Gregorius Mattchieuich alias Zurich de Popouo). Grgo Matijević,
koji je umro u 103. godini, spominje se 1748. godine.³⁴⁷

U jednom upisu 1766. navodi se Marija, žena Franje Matiki-
jevića, bez naznake porijekla.³⁴⁸

Đuro Tome Matijević, krvnar (Georgio Mathieuich pelizaro
Bosnese) spominje se 1707, a na istom mjestu, u ulozi kuma, i
Mijo Matijević. Đuro se ponovo spominje 1710. i 1713. godine.³⁴⁹

M A T I J A Š E V I Ć. I ovo prezime se često spominje u maticama, a različitog je porijekla. Godine 1701. spominje se Mijo Matijašević iz Diklića u upisu rođenja istoimenog sina. Njegova kći Marija, udata za Stjepana Vukičevića, spominje se 1738. i 1762., kada je umrla u 79. godini.³⁵⁰

Godine 1720. ubilježeno je vjenčanje Petra Matijaševića, krznara iz Popova (Petrum Matiasceuich pelisarium de Grebzi in Popou).³⁵¹

Godine 1719. i 1726. spominje se Natal Matijašević, ali se ne kaže ništa o njegovom porijeklu.³⁵²

Josip Matijašević iz Popova navodi se u upisu rođenja sina Florija 1742. U istom upisu nalazimo u ulozi kuma Sebastijana Matijaševića.³⁵³

Mate Florija Matijaševića spominje se u više upisa: 1758, 1762, 1763 (dva puta), 1770, 1771. i 1796, kada je umro u 70. godini.³⁵⁴

Lucija, žena Luke (vulgo Vuko) Matijašević, umrla u 30. godini, ubilježena je u upisu 1793. godine.³⁵⁵

M A T U Š K O (V I Ć). Ovaj rod se spominje u maticama već početkom 18. stoljeća. U upisima od 1719, kada se prvi put spominju, do 1794. godine nema spomina o njihovom porijeklu. Tek u upisu 1794. stoji da su iz Moševića (Stanislava, vulgo Staica uxor Ioannis Matuscouich di Mosceuichi).³⁵⁶ U istom mjestu spominju se i u popisu 1745. godine.³⁵⁷

M E R Đ A N. Prezime susrećemo u maticama posljednje decenije 18. i početkom 19. stoljeća. U upisima nema podataka o porijeklu.

U maticama župe Trebimlja Merđani se spominju već početkom 18. stoljeća u Veljoj Međi, Zagorcu i Strmici.³⁵⁸

M I H A I L O V I Ć. Brojni su upisi ovog prezimena. Porijeklo upisanih je različito, što znači da je rod bio vrlo raširen.

Najranije i najčešće se spominje Grgo Mihailović, krznar iz Mostara. Prvi put se javlja 1715. kao svjedok na vjenčanju Mati Lučiću, krznaru, i Vici Petra Mihailovića, krznara.³⁵⁹

U upisu 1716. navodi se, kao matrina, Grgina žena Tadijana (et matrina fuit Thadea uxor Gregorii Pelizari de Mostar). Taj je upis zanimljiv jer daje podatak o porijeklu. Isto piše u upisu 13. aprila i 5. maja 1716. I u upisu 27. juna 1727. stoji da je Gregorius Mihailouich de Mostar. Zanimljiv je i upis 30. januara 1726. u kome je navedena Tadiana uxor Gregorii Bosnensis. Očito je da Bosnensis ne treba shvatiti, bar ne uvijek, u geografskom već u historijskom značenju. Mnogo je upisa u kojima se Grgo i njegova žena Tadijana javljaju kao kumovi ili svjedoci na vjenčanju. Grgo Mihailović, poznati trgovac krznom, umro je 1728., a njegova žena Tadijana 1735. godine.³⁶⁰

Gotovo u isto vrijeme nailazimo i na ime Marka Mihailovića, prvi put u ulozi kuma 1720. godine. U upisu rođenja sina Mije 1725. stoji da je Marko iz Zažablja (Marco Mihailouich de Isasci-abglia), a u upisu smrti istog sina saznajemo da je Marko po zanimanju krzna (pelizarius). U upisu rođenja sina Andrije Franje 1727. za Marka se kaže da je iz Popova (Marco Mihailouich de Popouo), što treba uzeti u širem značenju. Markova djeca umrla su 1729 (Andrija) i 1741 (Magdalena).³⁶¹

U više upisa (1716, 1719, 1726, 1727. i 1729) spominje se kao kum ili svjedok Petar Mihailović, krzna. Izgleda da je u srodstvu sa Grgom Mihailovićem, krznarom iz Mostara.³⁶²

Godine 1722. i 1729. ubilježen je Ivan Mihailović, za kojeg bi se, po nekim indicijama, moglo prepostaviti da je iz Popova.³⁶³

Franjo Mihailović, krzna iz Bosne (de Bosna), spominje se 1727. kao kum a Mitar Mihailović 1722. godine.³⁶⁴

U tri upisa (1756, 1772. i 1775) spominje se Grgo Mihailović iz Popova, te njegova žena i djeca.³⁶⁵

Grgo, sin Grge Mihailovića iz Popova, navodi se u upisu vjenčanja 1785, a njegova žena Magdalena 1794, 1802. i 1807. godine.³⁶⁶

M I H O Ć E V I Ć (M I H A Ć I Ć). Godine 1725. ubilježena je Jaka Mije Mihačića iz Gabele (Mihacich de Gabella) kao supruga Marka Mije iz Zažablja. Stana Elije Mihočevića (Mihoceuich) spominje se 1728. kao supruga Ivana Petrovog iz Belinića.³⁶⁷

Helena, kći Mije Mihatova iz Popova, navodi se, kao 60-godišnjakinja, 1773. godine.³⁶⁸

Na području Popova Mihočevići se spominju u Cicrini 1729, Ravnom 1735. i Brijegu 1745. godine.³⁶⁹

M I L E T I Ć. Ovo prezime je rašireno i često se spominje u maticama. Različitog je porijekla.

Od upisa koji nas zanimaju najstariji je iz 1713, kada se kao kum spominje Elija Miletić iz Popova. On se spominje i 1714. u vezi sa suprugom Marijom i kćerkom Helenom. U upisu 1726. kaže se za Elija da je iz Popova. Smrt njegove žene Marije (u 60. godini) ubilježena je 1736, a njegova kći Helena ubilježena je 1762. godine.³⁷⁰

Godine 1769, 1784. i 1791. spominje se Čana Nikole Miletića, a 1792. Helena Nikole Miletića, te ponovo Ana 1805. i Nikola 1808. godine, ali bez oznake porijekla.

U upisu smrti supruge Vincentije (u 70. godini) spominje se 1770. Grgo Miletić.

U više upisa spominju se Miletići bez oznake porijekla. To su 77-godišnji Nikola (1776), 46-godišnja Marija, žena Elije (1776), Andrija, sin Nikole (1792, 1797, 1798. i 1801), 17-godišnja Klara, kći Nikole (1806), novorođeni sin Elijev Petar (1809).³⁷¹

Smrt 84-godišnjeg Grge Miletića iz Popova (Gregorio Miletich de Popou Dioecesis mercanensis), inače trgovca, zabilježena je 1817. godine.³⁷²

Grgo Miletić, sin Nikole, iz Graca (de Gradaz Dioecesis Tribuniensis) vjenčao se sa Katom Ivana Radovčića iz Čilipa 1813. godine.³⁷³

Katarina, žena Mije Miletića, umrla je u 60. godini i ubilježena 1809. godine.³⁷⁴

Godine 1808. ubilježeno je vjenčanje Marije, kćeri Demetrija Miletića iz Vidonje (de Vidogne Dioecesis Macharensis).³⁷⁵

Rod Miletića spominje se u Belinićima 1709, Orahovu Dolu 1710. i Kijevu Dolu 1748. godine.³⁷⁶

M I L I Ć. U maticama se najranije spominje Elija Milić, paucia (postolar), odnosno njegova žena Toma, umrla u 24. godini 1736, dok njegovu kćer Katarinu kao kumu nalazimo u upisu 1784. godine.³⁷⁷

Madalena, kći Ivana Milića, udata za Matu Dadića iz Popova, ubilježena je 1740. godine.³⁷⁸

Sebastijan Milić iz Ravnog (Sebastiano Milich de Rauno Dioecesis Tribuniensis) spominje se 1765. i 1767. kao kum, 1766. svjedok, 1769. u upisu rođenja i 1773. smrti sina Luke.³⁷⁹

Godine 1767. vjenčala se Ivana, kći Nikole Milića iz Dioecesis Tribuniensis, za Matu Vincencijevića.³⁸⁰

Ima više upisa u kojima se navodi Petar Milić: kao kum 1764, 1767, 1771, 1779. i 1784. te 1798. u upisu rođenja kćeri Marije, rođene u braku sa Katarinom Mate Češljarića iz Popova, i 1801. u upisu rođenja sina Damjana. Spominje se i 1801. u upisu smrti supruge Katarine.³⁸¹

Damjan Milić, vjerovatno porijeklom iz Popova, spominje se u vezi sa kćeri Marijom 1783, 1787, 1788, 1790. i 1802, te u upisu smrti supruge Marije 1806. godine.³⁸²

Jure Milić, incolam huius civitatis (tj. Dubrovnika) et originarum ex Dioecesis Tribuniensis et Mercanensis, spominje se 1780. u upisu svog vjenčanja.³⁸³

U maticama se spominju još neki Milici: Mate (1788. i 1808), Elia (1784. i 1799), Ivan (1799. i 1800) i Elena, kći Mije (1807). Uz njih ne stoji oznaka porijekla.

U maticama župe Trebimlja Milići se spominju prvi put 1709. u istoimenom selu (Trebimlja).³⁸⁴

M I L K O V I Ć. Godine 1766. vjenčao se Ivan Milković (Ioannes Mighkouich loci Tribign). Da li je u pitanju Trebinje ili Trebimlja teško je utvrditi.³⁸⁵

M I L O Š E V I Ć. Prvi se spominje Mijo Milošević (Milosceu de Popou) 1700. godine.³⁸⁶

Godine 1718. zabilježeno je vjenčanje Ivana Miloševića iz Murlakije (Ioannum Milosceuich de Murlachia da loco dicto Madescia). Ivan se spominje 1756. kao svjedok na vjenčanju Pavi Miloševiću iz Popova.³⁸⁷

Pavo Milošević iz Popova spominje se u upisu svog vjenčanja 1756. godine.³⁸⁸

Petar Milošević (Petrum Milosceu Dioecesis mercanensis) zabilježen je u upisu vjenčanja 1763. sa Lucijom Kuželj iz Mikulića. Smrt njegove supruge (Maria uxor Petri Milosceuich rivieris) zabilježena je 1771. godine. Petar se spominje u upisima 1771. i 1779. godine.³⁸⁹

Elija Milošević, zlatar, javlja se u upisima 1763, 1776, 1777, 1781, 1782. i 1787. godine.

U raznim prilikama u maticama se spominju i ovi Miloševići: Ivan (1756, 1771. i 1800), Grgo (1769. dva puta 1772. i 1781), Stjepan (dva puta 1789), Natal (1801), Mijo (1808) i Nikola.

Za te Miloševiće, na osnovu rodbinskih i drugih veza, moglo bi se pretpostaviti da su iz Popova ili Zažabljia.

Miloševići se spominju u Trnčini 1714, Čvaljini nešto ranije, Češljarima 1710, Prijevoru 1714, Orahovu Dolu 1734. i Kijevu Dolu 1748. godine.³⁹⁰

U izvještaju trebinjsko-mrkanskog biskupa Sigismunda Tudišića 1751, upućenom S. Congregazione de Propaganda Fide, spominje se 70-godišnji svećenik Petar, sin Ivana Miloševića iz Prijevora na Trebljici (D. Pietro di Giovanni Milosceuich d'eta d'anni 70 in circa, nativo di Prievor della parochia di Trebigna).³⁹¹

M I L U N O V I Ć. Marko Čaglić iz Srebrenog vjenčao se 1777. sa Stanislavom Milunović iz Kalađurđevića (Stanislava Damiani Milunou de Kalaghurghieuchi vico Dioecesis Tribuniensis). Godinu dana ranije (1776) zabilježena je udaja Damjanove kćeri Ivane za Ivana Paljetka iz Konavala.³⁹²

M I Š K O V I Ć. Spominju se jedino Mate Mišković (umro u 46. godini) 1728. i njegova supruga Lukrecija (umrla u 37. godini) 1731. godine.³⁹³

U popisu duša (status animarum) župe Gradac 1745. Miškovići se spominju u selu Duži kod Hutova.³⁹⁴

M I T R O V I Ć. U maticama se 1701. spominje Mijo Mitrović u upisu rođenja kćeri Lukrecije. Tomo Mije Mitrović upisan je 1722., a Marija, supruga Tome Mitrovića, 1795. godine.³⁹⁵

Sava Mitrov(ić), odnosno njegova kći Ana, udata za Vitu Vuksovića iz Popova, navodi se u upisu 1718 (dva puta), a supruga mu Anka (umrla u 56. godini) 1720. godine.³⁹⁶

Marija Elije Mitrovića spominje se 1726. kao kuma sinu Ivana Mitrova(ića) iz Belinića i Stane Ivana iz istog mjesta.³⁹⁷

Petar Mitrović, sin Ivana, iz Belinića u Popovu spominje se 1734. u upisu vjenčanja sa Elenom Vukojević i rođenja kćeri Ane iste godine. Marija, žena Petra Mitrovića, navodi se 1789. kao kuma, a 1806 (u 45. godini) ubilježena je njena smrt.³⁹⁸

Ivan Mitrović spominje se 1734, a Mate Ivana Mitrović 1789. godine, najvjerovatnije su iz Belinića u Popovu.³⁹⁹

Marko Mitrović, vojnik, kao svjedok Blažu Trojanu Zucalu spominje se 1756. godine.⁴⁰⁰

Smrt četvorogodišnje Alojzije Demetra Mitrovića zabilježena je 1770, dok se Demetrije kao kum javlja 1781. Katarina, 40-godišnja supruga Andrije Mitrovića, zabilježena je 1796. godine.⁴⁰¹

U maticama župe Trebimlja ovaj rod se spominje u više naselja: u Cicrini 1711, Ravnem 1709. i Veljoj Međi 1745. godine.⁴⁰²

M U S T A P I Ć. Prvi put se spominje 1758. rođenje Ane, kćeri Petra Mustapića.⁴⁰³ Tek 1818. slijedi drugi upis u kome je zabilježeno vjenčanje Ivana Mustapića, sina Filipa, i Magdalene Putica iz Hutova (coniugum legitimorum de Utou in dizione Turcica).

U popisu duša župe Gradac 1745. spominju se i u Hutovu.⁴⁰⁴

N A T A L I. Ovo prezime je najvjerovatnije identično prezimenu Božić. Međutim, ono se javlja i samostalno te ga zasebno i navodimo.

Vjenčanja Natala Natali s Anom Marka zlatara spominje se 1707, smrt petomjesečnog Nikole, sina Ivana Nikole Natali, kovača, nalazimo u upisu 1729. godine.⁴⁰⁵

Marko Natali, krznar, iz Popova navodi se u upisu 1722. godine.⁴⁰⁶ Ovo prezime spominje se u Popovu tokom 17. stoljeća.

N I K O L I Ć. Prezime se ponekad javlja udvojeno Nikolić Češljarić (Nicolich alias Cesigliarich), ali stoji i samostalno. Riječ je o istom rodu iz Češljara u Popovu.⁴⁰⁷

U maticama se najranije javlja Marko Nikolić, kao kum, i to 1716. dva puta i 1729. godine, kada nosi i prezime Grgić.⁴⁰⁸

Rođenje Petra, sina Andrije Nikolina, i Marije Petra Alanje ubilježeno je 1720, a smrt (u 86. godini) Marije, udovice Andrijine, 1771. godine.⁴⁰⁹

Natal Nikolić spominje se u upisu rođenja sina Mije 1726. i kćeri Magdalene 1727. Kao kum Natal se spominje 1791. godine.⁴¹⁰

Šimun Nikolić, krznar, navodi se kao kum 1727, dok se smrt njegove žene Marije (u 60. godini) spominje 1742. U jednom upisu 1721. Šimun nosi dvojno prezime (Simone Nicolich Cesigliarich). Tako stoji i u testamentu njegove žene Marije iz 1742. godine. U upisu 1764. spominje se njegova druga žena Klara koja nosi

samo prezime Češljarić. Značajan je upis Šimunovog drugog vjenčanja (1745) u kojem se kaže da je iz »meracanensis et Tribunensis Dioecesis«.⁴¹¹

Grgo Nikolić iz Popova spominje se 1740. u upisu rođenja svog djeteta.⁴¹²

Elena, kći ranije spomenutog Andrije Nikolića, spominje se 1759, a Andrijina žena Marija 1771. u upisu smrti u 86. godini života.⁴¹³

Mate Nikolić spominje se u zabilješkama smrti kćeri Ivane (1773), supruge Marije (1774), kćeri Franciske (1778) i Ane (1787).⁴¹⁴

Ana, supruga Petra Nikolića, spominje se 1764. i 1765. godine. Ivan Nikole Nikolić i Mate Ivana Nikolić zabilježeni su 1777, a Luka Nikolić 1807. godine.⁴¹⁵

Sigismund Tudisić, trebinjsko-mrkanski biskup, u izvještaju o svojoj vizitaciji S. Congregatione de Propaganda Fide 1751. spominje Ivana Nikolića, 19-godišnjeg klerika u Kolegiju u Loretu, rođenog u Češljarima u Popovu (il chierico D. Giovanni Nicolich d'eta d'anni 19, nativo di Cesgliari della parrocchia di Rauno).⁴¹⁶

O B A D. Postoji više upisa koji se odnose na Nikolu Obada, njegovu suprugu Magdalenu i njihovu djecu. U upisima 1762, 1763, 1768, 1772, 1783, 1794. i 1800. godine ne nalazimo nikakve oznake njihova porijekla. U jednom upisu za njihovu kćerku Lukreciju piše »Lucretia filia Nicolai Obad vulgo Ban«, gdje je prezime Ban vjerovatno preuzeto po majci.⁴¹⁷

Zanimljiv je upis (1818) o smrti 25-godišnjeg Mate, sina Andrije Bronzića Obada (Bronzich alias Obad di Prapratniza Parochie Gradaz Dioecesis Marcanensis).⁴¹⁸

O B E R A N (O V I C). Nikola Oberanović iz Velje Međe (Dioecesis Tribuniensis) spominje se u upisu vjenčanja 1768. sa Petrom Bubić, a u upisima smrti njihovih sinova Baltazara (1780) i Ivana (1787) susrećemo prezime Oberan.⁴¹⁹

U maticama župe Trebimlja rod Oberan se prvi put javlja 1711. godine.⁴²⁰

U popisu duša (status animarum) župe Gradac 1745. Obrvan (vjerovatno nastalo od Oberan) javlja se u Kiševu u Zažablju.⁴²¹

O B R A D O V I Ć. Mate Stjepana Obradović kao kum djetetu Grge Franića iz Gabele spominje se 1734. Njegova kći Marija (udata Bračić) ubilježena je 1800, a 84-godišnja mu supruga Maria 1806. godine.⁴²²

Vesela, kći Obrada Obradovića, služavka kod Vidaka Dubravice, umrla je 1756. u dobi od 80 godina.⁴²³

Grgo Obradović spominje se u upisima svoje djece: Mate (1799) i Magdalene (1801).

Ana, kći Stjepana Obradovića, udata za Grgu Stjepana Boškovića iz Dobranja spominje se 1799, 1801, 1802. i 1804. godine. Elija, sin Stjepana Obradovića iz Vidonje (de Vidogna) vjenčao se 1808. godine.⁴²⁴

Ana Nikole Obradović (umrla u 30. godini) spominje se 1806. godine.

Ivan Obradović iz Rasna (Ioannes Obradouich di Rasno Dioecesis Tribuniensis) vjenčao se 1814. godine.⁴²⁵

O S T O J I Ć. Petar Ostojić iz Mostara spominje se 1700. u upisu rođenja kćeri Ane.⁴²⁶

Rođenje Marije, kćeri Nikole Ivana Ostojića, ubilježeno je 1729, a smrt Ane, kćeri Nikole Ostojića (umrla u 90. godini) 1765.⁴²⁷

P A V L O V I Ć. Ovo prezime se često susreće u maticama. Najranije (1737) zabilježena je smrt 4-godišnjeg Pave, sina Ivana Pavlovića (Popovalis). Potom se navodi Marija, udovica Pave Pavlovića, koja se 1772. vjenčala za Grgu Pažina (ex Dioecesis Mercanensis). Godine 1751. ubilježeno je vjenčanje Helene, kćeri Pave Pavlovića, sa Ivanom Radmilovićem.⁴²⁸

Pavao Pavlović (nije identičan sa dvojicom prethodno navedenih) navodi se kao kum 1781, dok je njegova smrt (u 40. godini) ubilježena 1804. godine.⁴²⁹

Andrija Pavlović je 1766. svjedok na vjenčanju mладencima iz Popova.⁴³⁰

Rafael Pavlović iz Graca (Dioecesis Mercanensis) spominje se 1762. godine.⁴³¹

Nikola Pavlović je kum djetetu iz Popova.⁴³²

Natal Pavlović iz Popova (Dioecesis Tribuniensis) vjenčao se 1782. godine.⁴³³

U upisu rođenja 1787. spominje se Marija, kći Josipa Pavlovića iz Popova.⁴³⁴

Vicencija, kći Petra Pavlovića, de Valle Nucis (Orahov Do ili, možda, Orašac) vjenčala se 1762. za Josipa Dolinu (Dioecesis Tribuniensis).⁴³⁵

Bez naznake porijekla spominju se: Marija Ante Pavlovića 1772. i 1800, Mijo Pavlović 1786, 1787, 1789. i 1790, Grgo Pavlović 1787, 1803, 1804, 1805. i 1813. godine. Grgo se uvijek spominje u vezi s osobama iz Popova.⁴³⁶

Pavao Pavlović se navodi u upisu rođenja sina Mije Ivana Ante 1790, te ponovo 1814. u upisu vjenčanja sina mu Ivana (Ioannes Pauli Paulouich de Gradaz Dioecesis Tribuniensis).⁴³⁷

Smrt 25-godišnje Marije, kćeri Andrije Pavlovića, de Valle Nucis (Orahov Do ili, možda, Orašac), zabilježena je 1806. godine.⁴³⁸

Ivan Mate Pavlović iz Hotnja (?), Dioecesis Marchanensis (?), vjenčao se sa Marijom Demetrija Miletića iz Vidonje 1808. godine.⁴³⁹

Vjenčanje Luke Vite Pavlovića iz Graca (de Gradaz Dioecesis Tribuniensis) zabilježeno je 1810. godine.⁴⁴⁰

Grgo Mate Pavlović iz Popova navodi se u upisu vjenčanja 1814. godine. Vjerovatno je identičan sa već spomenutim Grgom.⁴⁴¹

Josip, sin Mate Pavlovića i Helene Janjić (legitimorum coniugum de Ottagn Dioecesis Tribuniensis sub Turciis ditione aristentem) susreće se u upisu vjenčanja 1815. godine.⁴⁴²

U popisu duša (status animarum) župe Gradac 1745. Pavlovići se spominju na Hotnju i Drijenu. U maticama župe Trebimlja spominju se u Ravnom 1734. i Strmici 1738. godine.⁴⁴³

P A Ž I N. Godine 1772. navodi se u upisu vjenčanja Grgo Pažin (ex Dioecesis Mercanensis) sa Marijom, udovicom Pave Pavlovića. U ulozi kuma spominje se 1791, a njegova smrt, kao 90-godišnjaka, ubilježena je 1801, kada i smrt njegove supruge u istoj životnoj dobi.⁴⁴⁴

Sigismund Tudisić, trebinjsko-mrkanski biskup, navodi 1751. u izvještaju Kongregaciji i svećenika Josipa Pažina rođenog u Glumini, u parohiji Dubrave (D. Giuseppe Pagini d'eta d'anni 32, nativo di Glumina della parochia di Dubrave).⁴⁴⁵

U svom testamentu (testamentum R. D. Josephi Milloslavi Pagini presbiteri Dioecesis Tribuniensis) 1807. svećenik Josip Pažin ne spominje Gluminu kao mjesto rođenja, već seoce (zaselak) Pažini u parohiji Dubrava. Iz testimenta saznajemo da su mu Grgo Pažin i Filip Mije Pažin sinovci (nipoti).⁴⁴⁶

P E R I Ć. Prva se u maticama 1712. spominje Marija Luke Perića.⁴⁴⁷

Petar Perić (vulgo Marchelinna) iz Popova navodi se u upisu svog vjenčanja 1792. godine.⁴⁴⁸

Godine 1758. ubilježena je Magdalena, žena Ivana Perića, kao kuma, a 1762. upisano je rođenje Ivanovog sina Mije. U 52. godini Ivan je umro 1775. godine.⁴⁴⁹

Natal Perić se spominje u upisu rođenja sina Ivana Natala Grge (1775), kćeri Elene (1788), Ivane Marije (1791) te kao svjedok 1781. godine. Njegov sin Natal u dobi od 28 godina umro je 1806. godine.⁴⁵⁰

Magdalena, kći Vite Perića iz Dubravice (Dioecesis Tribunensis), služavka u kući N. V. D. Michaelis Lucae de Bona, umrla je u 72. godini 1782. Maria relictta uxor q-m Viti Perich de Punta spominje se u upisu vjenčanja sa Josipom Prkačinom 1801. godine.⁴⁵¹

Grgo Nikole Perić (Dioecesis Tribunensis) spominje se u upisu svog vjenčanja 1781, a Nikolina kći Elena 1807, kada je umrla u 18. godini.⁴⁵²

Kao kumovi navode se Ante Perić 1806. i njegova žena Marija 1807. godine.⁴⁵³

Helena Stjepana Perića iz Orahova (Dola) vjenčala se 1820. sa Nikolom Marka Videnćem iz Rupnog Dola u Popovu.⁴⁵⁴

U maticama župe Trebimla Perići se spominju 1707. u Orahovu Dolu.⁴⁵⁵

U popisu duša (status animarum) 1745. u župi Gradac Perići su živjeli u Dubravici.⁴⁵⁶

P E T R O V I Ć. U matičnim knjigama se u više upisa, kao otac, kum, svjedok, javlja Ivan Petrović iz Zažablja (Ioannes Petrouich de Sasciabglie). Kao kum spominje se 1713, 1718. i 1719, a njegova supruga Kara, rođena Jerinić, 1727. u istoj ulozi. Rođenje njihove djece zabilježeno je Ante 1721. i Marije 1725, a smrt 17-godišnje Magdalene 1733. godine.⁴⁵⁷

Godine 1740. spominje se Luka Petrović iz Češljara (Cesliari) kao kum djetetu Grge Nikolića iz Popova (Češljari).⁴⁵⁸

Petar Petrović, krznar, iz Popova, spominje se 1718. kao kum i 1721. u upisu svoga vjenčanja.⁴⁵⁹

Vincent Petrović, krznar, iz Popova, spominje se u upisu rođenja kćeri Ane (1718), u upisu svoga drugog vjenčanja 1722. sa Marijom, kćeri Mate Vojnića, te u upisu kćeri Vice i sina Kristofora također 1729. godine.⁴⁶⁰

U maticama se 1753. spominju Margarita i Baltazar Florija Petrovića, u kojima nema naznake porijekla, kao ni za Gajetana Petrovića koji je kao 80-godišnjak umro 1806. godine.

Mate Petrović, sin Petra, navodi se u upisima 1764, 1789. i 1801, ali se ništa ne kaže o njegovu porijeklu. Može se prepostaviti da je riječ o sinu ranije spomenutog Petra Petrovića, krznara iz Popova.

U maticama župe Trebimla Petrovići se spominju u Strmici 1713, Češljarima 1741. i Veljoj Međi u Popovu.⁴⁶¹

U popisu duša (status animarum) u župi Gradac 1745. Petrovići se spominju u Prapratnici.⁴⁶²

P O T R E B I C A. Ovo prezime se u maticama javlja dvojno i samostalno, Potrebica i Radulović. Kao kumovi spominju se 1792. Đuro Potrebica i 1794. njegova supruga Nelina. U istoj ulozi Đuro se spominje i 1803, a smrt njegove 17-godišnje kćeri Marije 1810. i njegove supruge 1816. u dobi od 65 godina.⁴⁶³

U Popovu, u selu Zatmorje, Potrebice se spominju 1708. godine.⁴⁶⁴

P R E V I Š I Ć. Rođenja djece Natala Previšića i Marije, kćeri Nikole Zelena, zabilježena su 1766, 1770. i 1778. godine. Rođenje Helene Marije, kćeri Petra Đure Previšića, i Marije, kćeri Ivana Franića, zabilježeno je 1773, a rođenje Đure Ivana, sina Nikole Previšića, i Helene Mate Kojić 1803. godine.⁴⁶⁵

P R K A Č I N. Često prezime se pojavljuje samostalno i udvojeno (Prkačin Nikolić). Prvi se 1801. spominje Grgo, sin Josipa Prkačina iz Dužice (Parcacin vulgo Nicolich) u upisu vjenčanja s Marijom, udovicom Vite Perića (r. Doljanin). U drugom upisu 1801. ubilježeno je rođenje njihove kćeri Ane Katarine. Smrt 9-godišnje Ane, kćeri spomenutog Grge, zabilježena je 1802. godine. Devetnaestogodišnji Vito, sin Mije Prkačina, ubilježen je 1803. godine.⁴⁶⁶

U maticama župe Trebimlja ovaj se rod spominje u Dužici 1710. godine.⁴⁶⁷

Sačuvan je testamenat ranije spomenutog Grge Prkačina zvanog Nikolić iz Dužice (Giorgio Precacin detto Niccolich q-m Giuseppe da Dusizza) iz 1806. godine. U testamentu se navodi i njegov brat Petar koji je u to vrijeme živio u Dužici.⁴⁶⁸

P U L J I Ć. Stanislava, kći Jakova Puljića, cipelara, iz Rasna (de Rasno Dioecesis Tribuniensis) vjenčana je 1816. godine.⁴⁶⁹

Rod Puljića spominje se 1709. u Kijevu Dolu u Popovu.⁴⁷⁰

P U P E. Marija, kći Stjepana Pupe iz Strmice (Dioecesis Tribuniensis), umrla je 1776. u 75. godini.⁴⁷¹

U maticama župe Trebimlja rod Pupe se spominje u Strmici 1713. godine.⁴⁷²

P U T I C A. U maticama se najranije i u više prilika spominju Ivan Putica, njegova djeca i potomci, i to: 1749. smrt kćeri Mare, 1764. smrt sina Ante, 1772. rođenje sina Baltazara Dominika Vincenca i njegova smrt, 1774. kumstvo supruge Helene, 1782. i 1783. rođenje djece kćeri Klare i 1792. smrt supruge Helene.⁴⁷³

O Elijasu Putici i njegovo obitelji također ima dosta podataka. On i supruga Marija, u ulozi kumova, spominju se 1756, 1762. i 1769. godine. Kći Lukrecija (kao udata žena) navodi se 1793. godine. Postoje i tri zapisa o smrti: sina Tome (1768), supruge Marije u 73. godini (1791) i 85-godišnjeg Elija 1796. godine.⁴⁷⁴

Lobre Putica spominje se u upisu svog vjenčanja 1766, upisu rođenja kćeri Katarine 1768. i sina Ante 1772, te u upisu smrti supruge Lukrecije (Kukica) 1806. godine.⁴⁷⁵

Petar Putica i supruga Marija spominju se 1766. kao svjedoci, 1772. u upisu rođenja kćeri Ane i 1777. kao kumovi.⁴⁷⁶

Dosta je podataka i o Mati Putici. Spominje se 1769. u upisu rođenja kćeri Antonije Marije, 1785. u upisu smrti sina Paskala, 1789. kao kum, 1794. u upisu Matine smrti u 50. godini i 1800, kada se spominje njegova kći Ana kao udata žena.⁴⁷⁷

Ante Putica se navodi u upisu rođenja sina Paskala 1777. godine.⁴⁷⁸

O svima do sada spomenutim iz ovog roda nema ni spomena o porijeklu.

Prvi od Putica o čijem porijeklu saznajemo iz matica je Franjo Putica iz Graca. Njega susrećemo u upisima rođenja sina Ivana 1781., kao svjedok i kum 1785. i 1787. i u upisu rođenja i smrti sina Ivana Baltazara Melhiora 1787. godine.⁴⁷⁹

Lukrecija, kćerka Nikole Putice, zabilježena je u upisu 1790. godine.⁴⁸⁰

Smrt Tomasa, sina, i Marije, žene Vite Putice, zabilježene su 1799. i 1806. godine.⁴⁸¹

U upisu 1804. zabilježena je smrt Ane, žene Martina Putice.⁴⁸²

Marko Putica je kao kum ubilježen 1807. godine.⁴⁸³

Vjenčanje Mije Josipa Putice iz Prapratnice (Prapratniza Paroc(h)iae de Gradac) ubilježeno je 1808., a vjenčanje Magdalene Putice iz Hutova 1818. godine.⁴⁸⁴

Prema tome, Putice se spominju u Gracu, Prapratnici i Hutovu. Slično je i 1745. u popisu stanovništva župe Gradac, kada je ovaj rod živio u Prapratnici i Gornjem Gracu.⁴⁸⁵

Bilješke

²⁴⁵ LB 1729—1758, 70; LB 1799—1812, 49'.

²⁴⁶ LMM 1778—1821, 33'; LB 1758—1798, 499.

²⁴⁷ LB 1799—1812, 37'.

²⁴⁸ LMM 1778—1821, 146.

²⁴⁹ LB 1799—1812, 20'; LMRT 1796—1821, 76; LB 1799—1812, 24'; LMM 1778—1821, 137'; LMRT 1796—1821, 96'; LMM 1778—1821, 135'; LMRT 1796—1821, 144. i 145; LMM 1778—1821, 156'; LMRT 1796—1821, 170.

²⁵⁰ V. Palavestra, Etnografsko-folkloristička istraživanja u Neumu i okolini..., str. 99.

²⁵¹ M. Filipović i Lj. Mićević, Popovo u Hercegovini, str. 191.

²⁵² M. Filipović i Lj. Mićević, Popovo u Hercegovini, str. 59.

²⁵³ LMM 1729—1778, 137'; LMRT 1769—1796, 105'.

²⁵⁴ Đ. Kristić, Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla..., »Tribunia«, 4, 1978, str. 64—65.

²⁵⁵ V. Palavestra, Etnološko-folkloristička ispitivanja u Neumu i okolini..., str. 99.

²⁵⁶ LB 1688—1705, 184'; LMRT 1706—1716, 4; LMM 1707—1722, 39'.

²⁵⁷ LMM 1728—1778, 205'; LB 1758—1796, 307' i 407; LMRT 1796—1821, 1.

²⁵⁸ M. Filipović i Lj. Mićević, Popovo u Hercegovini, str. 153.

²⁵⁹ LMRT 1729—1768, 98'; LMRT 1769—1796, 66, 92. i 157.

²⁶⁰ LMM 1729—1778, 101; LB 1758—1798, 141'; LMM 1729—1778, 175'; LB 1758—1798, 169, 141. i 577; LMRT 1796—1821, 86'.

²⁶¹ LB 1758—1798, 141. i 208'; LMRT 1769—1796, 15' i 98.

²⁶² LB 1758—1798, 141; LMRT 1769—1796, 13; LB 1758—1798, 259, 446. i 495; LMM 1778—1821, 20'; LMRT 1796—1821, 19'; HAD, TN No 80, 1798, 68'—69'.

²⁶³ LB 1758—1798, 427'; LMRT 1769—1797, 201'; LMRT 1796—1821, 22'; LB 1799—1812, 52.

²⁶⁴ LMM 1778—1821, 81; LB 1799—1812, 13, 21, 30. i 144'; LMM 1799—1821, 154; HAD TN No 80, 1798, 68'—69'.

²⁶⁵ LB 1799—1812, 33'; HAD TN No 80, 1798, 68'—69'.

²⁶⁶ LMM 1778—1821, 117'; HAD TN No 80, 1798, 68'—69'.

- ²⁶⁷ Đ. Krišto, Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla..., »Tribunia«, 4, 1978, str. 188. i 66.
- ²⁶⁸ LMM 1778—1821, 195.
- ²⁶⁹ V. Palavestra, Etnološko-folkloristička ispitivanja u Neumu i okolini..., str. 98; M. Filipović i Lj. Mićević, Popovo u Hercegovini, str. 158.
- ²⁷⁰ LMM 1728—1778, 58; LMRT 1769—1796, 204; HAD, TN No 84, 1786, 178—178'.
- ²⁷¹ LMRT 1729—1768, 209'; LB 1758—1798, 54—55. i 84; LMRT 1729—1768, 251'; LMRT 1769—1796, 58.
- ²⁷² LMRT 1729—1768, 209' i 251'.
- ²⁷³ LB 1758—1798, 79'; LMRT 1769—1796, 123; LB 1758—1798, 494.
- ²⁷⁴ LMRT 1795—1821, 113.
- ²⁷⁵ LB 1799—1812, 111; LMRT 1796—1821, 126', 130. i 131'.
- ²⁷⁶ Đ. Krišto, Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla..., »Tribunia«, 3, 1977, str. 182.
- ²⁷⁷ M. Filipović i Lj. Mićević, Popovo u Hercegovini, str. 61.
- ²⁷⁸ V. Palavestra, Etnološko-folkloristička ispitivanja u Neumu i okolini..., str. 99.
- ²⁷⁹ LMRT 1796—1821, 46' i 63'; LB 1799—1812, 133'; LMRT 1796—1821, 146' i 189.
- ²⁸⁰ LMRT 1796—1821, 92'.
- ²⁸¹ LMRT 1796—1821, 187'.
- ²⁸² LB 1758—1798, 16, 228' i 235'; LMM 1778—1821, 26.
- ²⁸³ LMRT 1769—1796, 25'; LB 1758—1798, 497'; LB 1799—1812, 15'.
- ²⁸⁴ LMM 1778—1821, 145.
- ²⁸⁵ Đ. Krišto, Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla..., str. 168; M. Filipović i Lj. Mićević, Popovo u Hercegovini, str. 153.
- ²⁸⁶ LB 1688—1705, 157'; LB 1706—1711, 78; LB 1688—1705, 168.
- ²⁸⁷ LB 1711—1728, 59'; LMM 1728—1778, 99'; LMRT 1769—1796, 162.
- ²⁸⁸ LMRT 1722—1729, 2; LB 1758—1798, 16. i 37.
- ²⁸⁹ LMRT 1729—1768, 106, 119', 156' i 205; LMRT 1769—1796, 64.
- ²⁹⁰ LB 1758—1798, 183; LMM 1729—1778, 196'; LMRT 1769—1796, 172' i 318'; LMRT 1796—1821, 2' i 188'.
- ²⁹¹ LB 1758—1798, 573'.
- ²⁹² LMM 1778—1821, 153.
- ²⁹³ Đ. Krišto, Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla..., »Tribunia«, 4, 1978, str. 73.
- ²⁹⁴ LMM 1778—1821, 156'.
- ²⁹⁵ Đ. Krišto, Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla..., »Tribunia«, 4, 1978, str. 56; V. Palavestra, Etnološko-folkloristička ispitivanja u Neumu i okolini..., str. 99.
- ²⁹⁶ LB 1758—1798, 334'.
- ²⁹⁷ LMM 1722—1728, 1.
- ²⁹⁸ Đ. Krišto, Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla..., »Tribunia«, 3, 1977, str. 178; »Tribunia«, 4, 1978, str. 62.
- ²⁹⁹ LB 1688—1705, 174; LMRT 1729—1768, 57'.
- ³⁰⁰ V. Palavestra, Etnološko-folkloristička ispitivanja u Neumu i okolini..., str. 99.
- ³⁰¹ LB 1711—1728, 171'.
- ³⁰² V. Palavestra, Etnološko-folkloristička ispitivanja u Neumu i okolini..., str. 99.
- ³⁰³ LMM 1778—1821, 81. i 93; LB 1799—1812, 22', 25. i 110'; LMRT 1796—1821, 152.
- ³⁰⁴ LMRT 1758—1798, 39' i 97.
- ³⁰⁵ Đ. Krišto, Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla..., »Tribunia«, 4, 1978, str. 63. i 72.
- ³⁰⁶ LMRT 1729—1758, 39'; LMRT 1769—1796, 138'; LB 1799—1812, 81' i 102.

- ³⁰⁷ Đ. Kriste, Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla..., »*Tribunia*«, 3, 1977, str. 186.
- ³⁰⁸ LMM 1778—1821, 62; LMRT 1796—1821, 24' i 35'.
- ³⁰⁹ LB 1799—1812, 34', 79' i 116.
- ³¹⁰ Đ. Kriste, Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla..., »*Tribunia*«, 4, 1978, str. 65; V. Palavestra, Etnološko-folkloristička ispitivanja u Neumu i okolini..., str. 99.
- ³¹¹ LMM 1707—1722, 30; LB 1711—1728, 92'; LMRT 1722—1729, 51; LB 1711—1728, 65' i 182; LB 1758—1798, 498', 517, 538. i 587'; LB 1799—1812, 35; LMRT 1796—1821, 110.
- ³¹² LB 1706—1711, 73; LMRT 1769—1796, 176'.
- ³¹³ LB 1711—1728, 46' i 123'.
- ³¹⁴ LB 1711—1728, 107'; LB 1758—1798, 523'.
- ³¹⁵ LMM 1728—1778, 113.
- ³¹⁶ Đ. Kriste, Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla..., »*Tribunia*«, 4, Trebinje 1978, str. 72. i 74; M. Filipović i Lj. Mićević, Popovo u Hercegovini, str. 75, 144, 158, 159. i 171.
- ³¹⁷ LB 1758—1798, 436; LB 1799—1812, 124'.
- ³¹⁸ V. Palavestra, Etnološko-folkloristička istraživanja u Neumu i okolini..., str. 99.
- ³¹⁹ LMM 1729—1778, 215; LB 1758—1798, 334.
- ³²⁰ LB 1799—1812, 123.
- ³²¹ LB 1758—1798, 161' i 195'.
- ³²² Đ. Kriste, Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla..., »*Tribunia*«, 4, Trebinje 1978, str. 57, 66. i 72.
- ³²³ LB 1688—1705, 184'; LB 1711—1728, 27'; LMM 1729—1778, 15'.
- ³²⁴ LB 1706—1711, 33. i 72'; LB 1711—1728, 55. i 73; LMM 1728—1778, 30'; V. Vinaver, Dubrovnik i Turska u XVIII veku, SAN, PI CCCXXXI, Istorijski institut, knjiga 11, str. 68. i 69.
- ³²⁵ LB 1711—1728, 22; LB 1758—1798, 172'.
- ³²⁶ LMM 1728—1778, 25'; LB 1729—1758, 153; LMM 1729—1778, 150'.
- ³²⁷ LB 1758—1798, 25; LMRT 1769—1796, 20'.
- ³²⁸ LB 1758—1798, 420.
- ³²⁹ LMRT 1769—1796, 205; LMM 1778—1821, 105.
- ³³⁰ LMM 1778—1821, 60'.
- ³³¹ Đ. Kriste, Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla..., »*Tribunia*«, 4, Trebinje 1978, str. 72.
- ³³² V. Palavestra, Etnološko-folkloristička ispitivanja u Neumu i okolini..., str. 19.
- ³³³ M. Sivrić, O nekim upisima hercegovačkih prezimena u drugoj polovini 17. stoljeća u matičnim knjigama župe Grad u Dubrovniku, »*Hercegovina*«, 1, Mostar 1981, str. 157.
- ³³⁴ LB 1688—1705, 181.
- ³³⁵ LMRT 1717—1722, 10'.
- ³³⁶ M. Filipović i Lj. Mićević, Popovo u Hercegovini, str. 158.
- ³³⁷ LMRT 1729—1768, 247.
- ³³⁸ LMRT 1769—1796, 242; LB 1758—1798, 279, 380. i 412.
- ³³⁹ LMM 1758—1821, 81; LB 1799—1812, 115' i 128.
- ³⁴⁰ LMRT 1758—1798, 105.
- ³⁴¹ LMM 1778—1821, 81.
- ³⁴² LB 1798—1812, 110'; LMRT 1796—1821, 187; LB 1798—1812, 20, 71. i 128; LMRT 1796—1821, 123.
- ³⁴³ V. Palavestra, Etnološko-folkloristička ispitivanja u Neumu i okolini..., str. 99.
- ³⁴⁴ M. Filipović i Lj. Mićević, Popovo u Hercegovini, str. 156, 159, 170, 184, 189, 192. i 193.
- ³⁴⁵ LMRT 1706—1711, 47.
- ³⁴⁶ LB 1706—1711, 13; LMRT 1722—1729, 2.

- ³⁴⁷ LB 1711—1728, 3, 32, 91', 117' i 138'; LMRT 1729—1768, 139.
- ³⁴⁸ LB 1758—1798, 154'.
- ³⁴⁹ LB 1706—1711, 32. i 64; LB 1711—1728, 23'.
- ³⁵⁰ LMM 1728—1778, 33; LMRT 1729—1768, 229.
- ³⁵¹ LMM 1706—1722, 47.
- ³⁵² LB 1711—1728, 97; LMRT 1722—1729, 34.
- ³⁵³ LB 1729—1758, 153.
- ³⁵⁴ LMRT 1796—1821, 5'.
- ³⁵⁵ LMRT 1769—1796, 298'.
- ³⁵⁶ LB 1758—1798, 562'.
- ³⁵⁷ V. Palavestra, Etnološko-folkloristička ispitivanja u Neumu i okolini..., str. 99.
- ³⁵⁸ Đ. Krišto, Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla..., »Tribunia«, 4, 1978, str. 161, »Tribunia«, 3, 1977, str. 196.
- ³⁵⁹ LMM 1707—1722, 30; V. Vinaver, Dubrovnik i Turska u XVIII veku, str. 70.
- ³⁶⁰ LB 1711—1728, 55, 58', 61', 172' i 181.
- ³⁶¹ LB 1711—1728, 166. i 171'; LMRT 1722—1729, 32; LB 1711—1728, 202'; LMRT 1729—1768, 5. i 104.
- ³⁶² LB 1711—1728, 106. i 171'; LMRT 1722—1729, 32; LB 1711—1728, 202'; LMRT 1729—1768, 5. i 104.
- ³⁶³ LB 1722—1728, 18; LB 1729—1758, 7; V. Vinaver, Dubrovnik i Turska u XVIII veku, str. 39.
- ³⁶⁴ LB 1711—1728, 205'.
- ³⁶⁵ LB 1729—1758, 321; LB 1758—1798, 265. i 310.
- ³⁶⁶ LMM 1778—1821, 29; LB 1758—1798, 571'; LB 1799—1812, 40. i 123.
- ³⁶⁷ LB 1711—1728, 171' i 219.
- ³⁶⁸ LMRT 1769—1796, 71.
- ³⁶⁹ Đ. Krišto, Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla..., »Tribunia«, 3, 1977, str. 170. i 184; »Tribunia«, 4, 1978, str. 72.
- ³⁷⁰ LB 1711—1728, 27'; LMM 1706—1711, 129; LB 1711—1728, 32, 190; LMRT 1729—1768, 60'; LB 1758—1798, 76'.
- ³⁷¹ LMM 1776—1821, 161'; LMRT 1769—1796, 15; LMRT 1796—1821, 187'.
- ³⁷² LMRT 1796—1821, 187'.
- ³⁷³ LMM 1778—1821, 161'.
- ³⁷⁴ LMRT 1796—1821, 134.
- ³⁷⁵ LMM 1778—1821, 138.
- ³⁷⁶ Đ. Krišto, Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla..., »Tribunia«, 4, 1978, str. 73. i 74; M. Filipović i Lj. Mićević, Popovo u Hercegovini, str. 75, 165, 182. i 186.
- ³⁷⁷ LMRT 1729—1768, 60'; LB 1758—1798, 450'.
- ³⁷⁸ LB 1729—1758, 192.
- ³⁷⁹ LB 1758—1798, 112. i 164'; LMM 1729—1778, 176'; LB 1758—1798, 262; LMRT 1769—1796, 70.
- ³⁸⁰ LMM 1729—1778, 178.
- ³⁸¹ LB 1758—1798, 112, 164', 235', 378, 444' i 608; LMM 1778—1821, 20. i 178; LB 1799—1812, 24; LMRT 1796—1821, 126.
- ³⁸² LMM 1778—1821, 20'; LB 1758—1798, 480, 496, 314; LB 1799—1812, 44; LMRT 1796—1821, 106'.
- ³⁸³ LMM 1778—1821, 9'.
- ³⁸⁴ Đ. Krišto, Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla..., »Tribunia«, 3, 1977, str. 171.
- ³⁸⁵ LMM 1729—1778, 177.
- ³⁸⁶ LB 1688—1706, 160.
- ³⁸⁷ LMM 1707—1722, 38; LMM 1728—1778, 125'.
- ³⁸⁸ LMM 1728—1778, 125'.
- ³⁸⁹ LMM 1729—1778, 158; LMRT 1769—1796, 25'

- ³⁹⁰ D. Kriste, Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla..., »Tribunia«, 4, 1978, str. 56, 73. i 74; M. Filipović i Lj. Mićević, Popovo u Hercegovini, str. 76, 159, 186. i 190.
- ³⁹¹ B. Pandžić, De dioecesi tribuniensi..., str. 68. i 152.
- ³⁹² LMM 1729—1778, 177' i 216.
- ³⁹³ LMRT 1722—1729, 2; LMRT 1729—1768, 17.
- ³⁹⁴ V. Palavestra, Etnološko-folkloristička ispitivanja u Neumu i okolini..., str. 99.
- ³⁹⁵ LB 1688—1705, 167'; LMRT 1722—1729, 23; LB 1758—1798, 575'.
- ³⁹⁶ LB 1703—1722, 37; LB 1711—1728, 82; LMRT 1717—1722, 26'.
- ³⁹⁷ LB 1711—1728, 195.
- ³⁹⁸ LMM 1729—1778, 17; LB 1729—1758, 70; LB 1758—1798, 509; LMRT 1796—1821, 118'.
- ³⁹⁹ LB 1729—1758, 70; LB 1758—1798, 50.
- ⁴⁰⁰ LMM 1729—1778, 124.
- ⁴⁰¹ LMRT 1769—1796, 12; LB 1758—1798, 405'.
- ⁴⁰² D. Kriste, Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla..., »Tribunia«, 3, 1977, str. 183; »Tribunia«, 4, 1978, str. 66. i 72.
- ⁴⁰³ LB 1758—1798, 4'.
- ⁴⁰⁴ LMM 1778—1821, 190'.
- ⁴⁰⁵ LMM 1707—1722, 3; LMRT 1729—1768, 3.
- ⁴⁰⁶ LB 1711—1728, 59.
- ⁴⁰⁷ B. Pandžić, De dioecesi tribuniensi..., str. 41, 55. i 115.
- ⁴⁰⁸ LB 1711—1728, 55. i 61'; LB 1729—1758, 4.
- ⁴⁰⁹ LB 1711—1728, 106; LMRT 1769—1796, 27'.
- ⁴¹⁰ LB 1711—1728, 185' i 197'; LMRT 1729—1769, 118'.
- ⁴¹¹ LB 1711—1728, 197'; LMRT 1729—1769, 118; LMM 1728—1778, 59'.
- ⁴¹² LB 1729—1758, 134.
- ⁴¹³ LB 1758—1798, 25; LMRT 1769—1796, 27'.
- ⁴¹⁴ LMRT 1769—1796, 60', 70, 139. i 234.
- ⁴¹⁵ LB 1758—1798, 104', 124', 347, 351; LB 1799—1812, 111'.
- ⁴¹⁶ B. Pandžić, De dioecesi tribuniensi..., str. 153.
- ⁴¹⁷ LB 1758—1798, 434'.
- ⁴¹⁸ LMRT 1796—1821, 173'.
- ⁴¹⁹ LMM 1729—1778, 160; LMRT 1769—1796, 160. i 236'.
- ⁴²⁰ D. Kriste, Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla..., »Tribunia«, 4, 1978, str. 61.
- ⁴²¹ V. Palavestra, Etnološko-folkloristička ispitivanja u Neumu i okolini..., str. 99.
- ⁴²² LB 1729—1758, 68; LB 1799—1812, 19'; LMRT 1796—1812, 107'.
- ⁴²³ LMRT 1729—1768, 191.
- ⁴²⁴ LMM 1778—1821, 88'; LB 1799—1812, 28', 47. i 63'; LMM 1778—1821, 133'.
- ⁴²⁵ LMM 1778—1821, 160.
- ⁴²⁶ LB 1688—1706, 157'.
- ⁴²⁷ LB 1729—1758, 5'; LMRT 1729—1768, 259.
- ⁴²⁸ LMRT 1729—1768, 73; LMM 1728—1778, 207, 101.
- ⁴²⁹ LB 1758—1798, 404'; LMRT 1796—1812, 85.
- ⁴³⁰ LMM 1729—1778, 176'.
- ⁴³¹ LMM 1729—1778, 152.
- ⁴³² LB 1758—1798, 301.
- ⁴³³ LMM 1798—1821, 15.
- ⁴³⁴ LB 1758—1798, 484.
- ⁴³⁵ LMM 1729—1778, 153'.
- ⁴³⁶ LB 1758—1798, 264; LB 1799—1812, 20; LB 1758—1798, 467', 480', 509,
519. i 478; LMM 1778—1812, 109, 117' i 156'; LMRT 1796—1821, 87.
- ⁴³⁷ LB 1758—1798, 519; LMM 1778—1821, 163.

- ⁴³⁸ LMRT 1796—1821, 121.
⁴³⁹ LMM 1778—1821, 138.
⁴⁴⁰ LMM 1778—1821, 149'.
⁴⁴¹ LMM 1778—1821, 164.
⁴⁴² LMM 1778—1821, 175.
⁴⁴³ LMM 1778—1821, 175.
⁴⁴⁴ LMM 1729—1778, 207'; LB 1758—1798, 524'; LMRT 1769—1796, 279';
 LMM 1796—1821, 52'.
⁴⁴⁵ B. Pandžić, *De dioecesi tribuniensi...*, str. 153.
⁴⁴⁶ HAD, TN No 90, 168—170', 1807.
⁴⁴⁷ LB 1711—1728, 14'.
⁴⁴⁸ LMM 1778—1821, 52'.
⁴⁴⁹ LB 1758—1798, 4. i 72; LMRT 1769—1796, 97.
⁴⁵⁰ LB 1758—1798, 308. i 526; LMM 1778—1821, 12'.
⁴⁵¹ LMRT 1769—1796, 173; LMM 1778—1821, 12'.
⁴⁵² LMM 1778—1821, 12'; LMRT 1796—1821, 119'.
⁴⁵³ LB 1799—1812, 102' i 119'.
⁴⁵⁴ LMM 1778—1821, 210.
⁴⁵⁵ Đ. Krišto, Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla..., »Tribunia«, 4, 1978, str. 73.
⁴⁵⁶ V. Palavestra, Etnološko-folkloristička ispitivanja u Neumu i okolini..., str. 99.
⁴⁵⁷ LB 1711—1728, 27', 99', 202', 113', 172'.
⁴⁵⁸ LB 1729—1758, 134'.
⁴⁵⁹ LB 1711—1728, 87'; LMM 1722—1728, 49.
⁴⁶⁰ LB 1711—1728, 85; LMM 1707—1722, 49'; LMRT 1729—1768, 2' i 4'.
⁴⁶¹ Đ. Krišto, Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla..., »Tribunia«, 3, 1977, str. 186; »Tribunia«, 4, 1978, str. 67. i 73.
⁴⁶² V. Palavestra, Etnološko-folkloristička ispitivanja u Neumu i okolini..., str. 99.
⁴⁶³ LB 1758—1798, 549', 570; LB 1799—1812, 59; LMRT 1796—1821, 138. i 180.
⁴⁶⁴ Đ. Krišto, Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla..., »Tribunia«, 3, 1977, str. 185; M. Filipović i Lj. Mićević, Popovo u Hercegovini, str. 79. i 161.
⁴⁶⁵ LB 1758—1798, 139', 215, 359' i 272; LB 1799—1812, 52; Vidi: M. Filipović i Lj. Mićević, Popovo u Hercegovini, str. 190.
⁴⁶⁶ LMM 1778—1821, 160'; LB 1799—1812, 33'; LMRT 1796—1821, 61' i 75.
⁴⁶⁷ Đ. Krišto, Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla..., »Tribunia«, 3, 1977, str. 180; M. Filipović i Lj. Mićević, Popovo u Hercegovini, str. 163.
⁴⁶⁸ HAD, TN No. 90, 1806, 85—86'.
⁴⁶⁹ LMM 1778—1821, 176.
⁴⁷⁰ Đ. Krišto, Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla..., »Tribunia«, 4, str. 74.
⁴⁷¹ LMRT 1769—1796, 74.
⁴⁷² Đ. Krišto, Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla..., »Tribunia«, 3, 1977, str. 186.
⁴⁷³ LMRT 1729—1768, 142. i 251'; LB 1758—1798, 146'; LMRT 1769—1796, 57'; LB 1758—1796, 324', 420' i 434; LMRT 1769—1796, 284.
⁴⁷⁴ LB 1729—1758, 321; LB 1758—1798, 72', 186. i 560; LMRT 1729—1768, 286; LMRT 1769—1798, 274'; LMRT 1796—1821, 1.
⁴⁷⁵ LMM 1729—1778, 176'; LB 1758—1798, 183. i 250; LMRT 1796—1821, 99.
⁴⁷⁶ LMM 1729—1778, 176'; LB 1758—1798, 250. i 336.
⁴⁷⁷ LB 1759—1798, 198' LMRT 1769—1798, 209; LB 1758—1798, 510; LMRT 1769—1796, 200'; LB 1799—1812, 16'.
⁴⁷⁸ LB 1758—1798, 341'.

⁴⁷⁹ LB 1758—1798, 406'; LMM 1778—1821, 29; LB 1758—1798, 456. i 478;
LMRT 1769—1796, 226'.

⁴⁸⁰ LB 1758—1798, 518'.

⁴⁸¹ LMRT 1796—1821, 29. i 121.

⁴⁸² LMRT 1796—1821, 76'.

⁴⁸³ LB 1799—1812, 111'.

⁴⁸⁴ LMM 1778—1821, 137. i 190'.

⁴⁸⁵ V. Palavestra, Etnološko-folkloristička ispitivanja u Neumu i okoli-
ni..., str. 99.

Mr EDIN ČEBELIĆ

SRPSKO PJEVAČKO DRUŠTVO »GUSLE« (1888—1914) I NJEGOVA ISTORIJSKA ULOGA

(PRILOG ISTORIJI NACIONALNIH POKRETA)

Osim ekonomsko i kulturno Mostar je krajem XIX vijeka postao vrlo značajno političko i nacionalno središte. Političku i nacionalnu reputaciju gradu davašu kulturno-prosvjetna društva, »koja su bila kao neke kule i narodni braniči protiv svega što je tuđe«.¹ Kao jedini dozvoljeni vid udruživanja, ona će postati osnovna cilija društva, narodna škola u kojoj se njeguje nacionalna svijest. Kao osnivači društava javljaju se učitelji, naročito iz Vojvodine, sveštenici i imućni trgovci. U početku su to kod mostarskih Srba i Hrvata pjevačke družine »koje njeguju pjesmu ne zbog pjesme nego kao sredstvo nacionalnog identiteta«.² Jedno od takvih društava, koje će ubrzo postati »narodna škola i nacionalna kula« i koje će se aktivno uključivati u sva nacionalna i politička zbivanja, bilo je Srpsko pjevačko društvo »Gusle«. Osnivanje Društva neraskidljivo je vezano za svetosavske besjede koje su značile velike datume u duhovnom i nacionalnom životu Mostara. Savin dan je slavljen u srpskim školama još u tursko doba i svetosavske besjede bile su narodne svečanosti, koje su organizirali odbori za priređivanje svetosavskih zabava. Jedan takav odbor bio je obrazovan u Mostaru 1880. godine i on je pokrenuo inicijativu za osnivanje jednog srpskog pjevačkog društva. Odbor, kome je sekretar bio učitelj Dušan Jovanović, obratio se Crkveno-školskoj opštini tražeći da mu se ustupi prostorija za pjevanje. Odbor Crkveno-školske opštine je odbio molbu smatranjući ideju o osnivanju društva preuranjenom. Takav stav Crkveno-školske

opštine nije pokolebao ambicioznu i disciplinovanu grupu građana koja se 1884. obraća novom molbom Zemaljskoj vladi. Na ponovljenu molbu 31. oktobra 1884. šef Zemaljske vlade Apel obrazlaže Zajedničkom ministarstvu finansija: »Nije nova ideja o osnivanju srpskog pjevačkog društva u Mostaru, koje pored njegovanja ritu-alne crkvene pjesme, treba da se bavi i svjetovnom muzikom i da organizuje društvene sastanke na ekskluzivnoj tj. pravoslavnoj bazi. Još 1880. jedan provizorni komitet, sastavljen od skoro istih članova kao i današnji, nastojao je na osnivanju jednog srpskog pjevačkog društva sa skoro do riječi istim pravilima, pa je, pošto iz političkih razloga odobrenje nije dato, istu molbu obnavljao 1881. i 1882. godine, i evo najzad i ovaj put 1884.«³

Novi podsticaj za osnivanje društva dalo je obrazovanje odbora mostarskih građana za priređivanje svetosavskih zabava. Članovi tog odbora bili su: predsjednik arhimandrit Leontije Radović, poslovođa Mihajlo Mešterović, blagajnik Petar Gvozdenović i Đorđe Zec, a odbornici Špiro Knežić, Lazar Miličić, Jovo Perić, Todor Ivanišević, Marko Kosjerina i Mihajlo Dugonja.⁴

Već 1887. odbor za proslavu organizira prvu svetosavsku besedu u hotelu »Orient« na Carini. Uspjeh besjede bio je ogroman. To je bila prva svetosavska beseda u Hercegovini. Program je bio ispunjen govorom, pjesmama pjevačkog hora, deklamacijama i prvim nastupom diletanata »Gusala« koji su se predstavili pozorišnim komadom »Krst i kruna« Jovana Subotića. »Subotić svojom koncepcijom narodne prošlosti, sa svojom patetikom sav u melodiji narodnog stiha grmeo je pozornicom i kroz naivnost svojih istorijskih shvatanja i viđenja dočaravao i vaskrsnuo jedno davno vreme srpske snage, slave i gospodstva. U primitivnim, nacionalno čistim i neoskrvnutim dušama ljudi tadašnjeg vremena to su bile nacionalne istine i svetinje i ta sećanja i vaskrsavanja narodne prošlosti značila su uvek praznike u duši. Šta je to značilo za tadašnji naš svet koji je još krvavo nosio u duši turske zulume i nove koji su bili već tu? Trebao je mali plamen, pa da sva ona pritajena bujica rodoljublja bukne u divan stvaralački elan i provat, da se tu, u tome okviru, ogledajući gorštački nacionalizam i nacionalna shvatanja našega življa ovog kraja.«⁵ Ta prva pozorišna predstava ostala je u živom sjećanju mnogih savremenika. Sjećajući se te prve predstave, Atanasije Šola (koga je Dučić veoma cijenio smatrajući ga najkulturnijim Srbinom kojeg je izbacila hercegovačka zemlja) piše kako je »prostrana sala bila dupkom puna«, a njegove oči su bile uperene u zavjesu »koju je bio izradio, u ono vreme renesansni majstor, Italijan, a koga smo svi mi zvali Brada, zbog njegove duge brade do ispod pojasa. Smatrali smo ga velikim umetnikom, a njegovu zavesu, koja predstavlja Srbe oko guslara, u nošnji svih naših krajeva — savršenstvom, jer su svi detalji na tim narodnim odelima bili jasno naslikani, da ni jedno dugme nije nedostajalo! A po mom sudu i sudu mojih tadašnjih vršnjaka to je bila velika umetnost«. Šola se ne sjeća

ostalog programa »besede«, u pamćenju mu je ostala samo pozorišna predstava, inscenacija prvog čina, »široko polje, prekriveno šatorima na kojima su se vile srpske trobojke — logor srpske vojske pod Prištinom«, i glume prvih mostarskih glumaca amatera: Jefte Radulovića i Dušana Bilića (prvi i drugi časnik), Vlatka Bilića (Vukan), Tode Hrisafovića (mađarski kralj Andrija), Alekse Santića (Stevan) i Miće D. Bilića (sv. Sava). »Na kraju prvog čina, kad su srpski vojnici izvodili neku vojničku igru, neki kadril sa kopljima uz pevanje bojne pesme 'truba trubi, u boj zove...' publika je pala u delirij... Ta se poslednja slika morala izvesti i otpevati ponovno. No, između prvog i drugog dela u 'Krstu i kruni' treba da, po Subotiću, jedno momče u odelu arkadijskog pastira sa čobanskom palicom, izgovori prolog. Naš reditelj, valjda u nedostatku podataka kako treba da izgleda taj mladi Arkađanin, rešio je to pitanje kako je najbolje znao: obukao ga je u naše lepo hercegovačko odelo. I jedan poodrastao dečak, vitak i stasit, sav u zlatu, stupio je na pozornicu i jednim retko melodičnim glasom i pametnom diktijom počeo je da recituje taj prolog. Ja sam ga posmatrao sa ushićenjem! Slušao sam taj topao, mekan i čist kao kristal glas, gledao netremice, u njegova dva krupna, pametna i duboka tamna a sjajna oka... Taj vitki dečak bio je Jovan Dučić!«⁶

»Prva svetosavska beseda predstavlja veliki datum u duhovnom životu Hercegovine i Mostara koji za kratko vreme iza toga, malen i zabačen postaje duhovni nacionalni pijemont Srpstva na zapadu, žarište, na kome se pale buktinje rodoljublja da se sa ponosom, slavom i trpljenjima prenesu kroz decenije i da se najzad utope i vaskrsnu narodne slobode posle toliko duge i naporne borbe. Od toga trenutka, kada je na pozornici 'Gusala' odjeknula srpska pesma i kada su na njoj vaskrsnuli narodni junaci 'Gusle' postaju nosilac svega, duhovno središte, organizator i realizator svake kulturne i nacionalne misli, svakog pokreta, svake akcije.«⁷ Godine 1888. odbor za proslavu svetosavskih beseda obraća se ponovno molbom Zemaljskoj vladi tražeći da im zvanično prizna Društvo. Zemaljska vlada je zvanično odobrila njegovo osnivanje pod nazivom Pravoslavno crkveno pjevačko društvo »Gusle«. Na pozitivno rješenje molbe iz 1888. godine uticao je spoljnopolički položaj Austro-Ugarske, koja je pred mogućnošću sukoba sa Rusijom bila predusretljiva prema narodnim zahtjevima u BiH. Skupština, na kojoj je zvanično osnovano Srpsko pravoslavno crkveno pjevačko društvo »Gusle«, održana je u Mostaru 18. decembra 1888. Na toj skupštini pročitana su od vlasti odobrena Pravila i izvršen upis članova i izabran prvi odbor Društva. U prvi odbor ušli su: Jovo Šola kao predsjednik, Todor Ivanišević kao potpredsjednik, Mićo Bilić kao perovođa, Đorđe Zec kao blagajnik, Ignjat Gatalo kao knjižničar, Risto Pavić, Lazar Miličević, Vaso Ivezić, Đorđo Radulović, Luka Knežević i Vojislav Šola kao odbornici.⁸ Prema odobrenim Pravilima,⁹ cilj Društva je:

- »a) da njeguje pravoslavno crkveno pojanje i da sudjeluje pri svim obredima pravoslavne crkve u sporazumu sa dotičnom duhovnom vlašću,
- b) da se poučava u pjevanju srpskih svjetovnih i ostalih pjesama,
- c) da priređuju društvene zabave i besjede,
- d) da priređuju društvene zabave u korist društvene blagajne i u korist dobrotvornih cijeli,
- e) da se uči još i muzikalnijem spravama djelovanje društva isključuje svaki politički značaj.« (član 3)

Iz toga možemo zaključiti da su austrougarske vlasti pokušale da djelovanje Društva svedu u okvire jednog običnog pjevačkog društva sasvim bezopasnog po režim. U tom cilju su i odobrile njegovo djelovanje pod nazivom Srpsko-pravoslavno crkveno pjevačko društvo. Nasuprot tome što su im vlasti htjele odrediti pravac rada u smjeru ustanove crkvenog karaktera i ograničiti polje djelovanja na tom uskom terenu, »Gusle« su razvijale svoj rad na širokoj osnovi sa kulturnim i nacionalnim sadržajem.¹⁰ Ne želeći da budu ustanova vjerskog i nacionalnog podvajanja, »Gusle« veoma energično traže promjenu naziva Srpsko-pravoslavno crkveno pjevačko društvo u Srpsko-pjevačko društvo. Problem promjene imena postavlja se na skupštinama 1890., 1893. i 1899. godine, ali vlasti nisu bile zainteresirane za rješenje tog problema. Najzad 1902. godine, upravne vlasti, koje su prije odgovarale da »ne predloži nikakva potreba za promjenu naslova društva«, sad su na takvu molbu upućene Zajedničkom ministarstvu po odluci i poslje skupštine »obnašle... odobrili, zamoljenu promjenu društvenih pravila«, tj. dozvoliti da se dosadašnje ime Društva zamjeni jednostavnim nazivom Srpsko-pjevačko društvo »Gusle«.¹¹

Širok je dijapazon djelatnosti Društva »Gusle«. Njegova aktivnost mogla bi se podijeliti na nacionalno-političku, kulturnu i socijalno-humanu itd. Svoju bogatu aktivnost »Gusle« su obavljale priredbama, društvenim sijelima i radom svojih sekacija, pozorišne i horske, te u knjižnici i čitaonici. Prve priredbe počele su kao svetosavske zabave koje su privlačile veliki broj ljudi i van Mostara i Hercegovine. Svetosavske besjede nakon 1887. godine postale su tradicionalne i održavale su se svake godine. »Organizatori tih beseda unose vrlo mnogo smislenosti, pronicljivosti i vidovitosti u posao koji rade i svaka zabava o Svetom Savi znači jedan nov nacionalni i kulturni uspeh.«¹² U svetosavskim besjedama aktivno učestvuje Pozorišna sekcija. Ona je osnovana 1887. godine pod uticajem putujućih pozorišnih družina koje su navraćale u Mostar. O počecima pozorišnog rada u Mostaru Jovan Radulović piše: »To doba odista vredno je pomena. Ljudi iz čaršije, trgovci u starinskim čakširama i sa saltom, opasani šarenim traboluzom i sa fesom na glavi, zanatlje sa Velike tepe i iz Kujundžiluka učili su napamet patetične stihove naših romantičara, saživljavali se sa duhom jednog novog doba koje je buktalo narod-

nom verom i sloganom. Nije tada bila nikakva neobičnost čuti dva Mostarca kako se pola u šali, a pola ozbiljno pozdravljaju na ulici stihovima krialicama iz Sterijinog Miloša Obilića ili Subotićevog Nemanje ili videti nekog gazdu u oniskom dučanu kako pored lojane sveće utisnute u vreću brašna ili pirinča, gruva pored svega svoju ulogu, grana rukama, deklamuje kao u nekom čudnom zanosu. Gotovo svakom se tada činilo da ima na svojim plećima jednu krupniju narodnu misiju i gotovo svako se tako osećao da je, uprkos mračnom neprijateljskom režimu, mogao reći zajedno sa onim Subotićevim vizionarskim mladićem iz sna na javi:

'Nov u meni, braćo, duh oživi
Čini mi se da zadobih krila'.¹³

U prvo vrijeme rad pozorišta bio je isključivo vezan za proslavu Svetog Save da bi kasnije bio izgrađen sopstveni repertoar stvoren uglavnom odabiranjem predstava koje postaju nacionalni simboli. Godine 1888. prikazuje se »Smrt Stevana Dečanskog« Jovana Sterije Popovića u režiji Bože Nikašinovića Vršćanina. Ocjenjujući tu predstavu, »Bosanska vila« piše da bi se predstavi »moglo ponešto prigovoriti«, ali kad se uzme u obzir »da su u predstavi uzeli učešća sami diletanti, od kojih su mnogi prvi put na pozornicu stupili, onda mirne duše možemo reći da je predstavaispala vrlo dobro«.¹⁴ U režiji Ignjata Gatala prikazana je 1889. Sterijina tragedija »Vladislav«. I o toj predstavi se »Bosanska vila« veoma pohvalno izražava hvaleći pojedine diletante: »Osobito moramo istaknuti gđicu Milku Prodanović, gos. Alekstu Šantiću i Vladimira Radulovića. Svaki je bio iznenaden ovom vještinom i prirodošću, voljom i odvažnošću, u kojoj su se njih troje tako reći natjecali... G. Šantić koji je ulogu Ivice odigrao tako divno, da je publiku iznenadio i upravo reći začudio...«¹⁵ Prvi reditelj pozorišnih predstava bio je Ignjat Gatalo, »odličan govornik, čovek jake svesti i po iskazima svih najbistriji Srbin u to vreme«.¹⁶ Za njim je došao Mladen Bošnjaković koji je bio prvi reditelj od »faha« s iskustvom jednog uglednijeg »putujućeg« glumca.¹⁷ Bošnjakovića je naslijedio Dušan Bilić koji je postepeno dotjerivao repertoar nastojeći da publiku privikne na druge komade, pored nacionalnih i istorijskih. Dolaskom Atanasija Šole za reditelja »zavela se savremenija i solidnija scenska obrada predstava sa mnogo više proba nego do tada i analiza teksta«.¹⁸ Na sceni »Gusala« Jovan Sterija Popović je najvišeigrani pisac.¹⁹ Nakon »Smrti Stevana Dečanskog« i »Vladislava« 1889. godine priređuju se još dvije zabave: prva na Vidovdan, na dan petstogodišnjice kosovske bitke, druga nešto kasnije. Vidovdanska zabava 1889. godine, sva u znaku spomena i pijeteta prema velikoj tragediji kosovskoj, imala je u to vrijeme veliko značenje. »Ona je priređivana kao tužna komemoracija kosovske pogibije. Pozivnice za tu zabavu bile su sa crnim rubom u znak žalosti za Kosovom.«²⁰ Ta priredba predstavlja jednu od velikih nacionalnih i kulturnih svečanosti kakve su održavane u »Guslama«. Godine 1891. »Gusle« proslavljaju stogodišnjicu ro-

đenja Sime Milutinovića. Uprkos zabrani učestvuju u otkrivanju Gundulićevog spomenika 1893. godine. Takođe učestvuju u prenošenju Vukovih kostiju iz Beča u Beograd 1897. godine. Atanasije Šola i Risto Pičeta Bošković učestvuju na proslavi pedesetogodišnjice Zmajevog književnog rada. Na toj proslavi Aleksa Šantić govori o slavljeniku. Sve te manifestacije imale su izrazito nacionalni karakter i znatno su doprinijele nacionalnoj afirmaciji Društva, koje će postati »ognjište narodne zajednice odakle će zračiti misao slobodarstva i nacionalnog potkrepljivanja, misao o kulturnom napretku uopšte i umjetničkom vaspitanju narodnih slojeva. Tu će se šapatom razgovarati o nečem što ima da dođe u nedalekoj budućnosti, pripremaće se događaji, a više puta će se muški i glasno uzviknuti pred licem vlastodržaca, glasom nezadovoljstva i protesta«.²¹ U cilju proširivanja kulturne i nacionalne djelatnosti Društva Upravni odbor »Gusala« došao je na ideju da se počne sa organizovanjem društvenih sijela. U tu svrhu Odbor je pozvao srpske učitelje i iznio im namjeru o organizovanju društvenih sastanaka, subotnjih sijela. Ideju za priređivanje sijela, čiji je glavni cilj bio »da u srpskom građanstvu širi druženje, obrazovanje i uzajamnost« prihvatio je učiteljsko osoblje. Društvena sijela su počela 1891. i održavana su svake subote, od oktobra do februara. Programi sijela, koji nisu podlijegali cenzuri, bili su puni zanimljivosti, zabave i pouke. Predavanja, koja su bila česta na sijelima, držali su učitelji. Prvih godina teme predavanja bile su u vezi s nacionalnim i kulturnim problemima, obrađivale su religiozno-crkvena, vaspitno-školska pitanja itd., na primjer: O značenju udruživanja, O nepohađanju crkve, O domaćem vaspitanju, Uzroci zastoja u srpskom narodu, O Vuku Karadžiću i Dositeju Obradoviću, O Đuri Jakšiću, O važnosti srpskih knjiga, O značaju srpskih »Gusal«, O srpskoj Vojvodini itd.²² Uz predavanja u programu su bile recitacije i čitanje pripovijedaka iz naše književnosti. U početku se recituju i čitaju pisci rodoljubi i didaktičari: Zmaj, Kaćanski, Jakšić, Ljubomir Nenadović, Vladimir Jovanović, kasnije Veselinović, Nušić, Simo Matavulj i drugi. Čitaoci su često Dučić i Čorović, rjeđe Šantić.²³ Program sijela završavao se obično pjevanjem uz gusle ili, u početku, tombolom. Najčešći dobici na tomboli bile su reprodukcije srpskih umjetnika: Hercegovačko roblje, Krunisanje Dušanovo, Seoba Srbalja, Takovski ustanački i dr.²⁴ Osim uobičajenih bilo je i prigodnih svečanih sijela, npr. 7. marta 1897. sijelo o Nemanjinu sedamstogodišnjici. Godine 1901. održano je Njegoševa sijelo povodom pedesetogodišnjice, 1903. priređuje se sijelo »u slavu Antuna Fabriša« sa predavanjem Svetozara Čorovića o Fabrisu.²⁵ U cjelokupnoj kulturnoj, nacionalnoj i političkoj djelatnosti »Gusala« sijela su odigrala značajnu ulogu. »Ona su otvarala oči ženskom svetu. Tu su se nalazili na okupu stari i mladi, bogati i siromašni. Nestajale su društvene forme i konvencije, nestajale su nejednakosti; svi su ovdje bili jedno, život tu nije bio skučen, no slobodan, veseo, pun duha i razdraža-

nosti.²⁶ Naročito veliki značaj sijela su dobila poslije 1896. godine, poslije sastanka društava »Gusle« i »Sloga« u Sarajevu.²⁷ Taj sastanak ima veliki kulturni i politički značaj. Poziv za sastanak u Sarajevu uputila je »Sloga« 10. aprila 1896. godine. Poziv je lijepo napisan i dirljiv sadržajem i izrazom bratskog osjećanja. Pored ostalog u njemu piše: »Ima već više godina da i u Sarajevu postoji i naša 'Sloga' — pa makar da nas ne dijeli, Bog zna, kakva velika daljina, ipak se naša dva društva do danas još ne poznađe, ne sastadoše se, bratski i zajednički još ne zapjevaše; ruku ruci jedni drugima još ne pružimo — još se ne sastadosmo u bratskom srpskom zagrljaju.«²⁸ Veliki publicitet tom bratskom susretu dvaju društava dala je »Bosanska vila«. Šantić, kao predsjednik »Gusal«, bio je poseban predmet pažnje. Njegovoj pojavi i kvalitetima »Bosanska vila« posvećuje dosta prostora: »Ne znaš šta ti se na njemu više svida: ili ono što oštro oko sokolovo ili ono rumeno mладалаčko lice kao u curice, ili onaj vitki stas i uzrast a povrh svega ono bogato narodno odijelo koje trepti u zlatu... Pa još kad mu čuješ mudre zbole i razgovore i kad se sjetiš da tako staćnu i prikladnu djetiću, obdarenu svim vrlinama ovoga svijeta počiva još i uzvišena pjesnička duša — onda ti srce još jače zakuka, a misao proleti u ono sretno doba slave i veličine, pa se sjećaš po izbor junaka, kojima je sličan taj plemeniti sin kršne Hercegovine, za kojim na sve strane lete uzdasi djevojački, a iz usta se i nehotice otima ona narodna:

'Blago majci koja ga rodila
I djevojci kojoj bude suđen'.²⁹

Taj susret »Gusal« i »Sloge« znatno je uticao na osvjećivanje Sarajlja: »Prilikom slavlja i bratskog sastanka društva u Sarajevu nama Sarajlijama otvorile su se malo bolje oči i uvidjeli smo ono što do tada nijesmo mogli, ili nijesmo tjeli da uvidimo a to je da naše društvo dosta slabo uslijed našega nemara.«³⁰ Taj susret bio je u stvari nacionalna smotra u kojoj se ogledala kulturna svijest srpskog dijela Mostara i Sarajeva, »manevar koji je pokazao nacionalni moral ljudi i jednog i drugog grada, sposobnih da visoko dignu zastavu u nacionalnoj borbi i da pomjeraju tok događaja«.³¹

Za kulturno i nacionalno djelovanje »Gusal« imala je njihova knjižnica i čitaonica veliki značaj. Knjižnica je stvorena 1890. najviše od poklona koji su darovali članovi čim je osnovana. Knjižnica je imala znatan broj članova. Od 1893. članovi knjižnice i čitaonice mogli su biti i đaci, o kojima se vodila posebna pažnja. Njima se obično davala lektira nacionalnog sadržaja. U nedostatku nacionalnog vaspitanja u školi »Gusle« su bile nacionalni vaspitač omladine. Čitaonica, koja je osnovana 1891. godine, bila je pretplaćena na veći broj časopisa, listova, mahom srpskih. Godine 1902. čitaonica prima sve srpske književne časopise: »Kolo«, »Novi iskru«, »Brankovo kolo«, »Srpski književni glasnik«, »Bosansku vilu«, »Zoru«, »Golub«, »Neven« i »Delo«.³² Vrhunac nacionalne i

kultурне misije postilge su »Gusle« u doba predsjednikovanja Alekse Šantića, 1895—1903. i 1904—1906. godine. U »Guslama« je Šantić dugo bio središnja ličnost, član Društva od njegovog osnivanja. Obavljao je razne funkcije, bio je diletant, horovođa, knjižničar i predsjednik. Autor je i društvene himne koju je komponovao Davorin Jenko. »Šantić je unosio u društvo jačinu duha, čvrstinu nacionalno izgrađenog karaktera, smisao i volju za neumoran, mnogostruk rad, životni elan jednog ustreptalog pjesničkog temperamenta.«³³ Kao predsjednik bio je veoma brižan. »Brine se oko društva kao majka oko svog djeteta.«³⁴ Šantićevo predsjednikovanje poklapa se sa početkom autonomne borbe u kojoj će »Gusle« odigrati značajnu ulogu. U periodu autonomne borbe »Gusle«, zajedno sa Crkveno-školskom opštinom, formirale su zajednički antiaustrijski front. Članstvo »Gusal« organizira doček delegacije koja je uhapsila nekoliko uglednih članova Društva. Godine 1897. zabranjen je rad Crkveno-školske opštine, a »Guslama« se zabranjuje javnost rada. Uprkos zabrani »Gusle« se maksimalno bore za narodnu stvar ne plašeći se iz latentnog preći u otvoreni sukob s okupatorskim režimom. Svjesno se ogriješivši o Pravila Društva, kojima se strogo zabranjuje politička djelatnost, članstvo se aktivno uključuje u političke akcije nastojeći da u njih uvuče i veći broj stanovništva druge konfesije. Tako Šantić, u dogovoru sa Šolom, organizira u maju 1898. javnu priredbu u Mostaru s ciljem da privuče što veći broj muslimanskog stanovništva. Prema izvještaju kotarskog predstojnika iz Mostara, agitacija za tu priredbu »Gusal« bila je vrlo jaka jer su pristalice saradnje sa Srbima: Hafiz ef. Brkić, Avdaga Ćišić, Memišaga Tikvina, Ahmet Đinić i drugi obilazile pristalice tzv. muftija partije i pozvali ih na priredbu. Uprkos represalijama na toj priredbi bilo je prisutno 250—300 Muslimana, »od kojih je većina pripadala najnižoj klasi«. Na priredbi se trebao pojaviti Šola i održati govor, ali je odušto bojeći se represalija. Vlast je događaj ocijenila kao pokušaj Srba da privuku Muslimane na sličan pokret kakav oni vode. Za »Gusle« je rečeno da je od crkveno-pjevačkog društva postalo političko agitatorsko.³⁵ U toj izjavi austrijskih vlasti ima istine s kojom se okupatorske vlasti nisu htjele miriti želeći da rad Društva kanališu na kulturni rad. Možda bi u tome uspjеле da je politička klima bila drugačija. U uslovima otvorene borbe za crkveno-školsku samoupravu »Gusle« su se uključivale u savremena politička kretanja jer su s tim ciljem i osnovane. One će pod plasom pjesme sve do 1905. igrati političku ulogu okupljajući u svoje redove sve nacionalno svjesne snage, koje su se regrutovale iz srpskog trgovackog gazdinskog sloja i iz malobrojne inteligencije koja upravo tih godina stiže sa stranih fakulteta. Nakon 1905. godine pjevačka društva, kao i »Gusle«, gube svoju političku ulogu jer se mogućnosti za otvorenje političko djelovanje povećavaju. Tada postaju više kulturna institucija, škola za narod koju nakon generacije bakljonosa pohađa i mostarski srpski seljak. One tada u svoj

rad unose nove djelatnosti, kao što su pomaganje crkvenih opština, podizanje škola i kulturno povezivanje sa društvima drugih konfesija. Tako, npr., »Gusle« učestvuju u proslavi otvaranja srpskog doma u Konjicu 1904, otvaranja škole u Travniku 1905, u Trebinju 1908. itd.³⁶ Na zabavi koju priređuje Hrvatska neretvanska čitaonica u Metkoviću 1911. godine »Gusle« učestvuju u programu sa 7 tačaka:

1. Ivan I. Zajc: U boj,
2. D. Jerkov: Što čutiš,
3. Mokranjac: Deseta rukovet,
4. Malaškim: Pomišljaji den strašni,
5. Nafronik: Ruski kadril,
6. Hristić: Jesen,
7. Sremac: Grob kaluđerov.³⁷

Prilikom Zajćeve svečanosti Mostarsko pjevačko društvo »Hrvoje« daje koncert 15. januara 1912. Na tom koncertu horovođa »Gusala« Jovan Judl diriguje »Hrvoju« na molbu predsjednika »Hrvoja« Đure Đamrije.³⁸ Naklonost prema hrvatskim društvima je kasnijeg datuma, a prema muslimanskim nešto starija. Iako je Društvo u svom radu jasno isticalo svoju nacionalnu i konfesionalnu notu, to nije bila prepreka da se Muslimani uključuju u njegov rad ili da ga materijalno pomažu. Takvih slučajeva bilo je više. Na odborskoj sjednici 23. decembra 1890. predsjednik obavještava Odbor da je Derviš-beg Ljubović poklonio Društvu četiri slike iz prošlosti srpske, i to Boj na Kosovu, Smrt cara Dušana, Cara Lazara večera i Spaljenje moštiju sv. Save. Preko »Gusala« 1891. Mehmed Ali-paša Rizvanbegović šalje iz Jedrena srpskoj pravoslavnoj djeci 200 forinti, a Društvo ga 1893. bira za »dobitnika«. Mujaga Komadina daje Društvu 14. marta 1910. godine 200 kruna i on postaje član dobrotvor.³⁹ Tim i drugim prilozima, narocito bogatih trgovaca, prilozima od zabava, pozorišnih predstava i nastupa hora, »Gusle« su dobro materijalno stajale. Sve do 1903. »Gusle« su jedini novčani zavod među srpskim ustanovama u Mostaru — jedina štedionica i banka svoje vrste.⁴⁰ One daju novčane pozajmice i vode brigu o siromašnim svojim članovima pružajući im novčanu pomoć u slučaju bolesti i drugim teškim situacijama. Lijep primjer za to je slučaj društvenog člana Riste Škobe, u čiju je korist organizovana zabava sa koje je prihod bio 433,36 forinta.⁴¹ Takvih humanih akcija, čiji su organizator bile »Gusle«, bilo je mnogo.⁴² Broj članova i kapital Društva se smanjuju. Dok je 1911. Društvo brojalo 365 članova sa kapitalom od 28.670 kruna, već 1912. broji 276 sa kapitalom od 20.000 kruna.⁴³ To se može objasniti opadanjem interesa za Društvo. Jer, narastanjem nacionalne svijesti i otvaranjem širih mogućnosti za udruživanje i političko djelovanje (nakon donošenja Statuta o crkveno-školskoj samoupravi, 1905) prevaziđen je oblik udruživanja putem pjevačkih društava. To dovodi do opadanja interesa za sva pjevačka društva, pa i za »Gusle«. Interes će toliko opasti da će se sekretar Društva u

izvještaju za 1911. godinu žaliti kako nema više od 32 izvršujuća člana i da godišnja skupština neće moći biti održana jer nema potreban broj članova, te konstatiše da će, ako ta nemarnost potraje, Društvo morati prestati sa radom.⁴⁴ Tako životareći, Društvo će dočekati 1913. godinu, kada Gradski kotarski odbor aktom broj 280, 24. aprila 1913, zbog proglašenja iznimnih mjera obustavlja rad Društva. Zabrana je trajala do 16. maja 1913. godine.⁴⁵ Principovi hici na Vidovdan 1914. u Sarajevu najavili su početak prvog svjetskog rata. Od tog dana »Gusle« prestaju sa radom. Mnogi njegovi članovi su proganjeni i hapšeni.

Društvo je u opisanom periodu svoga djelovanja bilo značajan instrument nacionalnog okupljanja i političkog vaspitavanja osjećanja nacionalne svijesti koja će doći do punog izražaja u srpskom nacionalnom pokretu. »Gusle« su mu dio idejnog i političkog programa.

Bilješke

¹ J. Srećko, Život i rad Hrvatskog pjevačkog društva »Trebević« 1894—1929, »Napredak«, Sarajevo 1930, str. 14.

² Vladimir Čorović, Aleksa Šantić i mostarske »Gusle«, Spomenica 50 godina Srpskog pjevačkog društva »Gusle« u Mostaru 1888—1938, Mostar 1938, str. 61.

³ ABiH, FZMF PR BH 934/1884, šef Zemaljske vlade, Apel ZMF, 31. 10. 1884.

⁴ Jovan Vuković, Gusle — ognjište nacionalnih misli i nacionalne škole, Spomenica »Gusal«, Mostar 1938, str. 40.

⁵ Radmilo Dimitrijević, Pozorište, sijela, knjižnica i čitaonica u »Gusla«, Spomenica »Gusal«, Mostar 1938, str. 76.

⁶ Atanasije Šola, Ljudi i događaji u prošlosti »Gusal«, Spomenica »Gusal«, Mostar 1938, str. 20—21.

⁷ Radmilo Dimitrijević, o. c., str. 77.

⁸ Jovan Vuković, o. c., str. 38.

⁹ Vidi Pravila Srpsko-pravoslavnog crkveno-pjevačkog društva »Gusle« u Mostaru u knjizi Kultura i umjetnost BiH pod austrougarskom upravom redaktor Risto Besarović, Sarajevo 1968, str. 583—589. ili u knjizi Srpsko-pravoslavna hercegovačka zakonska mitropolija pri kraju 1900. godine (sa dodatkom), izdao Serafin Perović, mitropolit, medir Jovan Mucović, Mostar 1901, str. 212—221.

¹⁰ Jovan Vuković, o. c., str. 42.

¹¹ Jovan Vuković, o. c., str. 44.

¹² Radmilo Dimitrijević, o. c., str. 77.

¹³ Jovan Radulović, Aleksa Šantić, Mostar 1934, str. 8—9.

¹⁴ »Bosanska vila«, 1888, III, str. 46.

¹⁵ »Bosanska vila«, 1889, III, str. 48.

¹⁶ Radmilo Dimitrijević, o. c., str. 76.

¹⁷ Atanasije Šola, o. c., str. 27.

¹⁸ Neretljanin Ljetopisac (pseudonim Jovana Radulovića), Od osnivanja »Gusal« do pokreta »Zore«, Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva, 1937, knjiga XVII, str. 161.

¹⁹ Donosimo repertoar iz tog vremena redoslijedom prikazivanja: Trupa Đorđa Protića prikazivala je »Boj na Kosovu«, pisac se ne može utvrditi.

Fotije Ilić prikazivao je nekoliko nacionalnih komada, među njima »Ikoniju vezirovu majku« Čedomilja Mijatovića. Dilektanti »Gusala« prikazali su »Krst i krunu« Jovana Subotića,

»Smrt Stevana Dečanskog« Jovana Sterije Popovića,
»Vladislav« Jovana Sterije Popovića,
»Miloš Obilić« (prikazivan pod naslovom »Boj na Kosovu«) Jovana
Sterije Popovića,
»Kir-Janja« Jovana Sterije Popovića,
»Svetislav i Mileva« Jovana Sterije Popovića,
»Hercog Vladislav« Jovana Subotića,
»Zidanje Ravanice« Atanasije Nikolića,
»Smrt Stevana Dečanskog« Jovana Sterije Popovića,
»Zla žena« Jovana Sterije Popovića,
»Prkos« Jovana Andrejevića,
»Miljenko i Dobrilac Matije Bana,
»Prijatelji« Lazara Lazarevića,
»Hajduk Veljko« Jovana Dragaševića,
»Slobodarka« Manojla Đorđevića Prizrenca,
»Kraljeva seja« Andre Gavrilovića,
»Vladislav« Jovana Sterije Popovića,
»Svekrva« Mite Kalića,
»Slobodarka« Manojla Đorđevića Prizrenca,
»Pola vina pola vode« Koste Trifkovića,
»Preki lijek« Mite Kalića,
»Čestitam« Koste Trifkovića,
»Nemanja« Miloša Cvetića,
»Lijek protiv punica« Ludovika Bavarskog,
»Kartaš«, pisca nismo utvrdili,
»Vojnički bjegunac« E. Sigligetija,
»Đido« Janka Veselinovića,
»Opozicija« Mih. Stevanovića,
»Smrt cara Dušana« (živa slika),
»Rasejanje Kocebua,
»Đido« Janka Veselinovića (po drugi put iste godine),
»Klin klinom« Kišfaludija,
»Prkos« Jovana Andrejevića,
»Zadužbina« Milorada P. Šapčanina,
»Kosovka djevojka i Orlović Pavle« (živa slika),
»Laža i paralaža« Jovana Sterije Popovića,
»Čizmar kao vampir« E. Sigligetija,
»Robijaševa čerka« Adolfa Vilbranta,
»Stari Boka i njegov sin husar« E. Sigligetija,
»Školski nadzornik« Koste Trifkovića,
»Drugarica« Mileve Simićeve,
»Jogunica« J. P. S. (Jovan Protić ?),
»Đački izlet« K. N.,
»Ženidba posle smrti ili đačke vragolije« Koste Ruvarca,
Zadnji čin »Krsta i krune« Jovana Subotića (sa živim slikama),
»Prkos« Jovana Andrejevića,
»Brankov san« (živa slika),
»Otmica« Dragutina Ilića,
»Kralj Vukašin« Dragutina Ilića,
»Dva cvancika« Milovana Glišića,
»Kućna kapica doktora Fausta« Fridriha Hopea,
»Đurađ Branković« K. Obernjika,
»Put oko sveta« Žila Verna i Enerija,
»Ciganin« E. Sigligetija (gostovanje trupe Đorđa Protića),
»Abasah« (živa slika),
»U civilu« Gustava Kadensurga,
»Marko i Musa« (živa slika),
»Šaran« Jovana Jovanovića Zmaja,
»Monolog« Dragutina Ilića,

»Šolja teja« Labiša,
»Predrag i Nenad« (živa slika),
»Ljubav nije šala« Antonija Hadžića,
»Krst i kruna« Jovana Subotića,
»Podvala« Milovana Glišića,
»Smrt Stevana Dečanskog« Jovana Sterije Popovića (prikazano u Sarajevu prilikom sastanka »Gusala« i »Sloga«),
»Maksim Crnojević« Laze Kostića,
»Balkanska carica« Nikole I.,
»Pokondirena tikva« Jovana Sterije Popovića,
»Ona je luda« Lambert, Apoteoza Vuku Karadžiću,
»Beograd nekad i sad« Jovana Sterije Popovića,
»Rasejanji« Kocebua,
»Laža i paralaža« Jovana Sterije Popovića,
»Poremećen plan« Žilbera,
»Ljubav i filozofija« pisca nismo utvrdili,
»Strah od radosti« Emilije Bernardove,
»Todor od Stalača« Miloša Cveticā,
»Doktor od Stalača« Miloša Cveticā,
»Krvna osveta« Viktora Dikanža,
»Seoska lola« K. Tota,
»Gospodske ruke« Franca Šentana,
»Ljubavno pismo« Koste Trifkovića,
»Rasejanji Kocebua (po drugi put iste godine),
»Đurađ Branković« K. Obernjika,
»Šolja teja« Labiša,
»Zaboravljeni štit od kiše« Arnolda Šredera,
»Ženidba posle smrti ili đačke vragolije« Koste Ruvarca,
»Niz bisera« Holtaja,
»Hajduk Veljko« Jovana Dragaševića,
»Krst i kruna« Jovana Subotića,
»Šaran« Jovana Jovanovića Zmaja,
»Sreća i ljudi« Ilije Vukićevića,
»Izdaje stan pod kiriju« V. Strumskog (Svetozara Čorovića),
»Lisabonski krojač« K. Blumea (preveo diletant »Gusala« Dušan S. Bilić),
»Dvije žene protiv jednog čovjeka« (?),
»Lažni car Šćepan Mali« Petra Petrovića Njegoša,
»Mamurluk« Julija Horsta (preveo Milan Đuković),
»Miloš u Latinima« Milorada P. Šapčanina,
»Roman siromašna mladića« Oktava Feja,
»Kraljica Jakvinta« Dragutina Ilića,
»Srećka broj 7359« Nestroja,
»Đido« Janka Veselinovića,
»Djevojačka kletva« Ljubinka (?),
»Laža i paralaža« Jovana Sterije Popovića,
»Jadac« Miše Dimitrijevića,
»Svekrva« Mite Kalića,
»Ženske suze« N. N.,
»Mila« Koste Trifkovića,
»Knez Ivo od Semerije« Branislava Nušića,
»Običan čovek« Branislava Nušića,
»Opasan komšiluk« (?),
»Lisabonski krojač« K. Blumea,
»Ženidba« Nikole Gogolja (prevela diletant »Gusala« Vukosava Ivanišević),
»Prvi bolesnik« N. N.,
»Knjaz Arvanit« Nikole I.

»Jelisaveta« Đure Jakšića,
»Običan čovek« Branislava Nušića,
»Vojnički bjegunac« E. Sigligetija,
»Zidanje Ravanice« Atanasija Nikolića,
»Gorski vjenac« Petra Petrovića Njegoša,
»Gordana« Laze Kostića,
»Lijek protiv punice« Ludovika Bavarskog,
»Skenderbeg« Jovana Sterije Popovića,
»Greangoar« T. Banvila,
»Miloš Obilić Jovana Sterije Popovića,
»Čestitam« Koste Trifkovića,
»Ciganin« E. Sigligetija,
»Balkanska carica« Nikole I.,
»Miloš u Latinima« Milorada P. Sapčanina,
»Knez Ivo od Semberije« Branislava Nušića,
»U civilu« Gustava Kadenburga,
»U gluvo doba« Miše Dimitrijevića,
»Miloš u Latinima« Milorada P. Šapčanina (po drugi put iste godine),
»Stana Rankovićeva« Svetozara Čorovića,
»Greangoar« T. Banvila (po drugi put iste godine; zajedno sa Ginićevom trupom),
»Ivkova slava« Stevana Sremca (Ginićeva trupa, čišća Ilija Stanojević u glavnoj ulozi),
»Kir-Janja« Jovana Sterije Popovića (Ginićeva trupa, čišća Ilija Stanojević u glavnoj ulozi),
»Koštana« Borisava Stankovića (Ginićeva trupa, čišća Ilija Stanojević u glavnoj ulozi),
»Razbojnici« Šilera (igrala Ginićeva trupa),
»Don Cezar od Bazana« Dimanoara (igrala Ginićeva trupa),
»Lijek protiv punice« Ludovika Bavarskog (po drugi put iste godine; zajedno sa Ginićevom trupom),
»Gordana« Laze Kostića (po drugi put iste godine),
»Pola vina pola vode« Koste Trifkovića,
»Herceg Alba« (?), Ginićeva trupa),
»Herceg Vladislav« Jovana Subotića,
»Ljovorika i prosjački štap« Holtaja,
»Ljubomorni muž« (?),
»Krv za rod« Ljubinka (?),
»Zavađena braća« Erkmana Šatrijana,
»Mamurluk« Julija Horsta,
»U jednoj sobi« Alebergusa,
»Traži zeta plemića« Petra Krstanošića,
»Privolila se, da ga osvoji« (?),
»Knjaz Arvanit« Nikole I.,
»Balkanska carica« Nikole I.,
»Ženski rat« Skriba i Leguvea,
»Mrlja što čisti« H. Ečegejaja,
»Kir-Janja« Jovana Sterije Popovića,
»Jelisaveta« Đure Jakšića,
»Zvonar Bogorodične crkve« Viktora Igoa,
»Zla žena« Jovana Sterije Popovića,
»Miloš u Latinima« Milorada P. Sapčanina,
»Ludnice« Desapijera,
»Ekselencija i slon« Belija i Henriona,
»Čizmar kao vampir« E. Sigligetija,
»On je gluh« I. Moanoa,
»Meded« Antona Čehova (preveo Svetozar Čorović),
»Rasejani« Kocebua,
»Mađedonski ranjenik« P. S. Ipanova,

»Majčin blagoslov ili Nova Fanšona« (?),
 »Carev glasnik« Žila Verna,
 »Miš« (?),
 »Suton« Iva Vojnovića,
 »Prvi srpski ustanak« Mih. Sretenovića,
 »Jedva steće zeta« Labiša,
 »Pohod Dušanov na Carigrad« Miloša Cvetića,
 »Prah u oči« Viktora Dikanža,
 »Ropstvo Janković Stojana« Jovana Protića,
 »Pod starostvom Branislava Nušića,
 »Moravka« Mih. Sretenovića,
 »Ropstvo Janković Stojana« Jovana Protića (igrano u Travniku kada su »Gusle« prisustvovale otvaranju i osvećenju srpske škole),
 »Šaran« Jovana Jovanovića Zmaja,
 »Sačurica i šubara« Ilike Okruglića,
 »Za veru i slobodu« Dragutina Ilića,
 »Ropstvo Janković Stojana« Jovana Protića (po treći put iste godine),
 »Milo za drago« (?),
 »Knez Lazar (slike iz srpske istorije, udešeno po narodnim pesmama Svratek) Labiša,
 »U ludnici« Labiša,
 »Marija kći pukovnije« Bluma,
 »Školski nadzornik« Koste Trifkovića,
 »Marija kći pukovnije« Bluma (po drugi put iste godine),
 »Lisabonski krojač« K. Blumea,
 »Grof Monte Kristo« Tereze Megerle,
 »Miš« (?),
 »Oče naš« A. Dimića,
 »Mletački trgovac« Šekspira (trupa Mihajla Markovića, Milorad Gavrilović u ulozi Šajloka),
 »Kin« Aleksandra Dime oca (trupa Mihajla Markovića, u glavnoj ulozi Milorad Gavrilović),
 »Radnička pobuna« E. Sigligetija i Balaša (Ginićeva trupa),
 »Arlezijanka« Alfonsa Dodea,
 »Ženina krivica« A. Dime i Žirardena (trupa Ljubomira Micića, gostuje Bogoboj Rucović),
 »Āveti« Henrika Ibzena (trupa Ljubomira Micića, glavnu ulogu igra Bogoboj Rucović),
 »Krst i kruna« Jovana Subotića,
 »Pod maglom« Alekse Šantića,
 »Marija kći pukovnije« Bluma,
 »Sopenhauer« Branislava Nušića,
 »On je gluhe« I. Moanoa,
 »Sreća i ljudi« Ilike Vukićevića,
 »Jedan sluga a dva gospodara« Nedeljka Nedeljkovića,
 »Čučak Stana« Milorada M. Petrovića,
 »Ljubav nije šala« Antonija Hadžića,
 »Babje ljeto« Meljaka i Halevija.

Pozorišni komadi za koje nismo mogli utvrditi kada su se igrali:

»Muž moje žene« Halavanja,
 »Strah od punice« Klare Cigler (preveo Milan Đuković),
 »Zlatan pauk« Franca Šentena,
 »Trideset godina iz života jednoga kartaša« Teodora Fela (Vladimir Radović igrao glavnu ulogu),
 »Zvonar pavlovske crkve u Londonu« Avgusta Hece (igrala pozorišna trupa),
 »Krajiškinja« Petra Krstanošića,
 »Krvna osveta na Korzici« Viktora Dikanža,

- »Bezazleni« (?),
»Hajduci« Jovana Sterije Popovića,
»Otelo« Šekspira,
Radmilo Dimitrijević, o. c. (dodatak), str. 100—107.
- ²⁰ Radmilo Dimitrijević, o. c., str. 78.
²¹ Jovan Vuković, o. c., str. 41.
²² Radmilo Dimitrijević, o. c., str., 82—83.
²³ Jovan Vuković, o. c., str. 58.
²⁴ Vladimir Čorović, Aleksa Šantić i mostarske »Gusle«, Spomenica »Gusala«, Mostar 1938, str. 62.
²⁵ Jovan Vuković, o. c., str. 59.
²⁶ Jovan Radulović, Uticaj Vojvodine na Mostar kao srpsko kulturno središte, Zbornik radova, XVII, Institut za proučavanje književnosti, Beograd 1952, str. 373.
²⁷ Radmilo Dimitrijević, o. c., str. 84.
²⁸ Jovan Vuković, o. c., str. 50.
²⁹ »Bosanska vila«, str. 153—154, 156—166.
³⁰ »Bosanska vila«, XI, 1896, str. 182.
³¹ Jovan Vuković, o. c., str. 54.
³² Radmilo Dimitrijević, o. c., str. 97.
³³ Jovan Vuković, o. c., str. 60.
³⁴ Srpska riječ«, 10 (23) maja 1905, članak »Pismo s puta«.
³⁵ ABIH, FZMF PR BiH 602/1898, šef Zemaljske vlade Kučera Zajedničkom ministarstvu finansijsa, 26. maja 1898.
³⁶ Dr Pero Mandić, »Gusle« i crkva, Spomenica »Gusala«, Mostar 1938, str. 143.
³⁷ Jovan Radulović, Kratak potsetnik iz ljetopisa »Gusala«, Spomenica »Gusala«, Mostar 1938, str. 275.
³⁸ Isto.
³⁹ Danilo Vukajlović, Socijalno-humanji rad »Gusala«, Spomenica »Gusala«, Mostar 1938, str. 124.
⁴⁰ Isto.
⁴¹ Isto, str. 125.
⁴² Isto, str. 123—138.
⁴³ »Prosvjeta«, Kalendar za 1911, str. 196—205.
⁴⁴ »Prosvjeta«, Kalendar za 1912, str. 308—310.
⁴⁵ »Narod« za 1912. godinu, str. 15.

**DER SERBISCHE GESANGVEREIN »GUSLE« 1878—1918 UND SEINE
GESCHICHTLICHE ROLLE — BEITRAG ZUR GESCHICHTE DER
NATIONALEN BEWEGUNG**

Z u s a m m e n f a s s u n g

In der nationalen Bewegung, die gleichzeitig ein Reifen und den Versuch der Befruchtung nationaler Ideen bedeutet, erhalten viele kulturelle und bildende Institutionen einen ausgesprochen nationalen Charakter. Dies war beim serbischen Gesangverein »Gusle« der Fall, der trotz naiver Methoden seiner Wirksamkeit und dauernder Kontrolle der Obrigkeit eine gesellschaftliche Grundzelle zur Erziehung des nationalen Bewusstseins wird. Obwohl die Forderung zur Gründung dieser Gesellschaft noch von früher stammt, wird sie erst im Jahre 1888 gegründet und erst im Jahre 1902 bekommt sie ihren nationalen Namen. Ihre sehr bedeutende, nationale, kulturelle und politische Tätigkeit wird die Gesellschaft erst über ihre Abteilungen /Musik, Drama, Chor/, wie auch durch Zusammenkünfte und Unterhaltungen, die besonders nationalen Charakter hatten, ausführen. Die Gesellschaft stand unter strenger Kontrolle der Obrigkeit, die auf jeden Fall trachtete, dass sie auf dem Niveau eines Gesangvereins bleibt. Trotz dieser Kontrolle, der schlechten materiellen Lage und naiven Methoden der Tätigkeit wird sich diese Gesellschaft an alle nationalen, kulturellen und politischen Bewegungen anschliessen und trägt bedeutend zur nationalen Bewegung bei. Als Bestandteil dieser Bewegung wird der Verein ihr Schicksal teilen.

DANKA IVIĆ

BAJANJA I BAJALICE KAO DIO ETNOVETERINE U BROTNJU

Bajanja i bajalice interesantni su ne samo za proučavanje etnoveterine već su kroz dugi period svoga postojanja odraz socijalnih, ekonomskih, vjerskih i drugih prilika. Iako se u Brotnju još uvijek koriste iskustvima i narodne i naučne veterine, evidentno je da je prva potiskivana: izumiru njeni poznavaoци a za nastavak tradicije nema gotovo nikakvog interesa i zbog povjerenja koje se ukazuje naučnim metodima u liječenju stoke i zbog toga što je posljednjih decenija stočni fond u Brotnju naglo smanjen (danас mnoge porodice ne drže ni sitnu, a kamoli krupnu stoku).

Rad je zasnovan isključivo na terenskim podacima,¹ prikupljenim usmenom anketom 1981—1984. godine. Metod iznošenja podataka uglavnom je na nivou reprodukcije saznatog. Staviše, cilj je bio da informatori u svakoj mogućoj prilici ne samo podrobno opisuju svoje postupke već i da ih tumače kako bi se na najautentičniji način ostvario uvid u osjetljivu materiju, u kojoj se prožimaju magija i religija.

O magijskoj etnoveterini, čiji su nosioci rijetke, odabранe osobe, mogle, moglo se saznati samo od hrvatskog stanovništva Brotnja. Za Muslimane i Srbe jedino se na osnovu sporadičnih i uopštenih izjava može konstatovati kako i oni u okviru tradicionalnih načina liječenja stoke (i ljudi) praktikuju bajanja i bajalice, istina znatno manje nego prije.

Ko su móle i kako móle

Narodne lijekove biljnog, životinjskog, mineralnog i drugog porijekla i neke magijske postupke kurativnog značenja poznaje

veliki broj Brotnjaka,² ali »bajavice« (bajalice, basme) kojima se liječe ljudi i stoka znaju samo mole, moliboge, bogomolje, bogomoljke. (Zovu ih i ličnim imenom; npr. kaže se: »Idi u Ande, ona će ti moliti«, ili: »Ona zna da moli«, ili »Zovi Andu da moli«.)

Mole svojim molitvama, hristijanizovanim paganskim bajalicama, liječe »i ajvana i iksana«³ (stoku i ljude), od »urekli«, pogalice i drugih bolesti.⁴ Kaže se: »Što mola moli ubiju oči, a ne Bog«; »moli ako je učin od zli' očiju il' vištica«; »spase od uroka da ne pocrka ajvan«. Mola se »uzme« ne samo kad stoka oboli, iz straha da ne »krepa«, već i »kad se krava ne dâ pomust, kad uzmakne mliko i maslo. Dozove se kući i kad se mliko ne dâ izmest, usirit, ukiselit«.

Tom aktivnošću su se u prošlosti najčešće bavile žene. (»Rijetki su bili muški koji su molili.«) Do prije desetak godina u svakom broćanskom selu bila je bar po jedna mola, često i dvije, tri, a sada ih ima, u cijelom Brotnju dvadesetak, i to mahom starijih žena ili, što je rjeđe, sredovječnih.

Nekada je liječenje bajalicama predstavljalo ekskluzivnu oblast narodnog znanja u kojoj je bilo najmanje upućenih. I danas je tako, samo iz drugih razloga: sve manje je potrebe i interesa za očuvanje tradicije. (Jedna mola mi je rekla da za nju govore kako će »svoje molitve ostaviti nevisti«, ali se njena nevjesta već izjasnila: »Ja neću. Meni ne treba.«) Mole i same, a ne samo njihovi potomci i seljani, uglavnom uviđaju da je »tome vrime prošlo«, ali se, još uvijek, o bajanjima pred tuđinima rijetko i nerado govori. Istraživanje mi je olakšala činjenica da to nisu bili prvi etnografski podaci koje sam u Brotnju bilježila, te sam mnoge Brotnjake već poznavala. Ali, često sam i sasvim nepoznata, i ne pozivajući se ni na koga, dobila tražene informacije. Da bi se stekao uvid u odnos mola prema svojoj izumirućoj profesiji, ukratko ću opisati tipičan način na koji su me primale: poslije predstavljanja, kad bih rekla zašto sam došla, nakon prve nevjericice i čuđenja izražavanih sa »a Gospe, a Isuse dragi«, pitale su: »Šta će ti to, kome to danas treba, 'oćeš ti to da moliš?« Zatim bi, obično, pokazale bojazan da ne bi imale nekih neprilika što se deklarišu kao mole, za čiju aktivnost ni duhovne ni svjetovne vlasti nikada nisu imale razumijevanja. Nedugo potom, poslije riječi »reću ti ja od čega molim«, diktirale su tekst molitvice. Sa zahvalnošću ću se sjećati njihove dobrodušnosti i ukažanog mi povjerenja, dijelom i zbog poznate činjenice da se nigdje drugdje u Hercegovini verbalni dio bajanja (basma) nikome, osim odabranoj osobi (nastavljaču te profesije), ne saopštava, iz ubjedjenja da moć liječenja nepovratno prelazi na onoga kome se oda.

Basme su prenošene usmeno, s majke na kćerku ili snahu, ili neku drugu osobu — samo jednu. Mola je prenosila svoje znanje i onome ko je zamoli. Osoba koju mola odabere treba, po mišljenju seljana, biti zaslužna, podobna, dostažna da joj se pre-

nese tajna. Na pitanje koje uslove treba da ispunjava da bi bila zaslužna kažu: »Zaslužna je ako niti suje, niti piye.« Osim toga, svaka mola, da bi joj molitva bila efikasna, treba da ima još neke pozitivne osobine: »Mola pomogne ako ima tvrdnu viru i iskrenu molitvu..., ona treba da bude dobra prema svima (pa) da vrati tu boles, te namete.« Najbolje je da se na nju može osloniti: »Ona ti je pravo božje čeljade, drugom pomaže.« Ali, nije svaka mola rado prenosila svoje umijeće. »Dok imaju života u sebi«, dok mogu podnosići psihofizički napor pri moljenju, móle ne žure da nađu nasljednika, pogotovo ako u svojoj kući nemaju pogodnu ličnost. Tek pošto onemoćaju, ostare, odluče se za nekoga ko izrazi sklonost. To može biti i vrlo mlada ličnost, četrnaestogodišnji »curetak⁵, čiji je karakter još u fazi formiranja. Primajući to znanje, ona »triba biti pažljivija«, mora paziti »da se ne raskalaši, triba da odbaci zloće od sebe«. Dakle, sa statusom mole stiču se određene moralne obaveze. Shvatanje o posebnim, plemenitijim svojstvima lica koje obavlja opštakorisnu ulogu u društvu ne samo da nije rijetkost nego je prisutno kod svih etnosa gdje su postojali враћеви, ljekari, predskazivači (te uloge su u početku, vjerovatno, bile objedinjene), koji su se po nečem moralni razlikovati od prosječnih članova skupine. To dokazuje tvrdnja da »zna puno žena molit, al' ne mere skinut učin, nije svak tome dostojan«. I primalac usluge morao je da ispuni određene uslove: vladalo je ubjedjenje da mola pomaže samo vjerniku, i to ište vjerske pripadnosti:⁶ »Moraš virovat u pravog Boga⁷ pa će te mola pomoći«, jer »u šta viruješ, to te i pomaže. Ako ne viruješ, neće ti ni molit«. Može se pretpostaviti da se računalo na faktor sugestije u liječenju i ozdravljenju, a insistiranje na jednoobraznosti mišljenja i vjerovanja otkriva značajnu osobinu primarnog (kasnije patrijarhalnog) morala i mentaliteta — svijest o potrebi za potpunom idejnom kompaktnošću zajednice. Konkretniji uslov da pacijent vjeruje u »pravog Boga spasitelja« upućuje ne samo na vrijeme nastanka takvog zahtjeva već i na njegov uzrok: to je doba učvršćivanja hrišćanstva, kada su još bila prisutna paganska vjerovanja i paganska božanstva. Kako su liječnička znanja, u koja spadaju i bajanja, poznavali plemenski glavari, prvac, koji su prvi prihvatali novu vjeru, oni su pružanje usluga uslovljavali priznanjem hrišćanskog boga za jedinog, pravog. Tako su im u širenju hrišćanstva pomagale i paganske bajalice sa naknadno stečenim hrišćanskim obilježjima. Nije slučajno što se bajalice u Brotnju nazivaju »molitvice«, »božje molitve«, dok termin »bajavice«, koji se inače upotrebljava u Brotnju, móle nikako ne priznaju. Isto tako, one »ne baju«, već »mole Boga«.

Danas mole pružaju pomoći »svakome ko je ište«, jer je »grota ne pomoći«. Među molama u selu obično je jedna priznatija, kojoj »Bog bolje usliši molitvu«. Mogla je to biti stara cura, jer

je »divica priznatija kod Boga«. Sinonim za djevicu je »svetica«: »Ona ti je svetica, nije grišnica.«⁸

Često su mole bile sirote, ili žene sa nekim fizičkim nedostatkom (sakate, slijepi). Njima je to umijeće olakšavalo egzistenciju, činilo ih korisnim. Ipak, nije bilo jagme za tim znanjem: nije ono donosilo veće materijalne dobiti ni neke privilegije u plemenskoj ili seoskoj zajednici, gdje su se svi međusobno ispolmagali.⁹ Jer, mola nema cijene za svoje usluge. »Ona ništa ne ište... Neko joj dâ nešto, a neko ništa... Od siromaka se ne uzme.« Neki, »ako korist budne, dadnu joj peščeš, a neki joj ga učine (nose) čim odu i zatraže pomoć«. Svi ističu da su se moli revanširali kako su mogli: »Dadneš joj što ti nije žavo, što 'oceš od sebe, od draga srca, od drage volje, da ne zažališ: kudilju il' runo vune, voća, malo kave, nešto šećera, kalup safuna, krpu (jašmak, maramu) na glavu,¹⁰ pregljaču (bošču, kecelju), u param¹¹ — nešto od tog. Ponesi joj il' po nekom spremi.« Mole su, gotovo bez izuzetka, dar primale posredno (ne iz ruku onog čiji je »ajvan« ili koga liječe): »Daš nekom iz njene kuće il' susidi, spustiš negdi (na stol, štokriliu...) a mola se pravi ko da ne vidi.« Siromašni, »ako ne 'meru ničim platit, moru barem odraditi životom, rukam, nogam: donit drva, vode...« Moli, ako je stara i sama, bez radne snage u kući, pomogne se kad se plasti i kupi sijeno, oko duvana, u pranju vune, haljinu. Ako je »sirotinja živa«, ne bi joj se neki zaputili prije no bi »punu torbu nametnuli«. Rijetke su bile mole koje su zahtijevale da im se dar, najčešće novac, uruči na sljedeći način: bolesnik im, okrenut leđima, »priko leđa, priko sebe« daje. Tome je porijeklo u magijskom oslobođanju »od učina« gestom bacanja u smjeru suprotnom od onog kojim će se uputiti. (»Dâ priko sebe da ode bolest s njega.«) Na isti način pružao se nekim molama predmet (može to biti i novac) kojim je ona, određenim postupcima, odgonila poganicu s bolesnika. Naime, pošto mola završi s bajanjem, dâ mu taj predmet i on joj ga na opisani način uzvratiti.

Prije nego primi dar, mola upita: »Ako ti je žavo, nemoj mi dati, 'alal ti sve!« Osoba koja daje kaže: »'Alal ti bilo«, a mola: »Bogu fala.« Ili davalac reče: »Evo ti ovo. Primi za ljubav šta je da je. Na puno ne gledaj, na malo se ne ljuti.«

Takvi načini posrednog plaćanja reminisciraju na doba kada se zajednički radilo, kada nisu postojali robnonovčani odnosi unutar zajednice, kada se usluge nisu naplaćivale. Dešava se i danas da neki građani odbiju da prime novac kojim su u apoteci podigli lijek oboljelom s obrazloženjem da ne valja lijek naplaćivati.

Mole kažu da se prije dragovoljno molilo ne očekujući nikakvu naknadu. Ali ipak im »dadneš neščim, ne param, vratiš ljubav: ljubav za ljubav, a sir za pare«. Novijeg je datuma naplaćivanje molitve.

Ima mola koje nikada ništa nisu htjele uzeti. Liječeći besplatno, one ispunjavaju svoju hrišćansku dužnost: »Ko u Boga viruje ne traži nagrade.« Poslije učinjene usluge one preporuče (predlože) onom ko ima želju da dâ u crkvu siromašnim, gladnim, za braću svoju, onima za koje crkva skuplja prilog. Dakle, usluga mole ili je dobročinstvo ili joj se nešto dobrovoljno dâ.¹² (Priča se samo za jednu molu da je govorila: »Ako joj ne platiš, povrati se bolest!«) Dostupnost molinih usluga svakom članu seoske zajednice upućivala je seljane na njih. I danas im se obraćaju po logici da nije zgoreg pokušati, i »zdrav baje, a bolan pristaje« jer mu je za nuždu (nevolutu).

O djelotvornosti svojih molitvica móle se izjašnjavaju: »Ništa se nije smaklo što sam ja molila Boga, a bilo je tako opasní slučajeva da ('ajvanče) lastru (pleh) počne ist«, ili: »Vazda je Bog moju molitvu primio priko Majke Kristove za ljude, priko sv. Ante za 'ajvan.« Neke nisu tako sigurne te izjavljaju da znaju da im je »Bog primio molitvu kad je lakše kom moliš«. Oni što su se koristili uslugama mola mišljenja su: »Pomogne kako kad. Nekad ima koristi (vajde), a nekad nema.« Bilo je i takvih: »Marana¹³ izmoli jedanput — ko rukom odnešeno. Govorila sam ... od Marane primite to.«

Nemoguće je sasvim izdvojiti bajanje i bajalice za stoku od onih za ljude zbog mnoštva zajedničkih elemenata u načinu na koji se moli, a i tekstualni dio je gotovo identičan: »Jednako se moli i ajvanu i iksanu — samo priznačiš za kog moliš.« U slučaju životinje spominju njeno i vlasnikovo ime.

Za ozdravljenje i ljudi i stoke molila je jedna, a nekad i tri móle: »Čak i tri moraš izminiti ako krava neće da pusti mliko.« Obično, kad je teža bolest na krupnom hajvanu tražile su se tri, »samo da ne zna jedna za drugu«. Sama mola bi rekla »kad bi nabaca bila jaka, kad bi oči bile poganiće« da se uzmu još dvije. Nije govorila koje. Smatralo se da je najbolje kad tri mole: »Bog pomaže u trojstvo. Trojstvo Bog pomaže. Dva oka urekla, tri sveca odrekla.« Sljedeće dvije mogle su se uzeti tek pošto se stanje oboljelog ne popravi. Po nekim, više od tri nije molilo: »Ako treća ne pomogne, diži ruke.« Bilo je i takvih koji su tražili da moljenje ponove iste ili razne móle.

Neke mole su znale molitvice za više bolesti. I znalo se šta koja najbolje moli. Dešavalo se da jedna mola drugoj uputi pacijenta: »Idi ti u Ande. Ona će ti moliti od uroka.« Ali i zato što je imala drugog posla, ili nije imala povjerenja u lice koje traži uslugu, ili je bolest uzela maha pa je sumnjala da može pomoći.

Svaka mola ne moli kraj oboljelog, ali obično dolazi da ga vidi ako živi u blizini. Smatralo se da je tako bolje, sigurnije. Ako je živjela dalje, nosilo joj se nešto njegovo, da ima neku stvar: priuzu, oglav, malo vune. Nekima ni to nije trebalo, »neće carolije«, samo im se kaže zašto si došao: »Mare, slaba mi krava.

Odmoli ti ono što moliš.« Ili: »Ajde, Mare, moli mojoj kravi.« Neke ne vole da ih gledaju dok mole, bilo da su kraj oboljelog ili ne. Zato budu »mola i bolesnik samo«. Obično »'ajvan nije bio uz molu«.

Djelatnost mola su odobravali, podržavali i cijenili seljani, ali se o njoj nije govorilo pred strancima i sveštenim licima.¹⁴ »Svećenici to ne daju. Vjeruj u Boga!«

Psihofizičko stanje mole za vrijeme molitve ima sve karakteristike šamanskog zanosa, transa. To je stanje samonadahnuća, samosugestije, sa zajedničkim komponentama izraženim pri svakom moljenju: »Prvi znak da je učin na 'ajvanu je kad molu strese. U nju ulazi sila bolesti i stresa je. Kad govoreći molitvu prozijeva (zijeva), jami je (na njoj je) muka i sve zija. Ako je urok, satra se zizajući.«¹⁵ (Smatra se da je od koristi bolesniku ako puno zijeva.) »Počne da prozijeva već od početka molitve i prozijeva sve dok ima urekli. Ako nema uroka, ne zija. Neće dalje molit, kaže nije to (urek). Traži mu drugi lik.« Znači, na osnovu zijevanja, kad moli molitvu (od početka) zna ima li uroka.

Mola trpi ne samo veliki psihički već i fizički napor: »Moleći, mola se sva izlomi, ko da trepti sobom. Muči se ko da je đavli raskiduju (kidaju meso). Ko grčovi dođu na nju, jadraat mi je draat (groznica) i ona se s tim pati dok ne odmoli. Pati se isto i za 'ajvana i za iksama: okriče (okreće) se, uznoji se, iđu joj suze na oči,¹⁶ teško diše, rukam' se lomi, zabiljuje (zabiljiva — očima privrće, koluta i gleda u nebo), iđe joj pina na usta. Ona se uplemi¹⁷ — bude odvažna, odlučna, da bi potom nemoćna bila. Prenemaže se, prenemaže... uzme je nemoć, u nesvist pada kad враћa bolest. Ako su učini jači, na njoj je veća muka. Ona snima (skida), preuzimljie bolest s učaranog (ureknutog) na se.« Pošto izmoli za drugog (oboljelog čovjeka ili životinju), izmoli i »na svoje ime da bi se oslobođila nesriće, jer napastuje nesrića i tebe ako moliš.« (»Svu silu pridala Bogu i onom za kog je moliла. Ona će opet doći k sebi.«)

Teže se lijeći, mola se više muči ako su uroci (»nesriće«) duže na oboljelom, kad je duže bolestan. Ako ih jedna mola ne može »snimiti«, traži se pomoći i od drugih. Mole izjavljuju »da su jače, žeće nesriće koje potiču od kršćene, zle duše. Veća je muka takve namete trpit i istjerivati. Oboli kad nesrića pristupi — nesrićija pritrva, đavlja, od vištica.« Razumije se da »najviše obore ljude i stoku mekše krvi.«

Neka mola halucinira, sugerise sebi i eventualno prisutnom da vidi kako istjeruje urekli: »Eno ga ode. Eno vitrine. Zametnu se vitrina...« Takve su joj vizije. Danas seljani kažu da su »nešto trabuntale (buncale) kao drogirane«. Neke, pak, ostavljaju utisak da se »skrušeno i srčeno mole«. Taj stav nemoći, predanosti Bogu svemogućem vjerovatno je posljedica ugledanja na »pratra sa oltara«.

Većinom se mola moli u sebi da se ne čuje šta govori. Ili »šaplje«, moli šapućući i »ko je už nju čuje malo«. U tom slučaju običava reći prisutnom: »Prigluni malo«, da je ne bi slušao. »Neka 'oće i da se čuje, al' rijetko koja.« Za onu od koje se nije moglo čuti šta moli, koja je uvijek »šapljala«, kažu da je »tvrdna baba bila«.

Moleći, ona stoji, sjedi ili kleči. Kad su na kravi »žestoki učini, kleči goli' kolina (da je njena žrtva veća), razapeti' ruka, pa cvili, vapi, zaklinje Gospu, Spasitelja (Isusa) i druge svece, svetice ili samog Gospoda za pomoć«. U vrijeme siromaštva i gladi nastala je izreka: »Krava je druga majka ditetu.« Čulo se: »Crkla joj krava. Ostalo joj šestero dice. Šta će im davat?« Zato se mola svojski zalagala da pomogne. A zahvalnost njenom trudu i usluzi u slučaju izlječenja prevazilazila je svaku protivuslugu: »Eto, moja kuma, ne znam š čime ћu joj ljubav vratiti!«

Kad je u rizičnim slučajevima molila kraj oboljelog 'ajvančeta, mogla je biti prisutna i njegova vlasnica, kojoj bi mola rekla da uzme učešća u molitvi, da joj pomogne da »skine tu bolu«. Obje su klečeći molile, samo što je mola molila svoju, obično jednu ili više hrišćanskih molitava, dok vlasnici mola nadeli šta će moliti.

U Brotnju se još neki, mada rijetki, sjećaju mólā što su se u ranu »saba' zoru pele na brig, gomilu« i okrenute suncu, koje tek što nije granulo, klečeći molile. S uzdignutog mjesta, što bliže prvim sunčevim zracima, dakle uz pomoć sila dobra oličenih u odgonitelju tame, móle su se trudile da molitvama nadvladaju bolest. Dakle, bilo je móla koje se, prije nego počnu moliti prvu jutarnju molitvu, okrenu licem istoku, kleknu i rukama savijenim u laktovima, raširenih prstiju i dlanova usmjerenih suncu, mole. Kod nas je nekada bio rasprostranjen običaj da se i obični vjernici za vrijeme jutarnje molitve okrenu prema istoku i obraćaju suncu; o tome svjedoči primjer bake¹⁸ koja je sve do svoje smrti (1980. u 89. godini života), svako jutro, čim ustane, a ustajala je oko 6-7 sati, molila kraj prozora okrenutog suncu. Molitvu, koje se informant ne sjeća, započinjala je krsteći se i istovremeno izgovarajući: »Dobro jutro žarko sunce, ti svjetlošću Bog s milošću...« U Brotnju se u »staro doba« prva jutarnja molitva molila rano, »prema istoku«. I kad se molilo u bilo koje doba dana, okretalo se prema suncu: »A kad sunce priđi tamo, okreni se tamo. Išlo se za suncem, gledaj prama suncu i moli.«

Nisu sve mole u isto doba dana i isti broj puta molile. Neke su molile 3,¹⁹ 5, 9... puta »prvo sunca«, neke samo »iza sunca« neke triput na dan — ujutro, u podne i uveče — izmole molitvu jedanput ili triput. (»Izmoli u Trojstvo triput na dan. Ako nema pomoći, i drugi dan moli.«) Čuje se i: »Moraš molit u svaka doba, kad ti je zgoda, kol'ko oš puta.« (»Pet puta moli, na pet sveti' rana Iusovi'.«) »Ako su žešći učini, mora se molit više puta

i duže vrimena (nekoliko dana), sve dok ne ozdravi. Što više puta moli to bolje. Ne more se odjedared skinut.«

Ponavljanje iste bajalice određen ili neodređen broj puta najstariji je vid bajanja. Najstarije bajalice nisu imale svojstvo molitve, već su predstavljale praktične pokušaje otklanjanja zla riječima, ili se još, uz pomoć predmeta (kojima su zbog njihovog izgleda, svojstava, broja... pridavali posebnu moć), stupilo (na principu simpatičke magije) u kontakt s bolešću. S hrišćanstvom očenaši su potisnuli, ali ne sasvim, druga pomagala: biljke (uzimalo se najčešće devet trava iz ubjeđenja da će više različitih trava otkloniti zlo izazvano drugim travama), »tri ili devet stina« (kamenova) te kost, nož...

Mole, dok baju, mogu da drže očenaše sa križem (»propetljem«) i »meduljicom« (na medaljici je s jedne strane predstava Gospe s Isusom u naručju). Npr. medaljicu stave ispod križa i »s tim prikrste među ušima javanče, i sve dok mole od glave do dna to svukud obnose«. Ima ih koje »ne križaju 'ajvan — nije toga dostojan«. One škrope tor i oboljelog. Neke ga i »pomažu vodicom kršćenom po šunjki i vimenu«. Škropilo se škropilom na više načina: »u krug — naoposum (goniš od sebe sleva nadesno) i u smjeru križa«. Škropilo se prije i poslije moljenja, ili samo jedanput, npr. »na kraju jame (uzmu) škropilo i poškrope«. Neke, sve dok mole Vjerovanje, škrope. (»Ako mola ne poškropi, to učini stopanjica — glavna maja, domaćica.«) Da rezimiramo: s hrišćanstvom je došlo do promjena u tekstu koji se moli, u načinu na koji se moli, u rekvizitima kojima se móla za vrijeme molitve služi. Ali te promjene nisu u istoj mjeri i na isti način prihvatanje. Ima móla koje ne drže u ruci očenaše, ne krste »propetljem«, ne škrope, već samo mole.

Molitvice móla

Kad »uide« zmija,²⁰ npr. ovcu, pozove se najbliža mola. Ona moli, »sve šapuće na uvo božju molitvu«:

»Uide li te zmija, Garo? Uide. Ne boj se, Garo. Isus je večera pod ustrobu kruva jećmena i milosti božje.

Isus se dići,
Ovu boles' s tebe liči.
Vrati se bolesti natrag,
Ne znalo ti se za trag.«²¹

Ili:

»Dje se Isus rodi,
Ova se boles' goni.
Biži boles' natrag,

Nek ti se ne zna za trag.
Biži zmija u lužinu,²²
Moja ovca u družinu.«

Po nekima dovoljno je samo moliti, ne treba »sicati« (bockati iglom mjesto ujeda); drugi tvrde da se obavezno »sjeca šivaćkom«.

Druga po redu molitva tripot se tiho izmoli, potom se uzmu jedan po jedan, tri kamena i sa stranom okrenutom zemlji dobro se istrlja (istare) rana. (Neko uzme »kamen od zemlje, neko od sunca, a neko iskopa iz zemlje.«) Svaki se nakon upotrebe vrati na svoje mjesto. Potom neka od mola dâ ovci da pojede povratić.

Mola se na početku molitve prekrsti i izmoli Vjerovanje. Na kraju se samo prekrsti.

Molina »molitva za vime kravi« (kad je boli vime) glasi:

»Prija se Isus rodi,
Neg' se ova boles' zgodi.
Gospa sinka diči,
Isus boles' liči.
Više kuće konačica,
Opletena posteljica,
Kamenica — uzglavnica,
Ozimica — večerica.
Isus pristupi,
Boles' ostupi.«

(To se izmoli tripot, pa se potom jedanput izmoli Vjerovanje. Taj proces se ponovi još dvaput — ukupno se moli devet puta, a Vjerovanje tri puta.)

Mole su znale molitvu da se »povrati mliko kravi« koju su »posikle oči«, ali niko nije znao da kaže šta se moli. (»Jedanput moli i kravi se vrati mliko.«) Obično je za vrijeme molitve móla držala u ruci povratić. Molila je u sebi. Nakon toga vlasnici dâ povratić da ga dâ kravi u meći. Kad krava pojede, domaćica je prekrsti i izmoli tripot Vjerovanje.

Ako se mlijeko od učina pokvari, móla sjedne kod suda s mlijekom, i dok u sebi moli, drži u ruci povratić. (Neke i škrope sud škropilom od povratića.) Kad izmoli, ostavi ga kod suda. (»I koje nisu mole, kad se mliko uzbuni, jame grančicu povratića, metnu na sud i kažu: 'Povratiću, povrati mi mliko.' U tom slučaju jedanput se prekrsti, na početku i na kraju.«)

U Brotnju nisu ujednačena mišljenja šta je poganica²³ jer joj se ne znaju konkretni uzroci. Pretpostavlja se da ima neka trava od koje stoka oboli od pogonice. Poganicom zovu i mrljicu, žilicu, tačkicu na oku (»navuče se bijelo na oko, malešno, blizu zenice«), kostobolju i svaku unutrašnju bolest kojoj se ne zna uzrok.

Protiv poganice molilo se:

»Oj, poganice pogana,²⁴
Oj nemilice nemila,
Oj nesritnice nesritna,
Nesritna izrodice,
Izrodica ti majka.
Iđi nesritna izrodice u pustinju:
Dje sv. Ilija gromove odgoni,
Dje čedo ne plače,
Dje pivci ne pivaju,
Dje ždripci ne ržu,
Dje se Bogu ne moli
'Ajde nesritna nesritnice,
Razađide se po svitu,
Ko što 'čelica po cvitu,
Po visokim planinam',
Po morskim dubinam'.
'Ajde nesritnice nesritna,
U duboko more,
Tude ti je misto,
Za uvike vikova amen.«

(Moli se triput, a na kraju, svaki put, po jedno Vjerovanje.) »Na kraju valja priporučit, valja obilježit za kog se moli.«²⁵ Znači, kad izmoli, »preporučiva«, npr., ovako: »Bože i sv. Ano, Gospina majko, ja se tebi molim da zakloniš od svakog zla slučaja, rđava događaja. Da budeš u pomoći u danu i noći svakoga slučaja, rđava događaja. Bože i sv. Ano, Gospina majko, molim ti se i preporučujem u ruke tvoje (navede se ime životinje i ime njenog vlasnika) da budu uslišane moje molitve molim ti se.« (To je jedan od načina na koji se bolesnik stavlja pod okrilje nekih lica s hrišćanskog Olimpa.)

»Kad je poganica 'ajvanu na oku«, izgovara se sljedeća molitva:

»Vrati se, poganice, natrag,
Ne znalo ti se za trag.
Gospa Isusa diči,
Isus bolest liči.
Vrati se natrag,
Ne znalo ti se za trag.«

(To se izmoli triput a za to vrijeme se »zaoštrenim saransakom« prevuče po oku triput, ili se oko triput križa lagano dodirujući, »prevlači priko oka s Gospinom meduljicom il' križom«. Na kraju se svaki put očita Vjerovanje.)

Sljedeća molitva vjerovatno je nekada bila duža. Danas se moli u ovom obliku:

»Poganice pogana,
Ledenice ledena,
'Ajd' izadi bolesti nemila,
Iz mesa u kost,²⁶
Iz kosti u kožu,
Iz kože na dlaku.
S dlake iđe sv. Ante,
Goni toju bolest.
'Ajde bolest natrag,
Ne znalo ti se za trag.«

(Moli se jedanput, osim zadnja dva stiha koja se izgovaraju triput.)

Molitva protiv poganice, moljena samo oboljelim ljudima, navodi se radi poređenja:

»Prija se Isus zače,
Neg' ova bolest poče.
Bježi poganica natrag,
Ne znalo ti se za trag.
Gospa sina 'rani,
Isus Maru od bolesti brani.
Gospa se sinkom diči,
Isus Maru od bolesti liči.«

Dalje: »Sv. Pero križ nosi. Susrete ga djeva Marija. — Kud to iđeš, sv. Pero? — Iđem onoj božjoj službenici Mari, goniču onu njezinu nesritnu bolest iz njezine glave, iz svega života. Goniču je u goru neznanu, dje zvonce ne zveći, dje Gospa ne kleći, dje se Bogu ne moli, u pako dje joj je misto. Poganice pogana, ledenice ledena izadi iz Marine glave, ruka, noge, leđa i zglobova.²⁷ Mara je božja službenica, Mara će ići k misi.«

(Prije molitve se »prikrsti i očita Virovanje — sve to jedanput«, dok se molitva »izmoli utroje ili četriput, više puta na dan, sve doklen se ne iščera poganica«.²⁸)

Molitve koje su čobani govorili da hajvan i sebe zaštite²⁹ od »groma i zla vrimena« imaju mnoge zajedničke osobine s molitvama protiv bolesti, zato ih radi poređenja navodimo:

»Biži, biži, Irudice,³⁰
Majka ti je poganica,
Od Boga prokleta,
Od sv. Ilije sapeta.³¹

Biži, biži, Irudice, u goru,
Djeno pivac ne piva,
Djeno čedo ne plače,
Djeno voko ne buče,³²
Dje se zvono ne čuje,
Djeno čuko ne laje,
Dje se Bog ne spominje.«

(Dalje se četiri prva stiha ponove.)

Sljedeća molitva počinje: »Biž' daleko, Irudica«, da bi tri na-redna stiha bila kao kod prethodne, a dalje glasi:

»Biži, biži u pustinju,
Dino zvonce ne zvoni,
Dino pivac ne piva,
Dino dite ne plače,
Dino Isus nim ne govori,
Sa svojim anđelima i svećima.
Sveta Jela koja nas križa,
Da nas Bog sačuva
Od groma i zla vrimena.«

(Izgovara se triput uzastopno, poslije čega se prekrsti.)

Ili, »kad siva i kad grmi«, moli se:

»Sv. Ilija ognjeni,
Koji grome odgoni³³
U duboke dubine,
U visoke visine,
U široke širine,
Djeno čedo ne plače,
Djeno pivo ne piva,
Sv. Ilija ognjeni,³⁴
Koji grome odgoni.«

(I ova molitva se izmoli na isti način kao prethodna.)

Ili:

»Iđe križić po nebu,
Za njim diva Marija
Svoga sina molila:
Stani, sine rođeni,
Neka vile viluju,
I anđeli gledaju.

Biži, Ire, Irudice,
Majka ti je poganica,
Od Boga prokleta,
Od sv. Ive krvi sapeta.
Sveti Ive rasapet (razapet),
Sveti Ile ognjeni,
Koji grome odgoni,
Čak daleko od mene,
U lugove zelene,
Djeno Boga ne mole.
Pjevaj pivo (pjevo),
U zori, na grani.
Oj Isuse, budi faljen,
Posve vike vikova. Amen.«

Ili, molila se:

»Migni, migni, Irudica,
Majka ti je poganica,
Seka ti je otrovnica,
Od Boga prokleta,
Od sv. Ilije sapeta.
Sveta Ana Gospina majka,
Gospa Isusa rodila,
Nas oslobođila,
Od munje, groma i živog ognja.«

Ili:

»Biži, Irodica,
Majka ti je poganica,
Od Boga prokleta,
Sv. Ilije krvicom je sapeta.
Resla je glavica,
Na glavici divica,
Š njom je Petar i Pavo i Ilija ognjeni,
Štono grome odgoni u visoku planinu,
Djeno ljudi ne zbole,
Djeno pseto ne laje,
Dje dite ne plače,
Dje pivac ne piva,
Dje se dragi Bog ne moli.«

(Prije i poslije molitve, koja se triput izmoli, izmoli se po jedan-put Vjerovanje.)

Ili:

»Križ za križom po nebu,
Za njim diva Marija,
Svoga sina molila.
Isus Peri ključe dâ,
Da viline ne balaju,
Da anđeli poigraju.
Sačuvaj nas, sv. Ilija.«³⁵

(Na početku i na kraju molitve, koja se triput ponovi, jedanput se prekrsti. Neki, pak, to čine samo na kraju.)

Molitve od urekli (uroka)³⁶ slične su prethodnim molitvama, samo su duže. U njima je paganska basma³⁷ od urekli sačuvana kao jezgro, polazni osnov za nastanak nove, hristijanizovane molitve. (Ta opaska se odnosi na sve navedene ali i naredne molitve.)

Molitva br. I

»Pošla Ana, Gospina majka, susrete uročicu. — Kud si pošla, uročico? — Pošla sam da ureknem dobru konju brzine, curi bilo lice, malo dite.

Vrati se uročice natrag,
Ne znalo ti se za trag.
Razbigla se po svitu,
Kano 'čela po cvitu,
Kano trunje po vodi,
Kano magla po gori.
Vrati se natrag,
Ne znalo ti se za trag.«

Molitva br. II

»Pošli roci i uroci kroz sela bogata, kroz brda golema. Suresla ih sv. Ana, Gospina majka. Pitala i': — Kud iđete roci i uroci kroz ova sela bogata kroz brda golema? — Mi iđemo po svitu ko 'čela po cvitu, da kupimo lipe lipote, da kupimo dobre dobrote za Marinu kravu Cvitavu da je Bog sačuva od zli' očiju, od zli' ruka, od nevirni' duša. O čem ti budneš tekla i radila i Bogu se molila, sve ti Bog blagosivo i sad i vazda i uvike vikova. U ime Oca i Sina... Amen.«

Ova se molitva izmoli samo jedanput u toku 24 časa i to »samo prija sunca četrdeset tri puta, zaredom«.

Potom mola preporučuje: »Preporučujem Cvitavu Marinu svim svecim' i sveticam', sv. Anti, blaženoj Gospi i Isusu da uslišaju moju molitvu, da ozdravi Cvitavu Marinu.« Na kraju izmoli »sedam Očenaša, sedam Zdravomarija, sedam Slavocu, i tri Virovanja i prikrsti se«. To moli »za dvanaest apostola i za potkripljenje života i zdravlja Cvitave Marine«.

Molitva br. III

»Podigoše se svi roci i uroci kroz te gore neznane, kroz te vode studene. Susrela i' sv. Ana. Besidi im sv. Ana: — Kud ste se digli vi svi roci i uroci? Ja znadem kud idete, ja znadem šta tražite. Vi idete dobru Vrancu (ime konja), uzoritu Vrancu, da priuzimljete sve njegove lipe lipote, sve njegove dobre dobrote. Razadite se svi roci i uroci kroz te gore neznane, kroz te vode studene.³⁸ ko stručak trave po zemljici, ko skružak³⁹ po ženici, ko pinica po vodici.

Sidi Isus za kućom na zelenoj podinici, na pletenoj posteljici. Kamen-stina poduzglavnica, Isusova sveta i slavna ustavnica.

Što dva oka urekla, sveto Trojstvo odreklo.

Vrati se uročice s Vranca Pavina natrag, ne znalo ti se za trag.«

Posljednju rečenicu mola triput ponovi. Od hrišćanskih molitava očita se Vjerovanje i sedam Očenaša, ili nešto drugo, po izboru mole.

(Dalje će se, radi izbjegavanja navođenja opštih mjesta, molitve izdijeliti na dijelove obilježene arapskim ciframa.)

Molitva br. IV

1) »Podigoše se svi roci i ureci kroz tri zemlje neznane. Susrela ih sv. Ana, Gospina majka. Pitala ih sv. Ana, Gospina majka: — Kud idete, roci i ureci? Ja znam kud vi idete i šta vi gledate. Vi gledate da priuzimljete sve lipe lipote i dobre dobrote dobru volu, dobru konju, uzoritoj divoći i uzoritu momku, uzoritoj kravi Malavi Katinoj, lipoj Malavi Katinoj.«

2) »Razadite se svi roci i ureci s Malave Katine, s njezine glave, s kostiju, s trbuva, s nogu, s tila svoga ko stručak trave po zemljici, ko pinice po vodici, ko skružak po ženici.«

3) »Biži urek s Malave Katine natrag, ne znalo ti se za trag.« (Ovo se triput ponavlja.)

4) »Sidi urek na pragu, urokuša pod pragom. Što god urek ureče, odrekuša odreće.«

5) Isto kao pod 3.

6) »Gospa se Sinom diči, Isus bolest liči. Isus bolest uzmiče, Gospa mliko primiće.«

- 7) Počinje sa »biži bolest« i dalje se nastavlja kao pod 3.
- 8) »Isus sjedi za kućom na zelenoj podinici, na pletenoj posteljici. Kamen-stina poduzglavnica, Isusova sveta i slavna ustavnica.«

- 9) Isto kao pod 3.

(Na kraju móla očita nekoliko hrišćanskih molitava i kaže vlasniku krave da dâ lemuzinu (milostinju) za duše umrlih. Vlasnik oboljelog hajvančeta se »zavitovo da će dat lemuzinu, zavit«, u vidu priloga, »ako ozuravi«, npr. da će ostaviti novac kod nogu kipiće sv. Ante, Gospe ili Isusa.)

Molitva br. V

Ista je kao i prethodna do dijela obilježenog rednim br. 4, samo što je ovdje taj dio duži za: »Sto dva oka urekla, tri odrekla. Ko ureće, oni i odreće.« I dalje:

5) »O Bože, blažena Gospe, Majko Božja, molim vas uslišite moju svetu molitvu da bude za duše u čistilištu, a za zdravlje Galice Pavine. Isus, koji mrtve uskršuje a bolesne ozdravljuje, da ozdravi i ovu Galicu Pavinu.«

(Na početku i na kraju molitve móla škropi i moli Vjerovanje, a vlasniku naredi da dâ »lemuzinu« s naznakom da je za duše u čistilištu, a za zdravlje svog hajvana.)

Molitva br. VI

1) »Pomoliću se Bogu i blaženoj Gospo da bi Bog blagosivo moju molitvu i sad, i vazda, u vike vikova.« (Potom se prekrsti.)

2) »Podigli se svi roci i uroci kroz zemlje neznane. Susrela i' sv. Ana. Ona im besidi: — Ku' céte svi roci i uroci? Ja gledam kud idete i znam šta tražite, da priuzimljete dobру volu, dobru konju, uzoritoj kravi Krilavi Slavinoj sve njezine lipe lipote, sve njezine dobre dobrote.«

3) »Biž' te svi roci i uroci s Krilave Slavine ko maglica po nebu, ko rosica po travici, ko pinice po vodici, ko skružak po ženici.«

4) »Biži urek natrag s Krilave Slavine, ne znalo ti se za trag.« (To se triput ponovi.)

5) »Spava Isus za kućicom na opletenoj posteljici. Kamen-stina poduzglavnica, Isusova sveta i slavna ustavnica.«

6) »Dva urekla, tri odrekla: Otac, Sin i Duh sveti.«

7) Isto kao pod 4.

8) »Isus boles' lići, Gospa Sina dići. Isus bolest uzmiče, Gospa mliko primiće.«

9) »Biži bolest natrag...«; dalje kao pod 4.

10) »O Isuse i sv. Anto,⁴⁰ vas se utičem i temeljito molim da isprosite kod Boga sve milosti i kriposti, i da Slavina krava Krilava bude živa i zdrava, i da se vrati mliko u vime ko što je i prije bilo.« (Ponovi se triput.)

11) »O Isuse i sv. Anto,⁴¹ daj da bude živa i zdrava Krilava Slavina, da se obeseli gospodar krave i da se vrati mliko u vime ko što je i prije bilo.«

12) »O Isuse i sv. Anto, zamolite dragoga Boga da se vrati mliko u vime ko što je i prije bilo, a nesrića da idë u more, il' da se vrati onom ko je spremio,⁴² da bude živa i zdrava Krilava Slavina.⁴³

(Na kraju móla kaže: »Uzmem paru, metalni il' 'artijani novac, i s njom zaparam od šunjke (njuške) niz povor, pa niz desnu nogu — sve to s desne strane, naoposum, i triput.« Za to vrijeme govori: »Biži bolest natrag, ne znalo ti se za trag.«)

Osoba, čija je krava, treba da »poškropi po toru — priko krave baca kršćenu vodu moleći Virovanje«. Nakon toga treba da stavi u štalu »kutiju kršćene soli,⁴⁴ da tu stoji, i da dâ lemuzinu.«

Molitvica »od urekli« br. VII

Mola govori ovu molitvu »kad god 'oce, dok ne skine« (uroke). Prethodno se prekrsti izgovarajući »U ime Oca i Sina i sv. Duha amen.⁴⁵ I izmoli Vjerovanje.

1) »Evo ču se pomoliti Bogu i blaženoj Gospi, sv. Ani, Gospinoj majki, za pokripljenje života i zdravlja Ružave Martine, da je Bog, blažena Gospa i sv. Ana, Gospina majka, sačuva i zakloni od zli' očiju, od zli' ruka i nevjerni' duša.«

2) »O čem' ja radila i Bogu se molila sve mi Bog blagosivo i sad i vazda i uvike vikova, amen.« (Prekrst se jedanput.)

3) »Podigli se roci i uroci kroz tu zemlju neznanu, kroz to selo bogato. Susrela ih sv. Ana, Gospina majka. Besidi im sv. Ana, Gospina majka: — Kud idete roci i uroci? — Ja znam kud idete, ja znam šta gledate. Vi gledate dobra konja, dobra vola, malena ditića, uzorna ditića, lipu kravu, uzoritu kravu Ružavu Martinu. Idete da priuzimljete sve njezine lipe lipote i njezine dobre dobrote. Razađite se roci i uroci sa krave Ružave Martine ko maglica po nebu, ko pinice po vodici, ko stručak trave po zemljici, ko skružak po ženici.«

4) (Drugi dio se ponavlja.)

5) »Leži Isus za kućom na zelenoj podinici, na opletenoj posteljici. Kamen-stina poduzglavnica, Isusova sveta i slavna ustavница.«

6) »Biži urek natrag s Ružave Martine ne znalo ti se za trag.«

7) (Drugi dio se ponavlja.)

8) »Dva urekla, tri odrekla: Otac, Sin i Duh sveti.«

9) »Sidi urek pod pragom, urekuša nad pragom. Što god urek ureče, urekuša odreće za Ružavu Martinu. Koji ureče, oni i odreće.«

10) (Šesti dio se ponavlja.)

11) »Evo ču se pomoliti Bogu i blaženoj Gospo, sv. Ani, Gospinoj majki, za pokripljenje života i zdravlja Ružave Martine. O blažena Gospe, majko Isusova, obraduj ti sada Martu za njezinu kravu Ružavu da je Bog, blažena Gospa, sv. Ana, Gospina majka, sačuva i zakloni od svakog zla.«

12) (Drugi dio se ponavlja.)

13) »Gospa se diči, Isus bolest liči. Gospa se primiče, Isus bolest uzmiče.«

14) (Šesti dio se ponavlja.)

15) (Drugi dio se ponavlja.)

16) »Isus se diči, Gospa bolest liči. Isus se primiče, Gospa bolest uzmiče.«

17) (Šesti dio se ponavlja.)

18) (Drugi dio se ponavlja.)

19) »O Bože, blažena Gospe i sv. Jozipe, ja se vami pridajem u ruke vaše da mi se smilujete na moje molitve. Što ja god budem radila i Bogu se molila, sve mi Bog blagosivo i sad i vazda i uvike vikova.«

(Prekrsti se.)

Neki dijelovi izgovaraju se jedanput a neki triput.⁴⁶

*

*

*

Navedene basme sličnog su sadržaja i smisla, što vjerovatno potiče iz njihove zajedničke namjene da odgone zlo (bolest, prirodne nepogodne...) od ugroženih ljudi, stoke, usjeva, iz ekumene u pustare, što dalje. Polazeći od toga, moguće je, u vezi s njihovim nastankom, iznijeti neke pretpostavke: da je u jednoj ljudskoj skupini najstariji (misli se isključivo na verbalni) način tjeranja zla bio korišćen, možda s neznatnim razlikama, u svim kritičnim slučajevima — znači, imao je univerzalnu vrijednost. Pod uslovom da se ta pretpostavka prihvati bajalice su protiv uroka, pogancice i žabice nastale kasnije, na višem stupnju saznanja, kada se uvidjelo da postoji nekoliko manje-više konkretnih uzroka bolestima, što je, razumije se, nauka pobila. (Kakvu su u tome ulogu imali kontakti etnički srodnih grupa može se, takođe, pretpostavljati.)

Nastali još u preistorijsko doba, bajanja i bajalice pretrpjeli su tokom svoga dugog postojanja samo neke, ne suštinske već formalne, izmjene, koje se u čitavom kontekstu lako prepoznaju i vremenski determinišu.

Kad apstrahujujemo nova hrišćanska obilježja, bajalice odražavaju takav nivo razvoja ljudske svijesti (razumijevanja uzročno-poslijedičnih veza) koji je mogao biti (i bio) samo magijski — ni religiozni ni naučni. U bajalicama je izraženo poimanje takve stvarnosti u kojoj je sve živo i ravnopravno čovjeku, koji u tumačenju svijeta polazi od sebe: kao što je on kreator svog života u okviru svojih mogućnosti, tako su to i sva bića, stvari i pojave iz okolne prirode, a svi izazivači bolesti shvataju se kao ovozemaljske sile (urok, uročica, vještica, kuga, poganica, žaba), njihova je priroda materijalna i često su personifikovana bića.

Da bi bajalice, s pobjedom hrišćanskog nad paganskim svjetonazorom, mogle opstati pod novom, zvaničnom religijom, morale su pretrpjeti neke promjene. U njih se infiltriraju hrišćanski motivi (shvatanja) i tako dobijaju hrišćanska obilježja. Inovacije se unose postepeno: ili od mola,⁴⁷ uporedo s intimnim usvajanjem i razumijevanjem hrišćanskog učenja (od pobožnosti móle zavisilo je koliko će u svoju molitvu unijeti pobožnih elemenata), ili su starijeg porijekla, potiču od popova, možda i fratara, koji su bili narodni iscjelitelji i molili za ozdravljenje. (Jedna osamdesetogodišnja móla kaže da je liječničko znanje primila od rodice upravo pred prvi svjetski rat, a ta je, pak, »molitvice čula od prvi pratar«.)

U basmama se zapaža idejna i tematsko-stilska neusklađenost prehrišćanskog i hrišćanskog sloja — starog jezgra i novih umetaka i dodataka, tj. praktičnog (starijeg) i pasivnog novijeg odnosa prema pojavama. Sukobljavaju se liječnička praksa, kojom je raspolagao čovjek tadašnjeg nivoa saznanja, i pasivnog predavanja na milost i nemilost svetim nadzemaljskim bićima, što je zagovarala religija. U potonjem slučaju móla se postavlja samo kao posrednik između oboljelog i viših sila, stavljajući sebe, svoju molitvu i bolesnika pod patronat tih nadzemaljskih bića moleći, skoro bez izuzetka, u ime sv. Trojstva, simbola patrijarhata. Još veću potvrdu gubljenja, da tako kažemo, autoriteta móle kao iscjelitelja nalazimo u tekstovima »bajavica« gdje je sv. Ana, Gospina majka, ili neko drugo sveto lice, glavna i jedina ličnost koja se sukobljava sa urocima i odgoni ih. Dakle, u najnovijoj fazi razvoja bajalica, za koju ćemo upravo navesti primjer, mola osim interpretatorske nema ni jednu drugu ulogu. U tim tekstovima izostaje molino prizivanje svetih lica i molba njima za pomoć oboljelom, kao i molba za blagoslov, a time i za uspjeh njene molitvice. Tako bajlice počinju jednostavno i direktno: »Pošla sv. Ana, Gospina majka, u Ande (ime bolesnice), božje službenice, da iščera bolest nemilu, bolest nevidnu (odnosi se na poganicu). Izadi bolesti nemila, bolesti nevidna, iz nogu, iz zglobova, iz ušiju, iz glave, iz očiju, iz prsiju, iz sviju bolestiju. Razađi se po svitu« i dalje se navode primjeri na koje bolest da se ugleda te da ode iz tijela. Tako je sv. Ana sa hrišćanstvom, u najvećem broju mo-

litvica, preuzela ulogu móle, koja je kao šaman (vrač) u prehrišćansko doba bila u direktnoj vezi, a né preko viših bića, s bolešću.

Ima slučajeva da se mola obraća i sv. Anti »da zamoli dragoga Boga⁴⁸ da ostupi nesrićija pritrva, viđena i neviđena, kršćena i nekršćena...« Tu ona istovremeno ima i interpretatorsku i posredničku ulogu između oboljelog i Boga, ali preko sv. Ante. Hrišćanska hijerarhija joj je dobro poznata.

Počevši od neolita (s pripitomljavanjem životinja), žene su se brinule o životinjama i liječile ih. Zbog značaja uloge date sv. Ani mišljenje nekih naučnika je da to direktno upućuje na vjerovanje u Magnu mater, u doba poznato pod nazivom matrijarhat, čija bi hrišćanska supstitucija bila sv. Ana. Ali, vjerovanje u Veliku majku posljedica je ubjedjenja da je žena, uopšte, izvor plodnosti. Ako se, pak, to gledište usvoji, pobija se pretpostavka da je sv. Ana, Gospina majka, prvobitna zamjena za Magnu mater. Tekstovi bajalica nam upravo kazuju da bi sv. Ana mogla biti samo zamjena za mólu.

Navedene bajalice i bajanja pripadaju krugu tzv. pozitivne magije. Zasnivaju se na shvatanju da izvjesni pokušaji (magijskog karaktera) mogu imati pozitivne posljedice po onoga ko ih ili za koga ih obavlaju. Razumije se da takva prijereeligjska praksa nije nailazila na odobravanje zvaničnih predstavnika religijske svijesti, koji su željeli da se zaborave prethodne ideje suprotne njihovom učenju. Zato je magija, u kojoj je uloga ljudskog faktora presudna, smatrana bogohulnom, pa su crkvena lica »s oltara« agitovala protiv onih što su se njome bavili. Sa osudom i nipoštovanjem gledali su na djelatnost móla govoreći da »móla radi protiv Boga« i da učini (uroci) ne postoje. (»Pratri nisu dali da to ima.«) Međutim, sveštenstvo nije preduzimalo nikakve druge pokušaje osim što je verbalno osuđivalo »narodna virovanja« (sjevjerja) znajući da se magijska praksa, zbog znatne uloge u narodnoj svakodnevničici, ne bi čak ni nasilno mogla prekinuti.

Móle, inače vrlo pobožne,⁴⁹ kao većina Brotnjaka, ubijeđene su da ne čine ništa što je bogohulno. Izjavljuju da se »mole s Božjom pomoći«, za njih su te »molitve upućene Bogu«. Seljani su mišljenja da su »móle od Boga žrtvu pitale (tražile) i od Boga žrtvu primale, i Bog njima uslišava, i one svitu pomagale«.

Starije bajalice su naivnog, lako pamtljivog, jednostavnog, čak poetičnog sadržaja. One novije, više hristijanizovane, duže su, odišu hrišćanskom pokornošću, čak dramatičnošću. To su molbe (molitve) upućene nadzemaljskim bićima, prema kojima se molilac osjeća bespomoćnim. Tako se basma »od riječima izražene želje... koja treba neizostavno da se ispunii⁵⁰ pretvara u molitvu.

Ni jedna mola koju sam čula, a bila sam sa njih 7, nije izgovarala od riječi do riječi isti tekst molitve niti je na isti način molila. Štaviše, ponavljajući nekoliko puta istu molitvu, mola se

ne drži doslovno teksta, mijenja neke izraze, skraćuje ga ispuštajući opšta mesta (dijelove koji se često ponavljaju), gdje se ili samo priziva Bog, sveci i svetice da pomognu u istjerivanju zla, ili da ga oni sami istjeraju. Takve varijante, osim što su potvrda moline kreativnosti i slobode u interpretaciji, mogu ponekad ukazati i na genezu molitve, na njenu stariju varijantu.

Te molitve, kao i sva naša narodna znanja, prenošene su usmeno s generacije na generaciju, što je olakšano kratkoćom teksta. Najvažnije je bilo zapamtiti princip na kojem je zasnovana molitva: uroci polaze u štetu, njih u tome sprečava mola (dodnije sv. Ana ili neko drugo sveto lice). O tom obrascu je već bilo govora. I način na koji se u molitve upućivalo bio je jednostavan: buduća mola je »primala, primala i — primala« dolazeći da posmatra i sluša kako se to čini.

Danas u Brotnju, i pored rimokatoličke opredijeljenosti većine stanovništva, ali i postojanja veterinarske službe, egzistiraju mole podsjećajući nas ne samo na vrijeme prije primjene naučnih metoda u liječenju stoke već i na poznije doba — period Austro-Ugarske i stare Jugoslavije — kada su liječničke usluge bile nedostupne većini seljaka: »Nije se čovik vodio doktoru, nema para pa liči po sebi.« Bajalice su nastale u pradavna vremena kada je čovjek imao povjerenje u moć svojih postupaka. U ovom slučaju riječi, koje su sva zla tjerale, ne prizivanjem jednog ili više bogova (za njih se nije ni znalo), već pozivajući ih da se razidu poput raznih prirodnih pojava: »Razbite se svi roci i uroci i po gori i po vodi, ko no magla po brdu, ko no piljak po polju, ko no busić travice, ko no listić gorice.« Ili: »Raziđite se svi roci i uroci sa krave Šibulje Zorine, s njezina vimena, mlika, masla i 'rane male tele, ko maglica po nebū, ko pinica po vodici...«

Često se u molitvama upotrebljavaju dva termina, nerijetko u istom tekstu, uroci (roci) i uzroci, što nam olakšava da shvatimo njihovu prirodu — oni su uzroci raznim pojавama. Razni učini — predmeti, riječi, zle oči — potiču od ljudi muškog ili ženskog pola koji se razlikuju od ostalih samo po tome što su zli, što su se »dali nesrići — uriču«.

Etičke norme izražene u »bajavicama« primjer su (s obzirom na vrijeme nastanka) realnog, logičkog rasuđivanja: onaj koji nанosi zlo biva prinuđen da ga odmah ispravi i poništi, mola baje da se vrati bolest onom ko ju je »spremio«, zlu, urekuši poručuje »dabogda se ti o sebi zabavila. Vranca pri sebi zaboravila«, a urocima »kako ste oduzeli zdravlje (mliieko...) tako da ga vratite«, ili da se sve riješi po principu »koji ureče — oni i odreče«. To dovolino objašnjava karakter broćanskih molitvica, vrijeme i svrhu nijihovog nastanka. Nastale su u svijetu bez privilegija, u svijetu bez Boga ili bogova, bilo zlih bilo dobrih, u svijetu gdje se vodila borba između dobra i zla kao ovozemaljskih kategorija, gdje se princip dobra (dobrog djelanja) uznosio kao primjer za

ugled. U Brotnju se čuje narodna poslovica: »Tuđoj kravi dobro misli, da i tvoja doma dođe.«

U bajalicama se otkrivaju arhaična narodna znanja i vjerovanja (u svjetovnom značenju te riječi) ne samo o bolestima i njihovom liječenju već i o pojavama u prirodi koja okružuje čovjeka i o čovjekovom mjestu i ulozi u njoj.

Osvrt o narodnom bajanju i bajalicama⁵¹ završiće sljedećom ocjenom njihove vrijednosti: »Među mitsko-poetskim tekstovima koji su u obliku narodne tradicije prenošeni sve do našeg vremena, i koji odražavaju čovekov pogled na svet u njegovom ranom periodu razvijatka, narodnim basmama i bajanjima pripada najznačajnije mesto, kao najarhaičnjim. Otuda, za rekonstrukciju mitološko-religijskog sistema slovenskih i drugih naroda, verbalno-ritualni tekstovi bajanja jesu vrlo značajan materijal.«⁵²

Bilješke

¹ Terenski podaci su prikupljeni od mnogih kazivača, ali ćemo navesti samo najvažnije. Kazivači su najzaslužniji i za nastanak rada koji je tematski prethodio ovome (Običaji i vjerovanja u vezi sa zdravljem i bolestima stoke u Brotnju, »Hercegovina«, 3, Mostar 1983, 243—271). Navodimo ime, prezime, godinu rođenja i mjesto boravka kazivača, čiji su podaci korišćeni u radovima Običaji i vjerovanja u vezi sa zdravljem i bolestima stoke u Brotnju i Bajanja i bajalice kao dio etnoveterine u Brotnju: Petar M. Marić (»Kokeža«), 1900, Šima (Prskalo »Dokarić«, zvana »Curka«) Marić, 1900, Sretnice; Nikola I. Miloš, 1905, Iva (Šaravanja) Bevanda, 1913, Matija (Brkić) Bevanda, 1921, Stojan I. Šaravanja, 1915, Ruža (Milićević) Miloš, 1897, Božica (Dugandžić) Raspudić, 1898, Stojan S. Bevanda, 1912, Dobro Selo; Anda (Sušac) Zubac, 1903, Ilija (Ilko) Pehar, 1912, Nikola (»Brko«) Zubac, 1909, Gradnici; Slavka (Slava) Sušac, oko 1920, Ivan Pervan, 1886, Podgreda; Luca (»Bevanduša«) Pehar 1910, Pavlo I. Gagro (»Kuso«), 1901, Matija (Prlić) Odak, 1914, Jozo Džida, 1905, Iva (»Musuša«) Džida, 1911, Gornji Veliki Ograđenik; Matija (»Suščeuša«) Bojčić, 1906, Anda (»Gagruša«) Bojčić, 1886., Gornja Blatnica; Slava (Ivanković) Petrušić, 1920, Đulsa (rođena Maksumić u G. Hamzićima, i uodata u Maksumiće iz Gradske, zvana »Kapetan«), oko 1920, Gornji Hamzići; Stojka Martinović (žena pokojnog Marka), 1909, Bosiljka (Škoro) Sudar, 1908, Krehin Gradac; Ajkuna (»Dubrevačka«) Kravac, 1910, Luca Martinović-Bilušić (po mužu zvana »Kočinica«), 1921, Mate (»Bili«) Beus, 1904, Blizanci; Hatidža Duraković, 1914, i njen, sada pokojni, muž zvani »Hadžija« Duraković, Biletići; Mara (Arapović) Džeba, oko 1915, Ruža (Blažević) Epler, 1939, Darinka Đurić, 1902, Mara Škoro, 1911, Slipčići; Halil (»Gojeni«) Tikveša, 1902. i Mara (Milićević, »Miličuša«) Jovanović, 1896, Šurmanci.

Osim kazivačima zahvalnost dugujem mnogima koji su mi na razne načine pomagali da sakupim traženu građu. Jedan od vidova te pomoci bilo je i to što su djeca uticala na svoje roditelje da me bez ustručavanja informišu. U tom smislu zahvaljujem se bar Zdravku N. Milošu iz Dobrog Sela i Ivanu J. Džidi iz Gornjeg Velikog Ograđenika.

² O margijskim postupcima u liječenju stoke koji nisu isključiv domen mola: D. Ivić, Običaji i vjerovanja u vezi sa zdravljem i bolestima stoke u Brotnju, »Hercegovina«, 3, Mostar 1983, 263—267.

³ Za turcizme, ima ih u radu znatan broj, vidi: Abdulah Škaljić, Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku, »Svetlost«, Sarajevo 1966.

⁴ Šta su, po mišljenju Brotnjaka, uzroci bolesti: D. Ivić, n. d., 244—253.

⁵ Kad napuni 19 ili 20 godina, smatrala se curom, a »u dvaes peto najljepša za udat«.

⁶ Iz jedne priče saznajemo da je ista vjerska pripadnost bila uslov pružanju liječničke pomoći: »Bio bogat Turčin, Arif Nožić, u Ljutom Docu, a na Šritnicam' mola bila Anica Kordić zvana Smoljanka. On došao po nju da je k sinu vodi, obolio na oči, doktori džaba. — A, moj Arifaga, ja ga moram krstiti. Ne mogu molit što ga neću krstiti. — Noni Anica, krsti ga nek mu je lakše, a zna mu se otac. Ona molila i ozdravio. Beg je uvik gledao, dok je bila živa, kavom, šećerom joj davo.«

⁷ U Brotnju se jedino u prići spominje bog Akaron (Akarun, Makarun). Od sveštenika se saznao za idole i idolopoklonstvo, što je protumačeno da je postojao i bog Idol. Još se čuje da su se nekada ljudi »klanjali zlatnom teletu«. Takva vjerovanja ne dovode u vezu sa svojim precima.

⁸ Kažu da su »svete divice i udovice«, ali samo one udovice »koje se ponovo ne udaju već ostanu na svom topraku, goje dicu..., koje naprave put naoposum«.

⁹ Za zadругu se upotrebljavao termin »zajednica«. Kad zajedno žive, kažu da »žive u zajednici«.

¹⁰ Žene su nosile i rubac, »bonculet«, šal — sve su to pokrivala za glavu.

¹¹ Moli se davao i papirni i metalni novac. U posljednjem slučaju: »Zvekuće pare moli daš.«

¹² Po nekim, »mora se dati u kruv sv. Anti. Odluči kol'ko će, pogodi se i sa sv. Anton«. Može se dati i »prosjaku il' u crkvu pratrui.«

¹³ Marani se obračalo iz više razloga. U vrijeme kada se iz Brotnja švercovao duvan u Mostar, Bosnu, čak i u Crnu Goru, žena čiji je »čovik odnio rusak duvana« rekla bi Marani: »Marana, moli. Otišo je na put. I Marana moli, zavituje od filanaca i žandara da ne bude nikakve pometnje u putu, da proda duvan, zdravo prođe, zdravo kući dođe.« Dan kad moli posti. Šverceri duvanom često su stradali od bijele smrti: najviše se islo na Božić i Novu godinu, pa i na Uskrs. I kako nisu smjeli radi sigurnosti, plašeći se da ne budu prijavljeni, svratiti na prenocište, smrzli bi se.

Marana je pomagala i djevojci koju je momak iznevjerio pa ona »zbog toga poludila, sišla s pameti«.

¹⁴ Kod nekih oboljenja ističu: »Ima mola koje pomažu bolje od svećenika.« Sinonimi za sveštenu licu su: »pratar (fratar), velečasni, papazin, pop, svećenik, parok, zakonoša.«

¹⁵ Mola ne zijeva ni kad ima uroka za ono vrijeme dok »sa vr' glave do nogu« prevlači s nekim predmetom.

¹⁶ Prema oku koje joj suzi mola je određivala ne samo pol osobe koja je izazvala bolest već i da li je iz bližeg ili daljeg komšiluka. (Tu činjenicu sam konstatovala i u Podveležju.)

¹⁷ Čuje se: »Što si se uplemila ko drvena Marija?!« Ima i ime za kravu Plemava — ponosna, odvažna.

¹⁸ Po riječima Andelka Prge, pedagoga i bibliotekara Muzeja Hercegovine u Mostaru, tako je molila njegova baka Manda, rođena Sršen, iz Blaca na ušću Neretve, i kad je živjela u Mostaru.

¹⁹ O magijskom značenju broja tri: »Neka bolesna cura sve živo obašla — nema lika! Čula da joj je jedini lik da nađe tri cure, sirote (sirotice — bez čaće i matere).« One su trebale da ispunjavaju i sljedeće uslove: da budu starije, a poštene, i istoga imena. Samo takve mogu »da mole u trojstvo.«

²⁰ Muslimani u Brotnju izuče dovu (neće da kažu koju) jedanput, i na kraju triput puhnu preko ispruženog dlana »da ode boljka kao sa dlana«.

²¹ Uporedi: Hrvoje Tartalja, Ljekaruša iz Mađareva, ZNŽO, knj. 42, JAZU, Zagreb 1964, 490—491; Luka Grdić Bjelokosić, Narodna gatanja, GZM, knj. VIII, Sarajevo 1896, 155.

²² Lužina je »japuština, okapina, lјutina...«

²³ Mojo Medić, Tri ljekaruše, GZM, XVI, Sarajevo 1906, 195; Dr Leopold Glik, O urocima, GZM, knj. IV, god. I, Sarajevo 1889, 65; Vladimir Ardalić, Basme, ZNŽO, JAZU, knj. XVII, sv. 2, Zagreb, 1912, 359—360; Tomo A. Bratić, Pabirci iz narodnog veterinarstva, GZM, XIV, Sarajevo 1902, 161.

²⁴ Niko se više ne sjeća molitvice u kojoj je poganica oslovljavana: »Stanka poganka rodom Siropeja...«

²⁵ Mola, kazivač ove molitvice, kad moli, posti subotom, a bolesnik moli krunicu »vazda, kad 'oce«.

²⁶ Dr L. Glik, n. d., 65: »... iz kosti u meso, iz mesa u kožu, iz kože na dlaku«.

²⁷ Slično se tjera i urok: »s njezine glave, s prsiju, s kostiju (negdje 'noktiju'), s trbuva, s nogu i s tila svoga«.

²⁸ Neka móla se prekrsti, poškropi oboljelog, izmoli Vjerovanje i tek onda svoju molitvu.

²⁹ Čobani su znali molitvice u stihovima polušaljivog karaktera. Govorene su u preventivne svrhe. U njima se spominju i slovenska božanstva iz mnogobožačkog perioda:

»Sv. Vide, vidi mene,
Sv. Dujme, obraduj me,
Sv. Gospe, krili mene,
Svi andeli, čuvajte me,
I od vile i od zmije,
Da me vile ne vide,
Da me zmija ne uide.«

(Moli se u proljeće, svako jutro, triput.)

U sljedećoj se obraćalo sv. Iliju da sačuva stoku od zmija:

»Sv. Ante, goni janjce,
Sv. Petre, otvori im letve,
Sv. Toma doćeraj i' doma,
Sv. Grgo, zatvori i' tvrdo,
Sv. Ilija, čuvaj i' od zmija,
Sv. Luka, sačuvaj od vuka.«

³⁰ Mala enciklopedija, »Prosveta«, Beograd 1959, s.v. Irod Veliki, 540, odakle se saznaje da su car Irod i njegova porodica oličenje neprijatelja hrišćanstva. Zato ih božji gnjev u vidu grmljavine stalno progoni. Po nekim, ne valja se krstiti kad grmi, tada »Irodica pod krst bježi«. U Brotnju su nekada znali molitvicu »Biž'te, vile Irudice, majke su vam kamenice... Riječ kamenice objašnjavaju kao da su se skamenile, »da su pećine«. Ima kletva: »Skamenila se!« Zabilježila sam i vjerovanje da su vile postale od Evinih kćeri, koje je Bog prokleo: »Vile ti se zvale, u pećinam' stavale...«, jer ih Eva nije spomenula kad je Bog upitao koliko djece ima.

³¹ Neki govore »od krvi sv. Ive sapeta«.

³² Iza ovog stiha u jednoj verziji dođe: »Djeno krava ne riče.«

³³ Evo još jedne molitvice »da grom ne udari«, čija su prva dva stiha ista, a dalje:

»U puste gorove
Di čedo ne plače,
Di pivci ne pivaju,
Di zvono ne zvoni,
Di se dragi Bog ne moli.«

(Ovu »moreš molit kol'ko oš puta.«)

³⁴ U jednoj molitvici sv. Ilija odgoni gromove »čak daleko u Indiju, u zemlju neznanu, dje se Bogu ne mole, dje brat sestru uzimlje, dje pjevac ne pjeva...«

³⁵ Kad grmi kažu: »Što sv. Ilija puca.«

³⁶ Frano Ivanišević, Poljica, ZNŽO, JAZU, knj. X, sv. II, Zagreb 1905, 289; T. A. Bratić, n. d., 173; L. G. Bjelokosić, n. d., 153—155.

³⁷ Ljubinka Radenković, Opšte karakteristike značenja narodnih bajanja, »Književna reč«, god. XI, 25. februar 1982, 8.

³⁸ U jednoj molitvici: »... a uroci otišli u duboko more dje nema ništa, dje ne moru naudit nikome!«

³⁹ Samo sam od jedne móle čula: »skružak po 'šenici«, a ne ženici. Niko nije znao da objasni značenje riječi skružak.

⁴⁰ Kad bi izgubili hajvanče, čobani su obećavali sv. Anti da će mu izmoliti krunicu (jedanput, kad za to nadu vremena) »ako zamoli Boga da nadu svoje bravče, da ga vuk ne pojede«. Osim toga: »Sv. Anti izmoli krunicu kad 'ajvan počeraš u planinu, i po povratku izmoli i zafali kad nije bilo štete.« Mole mu krunicu i »da i' sačuva od vuka i 'ajduka«.

⁴¹ Od jedne móle saznašala sam da ona za ozdravljenje svoje krave prvo izmoli Krunicu sv. Anti (13 Očenaša, 13 Zdravomarija, 13 Slavaocu), potom svoju molitvu, te Vjerovanje (jedanput). Daje i »lemuzinu u kruv sv. Anti«. Još, »postim utorkom na slavu Isusa Krista i sv. Ante, a za zdravlje moje krave, da ostupi nesrića od moje krave«. Bilo ih je koje su molile Krunicu sv. Nikole Tavelića.

⁴² Neke kažu: »Bog da i' vrati ovom čije su da vidimo ko je!«

⁴³ Móla moli »da se obeseli krave gospodar« — kako u jednoj molitvi stoji.

⁴⁴ Za »siromaka« kažu: »Nema ni kršćene soli u kući.« Ima i kletva: »Ne imo ni kršćene soli u kući!«

⁴⁵ Neke móle to izgovaraju krsteći se.

⁴⁶ Evo mjestimično nedorečene verzije bajalice protiv uroka koju je, u tom obliku, molila jedna móla »u svaka doba, po tri puta — tako i Vjerovanje — sve dokle je bolesno:«

»Dva uroka — tri odrekla: Otac, Sin i Duh sveti.«

.....

»Susrete i' Božja Ana, Gospina majka:

— Ku' čete, roci i uročice?

— Idemo lipim lipotu, dobrim dobrotu« (vjerovatno »oduzimat«, što móla ne kaže).

.....

»Nebeske visine,
Morske dubine«

.....

»Oko mora piski,
Po nebu zvizde,
Po dubim' grane,
Po granam' lišća.«

.....

»Sve zarize sastavnom naudile vam! Amen.«

U Brotnju su znali molitvice za razne nedaće, npr. »od mòrë«. Mnogo se pozaboravljalo, a kako nije zabilježeno, kao da nije ni postojalo. Tako su izgubljeni vrijedni, nenadoknadivi podaci za proučavanje prethrišćanskih vjerovanja.

⁴⁷ Zvonko Lovrenčić, Bilje kojim se gata i vrača u okolici Bjelovara, ZNŽO, JAZU, knj. 43, Zagreb 1967, 158.

⁴⁸ U Brotnju sam zabilježila samo jednu, vjerovatno nepotpunu, molitvicu za izlječenje od uroka, u kojoj se prvenstveno obraća Bogu:

»Bože živi, Bože jaki, smeti ove čudorekle,
koje su dobra Vranca urekle.
Bog i' smejo, one se o sebi zabavile,
Vranca pri sebi zaboravile.
Gospa se diči,
Isus bolest liči.
Ova bolest vrati se natrag,
ne znalo ti se za trag.«

⁴⁹ U Brotnju, i ne samo tu, do prije četrdesetak godina bilo je strašno i nepojmljivo psovati Boga. Pričao mi je jedan kako je prvi put čuo za nekog Brotnjaka da je opsovao Boga. Bilo je to, kaže, pred drugi svjetski rat. Reakcija je bila sljedeća: »Narod bježo, krstio se i viko: 'Oslobodi nas Bože, od nevirne duše.'« I smatrali su ga ludim.

U Brotnju je »nezabožac — kogod nastranu«; »bezbožnik je onaj ko ne vjeruje«, dok se rijetko čuje izraz »nadbožac«. »Pobožan čvrsto vjeruje«.

U Brotnju ima izreka: »Ne pomaže drvo — barka, nego vira sv. Marka.« Višečnačno se može tumačiti.

⁵⁰ Nikolaj Kruševskij, Zagavari kak vid ruskaj narodnoj paezii, Varšava, 1876, 23.

⁵¹ Navešću još neku literaturu kojom sam se koristila: Ćiro Truhelka, Liječništvo po narodnoj predaji bosanskoj i po jednom starom rukopisu, GZM, IV, god. I, Sarajevo 1889; L. Glik, Narodni lijekovi iz bilinstva u BiH, GZM, knj. I, god. IV, Sarajevo 1892; Tomo Dragičević, Narodno liječenje, GZM, XXI, Sarajevo 1909; Rudolf Strohal, Različiti zapisi i čaranja, ZNŽO, knj. XV, sv. 1, Zagreb 1910; Radmila Filipović-Fabijanić, Narodna medicina istočne Hercegovine, GZM, XXIII, Sarajevo 1968.

⁵² Ljubinko Radenković, Narodne basme i bajanja, Književna istorija, XI, Beograd 1897, 43.

Danka Ivić

BESCHWÖRUNGEN UND ZAUBERSPRÜCHE ALS TEIL DER VOLKSTIERHEILKUNDE VON BROTNJE

Zusammenfassung

Die magische Volkstierheilkunde, mit der sich auch heute noch einzelne Frauen (die »Mola« genannt werden) beschäftigen, ist bei den Kroaten aus Brotnje aus Urzeiten bekannt. Obwohl die veterinären Dienstleistungen jedermann in Brotnje zugänglich sind, gibt es immer noch Leute, die sich an eine solche »Mola« wenden, indem sie an ihre heilende Macht glauben. In Wahrheit, diese Frauen (»Mola«) gibt es wegen des zurückgegangenen Bedarfs und mangelen Interesses bei den jungen Leuten für diese Art traditonellen Wissens immer weniger. Die »Mola« heilt, wie es heißt, mit »göttlichen Gebeten«, und zwar eigentlich durch christianisierte (in kleinerem und grösserem Mass) Zaubersprüche (basma) Vieh (und Menschen) von »bestimmten« Geschwüren u. ä. Vom Beginn des Gebetes und während des Betens befindet sich man gewöhnlich in Trance und im Zustand verstärkter psychischer und physischer Aktivität, die sich durch Gähnen, Zittern unsw. Kundtut. Das Gähnen zeigt sich als Sympton zur Feststellung der Diagnose: wenn man zu Beginn des Gebetes nicht zu

gähnen beginnt, betet die »Mola« nicht weiter, sie weiss, dass sie nicht helfen kann, und dass die Krankheit nicht in ihre Domäne fällt.

Die römisch-katholische Kirche war der Tätigkeit der »Mola« nicht der aus der vorchristlichen Zeit stammt, aber ausser mündlich haben sie gewogen. Die Geistlichen haben das Volk von diesem Glauben abgewandt, nicht auf andere Art dagegen gekämpft. Die »Mola«, wie alle Dorfbewohner, glaubt an den »wahren Gott« und beteuert, dass sie nichts Gotteslästerliches macht. In ihren Gebeten verketten sich christliche und unchristliche Ansichten. Im ersten Fall beweist man die Macht, dass man mit Worten (die gewöhnlich mit einigen magischen Vorgängen verbunden sind und die Befehlsbedeutung haben) die Krankheit austreibt; und im zweiten Fall, dass man durch Gebete an die christlichen Heiligen, die Heiligen oder sogar an Gott selbst die Heilung erlangt. Am stärksten ist die Anzahl der Zaubersprüche in denen diese zwei widersprüchlichen Haltungen vertreten sind.

Die Zeit des Entstehens solcher Zaubersprüche können wir ins Mittelalter versetzen. Die ältesten Zaubersprüche haben rein magischen Inhalt und die jüngsten wurden in der Entstehungsphase wegen des Aussterbens der »Mola« unterbrochen. Gerade die Zaubersprüche aus dem Mittelalter geben Zeugnis über die Genetik des menschlichen Bewusstseins aus dem atheistischen in das theistische.

In den Zaubersprüchen (basma), beginnend von den ältesten, behauptet sich eine dualistische Teilung der Welt in Gut und Böse. In Verbindung damit steht der Sonnenkult, auf dessen Spuren man noch bis vor kurzem gestossen konnte und man bemerkte bei dem angeführten Beispiel das Beten in Richtung Sonne mit erhobenen Händen (Idolatrie). Diese Haltung ist auch von den Bogumilengrabsteinen bekannt. Die gerade Haltung wird unter Einfluss des Christentums von häufigen Knien abgelöst, auch wenn es nicht unbedingt nötig ist. Alles, was in diesen »Gottesgebeten« ist und nicht in Verbindung mit dem Christentum, zeigt auf die gesellschaftlichen, wirtschaftlichen und ideellen Werte der Gesellschaft der Stämme: das Leben in der Gemeinschaft, wo sich alle untereinander helfen, der gleiche Glaube an die Grundmoralgesetze, der sich durch die Aufnahme des Christentums in die Bedingung transformiert, dass eine »Mola« nur einem Christen Hilfe leistet. Es werden Gebete zur Heilung des Rindes vom Schlagenbiss, von Schmerzen um das Euter, von Geschwüren, Verzauberung, wie auch solche die vorbeugende Macht hatten, um Mensch und Tier vom Blitzschlag zu schützen, angeführt. Alle in verschiedenen Versionen, oft gereimt.

Zum Schluss kann man annehmen:

1/ In der ältesten Zeit bestanden in einer Ansammlung von Menschen Zaubergebete (basma), die allgemeinen Wert besassen. Sie wurden in allen Fällen von Missgeschick (Unwetter, Krankheit von Mensch und Tier) angewendet, womit behauptet werden kann, dass eine »Mola« (mit unbedeutenden Unterschieden) für Mensch und Tier betete. (Zum Vergleich wird ein Zauberspruch-basma zur Heilung von Verhexung angeführt).

2/ In gleichem Mass wie sich die menschliche Erkenntnis in der Welt verbreitete, erhöhte sich auch die Zahl der Gebete den Umständen entsprechend.

Hanfu
General

I. Bolon

Mr STJEPAN IVANKOVIĆ

ORGANIZACIONI RAZVOJ KPJ I SKOJ-a NA PODRUČJU HERCEGOVINE U TOKU NOB-a I SOCIJALISTIČKE REVOLUCIJE 1941—1945. GODINE

U toku NOB-a i socijalističke revolucije 1941—1945. godine u Hercegovini je vrlo teško, skoro nemoguće, bilo uspostaviti jedinstvenu partijsku i skojevsku organizaciju pod rukovodstvima oblasnih komiteta KPJ i SKOJ-a za Hercegovinu zbog više uzroka, od političkih i geografskih do okupacionih zona i rasporeda okupatorskih i kvislinških vojnih jedinica. Ne treba zaboraviti činjenicu da je rijetko koje naše područje preživjelo ratne strahote kao Hercegovina. Sve se to moralo odraziti i na organizacioni razvoj KPJ i SKOJ-a na području Hercegovine, što je uvjetovalo česte promjene organizacijskih formi prilagođavajući ih nastaloj situaciji.

Hercegovačka partijska organizacija pred rat je brojila preko 200 članova i nekoliko stotina skojevaca. »Do rata organizacije KPJ u Hercegovini brojno su narasle na 214 članova. U Mostaru je bilo 95, a u Trebinju oko 60 članova Partije. U ostalim srezovima Hercegovine broj članova KPJ bio je znatno manji. U svim srezovima Hercegovine do aprilskog rata 1941. godine formirani su aktivi ili organizacije SKOJ-a, u kojima je bilo nekoliko stotina skojevaca.«¹

Na početku aprilskog rata u Hercegovini je djelovao Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu sa sjedištem u Mostaru. Oblasni komitet su sačinjavali: Mustafa Pašić, sekretar, Rudolf Hrozniček, dr Safet Mujić, Karlo Batko, Miro Popara i Jusuf Čevro, članovi. Osim Oblasnog komiteta u to vrijeme u Hercegovini su djelovali Mjesni komitet KPJ Mostar² i Sreski komitet KPJ Trebinje. Na području današnjih općina Mostar, Trebinje, Bileća, Stolac, Čapljina, Ljubuški, Ljubinje, Konjic, Nevesinje i Prozor djelovalo je više partijskih celija.

Slična situacija bila je i sa organizacijom SKOJ-a. Oblasni komitet SKOJ-a za Hercegovinu, koji je osnovan pred početak rata, činili su: Džemal Bijedić, sekretar, Marko Mihić, Mustafa Zubčević i Mujo Husković, članovi. U to vrijeme u Mostaru je djelovao Mjesni komitet SKOJ-a i u Trebinju Sreski komitet SKOJ-a, dok su ostali bili niži oblici organiziranja.

Aprilski rat, talijanska okupacija Hercegovine i stvaranje ustaške Nezavisne Države Hrvatske doveli su partijsku i skojevsku organizaciju Hercegovine u izuzetno tešku situaciju. Oblasni komitet KPJ sa sjedištem u Mostaru, zbog pojačanog terora neprijatelja, vrlo teško je održavao veze sa organizacijama i pojedinim komunistima na hercegovačkom području. Situacija je postala još teža poslije napada Njemačke na Sovjetski Savez i junskog ustanka na području Nevesinja.

U uvjetima fašističke okupacije i ustaškog terora oblasni komiteti KPJ i SKOJ-a za Hercegovinu organizirano su nastavili pripremanje naroda za oružani ustank. U Mostaru je 20. juna 1941. održano oblasno partijsko savjetovanje o ratnim pripremama u Hercegovini. Iz Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu savjetovanju su prisustvovali Uglješa Danilović i Avdo Humo. Dva dana kasnije održano je, sa istim zadatkom, oblasno savjetovanje rukovodilaca SKOJ-a sa područja Hercegovine.

Za početak ustanka u Hercegovini vrlo je značajan sastanak Oblasnog komiteta KPJ, koji je održan u Mostaru 16. jula 1941. i kojemu je prisustvovao Avdo Humo kao delegat Pokrajinskog komiteta.¹ Na sastanku je prenesena direktiva Centralnog komiteta KPJ o dizanju ustanka, razrađen je plan o rasporedu kadrova i formiran je Oblasni vojni štab za Hercegovinu. U Štab su ušli: Savo Medan, politički komesar, Nenad Vasić, komandant, i Nedо Bitanga, zamjenik komandanta.² O djelovanju KPJ poslije kapitulacije i pripremama oružanog ustanka Uglješa Danilović kaže: »Rezultat ovoga političkog i vojnog rada bio je taj da su u svim sreskim mjestima u to vrijeme stvorene partijske organizacije ili bar partijska uporišta.«³

Oblasni vojni štab sa grupom od šesnaest komunista izišao je 17. jula 1941. iz Mostara s namjerom da se probije u istočnu Hercegovinu i pomogne organizaciju oružanog ustanka. Idućeg dana grupu je sjeveroistočno od Mostara na Orlovom kuku razbila neprijateljska patrola, te su se članovi grupe vratili u Mostar. Uzrok neuspjehu bila je slaba organizacija i nebudnost. Zbog toga su isključenjem iz KPJ kažnjeni sekretar i član Oblasnog komiteta Mustafa Pašić i dr Safet Mujić. Taj događaj imao je teške posljedice za partijsku organizaciju u Hercegovini, posebno za Oblasni komitet.

Poslije prvih oblika otpora i početka oružanog ustanka protiv ustaša i okupatora počele su još jače represalije protiv komunista i skojevaca. U Mostaru su ustaše 1. augusta strijeljale

Jusufa Čevru, sekretara Mjesnog komiteta KPJ. U Ljubuškom su komunisti pohapšeni poslije rasturanja letaka kod Crkve na Humcu 13. juna, na Pavelićev imendan. Ti događaji imali su veliki utjecaj na organizacionu sposobnost KPJ i SKOJ-a u Hercegovini u ljetu 1941. godine.

Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu zbog vrlo loših veza nije bio obaviješten o zbivanjima u istočnoj Hercegovini. Tek na upozorenje Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu Oblasni komitet je na to područje uputio izvjestan broj komunista, što se pozitivno odrazilo na razvoj ustanka u tom dijelu Hercegovine.

Stvaranjem velikog oslobođenog teritorija u istočnoj Hercegovini i jačanjem NOP-a u drugim dijelovima Hercegovine uka-zala se potreba za novim organizacionim oblicima Partije i SKOJ-a.⁵ Po direktivi Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu u oktobru 1941. formirana su dva okružna komiteta KPJ i SKOJ-a. U to vrijeme nisu djelovali oblasni komiteti KPJ i SKOJ-a za Hercegovinu. Pokrajinski komitet je, s pravom, smatrao da će, ako se formiraju po dva komiteta, jedan za oslobođene a drugi za neoslobođene krajeve, organizaciono jačati Partiju i SKOJ u Hercegovini.

Okružni komitet KPJ za istočnu Hercegovinu, sa sjedištem u Fatnici kod Bileće, rukovodio je radom partijskih organizacija oslobođenog teritorija i u jedinicama Hercegovačkog NOP-odreda. Na tom terenu u septembru i oktobru 1941. formirani su sreski komiteti Trebinje, Bileća, Gacko, Stolac, Ljubinje i Nevesinje. O formiranju Okružnog komiteta Lepa Perović kaže: »U to vrijeme ja sam tamo zatekla Miru Poparu, Petra Drapšina i ostale druge u Okružnom komitetu. Ne sećam se da li se tako zvao, jer moj je zadatak bio da formiram partijsku organizaciju uz pomoć tih drugova. U stvari, tada je bio oktobar 1941. godine, ja sam formirala Okružni komitet za istočnu Hercegovinu u sastavu: Miro Popara, Života Neimarević, Vojin Božović, Tripo Šarenac, Obren Starović, Milenko Šotra i Brana Kovačević kao sekretar Oblasnog komiteta SKOJ-a.«⁶ Komitet je djelovao do aprila 1942. godine.

U istom mjesecu u Mostaru je formiran Okružni komitet za južnu Hercegovinu, koji je rukovodio partijskom organizacijom u gradovima na neoslobođenom teritoriju, u Mostaru, Čapljinama, Jablanicama i Konjicu. Sekretar Komiteta je bio Muhamed Hama Grebo, a članovi Franc Novak i Džemal Bijedić.

U to vrijeme partijska organizacija Prozora organizacijski je vezana za Okružni komitet KPJ Livno. Od 1942. godine partijska organizacija Prozora i desne obale Neretve, tj. područja današnjih općina Konjic i Jablanica, partijski je vezana za Oblasni komitet KPJ za Bosansku krajinu jer se vrlo teško mogla održavati veza s partijskom organizacijom Hercegovine.

Ljubuška partijska organizacija razbijena je, kako je rečeno, 13. juna 1941. i obnovljena je tek 1942. godine. Pojedini komunisti, koji nisu bili uhapšeni, vezali su se uz partijsku organizaciju susjednog biokovskog područja Dalmacije.

Organizacija KPJ u Konjičkom bataljonu, koji se nalazio na području Boračkog jezera, organizacijski je bila vezana za novoformirani Okružni komitet KPJ za Foču i Kalinovik.

U istom periodu, jesen 1941—april 1942. godine, u svim sreskim mjestima u Hercegovini, osim Ljubuškog, formirani su sreski komiteti, i to u Trebinju, Stocu, Ljubinju, Gacku, Bileći, Nevesinju, Konjicu i Mostaru.⁷

Mjesni komitet KPJ Mostar djelovao je neprekidno od početka rata i u to vrijeme bio je vezan za Okružni komitet KPJ za južnu Hercegovinu. Tada nisu formirani općinski komiteti na području Hercegovine.

U istom razdoblju organizacija SKOJ-a u Hercegovini doživjela je organizacione promjene.

Početkom oktobra u Pađenima kod Bileće formiran je Okružni komitet SKOJ-a za istočnu Hercegovinu.⁸ Komitet je obuhvaćao područja Bileće, Trebinja, Gacka, Nevesinja, Stoca i Ljubinja. Na području tih srezova u oktobru 1941. formirani su sreski komiteti SKOJ-a.

Mjesni komitet SKOJ-a Mostar u to vrijeme direktno je povezan sa Pokrajinskim komitetom SKOJ-a za Bosnu i Hercegovinu. Osim organizacije SKOJ-a koja je djelovala u Konjičkom bataljonu u to vrijeme nije bilo drugih skojevskih organizacija u Hercegovini.

Takva organizaciona struktura KPJ i SKOJ-a u Hercegovini ostala je nepromijenjena do maja 1942. godine, kada su izvršene organizacione promjene zbog lijevih grešaka.

Narodnooslobodilačka borba u Hercegovini u periodu januar—maj 1942. postigla je velike uspjehe u borbi protiv okupatora i kvislinga. U istočnom dijelu Hercegovine stvoren je veliki oslobođeni teritorij. Borci Konjičkog bataljona oslobodili su prostrano područje istočno od Konjica i Neretve. Ali, veliki vojni uspjesi utjecali su da je vojno-političko rukovodstvo glavnu brigu posvećivalo vojnim pitanjima. »Opijeno vojnim uspjesima ono počinje da zanemaruje stvaranje i proširenje partijske organizacije.«⁹

Ljevo skretanje donijelo je velike štete NOP-u u Hercegovini. Glavna zamisao lijevog skretanja bila je da je nastupila druga faza revolucije, što je u stvari vodilo građanskom ratu. Lijeve greške imale su velikog udjela na zastoj NOP-a u Hercegovini u maju i junu 1942. U tom periodu posebno je bio zapostavljen partijski rad u jedinicama NOV u Hercegovini, o čemu Vaso Miskin piše u izvještaju Pokrajinskom komitetu KPJ za Bosnu i Hercegovinu 28. aprila 1942. godine: »Osnovne greške ovog O.K. i političkih rukovodilaca jeste sektaštvo i lijeve greške (podvukao

Vaso Miskin). Imaju 2 udarna bataljona sa 600 boraća, koji su spremni napustiti Hercegovinu, a samo 12 partijaca u njima.«¹⁰

Centralni komitet KPJ u pismu 15. aprila 1942, koje je uputio Okružnom komitetu za istočnu Hercegovinu, rukovodiocima bataljonskih organizacija KPJ u partizanskim odredima istočne Hercegovine, političkim komesarima u Operativnom štabu i štabovima odreda i bataljona,¹¹ ukazao je na lijeve greške koje su se pojavile među komunistima istočne Hercegovine. Radi prevarilaženja nastale situacije Centralni komitet KPJ i Centralni komitet SKOJ-a uputili su 5. maja 1942. iz Foče svoje instruktore u Hercegovinu: Milentija Popovića, Milana Radosavljevića i Ljubinku Milosavljević. O ozbiljnosti situacije u Hercegovini Vaso Miskin u navedenom pismu kaže: »Prije nego što sam pošao u Hercegovinu otišao sam kod druga Tita... Isti mi je skrenuo, da hercegovački drugovi prave lijeve greške što sam to primijetio u čitavoj Hercegovini.«¹²

U Konjicu i Konjičkom bataljonu situacija također nije bila dobra, što potvrđuje Miskin u istom pismu.¹³

Milentije Popović izvjestio je Centralni komitet KPJ 19. maja 1942.¹⁴ da je zbog lijevih grešaka situacija u istočnoj Hercegovini vrlo ozbiljna.

Situacija je ukazivala da dotadašnja partijska i skojevska organizacija na oslobođenom teritoriju u Hercegovini nije odgovarala nastaloj situaciji i zato se prišlo reorganizaciji partijskih rukovodstava, o čemu Milentije Popović u svom izvještaju piše: »S obzirom na slabost i nesamostalnost u radu okružnih komiteta, a također imajući u vidu veoma brzo narastanje ustanka, mislimo da je potrebno da se rad Partije centralizira preko jednog Oblasnog komiteta koji bi obuhvatilo teritoriju oba okružna komiteta, odnosno teritoriju Operativnog štaba. Ovo još i zbog toga što su veze okružnih komiteta sa PK za Bosnu i Hercegovinu za sada veoma slabe.«¹⁵

Slabo funkcioniranje veza između Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu i partijske organizacije u Hercegovini još je jedan faktor koji je utjecao na pojavu izvjesnih grešaka u partijskoj organizaciji na području Hercegovine. O tome piše i Džemal Bijedić Dugonja u pismu 7. maja 1942: »Sigurno više od dva mjeseca od PK nemamo ni pisma ni uputstva. Prepušteni smo sami sebi, a možeš da znaš kako sve izgleda kad se stvari promatraju iz uskog kruga bez uputstva i jače kontrole.«¹⁶

U maju 1942. prišlo se reorganizaciji partijske organizacije u Hercegovini. Po direktivi Centralnog komiteta KPJ formiran je Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu u sastavu: Miro Popara, sekretar, Pavle Kovačević, Petar Drapšin, Života Neimarević, Muhamed Hama Grebo i Dragica Pravica, članovi.¹⁷

Po direktivi Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu rasformiran je Okružni komitet za istočnu Hercegovinu

i mjesto njega formirana su dva okružna komiteta. Okružni komitet KPJ za južnu Hercegovinu obuhvaćao je sreske komitete Bileća, Trebinje, Ljubinje, Stolac i partijsku organizaciju Južnohercegovačkog NOP-odreda. Sastav Komiteta je bio: Dragica Pravica, sekretar, Čedo Kapor, Tripo Šarenac, Milenko Šotra, Todo Kurtović i Vaso Oro.¹⁸

Okružni komitet za sjevernu Hercegovinu obuhvaćao je sreske komitete Gacko, Nevesinje, Konjic i partijsku organizaciju Sjevernohercegovačkog odreda. U sastav Komiteta su ušli: Života Neimarević, sekretar, Obren Starović i Brana Kovačević.

U to vrijeme formiran je i Okružni komitet KPJ za južnu Hercegovinu koji je rukovodio partijskom organizacijom na neoslobodenom teritoriju Hercegovine.¹⁹

Takvo ustrojstvo partijske organizacije u Hercegovini bilo je kratkog vijeka zbog poznatih događaja u Hercegovini u maju i junu 1942. Tada su hercegovački partizani pred jakim četničko-talijanskim snagama morali napustiti Hercegovinu i krenuti sa Vrhovnim štabom i proleterskim brigadama u Bosnu.

U maju 1942. u organizaciji SKOJ-a na području Hercegovine nije vršena nikakva reorganizacija.

Poslije povlačenja hercegovačkih partizanskih jedinica početkom juna 1942. u istočnu Bosnu počeo je strahovit teror četnika i Talijana u Hercegovini. Prestala su postojati partijska rukovodstva, osim u strogoj ilegalnosti. Takvo stanje trajalo je preko godinu dana, sve do povratka 10. hercegovačke brigade poslije bitke na Sutjesci u Hercegovinu. U tom razdoblju su partijska i skojevska organizacija u Hercegovini proživjele najteže dane u toku NOB-a.

Po povlačenju partizanskih jedinica u Hercegovini su djelovali samo mjesni komiteti KPJ i SKOJ-a u Mostaru. U dubokoj ilegalnosti djelovali su pojedini komunisti u Trebinju i Bileći i partijske ćelije u Jablanici, Čapljinji Stocu, te komunisti pojedinci u nekim drugim mjestima.

O stanju partijske organizacije u Hercegovini krajem ljeta 1942. Muhamed Hama Grebo u izvještaju Vasi Miskinu Crnom 20. septembra 1942. piše: »Sem aktiva u Stocu, Čapljinji, Jablanici, Partije u Mostaru, pojedinih partijaca u pojedinim mjestima, mi uslijed opštег rasula nismo imali u pojedinim mjestima niti čovjeka da se na njega obratimo a da i ne govorimo o nekoj organizaciji.«²⁰

Takvo stanje nije dugo potrajalo. Po direktivi Centralnog komiteta KPJ polovinom septembra obnovljen je Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu, što potvrđuje i Grebo u istom izvještaju.²¹

Obnovljeni Oblasni komitet radio je u vrlo teškim uvjetima, jer prilike u Hercegovini nisu bile nimalo povoljne za širi partijski i skojevski rad. To je vrijeme duboke ilegalnosti članova

Partije i SKOJ-a u istočnom dijelu Hercegovine, gdje je zavladao četnički i talijanski teror.

I konjičko područje bilo je bez partizanskih jedinica. Drugim riječima, u čitavoj Hercegovini bilo je vrlo teško stanje, jer nije bilo značajnijih partizanskih jedinica sve do povratka 10. hercegovačke brigade poslije borbi na Sutjesci. Mostar je bio jedini grad u Hercegovini gdje su i u to vrijeme radili mjesni komiteti KPJ i SKOJ-a.

Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu je u oktobru pojačan Mladenom Kneževićem Traktorom, koji piše: »Krajem oktobra 1942. godine upućen sam od Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu iz Sarajeva za sekretara Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu. Članovi Komiteta bili su Olga Marasović, Hamo Grebo i Dragutin Kosovac, koji je ujedno bio sekretar Oblasnog komiteta SKOJ-a za Hercegovinu.«²²

Rad Oblasnog komiteta brzo se osjetio na području Hercegovine. U decembru 1942. obnovljen je Okružni komitet KPJ za južnu Hercegovinu.²³ Komitet je obuhvaćao partijske organizacije na području Bileće, Trebinja, Ljubinja i Stoca. Djelovao je do maja 1943.

Već je rečeno da je područje Prozora i dijelovi današnjih općina Konjic i Jablanica, desno od Neretve, u toku NOB-a bilo povezano s Oblasnim komitetom KPJ za Bosansku krajinu, čijom je odlukom u drugoj polovini 1942. u rejonu Prozora formirano Okružno povjereništvo KPJ Prozor.

U februaru 1943. je odlukom Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu u Aladinićima kod Stoca formiran Okružni komitet KPJ za srednju Hercegovinu koji je obuhvaćao područje današnje čapljinske i dijelove stolačke (Dubrave), nevesinjske i mostarske općine.²⁴

U Ljubuškom je tada obnovljena partijska organizacija koja se povezala sa partijskom organizacijom u susjednoj Dalmaciji zbog nemogućnosti održavanja veza sa Oblasnim komitetom KPJ za Hercegovinu.²⁵

Kakva je situacija bila u hercegovačkoj partijskoj organizaciji početkom 1943. godine govori pismo Centralnog komiteta KPJ Oblasnog komitetu KPJ za Hercegovinu 17. januara 1943. u kojem se, između ostalog, kaže: »Jedan od najvažnijih zadataka koji se danas postavlja pred Oblasnog komitet za Hercegovinu je obnoviti razbijene partijske organizacije i politički učvrstiti postojeće i stvoriti ih tamo gdje još ne postoje.«²⁶

Organizacija SKOJ-a od početka ljeta 1942. do sredine ljeta 1943. teže se obnavljala od partijske organizacije zbog više uzroka, a glavni je nedostatak kadrova. Jedino je stalno djelovao Mjesni komitet SKOJ-a u Mostaru. Tek je krajem decembra 1942. u Mostaru obnovljen Oblasnog komitet SKOJ-a za Hercegovinu.²⁷

Preokret u hercegovačkoj organizaciji KPJ i SKOJ-a nastupio je poslije bitke na Sutjesci i povratka 10. hercegovačke brigade u Hercegovinu jula 1943.

U julu 1943. Uglješa Danilović, član Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu, formirao je novi Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu kojem je u početku bio sekretar.²⁸

Zbog provale mostarska partijska organizacija u julu 1943. doživjela je jedan od najtežih udaraca u toku NOR-a. Uhvaćen je tada i sekretar Mjesnog komiteta Ljubo Brešan kojega su Nijemci strijeljali. Bez obzira na taj teški udarac, Mjesni komitet je nastavio s radom.²⁹

O stanju partijske organizacije u Hercegovini u vrijeme osnivanja novog Oblasnog komiteta piše Uglješa Danilović u pismu 6. augusta 1943. Pokrajinskom komitetu: »Partijska organizacija na terenu Hercegovine još je u vrlo slabom stanju. Poslije povlačenja naših snaga lanjske godine ona u stvari nije ni živjela partijskim životom. U dva sreza, nevesinjskom i gatačkom, ona nije ni postojala, u ostalim srezovima postojala je samo formalno. Ozbiljnijeg rada bilo je samo u trebinjskom srezu. Seoske partijske ćelije kroz to cijelo vrijeme nijesu se uopšte sastajale.«³⁰

Od samog početka rata bio je veliki problem održavanja veza između Pokrajinskog komiteta KPJ i Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za Bosnu i Hercegovinu sa partijskom i skojevskom organizacijom u Hercegovini. U pismu 18. jula 1943. Pokrajinski komitet KPJ Oblasnom komitetu KPJ za Hercegovinu, između ostalog, piše: »Kao glavnu zadaću pred novi PK postavio je CK ovo: ostvariti i održavati stalnu vezu sa tri oblasna komiteta i CK.«³¹

Pokrajinski komitet uspostavio je potom sigurne veze s Oblasnim komitetom koje su dobro funkcionirole sve do kraja NOR-a i to je bio jedan od uvjeta da partijska organizacija u Hercegovini bude organizaciono sposobljena za zadatke koje je pred nju postavljaо dalji razvoj NOB-a i uopće NOP-a na hercegovačkom području.

Ubrzo po formiranju Oblasnog komiteta formirani su sreski komiteti KPJ Trebinje, Bileća, Stolac, Ljubinje, Nevesinje, Gacko i Konjic. Novoformirani sreski komiteti djelovali su pod neposrednim rukovodstvom Oblasnog komiteta jer su okružni komiteti formirani kasnije, u oktobru 1943. godine. Oblasni komitet je smatrao da okružne komitete ne treba formirati sve dok se sreski komiteti organizaciono ne učvrste, zbog čega je stalno držao tri svoja člana na terenu.

Okružno povjereništvo KPJ Prozor u to vrijeme aktivno djeluje, što potvrđuje i pismo koje je Povjereništvo uputilo Oblasnom komitetu KPJ za Bosansku krajinu. U pismu, između ostalog, piše: »Na terenu sreza prozorsko-konjičkog i fofničkog djeluje Okružno povjereništvo KPJ. Radimo na proširenju Partije i SKOJ-a.«³²

U Bančićima kod Ljubinja je 22. oktobra 1943. Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu održao sastanak na kojem su izvršene izmjene u njegovu sastavu. Vaso Miskin Crni došao je za sekretara umjesto Uglješe Danilovića.³³ Oblasni komitet je na tom sastanku formirao dva okružna komiteta: Okružni komitet za južnu Hercegovinu i Okružni komitet za sjevernu Hercegovinu. Okružni komitet za južnu Hercegovinu obuhvaćao je sreske komitete Trebinje, Ljubinje i Stolac.³⁴ Okružni komitet za sjevernu Hercegovinu obuhvaćao je sreske komitete Gacko, Bileća i Nevesinje.³⁵

Mostarska, ljubaška, čapljinska i konjička partijska organizacije izravno su bile povezane sa Oblasnim komitetom.³⁶

Glavni problem pri obnavljanju skojevske organizacije u Hercegovini u to vrijeme bio je, kako je već spomenuto, nedostatak kadrova, jer su skojevski kadrovi odlazili u jedinice NOV ili su prelazili na rad u partijsku organizaciju.

U ljeto 1943. SKOJ u Hercegovini u organizacionom smislu, osim u Mostaru, nije postojao. Nusret Seferović o tome piše: »Osim organizacije u Mostaru organizacija SKOJ-a u Hercegovini više nigdje nema. Kao prvi i osnovni zadatak postavljeno je da se pristupi organizovanju SKOJ-a na terenu.«³⁷

Početkom septembra 1943. Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu formirao je Oblasni komitet SKOJ-a za Hercegovinu.³⁸

Za dalji razvoj skojevske organizacije u Hercegovini značajan je sastanak Oblasnog komiteta SKOJ-a koji je održan 22. septembra 1943. u Hrasnu i kojemu je prisustvovao Uglješa Danilović, član Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu. Na dnevnom redu bilo je stanje skojevske organizacije u Hercegovini. Jedna od glavnih odluka, donesena na tom sastanku, bila je da se članovi Komiteta upute na teren Hercegovine radi obnavljanja organizacije SKOJ-a. Poslije tog sastanka skojevska organizacija u Hercegovini, uza sve prepreke, brzo je jačala.

Najznačajniji datumi u razvoju partijske i skojevske organizacije u Hercegovini su 1. i 2. novembar 1943. U toku ta dva dana održano je partijsko oblasno savjetovanje za Hercegovinu u Davidovićima kod Bileće, kojemu su prisustvovali članovi Oblasnog komiteta KPJ i članovi Oblasnog komiteta SKOJ-a i predstavnici sreskih komiteta. Politička situacija i organizaciono stanje KPJ i SKOJ-a u Hercegovini bili su glavna tema savjetovanja. Referat o političkoj situaciji podnio je Uglješa Danilović a o organizacionom stanju Vaso Miskin Crni.

Miskin je u svom referatu iznio razvojni put KPJ u Hercegovini od početka NOB-a do tada. Ukazao je na brzu obnovu Partije u Hercegovini od jula do novembra 1943. Tada je na području šest sreskih komiteta bilo 175 članova Partije: u Trebinju 72, Stocu 31, Bileći 27, Ljubinju 26, Gacku 13 i Nevesinju 6. Kandidata je bilo 19. Partijskih celija je bilo 14: u Trebinju 5, Stocu 5, Bileći, Gacku, Nevesinju i Ljubinju po jedna. Skojevskih

aktyva bilo je 29: u Bileći 9, Nevesinju 7, Stocu 7, Trebinju 4 i Ljubinju 2. Na području nekih sreskih komiteta bio je manji broj seoskih povjerenika.

O mostarskoj, konjičkoj i ljubuškoj partijskoj organizaciji u zapisniku savjetovanja se kaže: »U referatu o organizacionom pitanju nije govoren o tri partijske organizacije; grad Mostar, partijska organizacija za srez konjički i partijska organizacija za srez ljubuški. Od ove tri organizacije nemamo skorašnjih potpunih izvještaja. U najnovije vrijeme u ovim organizacijama vršene su promjene, zato o njima nemamo jasnu sliku. Član Oblasnog komiteta koji je otisao da obide ove organizacije još se nije vratio.«³⁹

Novina su u to vrijeme u organizacionoj strukturi KPJ u Hercegovini općinski komiteti kojih je tada bilo 12: na području Trebinja 5, Bileće 4 i Stoca 3.

Poslije provale u julu 1943. partijska organizacija u Mostaru bila je u teškom stanju, ali se brzo konsolidirala i organizaciono učvrstila.

Na savjetovanju u Davidovićima referat o razvoju skojevske organizacije u Hercegovini podnio je Nusret Seferović Polet, koji je, između ostalog, rekao: »Zajedno sa obnovom partijskog rada počela je obnova skojevske organizacije. Rezultati koji su na tome postignuti još uvijek su mali i neznatni. Brojčano stanje seoskih skojevskih aktiva i članova SKOJ-a još apsolutno ne odgovara našem političkom uticaju na seosku omladinu u Hercegovini. Rad je bio usporen mobilizacijom koja je ogromnu većinu skojevaca odvukla u vojsku. Nepravilno je učinjeno što su i neka skojevska rukovodstva dignuta sa terena i povućena u vojsku. Najteži problem skojevske organizacije danas jeste problem skojevskih rukovodilaca. Partija bi morala da ukaže veću i svestraniju pomoć SKOJ-u.«⁴⁰

Da je stanje skojevske organizacije bilo teže nego partijske, pokazuje i to da su tada postojala samo tri sresa komiteta SKOJ-a u Hercegovini: u Trebinju, Stocu i Gacku, uz Mjesni komitet Mostar.

Jedan od zaključaka savjetovanja u Davidovićima bio je da se predloži Centralnom komitetu KPJ da se partijska organizacija sreza Ljubuški privremeno priključi Okružnom komitetu KPH Mačarska zbog loših veza koje je zimi bilo gotovo nemoguće održavati.⁴¹

Potkraj novembra, tačnije 22. novembra 1943, Privremeni oblasni komitet SKOJ-a prerastao je u Oblasni komitet SKOJ-a za Hercegovinu.⁴² Istog dana Oblasni komitet SKOJ-a formirao je dva okružna komiteta SKOJ-a, za južnu i sjevernu Hercegovinu, koji su pokrivali isti teren kao i partijski komiteti.

Za dalji razvoj partijske organizacije u Hercegovini značajno je i savjetovanje Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu, održano

od 25. do 27. decembra 1943. u Crkvicama kod Gacka. Na savjetovanju je formirano Okružno povjereništvo KPJ za zapadnu Hercegovinu.⁴³ U pismu Oblasnog komiteta koje je upućeno Mjesnom komitetu KPJ Mostar o formiranju Povjereništva piše: »Za okrug Ljubiški formirali smo Okružno partijsko povjereništvo koje će za sada držati vezu sa Oblasnim komitetom preko Mostara.«⁴⁴ Tako je i područje zapadne Hercegovine bilo pokrivreno jednom okružnom partijskom organizacijom, što je mnogo značilo za dalji razvoj Partije i SKOJ-a i uopće NOP-a u tom dijelu Hercegovine. Od tada je partijska organizacija zapadne Hercegovine bila čvrsto vezana za Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu.

Da se Partija u Hercegovini krajem 1943. i početkom 1944. godine brzo razvijala potvrđuje izvještaj Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu, upućen 22. februara 1944. Pokrajinskom komitetu KPJ za Bosnu i Hercegovinu, u kojem o organizacionom stanju KPJ u Hercegovini piše: »Pored niza teškoća u radu mi smo uspjeli da uspostavimo i organizaciono oformimo u svim srezovima Hercegovine partijske organizacije. Sada na terenu Hercegovine imamo 2 OK, 1 Okr. povjereništvo, 7 SK, 1 MK, 55 čelija, 14 opć. povjereništava i 4 opć. k. Broj članova Partije iznosi 446 na terenu i u partizanskim odredima.«⁴⁵

U to vrijeme Oblasni komitet sačinjavali su: Vaso Miskin Crni, sekretar, Olga Marasović, Ferid Čengić Fićo, Vlado Vujović i Braco Erceg Slobodan.

Okružni komitet za sjevernu Hercegovinu obuhvaćao je sreske komitete Bileća, Gacko i Nevesinje. Na području ta tri sreska komiteta bila su 2 općinska komiteta, 3 općinska povjereništva, 11 čelija, 13 partijskih seoskih povjerenika i tri bataljonska biroa u odredu. Ukupan broj članova KPJ bio je 127.

Organizaciona struktura Okružnog komiteta za južnu Hercegovinu bila je: sreski komiteti Trebinje, Ljubinje i Stolac, 2 općinska komiteta, 9 općinskih povjereništava, 43 partijska seoska povjerenika, 26 čelija, 47 kandidata i 38 aktiva. Ukupan broj članova bio je 217.

Okružno povjereništvo KPJ za zapadnu Hercegovinu obuhvaćalo je područje Čapljine, Ljubiškog, Posušja i Lištice. Tada na području Povjereništva nisu bili formirani sreski komiteti. Postojale su 3 partijske čelije sa 20 članova KPJ.

Sreski komitet Konjic, tada direktno vezan za Oblasni komitet, obuhvaćao je istočni dio konjičkog sreza, lijevo od rijeke Neretve. U to vrijeme na tom području bila su 4 općinska povjereništva, 9 čelija, 10 aktiva i 5 kandidata. Ukupan broj članova Partije bio je 39.

Mjesni komitet KPJ Mostar imao je u to vrijeme 4 člana, 3 partijske čelije, 18 članova Partije, 2 kandidata i 2 aktiva. Direktno je bio vezan za Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu.

U istom periodu Oblasni komitet SKOJ-a za Hercegovinu ojačan je sa Bracom Ercegom i Boškom Kecmanom, koji su došli iz Bosanske krajine kao kadrovsko pojačanje. Tada su Komitet sačinjavali: Braco Erceg, sekretar, Dragutin Braco Kosovac, Boško Kecman, Milivoje Gradinac i Nusret Seferović, članovi.

U spomenutom izvještaju Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu o organizaciji SKOJ-a u Hercegovini piše: »Na terenu Hercegovine postoje dva OK SKOJ-a, jedan za sj. Herc. a drugi za južn. Hercegovinu. Postoji 7 SK SKOJ-a sa 28 članova i to: Bileća, Gacko, Nevesinje, Stolac, Ljubinje, Trebinje i Konjic. Postoji 13 opć. k. SKOJ-a sa 48 članova, 2 MK SKOJ-a, u Mostaru i Stocu. Za Ljubuški postoji jedan drug u partijskom povjereništvu koji odgovara za SKOJ.«⁴⁶

Organizaciona struktura partijske organizacije u hercegovačkim jedinicama NOV u februaru 1944. bila je slijedeća: u 29. udarnoj diviziji bilo je 13 bataljonskih biroa, 62 partijske ćelije, 481 član Partije i 150 kandidata.

U odredima je bilo 6 bataljonskih biroa, 19 partijskih ćelija sa 71 članom Partije.

Organizacija SKOJ-a u 29. diviziji sastojala se od 3 brigadna komiteta sa 14 članova, 11 bataljonskih komiteta sa 46 članova i 37 aktiva ili ukupno 439 članova SKOJ-a.

U odredima su bila 4 bataljonska biroa, 13 aktiva i 97 članova SKOJ-a.

Sa daljim razvojem NOB-a u Hercegovini razvijali su se KPJ i SKOJ. Organizacionih promjena do jeseni 1944. nije bilo. Jedino je bilo personalnih promjena u sastavu pojedinih komiteta. U aprilu 1944. za člana Oblasnog komiteta KPJ došao je Čedo Kapor, a u julu Slobodan Šakota i Radovan Papić. U oktobru je Ferid Čengić otišao na područje Foče, a na njegovo mjesto u Oblasni komitet KPJ došao je Salko Fejić.

Krajem februara 1944. u Hercegovini je bilo 927 a krajem augusta 1227 članova Partije.

U drugoj polovini septembra 1944. odlukom Oblasnog komiteta formiran je Okružni komitet KPJ za zapadnu Hercegovinu u sastavu: Mato Markotić, sekretar, Halid Mesihović, Mladen Knežević Traktor, Franjo Budimir Bundi i Jure Galić Rojak, članovi. Ubrzo je formiran Sreski komitet KPJ Ljubuški i Sresko povjereništvo KPJ Posušje.

Nagli porast partijskog članstva u Hercegovini uslijedio je poslije oslobođenja većeg dijela Hercegovine u septembru i oktobru 1944. godine, što je uvjetovalo stvaranje većeg broja općinskih komiteta i partijskih ćelija.

Od tri okružna komiteta KPJ, koliko ih je bilo od septembra 1944. godine, jedino je do konačnog oslobođenja Hercegovine djelovao Okružni komitet za zapadnu Hercegovinu. Okružni komiteti za južnu i sjevernu Hercegovinu od početka februara 1945. nisu

više djelovali. Oblasni komitet je smatrao da njihovo postojanje više nije potrebno i da se sreski komiteta direktno vežu za Oblasni komitet. U tu svrhu sreski komiteta su kadrovski ojačani.

O naglom narastanju partijske organizacije u Hercegovini od augusta 1944. do februara 1945. Radovan Papić piše: »Od mjeseca augusta 1944. do početka februara 1945. broj partijskih celija i na terenu i u vojski povećao se od 158 na 274, a broj članova Partije od 1227 na 2044, broj kandidata od 228 na 357.«⁴⁷

Pred oslobođenje Mostara, 14. februara 1945, organizaciona struktura KPJ u Hercegovini bila je slijedeća: Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu, zatim Okružni komitet za zapadnu Hercegovinu; sreskih partijskih organizacija bilo je osam: sedam sreskih komiteta, i to Bileća, Trebinje, Lubinje, Stolac, Gacko, Nevesinje, Ljubuški i Konjic, i Sresko partijsko povjereništvo Posušje; mjesna komiteta bila su dva: Mostar i Trebinje; općinskih komiteta bilo je 11 i općinskih povjereništava 19.

U jedinicama 29. udarne divizije i Brigadi narodne odbrane bilo je 28 bataljonskih i jedan divizijski biro.

S takvom organizacionom strukturu partijska organizacija Hercegovine izšla je iz NOR-a.

Ni u toj strukturi nije spomenuta organizacija Prozora i područje desne obale Neretve, koje danas pripada općinama Konjic i Jablanica, jer je partijska organizacija tog područja bila u sastavu Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu.

U tom dijelu Hercegovine i na području Gornjeg Vakufa djelovao je Okružni komitet KPJ Prozor-Konjic. U izvještaju Okružnog komiteta KPJ Prozor-Konjic, 17. decembra 1944, Oblasnom komitetu KPJ za Bosansku krajinu, između ostalog, piše: »Na terenu našeg Komiteta postoje kako vam je poznato dva sresa komiteta i dva opštinska komiteta.

Sreski komitet Prozor ima 29 članova. Od toga 4 u Sreskom komitetu a ostali članovi su raspoređeni u 5 partijskih celija. Pored toga ima 3 kandidata i dva partijska aktiva.

Sreski komitet Konjic ima 40 članova Partije i to s onu stranu pruge, od toga sam Komitet broji 6 članova, ostali su raspoređeni u osam partijskih celija od toga jedan u odredu.«⁴⁸

Prije smo vidjeli da je Sreski komitet Konjic bio direktno vezan za Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu, a u tom izvještaju navodi se da je u sastavu Okružnog komiteta KPJ Prozor-Konjic, odnosno Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu. Da se radi o istom komitetu potvrđuju riječi »i to s onu stranu pruge«. Gledajući od Prozora, »s onu stranu pruge« je lijevo od Neretve, a to je područje istočnog dijela današnje konjičke općine na kojem je u toku NOR-a djelovao Sreski komitet KPJ Konjic koji je u to vrijeme bio vezan za Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu.

U posljednoj godini NOR-a organizacija SKOJ-a se brzo razvijala u Hercegovini. To je vrijeme brzog razvoja NOB-a i uopće

NOP-a na području Hercegovine, što je utjecalo i na nagli razvoj skojevske organizacije. U skojevskoj organizaciji i tada je bila veća fluktuacija kadrova nego u partijskim, zato su bile češće personalne promjene u organima SKOJ-a nego u rukovodstvima Partije.

Za dalji razvoj SKOJ-a u Hercegovini veliku je ulogu imala Oblasna konferencija SKOJ-a za Hercegovinu, koja je održana 12. marta 1944. u Fatnici kod Bileće. Konferencija je održana sa zadatkom da dâ ocjenu stanja skojevske organizacije u Hercegovini i da naznači zadatke daljeg razvoja. Konferenciji su prisustvovali delegati SKOJ-a sa terena i iz jedinica NOV, a u ime Oblasnog komiteta KPJ Vaso Miskin Crni, sekretar, i Olga Marasović.

Na dan održavanja Oblasne konferencije u Fatnici skojevska organizacija u Hercegovini brojila je 1287 članova u 195 aktiva, od toga u vojski 656 članova u 60 aktiva.

U izvještaju Oblasnog komiteta SKOJ-a za Hercegovinu, koji je 30. jula 1944. upućen Pokrajinskom komitetu SKOJ-a za Bosnu i Hercegovinu, o stanju skojevske organizacije u Hercegovini se kaže: »Od prošlog izvještaja u našim organizacijama bilo je dosta promjena. Organizacije su od maja mjeseca porasle, ali kasnije u julu su se smanjile. Da bi imali bolji pregled dajemo ukupno stanje u mjesecu junu: 1 Obl. kom. sa 6 čl., 2 OK sa 8 članova, 7 SK sa 30 čl., 14 op. rukovodstava sa 52 člana, 3 MK sa 11 čl. i 139 aktiva sa 665 članova.«⁴⁹ To je stanje za juni, a do 30. jula Oblasni komitet povećan je za dva člana, i to Branom Kovačevićem i Osmanom Đikićem. Za sekretara Okružnog komiteta za južnu Hercegovinu došao je Danilo Bilanović, a za sekretara Okružnog komiteta za sjevernu Hercegovinu Risto Vasković.

U navedenom citatu stoji da je u junu bilo sedam sreskih komiteta, što nije sasvim tačno, jer ih je tada bilo šest, i to Trebinje, Ljubinje, Stolac, Nevesinje, Gacko, Bileća i Sresko povjereništvo SKOJ-a Konjic.

U julu 1944. formirano je Sresko povjereništvo SKOJ-a Ljubuški. Tako je na kraju jula 1944. u Hercegovini djelovalo šest sreskih komiteta i dva sresačka povjereništva SKOJ-a.

U odnosu na februar 1944. povećao se i broj mjesnih komiteta SKOJ-a na tri i to Mostar, Stolac i Trebinje.

Organizacija SKOJ-a u jedinicama NOV brže se razvijala od organizacija na terenu, jer su mnogi skojevci s terena otišli u jedinice 29. udarne divizije i druge partizanske jedinice. Zato bili ježimo izvjestan pad broja članova SKOJ-a na terenu u odnosu na maj iste godine. Krajem jula u brigadama 29. divizije bilo je 565 članova SKOJ-a u 59 aktiva, 12 bataljonskih i 4 brigadna komiteta.

Oslobođenje većeg dijela Hercegovine u jesen 1944. godine uvjetovalo je promjene u Oblasnom i okružnim komitetima SKOJ-a

u Hercegovini. Naime, poslije oslobođenja većeg dijela Hercegovine bilo je nužno razmjestiti rukovodeće kadrove na nove funkcije u raznim forumima na oslobođenom teritoriju, te su izvršene brojne personalne promjene. Izvršene su i organizacijske promjene. U oktobru je formiran Okružni komitet SKOJ-a za zapadnu Hercegovinu u sastavu: Jure Galić Rojak, sekretar, Čamil Beća i Milan Knežević. Sreska povjereništva SKOJ-a Ljubuški i Konjic prerasla su u sreske komitete.

U izvještaju Oblasnog komiteta SKOJ-a za Hercegovinu, upućenom 25. novembra 1944. Pokrajinskom komitetu SKOJ-a za Bosnu i Hercegovinu, između ostalog, piše: »Svega rukovodilaca i članova SKOJ-a na terenu imamo 1008 ... U našoj vojsci imamo 113 aktivih sa 991 članom SKOJ-a, 23 bataljonska komiteta sa 109 članova i 5 brigadnih komiteta sa 26 članova.«⁵⁰ Iz toga saznajemo da je članstvo SKOJ-a u Hercegovini gotovo udvostručeno u odnosu na stanje u julu iste godine.

Poslije promjena sastavi Oblasnog i okružnih komiteta bili su slijedeći:

Oblasni komitet SKOJ-a za Hercegovinu: Braco Erceg, sekretar, Dragutin Braco Kosovac, Brana Kovačević, Boško Kecman, Milivoje Gradinac, Vlado Ivković i Osman Đikić;

Okružni komitet za sjevernu Hercegovinu: Branko Vujović, sekretar, Vaso Starović, Obrad Kljakić i Ljubica Čubrilo;

Okružni komitet SKOJ-a za južnu Hercegovinu: Rade Galeb, sekretar, Bato Mijanović, Jovo Đogo, Ahmet Lakišić, Jovo Miličević i Jovanka Ekmedžić;

Okružni komitet SKOJ-a za zapadnu Hercegovinu: Jure Galić Rojak, sekretar, Čamil Beća, Milan Knežević i Musafir Kebo.

Takva organizacija SKOJ-a ostala je do konačnog oslobođenja Hercegovine, početkom marta 1945. godine.

Na prozorskom području djelovao je Okružni komitet SKOJ-a Prozor-Konjic, koji je organizaciono vezan za Oblasni komitet SKOJ-a za Bosansku krajinu. U izvještaju Okružnog komiteta SKOJ-a za Prozor-Konjic koji je 15. decembra 1944. upućen Oblasnom komitetu SKOJ-a za Bosansku krajinu, između ostalog, piše: »Na terenu imamo sada dva SK SKOJ-a, jedan za Prozor i drugi za Konjic, sa ukupno osam članova ... SK SKOJ-a Konjic za koji smo Vam pisali da ćemo o njemu naknadno javiti ima četiri člana, jedna drugarica, ostalo drugovi, svi đaci. Naša veza sa ovim komitetom je vrlo teška. Oni su već nekoliko mjeseci od svoga formiranja djelovali skoro samostalno. Imali su vezu sa Oblasnim komitetom SKOJ-a za Hercegovinu, ali je ona bila rijetka i neredovita.«⁵¹

Citat potvrđuje činjenicu da su sreski komiteti SKOJ-a i KPJ Konjic bili organizacijski vezani za oblasne komitete SKOJ-a i KPJ za Hercegovinu.

Bilješke

¹ Mr Đorđe Piljević: KPJ u Hercegovini pred rat, Četvrta i Peta konferencija KPJ za BiH u istorijskom razvitu revolucionarnog pokreta 1938—1941, Sarajevo, 1980, str. 302—303.

² Mjesni komitet KPJ Mostar pred rat 1941. godine sačinjavali su: Jusuf Ćevro, sekretar, Mustafa Pašić, dr Safet Mujić, Karlo Batko, Nenad Vasić i Remzija Remza Duranović.

³ Arhiv Hercegovine Mostar, u daljem tekstu AHM, Zbirka partizanskih dokumenata, u daljem tekstu ZPD, P/K10-326, original u Arhivu CK SKBiH, Sarajevo.

⁴ AHM, Zbirka memoarske građe, u daljem tekstu ZMG, MG/K2-48.

⁵ Od augusta 1941. Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu praktično nije postojao. Rudolf Hroznicek je uoči rata interniran u Lepoglavu, odakle se nije više vratio jer su ga ustaše ubile. Mustafa Pašić i dr Safet Mujić su isključeni iz KPJ zbog neuspjeha izlaska Vojnog štaba i grupe komunista u julu iz Mostara na teritorij istočne Hercegovine. Jusufa Ćevru ustaše su strijeljale 1. augusta. Miro Popara je izašao na teren istočne Hercegovine, gdje je počeo ustank. Ubrzo je i Karlo Batko napustio Mostar.

⁶ AHM, ZMG, MG/K8-961.

⁷ Sreski komitet KPJ Mostar djelovao je na području tadašnjeg mostarskog sreza koji je obuhvaćao sela oko Mostara, veći dio današnje općine Čitluk i područje današnje lištičke općine. »Zatim su imali uporište u Širokom Brijegu preko člana Partije Zovko... Ne znam što je bilo s njime. On je bio radnik u rudniku boksita i preuzeo je letke... U Sreskom komitetu bili su sljedeći drugovi: Smajo Balalić, Ivo Jerkić, Zijo Tješa, a trebao je da uđe i Zovko, ali on nije došao. Sekretar je bio drug Franc Novak.« Arhiv Hercegovine Mostar, MG/K3-81, str. 9, stenografske bilješke, original u Arhivu Vojnoistorijskog instituta Beograd, sjećanje Franca Novaka.

Komitet je osnovan u januaru 1942. Franc Novak uhapšen je 3. februara 1942. i prisustvovao je samo jednom sastanku Komiteta.

⁸ Komitet su sačinjavali: Brana Kovačević, sekretar, Dragica Pravica, Vlado Radovanović i Ranko Mihić. U decembru je Dragicu Pravicu zamjenio Milivoje Gradinac. Početkom 1942. godine članovi Komiteta su postali Vojo Čolović i Ratko Bajić.

⁹ AHM, ZMG, MG/K2-48, Uglješa Danilović: »Za Spomenicu X brigade.«

¹⁰ AHM, ZPD, P/K23-1122, original u Arhivu CK SKBiH, Sarajevo.

¹¹ Josip Broz Tito: Sabrana djela, knjiga 10, Beograd 1980, str. 192.

¹² Isto kao u bilješci 10.

¹³ Ibidem.

¹⁴ AHM, ZPD, P/K23-1125, Original u Institutu za istoriju, Sarajevo.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ AHM, ZPD, P/K20-604, original u Arhivu CK SKJ, Beograd.

¹⁷ Prema Rekonstrukciji partijskih rukovodstava u Hercegovini na oslobođenoj teritoriji u toku NOB-a, čiji se original čuva u Institutu za istoriju Sarajevo, u Oblasnom komitetu tada su bili: Pavle Kovačević, sekretar, Miro Popara, Dragica Pravica, Brana Kovačević, Puniša Perović i Muhamed Hama Grebo.

¹⁸ Prema istom izvoru: Dragica Pravica, sekretar, Tripo Šarenac, Vaso Oro, Milenko Šotra, Nedjo Parežanin i Todo Kurtović.

¹⁹ Pitanje tog Okružnog komiteta, njegova nadležnost i sastav nisu dokraj razjašnjeni. Prema navodima Brane Kovačevića zvao se Okružni komitet KPJ Mostar, u čijem su sastavu bili: Džemal Bijedić, sekretar, Džemal Sarac, Mirko Bilić i Ljubo Brešan. Hercegovina u NOB, »Vojno delo«, Beograd, 1961, str. 197.

U navedenoj Rekonstrukciji... zvao se Okružni komitet za južnu Hercegovinu, u čijem su sastavu bili: Hama Grebo, sekretar, Blažo Đuričić, Brana Kovačević i Esad Šabanac.

U izvještaju Okružnog komiteta za južnu Hercegovinu Pokrajinskom komitetu KPJ za Bosnu i Hercegovinu, koji nema datuma, ali se iz sadržaja vidi da potiče iz maja 1942., detaljno se iznose podaci o djelatnosti Partije i SKOJ-a u Mostaru, Jablanici, Prozoru, Konjicu, Ostrošcu, Ljubuškom, Stocu i Čapljini. Iz tog izvještaja može se zaključiti da se zvao Okružni komitet za južnu Hercegovinu i da je obuhvaćao šire područje nego što se može prepostaviti iz prethodnog teksta.

²⁰ AHM, ZPD, P/K13-399, original u Arhivu CK SKBiH, Sarajevo.

²¹ AHM, ZPD, P/K20-611, original u Arhivu Instituta za izučavanje radničkog pokreta naroda Jugoslavije, Beograd.

²² Ibidem. »Formirao sam Obl. k. ovako: a. Okrugla će držati vezu sa Mjesnim. b. Braco ispred SKOJ-a radiće i po part. liniji. c. Ja ću držati vezu sa oblašću. d. Džema Šarac držaće vezu sa j. Hercegovinom i Dalmacijom.«

Okrugla je Olga Marasović koju je u augustu 1942. poslao u Mostar Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu. U Hercegovini je ostala do kraja NOR-a. Bila je član Mjesnog komiteta KPJ Mostar i Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu.

Braco je Dragutin Kosovac koji je došao u Hercegovinu 10. maja 1942. U Hercegovini je ostao do kraja NOB-a. Najčešće je bio skojevski rukovodilac. Bio je sekretar i član Oblasnog komiteta SKOJ-a za Hercegovinu.

²³ Hercegovina u NOB, »Vojno delo«, Beograd, 1961, str. 393.

²⁴ Sastav Komiteta je bio: Tripo Šarenac, sekretar, Todo Kurtović, Vaso Oro, Novak Andelić i Gojko Mihić.

²⁵ Komitet su sačinjavali: Esad Šabanac, sekretar, Gojko Mihić, Džemil Sarac, Vojo Čolović, Vuko Bato Mijanović i Dušan Grk.

²⁶ Stjepan Ivanković: Veze i suradnja NOP-a biokovsko-neretvanskog sa zapadnohercegovačkim područjem, Biokovo u NOB i socijalističkoj revoluciji 1941–1945, Split, 1983, str. 195. do 201.

²⁷ AHM, ZPD, P/K14-419, original u Arhivu CK SKBiH, Sarajevo.

²⁸ Mladen Knežević Traktor piše da je Oblasni komitet SKOJ-a osnovan u oktobru. »U oktobru 1942. pored Oblasnog komiteta Partije i SKOJ-a još su postojali Mjesni komitet Partije i SKOJ-a u Mostaru, Sreski komitet Partije u Trebinju i Mjesni komitet Partije u Čapljini. Drugih partijskih rukovodstava na terenu Hercegovine nije bilo.« Hercegovina u NOB, »Vojno delo«, Beograd, 1961, str. 394.

²⁹ Komitet su sačinjavali: Uglješa Danilović, sekretar, Mladen Knežević Traktor, Tripo Šarenac, Olga Marasović, Vlado Vujović i Aco Babić.

³⁰ Sekretari Mjesnog komiteta KPJ Mostar u toku NOR-a bili su: Jusuf Čevro, Muhamed Abdagić, Muhamed Hama Grebo, Džemal Bijedić, Hamo Siširak, Haso Fazlinović Žuti, Ljubo Brešan, Ančika Đurić, Luka Kurić, Ivo Jerkić i Asim Duranović.

³¹ AHM, ZPD, P/K14-427, original u Arhivu CK SKBiH, Sarajevo.

³² AHM, ZPD, P/K14-423, original u Arhivu CK SKBiH, Sarajevo.

³³ »Pravilno je što si odmah obnovio OK, ali ti, kao član PK-a, t.j. njegova biroa nisi trebao da ulaziš u Ob. kom., već samo da radiš sa njim. Molim te da ovo odmah ispraviš.« Tako piše u pismu CK KPJ Oblasnom komitetu KPJ za Hercegovinu 24. augusta 1943. AHM, ZPD, P/K23-1081, original u Institutu za istoriju, Sarajevo.

³⁴ U sastav Komiteta su ušli: Mladen Knežević Traktor, sekretar, Tomo Vujović, Nusret Seferović i Zorka Milošević.

³⁵ Komitet su sačinjavali: Tripo Šarenac, sekretar, Rajko Vukoje, Obren Starović, Dragutin Kosovac i Danica Pupić.

³⁶ Prema prijedlogu Centralnog komiteta KPJ ljudiška partijska organizacija privremeno se trebala vezati s Okružnim komitetom KPH Mađarska.

Biro Oblasnog komiteta činili su: Vaso Miskin Crni, Vlado Vujović i Olga Marasović.

³⁷ Nusret Seferović: Razvoj omladinske organizacije, Hercegovina u NOB, »Vojno delo«, Beograd, 1961, str. 565.

³⁸ Komitet je imao tri člana: Nusret Seferović, sekretar, Bato Mijanović i Dragutin Braco Kosovac.

³⁹ AHM, ZPD, P/K23-1084, original u Institutu za istoriju, Sarajevo.

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ Prije rata u zapadnom dijelu Hercegovine bio je samo jedan kotar (srez), i to Ljubuški sa ispostavom u Posušju. Čapljina je bila ispostava sreza Stolac. Današnje područje lištičke i veći dio čitlučke općine pripada je mostarskom srezu. Znači, Ljubuški srez obuhvaćao je područje današnje ljubuške, grudske, posuške i dijelove čitlučke općine. To treba imati u vidu kada se govori o tadašnjem ljubuškom srezu jer se to odnosi na veći dio zapadne Hercegovine. Isti je slučaj i kada se navodi mostarski srez jer se to odnosi i na današnju lištičku i veći dio čitlučke općine.

⁴² Sastav Komiteta je bio: Nusret Seferović Polet, sekretar, Dragutin Braco Kosovac, Brana Kovačević i Milivoje Gradinac.

⁴³ Okružno povjereništvo sastojalo se od tri člana: Franjo Budimir Bundi, sekretar, Marko Šoljić i Jure Galić Rojak.

⁴⁴ AHM, ZPD, P/K20-803, original u Arhivu CK SKBiH, Sarajevo.

⁴⁵ AHM, ZPD, P/K15-460, original u Arhivu CK SKBiH, Sarajevo.

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ Radovan Papić: Komunistička partija i NOB u Hercegovini od V ofanzive do oslobođenja, Hercegovina u NOB, »Vojno delo«, Beograd, 1961, str. 660.

⁴⁸ AHM, ZPD, P/K8-250, original u Arhivu CK SKBiH, Sarajevo.

⁴⁹ AHM, ZPD, P/K4-136, original u Institutu za istoriju, Sarajevo.

⁵⁰ AHM, ZPD, P/K7-224, original u Arhivu CK SKBiH, Sarajevo.

⁵¹ AHM, ZPD, P/K8-247, original u Arhivu CK SKBiH, Sarajevo.

Mr Stjepan Ivanković

**DIE KOMMUNISTISCHE PARTEI JUGOSLAWIENS (KPJ) UND DER
BUND DER KOMMUNISTISCHEN JUGEND JUGOSLAVIENS (SKOJ) AUF
DEM GEBIET DER HERZEGOWINA IM LAUFE DES VOLKSBEFREIUNGSKRIEGES (NOR)
UND DER SOZIALISTISCHEN REVOLUTION
ZWISCHEN DEN JAHREN 1941—1945.**

Z u s a m m e n f a s s u n g

Die kommunistische Partei Jugoslawiens und der Bund der Kommunistischen Jugend Jugoslawiens (SKOJ) veränderten auf dem Gebiet der Herzegowina im Laufe des Volksbefreiungskrieges (NOR) und der sozialistischen Revolution zwischen den Jahren 1941 — 1945 nach der gegebenen Situation und den Bedürfnissen der Entwicklung der Volksbefreiungsbewegung (NOP) ihre Organisation.

Zur Zeit des Volksbefreiungskampfes (NOB) waren in der Herzegowina die höchsten Organe der Partei und des Bundes der sozialistischen Jugend Jugoslawiens (SKOJ) das Bezirkskomitee (Oblasni komitet) der kommunistischen Partei für die Herzegowina und das Bezirkskomitee des Bundes der kommunistischen Jugend Jugoslawiens für die Herzegowina. Niedrigere Organe waren das Kreiskomitee für einzelne Gebiete der Herzegowina und weiters das Bezirkskomitee für einige Bezirke. Das Ortskomitee der Partei und des Bundes der Kommunistischen Jugend übten im Laufe des Krieges ihre organisatorische Tätigkeit in der Stadt Mostar aus und zum Schluss in Trebinje (Kommunistische Partei und Bund der

Kommunistischen Jugend) und in Stolac (Bund der Kommunistischen Jugend). Im Herbst 1943 bildeten sich auf dem Gebiet der Herzegowina in einigen Gemeinden Gemeindekomitees der Kommunistischen Partei und des Bundes der Kommunistischen Jugend die niedrigsten Organisationen waren die »Zellen« und das »Aktiv«.

In den Einheiten der Volksbefreiungsmacht (NOV) und der Parteiateile war das höchste Parteiorgan das Bataillon-Büro. Eine niedrigere Form der Organisation war die »Zelle«.

Die Organisation des Bundes der kommunistischen Jugend in den Militäreinheiten unterschied sich von der Parteiorganisation, weil es Brigad- und Bataillons-Komitees und das »Aktiv« des Bundes der Kommunistischen Jugend gab.

Infolge verschiedener Ursachen im Laufe des Volksbefreiungskrieges waren die Parteiorganisation und Organisation des Bundes der Kommunistischen Jugend auf dem Gebiet der Herzegowina nicht einheitlich.

Die Parteiorganisation und die Organisation des Bundes der Kommunistischen Jugend waren auf dem Fenstergebiet bis zum Fluss Neretva den ganzen Krieg hindurch ein Bestandteil des Bezirkskomitees des bosnischen Gebietes.

Die Organisation von Ljubuški war eine bestimmte Zeit mit der Organisation des benachbarten Dalmatiens verbunden. Die Kommunistische Partei und der Bund der Kommunistischen Jugend Jugoslawiens hatten während des Volksbefreiungskrieges und der sozialistischen Revolution eine solche Organisation, die die Volksbefreiungsbewegung bzw. den Volksbefreiungskampf zum endgültigen Sieg, zur nationalen und sozialen Befreiung unseres Volkes führte.

Dr DRAGO BOROVČANIN

**RAD KOMUNISTA BOSNE I HERCEGOVINE NA AFIRMACIJI
DOKUMENATA PRVOG ZASJEDANJA ZAVNOBiH-a
I ODLUKA DRUGOG ZASJEDANJA AVNOJ-a**

Drugom polovinom 1943. godine NOP je u Jugoslaviji bio u punom zamahu. Poslije neuspjeha četvrte i pete neprijateljske ofanzive u proljeće i ljetu te godine NOV Jugoslavije je bila u ofanzivi i do jeseni 1943. oslobođila gotovo cijelu istočnu Bosnu, Bosansku krajинu, veliki dio srednje Bosne i Hercegovine.

Postignuti uspjesi na vojnom polju omogućili su da se učini dalji korak i na političkom planu NOP-a. U ljetu i jesen te godine pristupilo se osnivanju zemaljskih antifašističkih vijeća narodnog oslobođenja, među kojima i Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine. Naime, u periodu priprema Drugog zasjedanja AVNOJ-a vodile su se u rukovodstvu NOP-a diskusije o federalivnom uređenju zemlje, pa je trebalo zauzeti stav i o tome kakav će status dobiti Bosna i Hercegovina. Poslije niza sastanaka i razgovora u Pokrajinskom komitetu KPJ za Bosnu i Hercegovinu, u CK KPJ i drugim tijelima NOP-a zauzeto je stanovište da se Bosna i Hercegovina konstituiše kao zasebna federalna jedinica u sastavu demokratske i na federalivnom principu uređene države, Jugoslavije.

Nakon zauzimanja takvog stava pripremljeno je i, 25. i 26. novembra 1943. godine, održano Prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a u Mrkonjić-Gradu, na kome je konstituisana federalna Bosna i Hercegovina.

Neposredno iza toga, 29. i 30. novembra, održano je u Jajcu Drugo zasjedanje AVNOJ-a, na kome su donesene Rezolucija, Odluka o vrhovnom zakonodavnom i izvršnom narodnom predstavničkom tijelu Jugoslavije i Nacionalnom komitetu oslobođenja Ju-

goslavije kao privremenim organima vrhovne narodne vlasti u Jugoslaviji u vrijeme NOR-a, Odluka o oduzimanju prava zakonite vlade Jugoslavije takozvanoj izbjegličkoj vladi u inostranstvu i zabrani povratka u zemlju kralju Petru II Karađorđeviću i Odluka o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu.

Tim odlukama su udareni temelji nove, na federativnom principu uređene Jugoslavije, u kojoj je i Bosna i Hercegovina dobila status samostalne federalne jedinice.

S obzirom na značaj tih odluka, posebno da i Bosna i Hercegovina bude ravnopravna federalna jedinica u sastavu DFJ, Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu, niža partijska rukovodstva i svi komunisti pristupili su intenzivnom političkom radu s narodom sa ciljem da se te odluke pravilno objasne. Za to su korištene razne forme djelovanja. Prije svega, istaknuti politički predstavnici NOP-a pisali su u tadašnjoj štampi, gdje su isticali značaj toga događaja. Uporedo s tim održavane su konferencije po gradovima i selima, veći zborovi, savjetovanja i individualni razgovori, na kojima su govorili partijski radnici i objašnjavali narodu sadržaj tih odluka. Za to je obilato korištena stampa i drugi oblici propagande.

Članovi Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu i drugi aktivisti NOP-a bili su direktno angažovani na tim zadacima. Tako je dr Vojislav Kecmanović Đedo, pišući o odlukama AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a u »Oslobođenju« 18. decembra 1943. godine, pored ostalog, napisao: »Na tim temeljnim činjenicama, vojničkim i političkim, stvarnim i moralnim, mogli su istinski predstavnici svih naroda Jugoslavije, na istorijskoj sjednici AVNOJ-a, koncem prošlog mjeseca, donijeti dalekosežne zaključke o stvaranju nove, slobodne, na demokratskim principima izgrađene federativne Jugoslavije, u kojoj će na tim temeljima slobode i socijalne pravde naći svi narodi Jugoslavije svoje konačno smirenje i uslove za napredak na svim poljima duhovnog i materijalnog stvaranja.

U toj federativnoj i slobodnoj Jugoslaviji našla je Bosna i Hercegovina svoje mjesto i konačno rješenje svoje sudbine. Mi ne sumnjamo ni za jedan časak u to da su bosanskohercegovački Srbi, Hrvati i Muslimani našli u tom rješenju najzdraviji i naj-slobodniji osnov za izgradnju svoje bolje i srećnije budućnosti.

Mi znamo i osjećamo da je Bosna i Hercegovina poslije istorijskih vijećanja AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a našla konačno svoj pravi put i uslove svoga napretka. Bosna, donedavna obeščaćena djelima svojih izroda i izdajnika, ima da postane primjerom vjerske i nacionalne slike, ekonomski i političke slobode, socijalne pravde i napretka. Bosna će da izvrši istorijsku misiju izmirenja svojih naroda, a preko njih i svih naroda Jugoslavije.«

U istom broju »Oslobođenja« Aleksandar Preka, kad piše o dokumentima ZAVNOBiH-a, piše: »Temelji našeg budućeg života

u Bosni i Hercegovini su udareni. Najprije krvavom borbom najboljih sinova naših naroda pod vodstvom druga Tita, a danas, iako borba još traje, stvaranjem čvrste narodne vlasti na oslobođenim i neoslobođenim teritorijama, čiji je najviši predstavnik ZAVNOBiH. Na Prvom zasjedanju najboljih predstavnika naših naroda Bosne i Hercegovine manifestovalo se bratstvo i zajednički pogledi na buduće uređenje naše uže domovine Bosne i Hercegovine, da mi Hrvati danas možemo, s potpunim povjerenjem i sigurni u svoju budućnost, gledati u ovo naše jedino istinsko narodno predstavništvo svih Hrvata, Srba i Muslimana Bosne i Hercegovine.«

Skender Kulenović, u tom broju »Oslobođenja«, piše: »Ali danas, kada je naša Bosna i Hercegovina, prvi put u svojoj historiji, dobila svoje istinsko narodno predstavništvo, danas kada mi proslavljamo jednu od velikih pobjeda našeg NOP-a, mi ne smijemo zaboraviti da se za ovako snažan i pobjedonosan razmah naše borbe ima zahvaliti u prvom redu junačkoj i mudroj KPJ.«

I naredni brojevi »Oslobođenja«, od januara i februara 1944, prožeti su napisima koji objašnjavaju i popularišu odluke AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a. U tim tekstovima se već u naslovima ističe: »Nema povratka na staro«, »Bosna i Hercegovina u federalnoj Jugoslaviji«, »Naša pobjeda u borbi zaistočnu Bosnu« i sl. U tom kontekstu »Oslobođenje«, 4. januara 1944. godine, donosi tekst u kome se, pored ostalog, kaže: »To što su naši borci u ljutim bitkama kroz krv i patnje stvorili, AVNOJ je izrazio svojim odlukama o tome da će buduća Jugoslavija biti federativna država. Takva Jugoslavija biće zajednička domovina slobodnih i ravnopravnih naroda, u njoj neće nikada doći do izražaja bilo koja hegemonistička klika, nego će narod u bratskoj slozi i ravnopravnosti izgrađivati bolju i srećniju budućnost.«

Prateći »Oslobođenje«, »Front slobode«, »Glas« i druge listove, vidi se da su širom Bosne i Hercegovine organizovani narodni zborovi na kojima su govorili partijski aktivisti i aktivisti NOP-a, koji su objašnjavali značaj odluka AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a. Narod je sa oduševljenjem prihvatao te odluke. Ilustracije radi, citiraćemo nekoliko napisa u tim listovima. U »Oslobođenju«, 4. januara 1944. godine, objavljen je telegram u kome narod sa narodnog zbora u Knežpolju, podržavajući odluke AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a, pored ostalog, piše: »Ostaci naroda Knežpolja na svom sreskom zboru od 3. januara 1944. pozdravili su AVNOJ kao svoje vrhovno narodno predstavništvo... Sa punim razumijevanjem i oduševljenjem prihvatili smo sve odluke sa vašeg istorijskog zasjedanja i smatramo se moralno ovlašćenim, da u pitanju prošlih režima, u pitanju odbjeglog kralja i vlade izrekнемo i mi svoj sud, a to je: neka ih prati vječno prokletstvo njih i njihovo potomstvo, što kroz čitavo vrijeme od 23 godine misliše i radiše samo za sebe i za svoje interes, što sramnom kapitulaci-

jom i rasulom obeščastiše naše junačke i slobodarske tradicije i što u duhu otrovnog fašizma pokušaše i naš narod otrovati.«

I narod Bosanskog Petrovca je podržao odluke AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a. U telegramu koji je upućen sa narodnog zbora 9. januara 1944. godine se kaže: »Sa velikog manifestacionog zbora na kojem je učestvovalo nekoliko hiljada Srba, Hrvata i Muslimana sreza Bosanski Petrovac, pozdravlja naše Zemaljsko vijeće kao predstavnika borbe za ostvarenje naše vjekovne težnje — slobodne zbratimljene i ravnopravne Bosne i Hercegovine.«

Slični zborovi su održavani širom Bosanske krajine (vidi: »Glas«, 13, 24. 12. 1943), na kojima je isticano da su odluke koje je donio AVNOJ na Drugom zasjedanju u Jajcu odjeknule u srcima narodnih masa Krajine isto onako kako su odjeknule u čitavoj zemlji. Narod je na tim zborovima izrekao svoju odlučnu riječ koja izražava veliko oduševljenje s istorijskim odlukama i volju da se još jače udari po okupatoru i njegovim slugama. Veliki narodni zborovi na Kozari, Grmeču, Drvaru, Bosanskom Petrovcu, Grahovu, Ključu i drugim mjestima najubjedljivije su pokazali da narod Bosanske krajine stoji nepokolebljivo uz AVNOJ i svoju NOV, da daje puno povjerenje Nacionalnom komitetu kao istinskoj narodnoj vladi i da odaje priznanje organima narodne vlasti i njihovim predstavnicima. U svojim pozdravima sa tih zborova, kao i onih iz srezova Bosanski Novi, Prijedor, Dubica i drugih, slati su pozdravi AVNOJ-u i zakletve da će kao i do sada koračati putem stvaranja nove Jugoslavije — putem koji su jasno označile istorijske odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a. I narod srednje Bosne je izražavao slične želje. Tako je narod prnjavorštakog kraja sa svoga zbora istakao da izražava puno povjerenje u AVNOJ, ZAVNOBiH, Nacionalni komitet i njegovog predsjednika Josipa Broza Tita.

U istočnoj Bosni je bila živa aktivnost na objašnjavanju odluka AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a. U isto vrijeme i narod toga kraja dao je punu podršku osnivanju ZAVNOBiH-a i federalativnom uređenju Jugoslavije. Tako, pod naslovom »Narod svojoj vladi«, »Front slobode«, 2. januara 1944. godine, piše: »Okružni NOO za okrug vlasenički organizovao je po svim selima Birča konferencije sa kojih je narod, i staro i mlado, i muško i žensko, oduševljen stvaranjem narodne vlade, i proglašenjem druga Tita maršalom Jugoslavije, uputio sa svojim potpisom srdačne pozdrave AVNOJ-u i ZAVNOBiH-u.«

U »Frontu slobode« su se javljali i napisи под naslovima: »Zbratimljena Bosna našla je svoj put«, »Bosna i Hercegovina u federalativnoj Jugoslaviji«, »Pozdravi istočne Bosne našoj narodnoj vladi i njenom predsjedniku maršalu Titu«, »Živio Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije« i sl. U svim tim napisima podržane su odluke AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a. U članku pod naslovom »Pozdravi istočne Bosne...« se, pored ostalog, kaže: »Širom naše

istočne Bosne drže se po selima i gradovima, oslobođenim i neoslobođenim, zborovi i sastanci sa kojih se šalju oduševljeni pozdravi našoj prvoj narodnoj vladi, našem Nacionalnom komitetu i njegovom predsjedniku, našem Titu.«

Politička aktivnost u tom dijelu Bosne i Hercegovine nije jenjavala ni kasnije. Na partijskom savjetovanju koje je započelo u Vlasenici, a nastavljeno u Bijeljini krajem februara 1944. godine, kome je prisustvovalo oko 400 delegata i gostiju, govorio je Cvijetin Mijatović, tada sekretar Oblasnog komiteta KPJ za istočnu Bosnu. Govoreći o odlukama AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a, on je, pored ostalog, rekao: »Dovolite mi... da u ime Oblasnog komiteta pozdravim prisutne članove AVNOJ-a. Stvaranjem AVNOJ-a stvoreno je narodno predstavništvo, najveće zakonodavno narodno tijelo, koje jedino može predstavljati naše narode i našu borbu u čitavom svijetu. U AVNOJ-u okupio se cvijet naših naroda, okupili su se najpošteniji ljudi koji su dokazali privrženost narodnoj stvari i koji su ostali sa narodom u najtežim časovima.« Govoreći o odlukama ZAVNOBiH-a, Cvijetin Mijatović je rekao: »Stvaranje ZAVNOBiH-a u stvari znači za nas dobijanje moćnog oružja u borbi protiv reakcionarnih klika. Znači moćno oružje za prikupljanje najširih slojeva u tabor narodnooslobodilačke borbe. Poznata je težnja muslimanskog elementa u Bosni i Hercegovini za izvjesnom samostalnošću. Ova opravdana težnja često je iskorišćavana od reakcionarnog muslimanskog vođstva, koje je i danas iskorišćava, a koja je u stvari našla svoje ispunjenje baš u parolama federalne Bosne i Hercegovine, baš u stvaranju ZAVNOBiH-a.«

Kakva je važnost pridavana avnojskim odlukama i njihovom popularisanju u vojsci i narodu vidi se i po tome što se u zaključcima Oblasne partijske konferencije održane u Bijeljini stavljaju u zadatak svim komunistima u vojnim jedinicama i na terenu da svugdje i na svakom mjestu popularišu AVNOJ, Nacionalni komitet i ZAVNOBiH kao najviše organe vlasti.

Provodeći te zadatke, održan je niz narodnih zborova. Na narodnim zborovima na Romaniji, Šekovićima, Spreči, Bijeljini, Majevici, Bukoviku, Rahiću, Mioču, Dubravi i Brki prisustvovale su hiljade građana istočne Bosne, kojima su o odlukama AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a govorili partijski radnici, vojni rukovodioци i ostali pripadnici NOP-a. Sa svih tih zborova upućivani su telegrami ili pozdravna pisma Predsjedništvu AVNOJ-a, Nacionalnom komitetu i Predsjedništvu ZAVNOBiH-a, u kojima im je izražavana puna podrška i zahtjev da nastave rad u započetom pravcu.

Prema izveštaju Vladimira Perića Valtera, iz prvih dana 1944. godine, i u Sarajevu su držani sastanci sa pripadnicima NOP-a i uglednim ljudima Sarajeva kojim je Valter objašnjavao značaj odluka AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a. Ta aktivnost je podigla ugled Partije. Poslije toga su komunisti mogli da okupe i povežu skoro sve antifašističke krugove i grupe u Sarajevu.

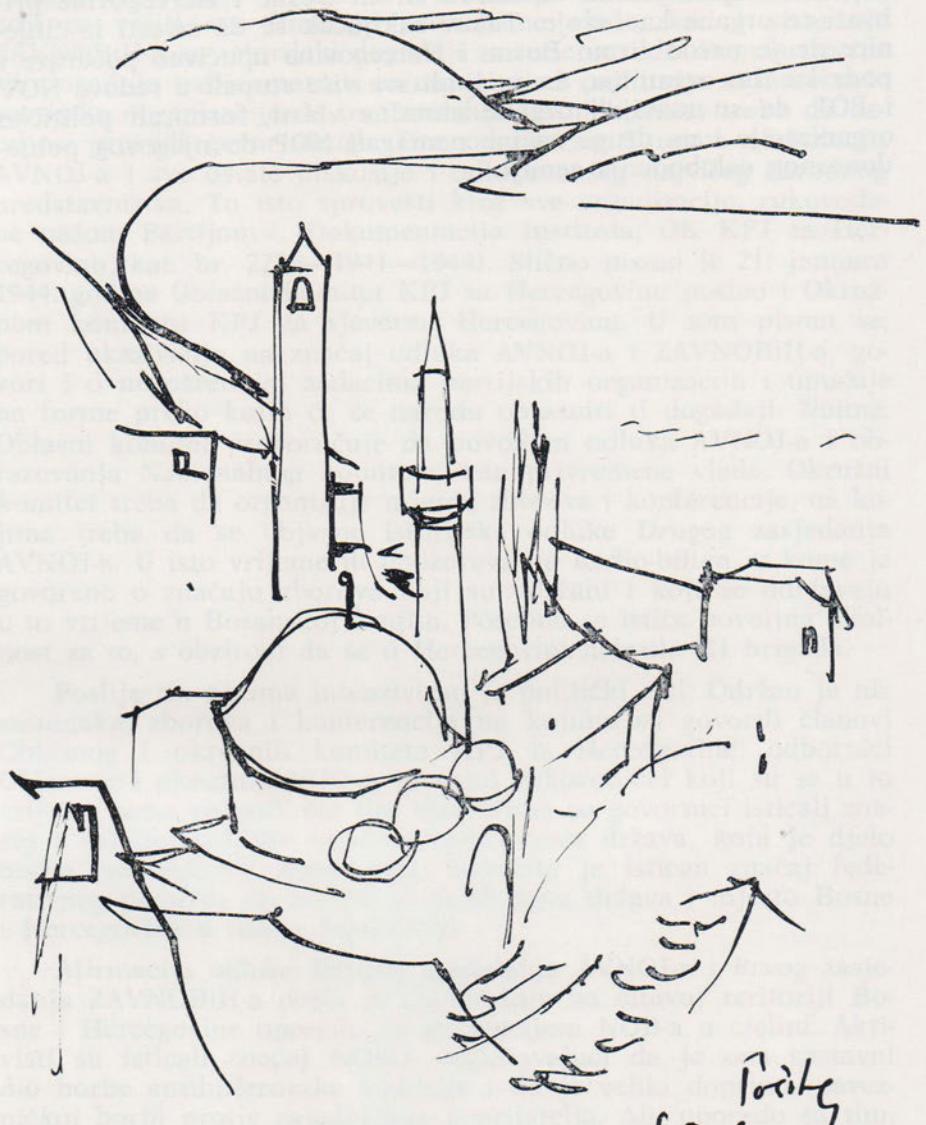
I u Hercegovini je partijska organizacija posvetila veliku pažnju tim događajima i njihovom objašnjavanju, što se jasno vidi iz pisma OK KPJ za Hercegovinu 20. decembra 1943. godine, upućenog Mjesnom komitetu Mostar, u kome se pored ostalog kaže: »Drugo zasjedanje AVNOJ-a i stvaranje Nacionalnog komiteta, koji će vršiti sve funkcije privremene vlade, kao i stvaranje ZAVNOBiH-a su istorijski događaji za naše narode. Popularizaciju tih događaja treba smatrati za najvažnije i najhitnije zadatke naše partijske organizacije. U tom smislu Mjesni komitet treba da detaljno proradi govor druga Tita održan na Drugom zasjedanju AVNOJ-a i sve ostale diskusije i odluke našeg najvišeg narodnog predstavništva. To isto sprovesti kroz sve organizacije, rukovođene našom Partijom.« (Dokumentacija Instituta, OK KPJ za Hercegovinu, kat. br. 2226—1941—1944). Slično pismo je 21. januara 1944. godine Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu poslao i Okružnom komitetu KPJ za sjevernu Hercegovinu. U tom pismu se, pored ukazivanja na značaj odluka AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a, govor i o neposrednim zadacima partijskih organizacija i upućuje na forme preko kojih će se narodu objasniti ti događaji. Naime, Oblasni komitet preporučuje da povodom odluka AVNOJ-a i obrazovanja Nacionalnog komiteta, kao privremene vlade, Okružni komitet treba da organizuje mjesne zborove i konferencije, na kojima treba da se objasne istorijske odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a. U isto vrijeme ih upozorava na Radio-bilten, u kome je govoren o značaju zborova koji su održani i koji se održavaju u to vrijeme u Bosanskoj krajini. Posebno se ističe povoljna okolnost za to, s obzirom da se u Hercegovini nalazila XI brigada.

Poslije tih pisama intenziviran je politički rad. Održan je niz sastanaka, zborova i konferencija na kojima su govorili članovi Oblasnog i okružnih komiteta KPJ iz Hercegovine, odbornici Oblasnog i okružnih NOO-a, te vojni rukovodioci koji su se u to vrijeme tamo nalazili. Na tim skupovima su govornici isticali značaj i suštinu politike koju će voditi nova država, koja je djelo borbe svih naroda Jugoslavije. Naročito je istican značaj federativnog principa na kojem se gradi nova država i mjesto Bosne i Hercegovine u novoj Jugoslaviji.

Afirmacija odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a i Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a došla je do izražaja na čitavoj teritoriji Bosne i Hercegovine uporedo sa afirmacijom NOB-a u cjelini. Aktivisti su isticali značaj NOB-a naglašavajući da je ona sastavni dio borbe antihitlerovske koalicije i da je veliki doprinos savezničkoj borbi protiv zajedničkog neprijatelja. Ali, uporedo sa tim, naglašavali su da su se narodi Jugoslavije digli na ustanak da spase svoje živote, da se oslobole od okupatora i da stvore novu državu ravnopravnih naroda Jugoslavije. Često je naglašavano da su upravo odlukama AVNOJ-a udareni temelji nove Jugoslavije

koja nije i neće biti ničija filijala niti je naš narod proljevao svoju krv za tuđe interese.

Široka organizovana djelatnost Partije na afirmaciji odluka AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a i intenzivan rad na njihovom provođenju u praksi doprinijeli su da narod širom Bosne i Hercegovine prihvati te organe kao svoje. Takav zaključak se dâ izvesti iz činjenice da je narod širom Bosne i Hercegovine upućivao pozdrave i podršku tim organima, da su ljudi sve više stupali u redove NOV i POJ, da su razvijali organe narodne vlasti, formirali političke organizacije i na druge načine pomagali NOP do njegovog pobjedosnog oslobođenja zemlje.

Torby
C. Bolesz

Dr DUŠKO MILIDRAGOVIC

NASTANAK I RAZVOJ NARODNOOSLOBODILAČKIH ODBORA U HERCEGOVINI

Rušenje stare vlasti na pojedinim područjima Hercegovine u prvim danima ustanka 1941. godine vršeno je relativno brzo, po negdje, moglo bi se reći, jednim zamahom. Međutim, stvaranje nove narodne i revolucionarne vlasti trajalo je znatno duže. U nekim dijelovima Hercegovine proces nastanka i izgradnje nove vlasti započeo je vrlo rano, već sa narodnim ustankom, da bi se u drugim, i u osnovnim linijama na čitavom njenom području, završio tek krajem rata. Osim toga, narodnooslobodilački odbori u Hercegovini, kao nova narodna vlast, nisu se ravnomjerno razvijali u periodu od četiri ratne godine. Oni se, posebno na oslobođenoj teritoriji, u drugoj polovini 1941. godine dosta masovno stvaraju i razvijaju. Brz tempo formiranja i razvoja oni nastavljaju i u prvoj polovini 1942. godine, kada se formira i Narodnooslobodilački odbor za Hercegovinu, koji do krize narodnog ustanka organizaciono povezuje i akciono objedinjava sve organe nove vlasti, koji u to doba i djeluju u selima, mjestima, opština ma i srezovima. Proces razvoja narodne vlasti od druge polovine 1942. godine u Hercegovini se zaustavlja, da bi ponovo počeo da oživljava u drugoj polovini 1943. i da se dalje kreće uzlaznom linijom sve do obnavljanja i ponovnog formiranja Oblasnog narodnooslobodilačkog odbora, u jesen 1944. godine, odnosno do završetka rata. U periodima uspona narodnooslobodilački odbori sve su se više afirmisali i razvijali svoju djelatnost na svim sektorima društvenog života do zavidnog nivoa. Ako se imaju u vidu ratne prilike i otežane mogućnosti povezivanja viših narodnooslobodilačkih odbora sa nižim, posebno su seoski, mjesni i opštinski odbori u svom svakodnevnom radu pokazivali visok stepen inici-

jative i samostalnosti, razvijali samoupravnost u svim oblastima društvenog života i tako sve više izrastali u istinske organe narodnog samoupravljanja na područjima gdje su nastajali i djelovali.

Prilike u Hercegovini u vrijeme nastanka organa nove vlasti

Opšti uslovi u kojima se stvarala nova narodna vlast, politički program i snage koje su se za nju borile bili su manje ili više isti u čitavoj Jugoslaviji. S obzirom na to, proces stvaranja nove vlasti u Hercegovini sastavni je dio procesa koji su se odvijali na čitavom jugoslovenskom državnom području. Međutim, ti opšti uslovi koji su se stekli i koji su postojali u našoj zemlji ne mogu pokazati i izvjesne specifičnosti koje su karakteristične za Hercegovinu, kako u vrijeme podizanja oružanog ustanka tako i u njegovom dalnjem toku, sve dok nije doveden do svog pobjednosnog završetka.

Oružani ustanak u Hercegovini, posebno protiv ustaša, počeo je ranije nego u drugim krajevima Jugoslavije. Po Rimskom sporazumu između Italije i Nezavisne Države Hrvatske, 18. maja 1941., svu vlast u Hercegovini preuzimaju ustaše, koje već u maju, junu, julu i avgustu vrše masovne pokolje nad nevinim srpskim stanovništvom. Kao posljedica toga, već 3. juna, počinju prve akcije otpora, da bi se uskoro čitava istočna Hercegovina digla na ustanak. U takvima uslovima u mnogim, naročito brdskim, predjelima stvaraju se zbjegovi kao svojevrsne ustaničke grupacije. Naime, od straha da ne bude uništeno, srpsko stanovništvo bježi iz naselja koja su bila u blizini gradova, okupatorskih garnizona, ustaških postaja i saobraćajnica i koncentriše se u zbjegove, koji se stvaraju u planinskim i manje pristupačnim mjestima na lijevoj obali Neretve i što dalje od komunikacija. Zbjegovi su se nalazili u planinama i brdskim predjelima, kao što su Ilija, Sitnica, Baba, Snježnica, Bijela gora, Somina, Bobani, te na više drugih mesta, posebno duž granica prema Crnoj Gori. Najveći zbjegovi stvaraju se u planinama Ilijama i Sitnicama,¹ u koje je izbjeglo stanovništvo iz njihove okoline i veliki broj ljudi, žena i djece iz ljubinskoj i stolačkog sreza, u kojima su vršeni masovni pokolji.

Svi ti zbjegovi bili su, bez obzira na strah i teške uslove, dobro organizovani. Od uglednih ljudi u njima se stvaraju odbori koji rješavaju mnoga pitanja, od smještaja i ishrane pa do organizacije raznovrsne uzajamne pomoći među izbjeglicama. Zatim se u zbjegovima organizuju ustaničke čete, vodovi i grupe naoružanih ljudi kao vojne jedinice, koje su vršile izviđanja, držale straže i tako osiguravale izbjeglo stanovništvo. Dakle, uslovi života i borba za opstanak zahtijevali su čvrstu i dosta preciznu organizaciju zbjegova, posebno onih većih.²

Osnovu prve ustaničke vojne organizacije u Hercegovini sačinjavale su seoske čete. One su prvo stvarane u zbjegovima, a za-

tim postepeno skoro u svakom većem selu ili mjestu. Čete su bile svoje komandire, a ponegdje, gdje je uticaj Komunističke partije bio veći, i političke komesare, koji su u četi figurirali kao narodni povjerenici, odnosno lica za vezu s narodom. Rukovodstva, odnosno komande četa birane su na opštim skupovima i, s obzirom na prilike, na demokratski način i uz učešće ne samo naoružanih boraca nego i ostalog stanovništva. Vojna organizacija zbjega, kakva je u prvo vrijeme stvarana, bila je nužna za njihov opstanak. Npr., na prilazima pojedinim zbjegovima stražarili su naoružani ljudi, a unutar njih krstarile su patrole i seoske straže. Svaki zbjeg odnosno selo imalo je četu, stražu, odbor koji se brinuo o smještaju i snabdijevanju, a često i narodni sud, i sve je to objedinjeno na vojničkoj osnovi. No, ipak, četa je bila osnovna organizacija, formirana na teritorijalnom principu. Pošto je »četa jedina opštenarodna organizacija, kroz koju je narod uništil ustašku vlast, te je ona jedina u pravu da reguliše kako unutrašnje odnose pojedinaca i grupa, tako i odnose čitavog organizovanog naroda prema okupatoru. Svako zaobilazeњe te opštenarodne organizacije je ustvari izdaja koja omogućuje neprijatelju da uspostavi punu vlast nad narodom«.³ S obzirom na takvu ulogu čete, smatralo se da je treba i zadržati kao »... opštenarodnu političku organizaciju, koja bi na svojim skupovima rješavala sva narodna pitanja. Kao vojna organizacija četa će biti samo u opštem narodnom ustanku. Kao organizacija narodne vlasti četa bi na svojim skupovima birala ...narodne odbore«.⁴ Te čete, koje su davale pečat čitavom životu i organizaciji, nastale su, prije svega, kao spontana forma narodne samoodbrane i kao izraz načonalno oslobođilačkih tradicija koje dugo žive, naročito u istočnoj Hercegovini. Kao takve, one su bile integrisane u jedan sistem seoskog odlučivanja, gdje su se rješavala sva pitanja, i vojne i političke, i druge prirode.⁵ Čete su se brinule za organizovanje seoskih straža i patrola, evakuaciju stanovništva, prihvatanje, smještaj i ishranu izbjeglica, njegu ranjenika, obavljanje stanovništva, sprečavanje pljački i nasilja, ubiranje ljetine i dr. Jer, u tim prvim ustaničkim danima o svemu tome nije imao ko drugi da se brine, a ni granice između fronta i pozadine nije bilo.

Za seoske čete, koje su se nazivale i čete narodne vojske, moglo bi se reći da su bile tipičan izraz spontanog narodnog, pretežno seljačkog pokreta, vezanog za mjesto življjenja njegovih učesnika. To su bile ustaničke vojne jedinice uz »kućna ognjišta«, što je bila jedna od karakteristika ustanka ne samo u Hercegovini. Savlađujući različite otpore pojedinaca i grupa, od onih koji unose u narod nevjericu, zatim onih za koje ustank treba da bude usmjeren kao antihrvatski i antimuslimanski,⁶ te onih koji ga direktno sabotiraju, prvobitno formirane seoske čete, uz veliki napor malobrojnih partijskih organizacija i pojedinaca, organizuju se i postepeno prerastaju u partizanske čete i bataljone, koje već

u oktobru objedinjava Štab Hercegovačkog odreda, da bi, najzad, bilo formirano i vojno rukovodstvo za čitavu oblast, koje početkom 1942. godine prerasta u Operativni štab za Hercegovinu.

Formiranje narodnooslobodilačkih odbora

Uporedo sa reorganizacijom vojnih jedinica u Hercegovini se stvaraju i prvi organi nove vlasti, u prvo vrijeme ne potpuno samostalni i izdvojeni iz vojne organizacije. Zajednički život i poslovi na slobodnoj teritoriji, na kojoj je stara vlast prestala da postoji, tražili su i organe koji će te zajedničke poslove vršiti. Obrazovanje organa nove vlasti došlo je kao rezultat što je ustanak počeo i kao negacija i okupatorske i stare vlasti. Inače, ako je organizacija nužan elemenat svakog pokreta, onda je i organizovanje nove vlasti bio izraz najširih narodnih interesa, izraz volje naroda izražene u ustanku, u oružanom otporu i protiv okupacije i protiv sistema stare vlasti. Širenjem ustanka, odmah po oslobođenju pojedinih mesta, sve se više nametala potreba da se u tim mjestima formiraju organi nove vlasti, koji bi na sebe preuzeли mnoge poslove i obaveze što su narastale sa razvojem ustanka.

Narodnooslobodilačkim odborima, kao prvim izabranim oblicima narodne vlasti, prethodila je opštenarodna, pretežno vojna organizacija zbjegova. Nešto kasnije, u avgustu i septembru 1941, uporedo sa drugim organizacionim oblicima, koji nastaju na oslobođenim teritorijama, formiraju se i narodnooslobodilački fondovi. Osnovni zadatak tih fondova bio je da prikupljaju, prilozima i na druge načine, namirnice, odjeću, obuću, novac, sanitetski i drugi materijal, kako za obezbjeđenje ustaničke vojske tako i ostalog stanovništva, kome je takva pomoć bila neophodna. Pomoć narodnooslobodilačkih fondova tražile su, prije svega, porodice čiji su se muški članovi nalazili na frontu, zatim porodice čiji su hranioci stradali u ustaškim pokoljima ili izginuli u borbama protiv ustaša i okupatora. Pomoć je bila potrebna i izbjeglicama i seoskoj sirotinji, koje je ionako bilo dosta. Narodnooslobodilački fondovi i njihovi odbori, koji se organizuju u selima i drugim mjestima, djelovali su sve dok narodnooslobodilački odbori nisu bili sposobljeni da se brinu za vojsku i stanovništvo, kako o ishrani tako i o rješavanju ostalih njegovih potreba.

Narodnooslobodilački odbori u Hercegovini stvarani su u relativno kratkom vremenu. Tok njihovog nastanka tekao je tako da su prvo stvarani seoski, zatim opštinski i sreski, da bi najzad bio obrazovan i Oblasni narodnooslobodilački odbor za Hercegovinu, čija se djelatnost prostirala na čitavu hercegovačku oblast. Takav proces njihovog nastanka odozdo prema višim formama državne organizacije jasno ilustruje i proces konstituisanja društveno-političkog sistema nove Jugoslavije, za razliku od drugih, koji su se takođe rađali iz velikih revolucija.

Seoski narodnooslobodilački odbori stvarani su prvo na područjima na kojima je razvoj ustanka bio najintenzivniji. Oni su nastajali na pojedinim područjima trebinjskog, bilećkog, ljudinjskog, stolačkog i drugih srezova Hercegovine, koji su bili zahvaćeni narodnim ustankom. Inače, proces njihovog nastanka nemoguće je izdvojiti iz procesa narodnooslobodilačkog pokreta, s obzirom na mnoge osobenosti koje je taj pokret imao u Hercegovini. Prema pojedinim dokumentima i sjećanjima savremenika,⁷ već od septembra 1941. ili nešto kasnije formiraju se narodnooslobodilački odbori u Lastvi i Zupcima (trebinjski srez), Pađenima, Baljcima, Davidovićima, Vranjskoj, Bijeljanima, Fatnici i drugim mjestima (bilećki srez), Dobru, Hrgudu, Vlahovićima, Poplatu (stolački srez), Žrvnju, Veličanima i drugim selima Popova polja (Ljudinjski srez), Lukavcu, Drežnju, Trusini, Biogradu (nevesinjski srez), Dulićima, Lipniku, Vrbi, Izgorima, Bodežištima (gatački srez), Glavatičevu, Borcima, Zijemlju, Ribarima (konjički srez), u selima na desnoj obali Neretve (prozorski srez) itd. Seoski narodnooslobodilački odbori stvaraju se u već oslobođenim selima nakon relativnog primirja i povratka naroda iz zbjegova, a neki jednostavno nastavljaju rad onih odbora koji su formirani u pojedinim zbjegovima i koji svoju aktivnost nisu ni prekidali.

U gradovima i na drugim prostorima Hercegovine, koji nisu bili oslobođeni, stvarani su takođe narodnooslobodilački odbori ili drugi organi, koji razne vidove svoje aktivnosti uključuju u službu narodnooslobodilačkog pokreta. U tome se posebno izdvaja grad Mostar, u kome je stvarana i aktivno djelovala široka mreža odbora narodne pomoći. Oni su, usmjeravani partijskom organizacijom Mostara, postojali i djelovali u svim dijelovima grada razvijajući svakodnevne i svestrane aktivnosti. Tako su odbori narodne pomoći prikupljali oružje i drugi materijal za front; organizovali sanitetske kursove, kursove na kojima se omladina učila rukovanju oružjem prije nego što bi se uključivala u partizanske jedinice, organizovali štampanje i rasturanje propagandnog materijala, prikupljanje informacija o namjerama neprijatelja, o stanju u neprijateljskim garnizonima i jedinicama, te razvijali mnoge druge aktivnosti.⁸ Ilegalni narodnooslobodilački odbori postojali su i u drugim mjestima, npr. u Stocu, Konjicu, Jablanici, Repovcima i drugim naseljenim mjestima. U dijelovima zapadne Hercegovine, gdje je ustaška vlast bila dobro organizovana i stabilna, narodnooslobodilačkih odbora nije bilo, jer tu ni narodnooslobodilački pokret u to vrijeme nije mogao da se razvije.

Seoski i ostali, niži, narodnooslobodilački odbori razvijali su raznovrsnu aktivnost u svim oblastima života. Oni prikupljaju hranu za vojsku, siromašne i izbjeglice koje se nisu vraćale ili se nisu imale gdje vratiti, organizuju ubiranje ljetine i obradu zemlje, brinu o ranjenicima kojih je sve više, organizuju kurirsку službu i straže, na čemu se angažuju stariji ljudi, omladinke i

dječaci koji još nisu bili dorasli za partizanske jedinice. U svemu tome čvrsto su se oslanjali na narod i s njim o mnogo čemu odlučivali. I za manje važna pitanja održavali su zborove ili seoske konferencije. Njima snažnu podršku pružaju i masovne organizacije koje se stvaraju, naročito ženske i omladinske, razvijajući razne oblike kulturno-prosvjetnog rada, analfabetskih tečajeva posebno.

Opštinski narodnooslobodilački odbori formiraju se nešto kasnije, posljednjih mjeseci 1941. i u prvim mjesecima 1942. godine. To je vrijeme kada ustanak u Hercegovini uzima maha i kada aktivnost seoskih i drugih, nižih, narodnooslobodilačkih odbora zahтиjeva više koordiniranog rada koji prelazi granice pojedinih sela ili grupe zaselaka. Prvo se formiraju opštinski narodnooslobodilački odbori u trebinjskom srežu (u Zagori novembra i u Zupcima decembra 1941); u bilećkom srežu (za Divin, Planu, Bileću, Sitnicu i Zavode februara 1942). U to vrijeme formiraju se i opštinski narodnooslobodilački odbori u gatačkom (Dulići, Nadanići, Dubljevići), nevesinjskom (Biograd, Lukavac, Kifino Selo), ljubinjskom (Popovo polje, Ljubinje, Ubosko), stolačkom (Dabar) i konjičkom srežu (Borci, Konjic) itd.⁹

Opštinski narodnooslobodilački odbori obrazovani su uglavnom za područja opština koje su postojale i u staroj Jugoslaviji, ali je njihov broj u novonastalim ratnim prilikama povećan kako bi se i taj nivo vlasti približio narodu i od njega što više učinio zavisnim. Teritorijalna podjela, ne samo na opštine nego i na druge teritorijalne jedinice, prilagođavana je ratnim prilikama. Inače, opštinske narodnooslobodilačke odbore sačinjavali su delegati seoskih narodnooslobodilačkih odbora, a ponegdje su birani i neposredno od naroda.

Sreski narodnooslobodilački odbori za srezove istočne, odnosno jugoistočne i sjeverne Hercegovine formirani su u rano proljeće 1942. godine, kada je ustanak u Hercegovini bio u najvećem usponu i kada su široki prostori Hercegovine već bili oslobođeni.¹⁰ Tako je 20. marta u Divinu, na sreskoj skupštini delegata iz opština, formiran Sreski narodnooslobodilački odbor za srez Bileću. Marte te godine formirani su i sreski narodnooslobodilački odbori za srezove Gacko, Nevesinje, Ljubinje i polovinom 1942. formiran je i Sreski NOO za srez Konjic sa središtem u Repovićima.¹¹ Svi su oni birani na skupštinama delegata opštinskih narodnooslobodilačkih odbora i u njima su bile srazmjerno zastupljene sve tadašnje opštine. Sreski narodnooslobodilački odbori, kao i izvjestan broj opštinskih, organizovali su svoj rad po »sektorima«. Među tim sektorima posebno je bilo značajno snabdijevanje, zatim organizacija i rad narodnih sudova, organizovanje pojedinih radionica, ukoliko one nisu bile u nadležnosti vojnih organa, saradnja sa komandama vojnih organa i dr. Oni su na svojoj teritoriji usmjeravali rad seoskih i opštinskih narodnooslobodilačkih odbora na

mobilizaciji cjelokupnog stanovništva za pomoć frontu, starali se o svim oblicima privredne aktivnosti, brinuli o organizaciji cjelokupnog narodnog života i obezbjeđivali saradnju sa štabovima vojnih jedinica jer vojnopožadinski organi nisu svuda postojali.¹²

Na proces stvaranja prvih narodnooslobodilačkih odbora presudan uticaj imala je Komunistička partija. Njeni članovi i organizacije mnogo doprinose organizacionom učvršćenju prvih ustanicičkih četa, organizaciji života u zbjegovima, a posebno na suzbijanju revanšizma i na širenju ideje bratstva i jedinstva, koje je još u staroj Jugoslaviji, a zatim politikom okupatora »zavadi pa vladaj« bilo narušeno. U pojedinim područjima, na kojima uticaj politike Komunističke partije nije bio obezbijeden, obično je došao do izražaja uticaj reakcionarnih elemenata, uglavnom oficira i činovnika kao pripadnika starog režima, koji su izazivali nacionalnu mržnju i bratoubilački rat, što se često odražavalo i na odbijanje ili pak pasivizaciju jednog dijela stanovništva da aktivnije učestvuje u narodnooslobodilačkom pokretu. Odluka o formiranju prvih organa nove vlasti obično su donosili štabovi partizanskih jedinica, te partijski forumi i partijske ćelije. Vojne jedinice, posebno seoske čete, koje su nastajale kao oblik opštene narodne odbrane, kako to iz pojedinih dokumenata proizilazi, imale su jak uticaj na formiranje narodnooslobodilačkih odbora. Čete i odbori su nastajali uporedo, a ponekad su se i poistovećivali. Tako se u već pomenutom pismu Uglješe Danilovića navodi da je četa »dužna da čuva i štiti narod od neprijatelja. Četa na svom području bira narodni odbor« i on može »biti smijenjen od čete«.

Formiranje narodnooslobodilačkih odbora, posebno onih najnižih, vršeno je na razne načine. Najčešće je to činjeno na zborovima i drugim skupovima boraca partizana i punoljetnog stanovništva, na osnovu opštег i jednakog biračkog prava, i to svuda gdje su to tadašnje prilike dozvoljavale. Gdje to nije bilo moguće, njihovo formiranje vršile su partizanske jedinice ili partijske organizacije (komiteti i ćelije), s tim što su oni kasnije potvrđivani od stanovništva na njihovo teritoriji. Tako stvarana nova vlast izrastala je iz najšire društvene osnove, a vršile su je, u ime naroda, pojedinci iz onih društvenih slojeva koji su ranije bili daleko od stare vlasti, ali pošteni, u narodu ugledni i narodnooslobodilačkoj borbi krajnje odani. U njih su predlagani i birani ljudi različitih uzrasta, omladina i žene, posebno oni koji su bili poljetni i koji su se pokazivali kao dobri organizatori. U slučajevima gdje organi nove vlasti ili pojedini predstavnici naroda nisu bili izabrani, pošto to ratne prilike nisu uvijek dozvoljavale, oni su, i pored toga, izražavali volju naroda i njegove istinske interese.

Kada je riječ o stvaranju nove vlasti, treba imati u vidu da narod Hercegovine, i po tradiciji, i po svojoj ljudskoj prirodi, nikada nije podnosio ni tuđu ni nenarodnu vlast. Njegov otpor takvoj vlasti najbolje se ispoljio u svenarodnom ustanku, u borbi

za novu vlast. Hercegovina je i inače kroz istoriju bila buntovan kraj, područje na kome su slobodarske ideje i tradicija bile i ostale vrlo žive. Tu su u doba turske i austrougarske vladavine izbijale česte bune i ustanci, pa su predanja ili sjećanja na te događaje iz istorije duboko živjela u narodu i prenosila se na generacije koje su dolazile. U njegovoј svijesti živjelo je shvatanje i čvrsto uvjerenje da se jedino otporom i oružanom borbom može osvojiti sloboda, sticati izgubljena prava i obezbijediti vlast naroda. U ustanku naroda Hercegovine 1941. godine došli su, takođe, do izražaja svi društveni slojevi, naročito seljaštvo, kod koga je slobodarska svijest bila vrlo jaka i kroz istoriju brižljivo njegovana. Dok su radnici u taj sveopšti narodni pokret unosili revolucionarnu dosljednost, a inteligencija znanje, dinamiku i perspektivu, seljaštvo je činilo ogromnu većinu partizanske vojske i bilo njen najmasovniji, pa prema tome i najvažniji oslonac. Iz redova hercegovačkih seljaka u ustanku i kasnije u toku narodnooslobodilačke borbe izrastao je veliki broj narodnih heroja, istaknutih rukovodilaca i partizanskih komandanata. To je svakako bila posljedica postojanja slobodarskih tradicija, a još više uticaja koji je Komunistička partija imala na znatan dio seljaštva, posebno njene sposobnosti da se s njim poveže i da ga masovno angažuju u narodnooslobodilačkom ustanku.

Uporedo s osnivanjem prvih narodnooslobodilačkih odbora, kao organa nove narodne vlasti, postavljalo se i pitanje njihovog načina rada, obima ovlaštenja i odgovornosti. Nametala se potreba da se njihov rad koliko-toliko i normativno reguliše. Do donošenja poznatih Fočanskih propisa u februaru 1942. godine značajnu ulogu u tom pravcu imaju pojedini direktivni članci rukovodećih ljudi, odnosno direktive i uputstva foruma narodnooslobodilačkog pokreta. Inače, za ujednačavanje djelatnosti narodnooslobodilačkih odbora i u Hercegovini veliki značaj imalo je i istorijsko Savjetovanje koje je pod rukovodstvom Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske održano u Stolicama, a čiji je smisao nešto kasnije izložio drug Kardelj u svom poznatom članku »Narodnooslobodilački odredi moraju postati istinski privremeni nosioci narodne vlasti«.¹³ Taj napis, moglo bi se reći, predstavlja i prvo pisano uputstvo o formiranju i zadacima narodnooslobodilačkih odbora, ali i uopštavanje dotadašnjih iskustava u njihovom radu. Prema tom članku, koji je imao direktivni karakter, »zadatak narodnooslobodilačkih odbora je veoma složen i raznovrstan. On obuhvata sve funkcije vlasti na datom području (podvukao D. M.) izuzev onih koje su u ratnom dobu kompetencija vojne uprave«. Njihova je osnovna dužnost i obaveza da organizuju aktivnost čitavog naroda kako bi se frontu obezbijedilo sve što je potrebno; da organizuju život i red u pozadini i da to sve obezbjeđuju i pomoću svojih straža; da suzbijaju sve vidove pljačke, razbojništva, špekulacije i aktivnosti »pete kolone«; da organizuju

snabdijevanje i ishranu, kako vojske tako i siromašnog i neobezbijedjenog stanovništva; da organizuju razvoj privrednog života (sjetve, žetve, osnivanje raznih radionica za izradu odjeće i obuće za vojsku i stanovništvo, uspostavljanje veza, obezbijeđenje što pravednije raspodjele i sl.), te da jačaju veze između fronta i pozadine. To je bio, kako to autor navedenog članka ističe, »jedini način i jedini put da se sav narod mobiliše u interesu fronta, da se zemlja pretvori u ratni logor iz koga će biti prognane mirnodopske navike i udobnosti«. Njihov je zadatak bio i da razviju masovni politički rad sa stanovništvom, s ciljem da se sve ljudske i materijalne snage stave u službu pokreta, te da kod naroda razviju spremnost na žrtve, samoodricanje i odanost narodnooslobodilačkom pokretu.

Pored tih opštih zadataka, koji su se odnosili na sve organe nove vlasti što su se stvarali na teritoriji Jugoslavije, narodnooslobodilački odbori u Hercegovini našli su se i pred drugim, još složenijim, koji su bili izraz prilika u kojima su djelovali. Prije svega, pred njima su stajale brojne obaveze koje su proizilazile iz opštег siromaštva i oskudice, što je još bilo pojačano razaranjem i ratnom situacijom. Nije bilo hrane, vladala je, npr., opšta nestaćica vode, soli, odjeće, obuće, sanitetskog materijala i mnogo čega drugog. U takvim prilikama narodnooslobodilački odbori pokazivali su veliku aktivnost na svim sektorima svoga rada, posebno na ekonomskom. Često su organizovali skupove predstavnika domaćinstava da bi se izvršio popis žita, stoke i ostalih dobara, da bi se ravnomjerno rasporedile obaveze, srazmjerno mogućnostima svakog domaćinstva; da bi se organizovala razmjena dobara sa drugim narodnooslobodilačkim odborom itd. U tom cilju pojedini narodnooslobodilački odbori organizovali su zajedničke zborove radi rješavanja pitanja koja su bila zajednička i u kojima se morala obezbijediti zajednička saradnja.¹⁴

Narodnooslobodilački odbori našli su se pred posebno teškim zadatkom obezbjeđivanja ishrane za vojsku i siromašne na inače veoma pasivnom području tada oslobođene teritorije Hercegovine. Uz to, i najveći broj izbjeglica našao se upravo tamo gdje je bila i najveća oskudica i siromaštvo tako da, izuzimajući opštu solidarnost koja je vladala i skromnu međusobnu pomoć koju su jedni drugima ukazivali, o njima se nije imao ko brinuti osim narodnooslobodilačkih odbora. Nova vlast se našla i pred problemom zdravstvenog prosjećivanja naroda, podizanja njegove opšte kulture, te volje i svijesti, kako bi se što uspješnije suzbijale epidemije i druge nevolje, koje su vrebale nad iscrpljenim i slabo hranjenim stanovništvom. Nužno je bilo da nova narodna vlast organizuje i čitav niz organizaciono-političkih aktivnosti, npr. obavještavanje stanovništva o prilikama na frontovima, podizanje njegovog borbenog duha i spremnosti da se odupre upadima neprijatelja, suzbijanje svih uticaja koji su išli za tim da oslabe

borbeno raspoloženje naroda, sijala panika, navjerica u uspjeh narodnog ustanka ili pak izazivala ravnodušnost naroda prema njemu, obezbjeđivanje rada narodnih sudova koji su morali da raspravljaju nastale građanske sporove i da izriču kazne u slučajevima izdaje, špijunaže, teških krađa i drugog. Osim toga, narodnooslobodilački odbori nisu bili samo pozvani da rješavaju zadatke svakodnevnog života, pa ni da budu mobilizatorska snaga za front i pozadinu, nego su istovremeno bili pozvani da otvaraju perspektivu za budućnost, da borci i masovno naoružani narod u toj novoj vlasti vide jednu od osnovnih garancija svoje sutrašnjice. Ostvarivanje tih i takvih zadataka i ciljeva, koji su se u to teško ratno vrijeme pred organe nove vlasti postavljali, bio je jedini i pravi put da oni steknu povjerenje naroda i da im narod ukaže punu podršku. Uostalom, narodnooslobodilački odbori dolazili su na mjesto stare vlasti, utemeljenoj na eksploraciji i nepravdi, a čije su najisturenije institucije, kao što su žandarmerijske stanice, poreske uprave i sudovi, ostale u gorkom sjećanju naroda.

Formiranje NOO-a za Hercegovinu

Narodnooslobodilački odbori u Hercegovini, u prvoj i drugoj ratnoj godini, stvarani su masovno i do proljeća 1942. godine pokrivaju svu njenu oslobođenu teritoriju. Njihova razvojna linija išla je tako da su se najprije formirali seoski i mjesni, kao najniži, a zatim opštinski i sreski narodnooslobodilački odbori. I najzad, u aprilu 1942. delegati sreskih narodnooslobodilačkih odbora na Skupštini u Berkovićima¹⁵ izabrali su Narodnooslobodilački odbor za Hercegovinu.¹⁶

Prije osnivanja Narodnooslobodilačkog odbora za Hercegovinu na njenim oslobođenim teritorijama postojali su i aktivno djelovali seoski, opštinski i sreski narodnooslobodilački odbori. Po red toga, ponegdje i na neoslobođenim teritorijama, posebno u gradu Mostaru, oni su djelovali kao ilegalni organi. U takvim prilikama obrazovanja Narodnooslobodilačkog odbora za čitavu Hercegovinu javilo se kao neophodnost, kao potreba da se organizaciono objedini cjelokupni mehanizam narodnooslobodilačkih odbora i jedinstveno usmjeri njihova aktivnost na dosta prostranoj oslobođenoj, ali i neoslobođenoj teritoriji. Njegovo formiranje i akcionalo djelovanje imali su za cilj i da uopšte već bogatu praksu i izvuku sve što je pozitivno i zajedničko iz dotadašnjeg rada organa narodne vlasti na teritoriji na kojoj je taj organ kasnije djelovao. Inicijativu za osnivanje najvišeg organa vlasti za Hercegovinu dali su Okružni komitet i Operativni štab za Hercegovinu.¹⁷ S obzirom da do tada nigdje na oslobođenoj teritoriji nije postojao, odnosno nije bio osnovan oblasni, pa ni okružni na-

rodnooslobodilački odbor,¹⁸ te da ni Fočanski propisi, koji su se već primjenjivali, nisu predviđali više narodnooslobodilačke odboare od sreskog, to ni taj novoosnovani organ zvanično nije nazvan »oblasni«, nego jednostavno *Narodnooslobodilački odbor za Hercegovinu*.

U vrijeme obrazovanja Narodnooslobodilačkog odbora za Hercegovinu narodnooslobodilačka borba na ovoj teritoriji i po svojoj masovnosti i teritorijalnoj obuhvatnosti bila je u najvećem usponu.¹⁹ Što se tiče stepena razvijenosti narodnooslobodilačkih odboara, kao organa nove vlasti, to na određen način pokazuje i sadržina Proglasa koji je Narodnooslobodilački odbor za Hercegovinu odmah poslije svoje izborne skupštine 17. aprila 1942. izdao.²⁰ U Proglasu se, pored ostalog, navodi da su »svojom herojskom borbom hercegovački partizani... oslobodili veliki dio Hercegovine, gdje je narod uspostavio slobodno i prvi put vlast — narodnooslobodilačke odboare koji su slobodno birani od naroda i iz naroda«. U Proglasu se kaže da su »na cijeloj slobodnoj teritoriji Hercegovine osnovani svugdje seoski, opštinski i sreski narodnooslobodilački odbori«, te da ih »nijesu postavljali ni poslanici, ni sreski načelnici, ni trgovci, ni kotarski predstojnici«. Dalje se u istom dokumentu navodi da se već »odavno osjećala potreba u radu narodnooslobodilačkih odbora da se osnuje jedan centralni Narodnooslobodilački odbor za Hercegovinu, koji bi rukovodio svim narodnooslobodilačkim odborima i stvorio još čvršće jedinstvo narodne vlasti, jedinstvo pozadine u današnjoj borbi...« Kao što se vidi, formiranje Narodnooslobodilačkog odbora za Hercegovinu bila je neophodnost. Njegovo formiranje predstavljalo je potrebu i nužnu organizacionu dogradnju sistema nove vlasti na tadašnjem oslobođenom prostoru. To je, svakako, predstavljalo i značajan korak na putu organizovanijeg i efikasnijeg funkcionsanja cjelokupnog sistema novostvorene vlasti u Hercegovini.

Neposredno nakon formiranja Narodnooslobodilačkog odbora za Hercegovinu narodnooslobodilački pokret i u ovom kraju počinje da preživjava, pored ranijih uspjeha, i svoje ozbiljne teškoće. Zapravo, treća neprijateljska ofanziva, koja ne zahvata samo Hercegovinu nego i druge oslobođene krajeve, u velikoj mjeri usporava pozitivne procese u razvoju narodne vlasti i narodnooslobodilačkog pokreta u ovom kraju. Naime, ofanziva (maj-juni 1942), mada treća po redu u hronologiji narodnooslobodilačke borbe, prva je ofanziva većeg obima u Hercegovini. Ona je imala za posljedicu gubitak slobodne teritorije, opštu stagnaciju ustanka, povlačenje njenih partizanskih jedinica prvo u jugoistočnu Bosnu, a zatim u Bosansku kрајину, te prestanak ili duži zastoj u radu narodnooslobodilačkih odbora i masovnih antifašističkih organizacija, koje su svojom gustom mrežom prekrivale čitavu oslobođenu teritoriju.

No, i pored toga, osnivanje tog organa predstavlja značajan korak u izgradnji sistema nove vlasti. Naime, povezivanje narodnooslobodilačkih odbora, od seoskih, preko opštinskih, sreskih do Oblasnog, čitav sistem vlasti u Hercegovini dobija svoju zaokruženost i organizacionu cjelokupnost. Njegovo stvaranje pada neposredno nakon donošenja poznatih Fočanskih propisa, prvih dokumenata koji su imali obaveznu snagu i karakter pravnih normi donesenih u toku narodnooslobodilačke borbe. Poznato je da su to prvi propisi koji su pravno i politički izrazili karakter nove vlasti i koji su jasno definisali kao istinsku narodnu vlast, koja proizlazi iz naroda i pripada narodu. Fočanski propisi nisu izražavali samo neki željeni model organizacije vlasti, nešto što se hoće i čemu se teži, nego su došli i kao rezultat iskustva i prakse, koji su nastajali u realnom životu i odnosima. Oni su i pokazatelj stepena kodifikacije već postojećih pravila, kojima su se u svom radu rukovodili narodnooslobodilački odbori i u drugim krajevima Jugoslavije. Ti su propisi, koji narodnooslobodilačke odbore ozakonjuju kao borbene, političke, izborne i kolegjalne organe vlasti, već tada počeli da vrše svoj pozitivan uticaj na organizaciju i djelatnost organa nove vlasti i u Hercegovini. Po Fočanskim propisima narodnooslobodilački odbori bili su nosioci cjelokupne i jedinstvene vlasti, zakonodavne, izvršne i sudske na svom području, dok je njihovo međusobno povezivanje obezbjeđivano načelom demokratskog centralizma.

Osim toga, osnivanje Narodnooslobodilačkog odbora za Hercegovinu predstavlja značajnu novinu u razvitku narodne vlasti i svojevrstan izuzetak, s obzirom da Fočanski propisi predviđaju, odnosno poznaju narodnooslobodilačke odbore zaključno sa sreskim. To znači da je Narodnooslobodilački odbor za Hercegovinu prvi organ nove vlasti koji se u Bosni i Hercegovini osniva iznad nivoa sreza, odnosno organ koji svojom djelatnošću objedinjava više sreskih narodnooslobodilačkih odbora. On je prvi oblasni narodnooslobodilački odbor koji je poslije donošenja Fočanskih propisa osnovan na državnom području Jugoslavije.

I pored toga što je Narodnooslobodilački odbor za Hercegovinu osnovan skoro na početku krizne situacije u kojoj se našao ustanak u ovom kraju, i koja će biti prevaziđena tek nakon godinu dana, taj organ razvija živu i svestranu aktivnost, i to ne samo svoju nego i njih narodnooslobodilačkih odbora. Na širinu i raznovrsnost te aktivnosti, pored drugih dokumenata iz tog vremena, ukazuje i navedeni Proglas koji je upućen narodima Hercegovine — Srbima, Muslimanima i Hrvatima, prije svega s ciljem da se skupe u zajedničkoj borbi protiv fašističkih okupatora i njihovih slugu, ustaša i četnika. U tom istom dokumentu sadržani su i zaključci o neposrednim zadacima narodnooslobodilačkih odbora na njihovom području. To je široka skala poslova i zadataka koje je taj najviši forum narodne vlasti u Hercegovini postavio ne

samo pred sebe i pred niže narodnooslobodilačke odbore nego i pred sve ostale organe i antifašističke organizacije, posebno žena i omladine, koje su stvarane s ciljem da okupe i povežu narod, front i pozadinu na liniji narodnooslobodilačke borbe.

U navedenom Proglasu se, u 17 tačaka, detaljno i jasno izlažu zadaci već postojećih narodnooslobodilačkih odbora i ovlaštenja tek izabranog Narodnooslobodilačkog odbora za Hercegovinu. Proglas je svakako pisan u duhu Fočanskih propisa, ali su pri tome očigledno uzimane u obzir i lokalne prilike, odnosno već stečeno iskustvo u djelovanju narodnooslobodilačkih odbora u Hercegovini. Zadaci koje taj organ u Proglasu postavlja ozbiljni su i složeni. Njihova mnogobrojnost i raznovrsnost najbolje odražava u kojoj je mjeri taj ratni organ narodne vlasti u Hercegovini sagledavao situaciju i, prema tome, razvijao mnogostruku aktivnost svih narodnooslobodilačkih odbora, od seoskih do Oblasnog. Sva njihova djelatnost stavljena je u službu narodnooslobodilačkog pokreta, ali su oni bili posebno usmjereni:

— da još više produbljuju borbeni duh naroda protiv okupatora i domaćih izdajnika, da povedu borbu protiv svih kolebljivaca i izdajnika narodnooslobodilačke borbe, posebno protiv četnika i drugih kolaboracionista, da mobilisu sva materijalna sredstva naroda i da ih stave na raspolaganje vojsci, pri čemu se, prije svega, misli na redovno snabdijevanje vojske hranom, odjećom i svim ostalim što je potrebno za uspješno vođenje oružane borbe;

— da svojom političkom, kulturno-prosvjetnom i drugom aktivnošću organizuju rad na oslobođenoj teritoriji kako bi se stvorio čvrst oslonac Narodnooslobodilačkoj vojsci i na taj način ujedinio front i pozadina kao osnovna garancija pobjede;

— da povedu nemilosrdnu borbu protiv svih koji raspiruju nacionalnu i vjersku mržnju između Srba, Muslimana i Hrvata; da vode brigu o kretanju stranih i sumnjivih lica te da u tu svrhu, tamo gdje to nije učinjeno, osnuju stalne narodne straže u koje je trebalo uključiti i žene i omladinu;

— da se staraju o snabdijevanju hranom i drugim potrebnama siromašnih, izbjeglih i pogorjelih stanovnika da se u pozadini, od omladine, žena i starijih, formiraju radne brigade kako bi se na vrijeme obavljali poljski i drugi radovi, da čvrsto sarađuju sa postojećim ženskim i omladinskim organizacijama;

— da povedu nemilosrdnu borbu protiv krađe, pljačke i krijućarenja, nereda i svih oblika špekulacije;

— da razviju što veću aktivnost i borbu protiv nepismenosti, naročito kod omladine i djece, te da se u tu svrhu otvaraju škole i analfabetski tečajevi, da se povede nemilosrdna borba protiv nečistoće i bolesti i da se u tu svrhu, tamo gdje to već nije učinjeno, osnuju zdravstvene komisije, itd.

Kao što se vidi, najviši forum narodne vlasti u Hercegovini u svom dokumentu ističe širok i raznovrstan register poslova i za-

dataka koje su ostvarivali narodnooslobodilački odbori i prije i poslije njegovog osnivanja. Na kraju tog dokumenta posebno se ističe da će narodnooslobodilački odbori samo svojim požrtvovanim radom uspjeti da steknu povjerenje naroda, da budu omiljeni u narodu i da se učvrste kao njegova prava i istinska vlast.

Što se tiče samog Narodnooslobodilačkog odbora za Hercegovinu, prema tom dokumentu, njemu je, pored ostalog, stavljen u dužnost i »da izrađuje detaljna uputstva i izdaje naređenja za rad svih narodnooslobodilačkih odbora« na svom području. Inače, Odbor, odnosno njegova Skupština, izabrao je i svoj Izvršni odbor, koji je ovlašten da u njegovo ime izvršava sve zadatke.

Osnivačka skupština Narodnooslobodilačkog odbora za Hercegovinu, po dometu i sadržini svojih odluka, trebalo je da bude prekretnica u daljem razvoju i djelovanju narodne vlasti u Hercegovini, posebno u pravcu uopštavanja dotadašnje prakse i akcionog povezivanja svih činilaca novostvorenog demokratsko-revolucionarnog sistema. Navedene odluke očigledno potvrđuju tu orientaciju, koja je uistinu značila obezbjeđivanje što samostalnijeg položaja organa nove vlasti. To se posebno vidi iz dijela zaključaka u kojima se narodnooslobodilački odbori postavljaju kao samostalan faktor na liniji akcionog povezivanja naroda i vojske, fronta i pozadine. Prema tim zaključcima narodnooslobodilački odbori preuzimaju sve poslove oko održavanja javnog reda i mira u pozadini, bore se protiv neprijatelja i kolebljivaca, organizuju kulturno-prosvjetnu, zdravstvenu i socijalnu djelatnost, pretvaraju pozadinu u »čvrst i nepokolebljiv borbeni ratni logor« i tako sve više prevazilaze uske okvire koje su imali kao ustanički organi.

Nekoliko dana poslije konstituisanja i izbora svog izvršnog organa Narodnooslobodilački odbor za Hercegovinu jednim svojim aktom 28. aprila nalaže sreskim narodnooslobodilačkim odborima:²¹

— da se u svim selima organizuju stalne narodne straže, koje će vršiti kontrolu kretanja nepoznatih lica, švercera i besposličara, pri čemu se besposličarenje smatra kao i dezterterstvo iz vojske;²²

— da se organizuju analfabetski tečajevi u svim selima radi opismenjavanja stanovništva;

— da se prikupljaju rezerve namirnica i drugih potrebnih stvari za vojsku dobrovoljnim prilozima i rekvizicijom, te da vode računa o ishrani sirotinje, izbjeglica i onih kojima su kuće izgorjele;

— da se organizuju zdravstvene komisije po svim selima, koje će vršiti nadzor nad čistoćom seoskih kuća, koje se moraju češće krečiti. Zadužuju se narodnooslobodilački odbori da vode računa o čistoći izvora i čatrnja, da organizuju popularna predavanja o higijeni, a da se za svaku nečistoću kažnjava, pa i prisilnim radom;²³

— da se zasadi što više duvana, jer će se širenjem slobodne teritorije stvarati veće mogućnosti za razmjenu, te

— da se prikuplja što više sanitetskog, kancelarijskog i drugog materijala, sapuna i svega u čemu se na oslobođenoj teritoriji oskudijeva.

Istovremeno je zadatok opštinskim narodno-oslobodilačkim odborima da o preduzetim mjerama podnose izvještaje i da prikupe podatke o imovnom stanju porodica, o stanju seoskih, opštinskih i sreskih fondova, o površini obrađene zemlje i o prosjjetnom, kulturno-političkom i zdravstvenom radu (o broju održanih priredbi, zborova i predavanja, čitaonica i domova kulture, zidnih novina, nepismenih, svrabljivih, zatim o broju učitelja, profesora, poljoprivrednih stručnjaka, majstora i drugih.²⁴

Dvomjesečna aktivnost Narodnooslobodilačkog odbora za Hercegovinu bio je suviše kratak period da se sve njegove odluke sprovedu. Pa, i pored toga, vidna je tendencija da se narodnooslobodilački odbori osamostale, da usavrše svoju unutrašnju organizaciju, obezbijede svoja sjedišta,²⁵ prikupe neophodne podatke o tome čime se sve raspolaže, da se uvedu dežurne službe i sprovedu druge posebne mjere. Oni sve samostalnije vrše svoje funkcije na svom području i poslove obavljaju organizovanije. Naime, dok su ranije u čitavom nizu poslova djelovali samo odbori, kasnije se pri mnogim narodnooslobodilačkim odborima, u duhu Fočanskih propisa, formiraju razni sektori, a po sektorima komisije za određene vrste aktivnosti, kao što su sjetva, žetva, zdravstvena zaštita, prosvjećivanje i druge, zavisno od prilika. U radu i djelovanju narodnooslobodilačkih odbora afirmišu se i takvi principi, kao što je načelo jedinstva vlasti, izbornost, smjenjivost i dr., koji će sve do danas ostati temeljni u izgradnji naše narodne vlasti. Osim toga, izgrađuje se i sistem odnosa između nižih i viših narodnooslobodilačkih odbora, polazeći od načela demokratskog centralizma, posebno u odlučivanju i odgovornosti. U tim odnosima niži narodnooslobodilački odbori, na jednoj strani, odgovaraju višim a, na drugoj, svojim biračima. Oni sve više podnose izvještaje o svom radu biračima, a birači na svojim zborovima koriste pravo da pokreću i pitanje opoziva onih koji nisu odgovorili svojim obavezama ili nisu opravdali njihovo povjerenje.

Obnavljanje Oblasnog NOO-a za Hercegovinu

Krajem prvog polugodišta 1942. političke i vojne prilike u Hercegovini znatno su se pogoršale. Italijansko-četnička ofanziva, a zatim glad, te znatno osipanje partizanskih jedinica prisilili su partizanske snage da se povuku iz Hercegovine. U dijelovima zapadne Hercegovine ustaška vlast u to doba bila je čvrsta i nesmetano je funkcionisala. Inače, povlačenjem partizanskih snaga dru-

štveno-politički uslovi, naročito na teritorijama Hercegovine koje su bile oslobođene, korjenito se mijenjaju. U uslovima sve jačeg četničkog terora narodnooslobodilački odbori, društveno-političke organizacije i mnogi pojedinci prelaze u strogu ilegalnost. Povoljniji uslovi za aktivnost narodnooslobodilačkog pokreta bili su u nekim dijelovima Ijubinjskog i stolačkog sreza (Popovo polje, Vlahovići, Ubosko, Poplat i još neka sela). Takvo stanje traje gotovo sve do druge polovine 1943. godine, odnosno do povratka partizanskih snaga u Hercegovinu. U tom periodu narodnooslobodilački odbori obustavljaju gotovo svaki organizovani rad. Većina ih prestaje da radi, a samo poneki nastavljuju da rade u ilegalnim i vrlo otežanim uslovima. Međutim, po dolasku glavnih snaga Narodnooslobodilačke vojske u Hercegovinu, a među njima i Desete hercegovačke brigade, neki narodnooslobodilački odbori već u proljeće 1943. nastavljuju i oživljavaju svoj rad. Već u marta 1943. godine, poslije IV neprijateljske ofanzive, oslobođenjem Nevesinja i Gacka, obnavlja se aktivnost mnogih narodnooslobodilačkih odbora. Gradski narodnooslobodilački odbor u Nevesinju nastavlja svoju aktivnost koja se zatim širi i na opštinska područja Lukavca, Biograda, Drežnja, Zovog Dola, te na više sela nevesinskog sreza. I na području gatačkog sreza obnavlja se aktivnost 57 seoskih narodnooslobodilačkih odbora, zatim opštinskih u Dulićima, Gacku, Nadanićima, Dubljevićima i Kuli, a obnovljen je i Inicijativni sreski narodnooslobodilački odbor, kao i vojnoteritorijalni organi. I na području zapadne Hercegovine, zahvaljujući prisustvu dalmatinskih partizanskih jedinica, formiraju se narodnooslobodilački odbori u Podzavelimu, Viru, Vinjanima i drugim mjestima.²⁶

Međutim, početkom maja 1943. godine, uslijed V neprijateljske ofanzive partizanske jedinice ponovo napuštaju slobodnu teritoriju Hercegovine, pa zbog toga i surovog četničkog terora narodnooslobodilački odbori prestaju da rade. Njihova organizacija i rad konačno su obnovljeni u drugoj polovini 1943. godine, kada su se političke i vojničke prilike u Hercegovini unekoliko stabilizovale. Narastanje snaga Narodnooslobodilačke vojske dovodi ne samo do proširenja nego i do relativne stabilizacije slobodne teritorije kao osnovnog uslova za svaki organizovan rad i masovni razvoj narodnooslobodilačkog pokreta. Poslednjih mjeseci 1943. godine, na dosta prostranoj oslobođenoj ili poluoslobođenoj teritoriji, formiraju se inicijativni, odnosno privremeni narodnooslobodilački odbori, prvo seoski i opštinski, a zatim i sreski narodnooslobodilački odbori. Seoski su birani na seoskim konferencijama, opštinske biraju seoski delegati, a sreske delegati opštinskih narodnooslobodilačkih odbora. Na toj osnovi krajem 1943. i početkom 1944. godine formirana je široka mreža narodnooslobodilačkih odbora u bilećkom, gatačkom, nevesinjskom, trebinjskom, Ijubinjskom, stolačkom i konjičkom srezu. Stvaraju se uslovi za ši-

renje narodnooslobodilačkog pokreta i u zapadnoj Hercegovini gdje se formira i posebno Okružno partijsko povjereništvo. I u tom dijelu Hercegovine stvaraju se organi narodne vlasti, pa se pored narodnooslobodilačkih odbora u Hrasnu, Trebižatu, Počitelju i drugim mjestima formiraju narodnooslobodilački odbori u okolini Ljubuškog, Posušja, Širokog Brijega i Opštinski narodni odbor za mostarsku kotlinu. Inače, opšte prilike, pogotovo nakon Drugog zasjedanja AVNOJ-a, i pored jakog uticaja četnika i ustaša, omogućavale su radikalniju obnovu i dogradnju sistema narodne vlasti na širim prostorima Hercegovine. Naime, već od kapitulacije Italije, okupator i njegovi saradnici nisu mogli preduzeti nijednu šиру akciju koja bi obuhvatila čitavu teritoriju Hercegovine, s obzirom na snagu jedinica Narodnooslobodilačke vojske koje su djelovale na njenoj teritoriji, na obnovljenu organizaciju vlasti i podršku koju je narod ukazivao narodnooslobodilačkom pokretu.

U drugoj polovini 1943. godine u Hercegovini se stvaraju sve povoljniji uslovi za razvitak narodnooslobodilačkog pokreta. Prije svega, nastavlja svoju aktivnost Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu, formiraju se dva okružna komiteta KPJ, za sjevernu i južnu Hercegovinu, obnavlja se rad sreskih komiteta KPJ za rezove Bileću, Gacko, Nevesinje, Trebinje, Stolac, Ljubinje i Konjic, svih komiteta SKOJ-a i mnogih antifašističkih masovnih organizacija. Najzad, 17. novembra formira se 29. hercegovačka divizija i više manjih i većih partizanskih odreda. Uporedo se radi na obnovi narodnooslobodilačkih odbora i na oslobođenim i na neoslobođenim teritorijama.

Krajem 1943. godine, u cilju obnove i daljnje izgradnje sistema narodne vlasti, odmah po povratku hercegovačke delegacije sa Drugog zasjedanja AVNOJ-a, formiran je i Privremeni oblasni narodnooslobodilački odbor za Hercegovinu.²⁷ Zadatak mu je bio višestruk: prije svega, da se obnove i pokrenu na rad niži narodnooslobodilački odbori koji nisu djelovali relativno duže vrijeme, zatim da se pripremi formiranje narodnooslobodilačkih odbora na još neoslobođenim teritorijama, te da ih sve aktivira za što potpuniju mobilizaciju ljudskih i materijalnih rezervi za konačno oslobođenje. I najzad, taj privremeni organ vlasti za Hercegovinu, već od druge polovine 1944. godine, imao je i zadatak da se organizacija i rad svih narodnooslobodilačkih odbora saobrazi sa donesenim odlukama Drugog zasjedanja ZAVNOBIH-a. Naime, Odlukom o ustrojstvu narodne vlasti, koju je usvojilo Drugo zasjedanje ZAVNOBIH-a u ljeto 1944. godine, »narodnu vlast u selu, opštini i gradu predstavljaju narodnooslobodilački odbori sela, opštine i grada«, dok »narodnu vlast u srežu, okrugu i oblasti predstavljaju sreske, okružne i oblasne narodnooslobodilačke skupštine«. Sve te skupštine, kako je Odluka predviđala, iz svoje sredine, kao svoj naredbodavni i izvršni organ, biraju narodnooslobodilački odbor sreza, okruga i oblasti.²⁸ Dakle, u užim teritorijalnim jedinicama.

tj. u selima, mjestima i opštinama, nije bilo skupština nego su svu vlast vršili narodnooslobodilački odbori, dok su u širim, odnosno u srezovima, okruzima i oblastima formirane skupštine kao zakonodavna tijela, koje su kao izvršne i zakonodavne organe vlasti birale narodnoslobodilačke odbore. Tim odlukama ZAVNOBiH-a omogućeno je da se organizacija i djelovanje svih narodnooslobodilačkih odbora, od najnižih do najviših, odvija na bazi jedinstvenih organizaciono-političkih načela.

Osmoga, Odlukom ZAVNOBiH-a o ustrojstvu i radu narodnooslobodilačkih odbora i narodnooslobodilačkih skupština utvrđeni su i okviri njihovih nadležnosti i neposredni zadaci. Njima se, prije svega, stavlja u zadatak da rade na ujedinjavanju i organizovanju čitavog naroda u borbi protiv okupatora, da učvršćuju jedinstvo fronta i pozadine i mobilišu sva sredstva za pomoći vojsci, te učvršćuju i čuvaju bratstvo i jedinstvo i gaje duh vjerske tolerancije; da u okviru svog djelokruga i preko drugih organa rješavaju privredna, zdravstvena, kulturno-prosvjetna, saobraćajna i druga pitanja; da obezbjeđuju ličnu i imovinsku sigurnost građana; da se brinu o siromašnima, o porodicama poginulih boraca, invalidima i žrtvama fašističkog terora, te obezbjeđuju najšire učešće naroda u jačanju narodne vlasti i čuvanju tekovina narodnooslobodilačke borbe.²⁹

Privremenim narodnooslobodilačkim odborom za Hercegovinu preduzima čitav niz mjeru da se navedene i druge odluke ZAVNOBiH-a sprovode u život. Pored ostalih, preduzima mjeru da se odbornici i narodnooslobodilački odbori kao cjelina što bolje osposobe za izvršenje svojih zadataka. Tako Odbor sačinjava Program po kome treba da se odbornici narodnooslobodilačkih odbora politički i stručno osposobljavaju, s obzirom da je jedna od »karakteristika odbora da se nisu dovoljno snašli u pitanjima narodne vlasti«. Iz tih razloga Odbor organizuje kurs za sekretare opštinskih i članova sreskih narodnooslobodilačkih odbora.³⁰ Isto tako, preduzimaju se mjeru na pronaalaženju i osposobljavanju administrativnog osoblja kao važnog uslova za njihov uspješan rad i funkcioniranje. Mnogo pažnje poklanja se i sastavu narodnooslobodilačkih odbora, posebno njihovoj polnoj strukturi.³¹ Aktiviranjem sve većeg broja Muslimana i Hrvata u narodnooslobodilačkoj borbi obezbjeđuje se i njihova srazmjerna zastupljenost u narodnooslobodilačkim odborima s obzirom da raniji uslovi nisu dozvoljavali da se i tome posveti odgovarajuća pažnja.³²

ZAVNOBiH je na svom II zasjedanju donio i posebnu Odluku o izborima za seoske, opštinske i gradske narodnooslobodilačke odbore i sreske, okružne i oblasne narodnooslobodilačke skupštine³³ i obavezao svoje Predsjedništvo da izbore raspisi. U smislu te Odluke, pored ostalih, trebalo je izvršiti izbor i Oblasne narodnooslobodilačke skupštine kao najvišeg organa vlasti u Hercegovini. U tom cilju 17. septembra 1944. u oslobođenom Gacku

na Osnivačkoj skupštini okupilo se 236 delegata, predstavnika naroda iz svih krajeva Hercegovine. Oni su razmotrili izvještaj o radu Privremenog oblasnog odbora i izvršili izbor Oblasne narodnooslobodilačke skupštine za Hercegovinu.³⁴ Na toj Skupštini bili su predstavljeni svi socijalni slojevi i nacionalnosti Hercegovine, oslobođeni i neoslobođeni krajevi, vojska i pozadina.³⁵ To su bili delegati svih naroda koji su se borili, bilo na oslobođenoj bilo na neoslobođenoj teritoriji Hercegovine. To su bili, kako stoji u Rezoluciji koju je Skupština na završetku svoga rada donijela, »najbolji sinovi Hercegovine, predstavnici Srba, Hrvata i Muslimana«, koji su se sastali da »rasprave sva pitanja hercegovačke Oblasti« i izaberu njene najviše organe vlasti, »s ciljem da se još više učvrsti naša narodna vlast na temelju državnosti federalne Bosne i Hercegovine u slobodnoj demokratskoj federalnoj Jugoslaviji«.³⁶ Pošto su vijećnici AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a sa područja Hercegovine prihvaćeni kao članovi,³⁷ to su prisutni delegati, po red njih, izabrali još 45 članova Oblasne narodnooslobodilačke skupštine, a Skupština je izabrala svoj izvršni organ Oblasni narodnooslobodilački odbor od 8 članova.

U Rezoluciji koju je usvojila novoizabrana Skupština za Hercegovinu konstatuje se:

- da se Skupština održava u vrijeme kada hitlerovska Njemačka trpi posljednje udarce;
- da su narodi Jugoslavije, i pored teških uslova, mnogo doprinijeli zajedničkoj pobedi nad fašizmom;
- da narodi Bosne i Hercegovine pozdravljaju odluke Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a;
- da narod Hercegovine smatra da je najveća tekovina ove borbe izvojевano bratstvo i jedinstvo;
- da će se izgradnjom i učvršćenjem narodnooslobodilačkih skupština, kao istinskih organa narodne vlasti, najbolje učvrstiti izvojevane tekovine;
- da će narodi Hercegovine, objedinjeni oko Oblasne skupštine, i dalje izvršavati sve postavljene zadatke.

U novoizabranoj Skupštini, kao i u Oblasnom narodnooslobodilačkom odboru za Hercegovinu, bilo je ljudi vrlo različitih uzrasta i zanimanja: seljaka, radnika, profesora, inženjera, studenata, učitelja, đaka, podocifira, ljudi srednjih godina i velikog iskustva i pripadnika mlade generacije, koji su po već stečenoj ratnoj prekaljenosti i političkoj zrelosti znali i umjeli da odgovore mnogostrukim i složenim zadacima i obavezama ne samo toga vremena nego i kasnije. Osim toga, taj je organ po svom socijalnom, nacionalnom, polnom, starosnom i drugom sastavu izražavao najdublje težnje i interesu svih naroda i društvenih slojeva koji su se borili i živjeli na teritoriji Hercegovine.

Odmah nakon konstituisanja i izbora Oblasna skupština i njen izvršni organ preduzimaju mjere na daljnjoj organizacionoj

izgradnji ostalih narodnooslobodilačkih odbora. Već 26. septembra, na Okružnoj skupštini, koja je održana u Fatnici, izabran je Okružni narodnooslobodilački odbor za sjevernu Hercegovinu, sa zadatkom da, u smislu odluka II zasjedanja ZAVNOBiH-a, organizuje izbor Okružne skupštine. Nešto kasnije izvršen je izbor i Okružnog narodnooslobodilačkog odbora za južnu Hercegovinu, koji takođe započinje pripreme za izbor svoje Okružne skupštine.³⁸ Uporedo s tim pripremani su i vršeni izbori za sreske narodnooslobodilačke skupštine i narodnooslobodilačke odbore u opština-ma, gradovima, mjestima i selima ukoliko već ranije nisu bili izabrani.

Oblasni narodnooslobodilački odbor preduzima čitav niz mje-ra da se djelovanje i organizacija narodnooslobodilačkih odbora podigne na viši nivo rada i organizacije, posebno zbog toga što su dotadašnje prilike, u kojima su radili narodnooslobodilački odbori, prisiljavale ih da glavnju pažnju posvete ishrani, odnosno snabdijevanju fronta, i izvršavanju drugih osnovnih zadataka,³⁹ dok su forma i metod njihovog rada bili sporedniji i, kao takvi, ponekad zanemarivani. Naime, ratne prilike sprečavale su narodnooslobodilačke odbore da redovnije sazivaju svoje plenume, zbog čega su njihovi izvršni organi, tamo gdje su postojali, obavljali najveći dio poslova.

Organizaciona izgradnja i način rada narodnooslobodilačkih odbora u 1944. godini dostigli su takav nivo da je Oblasni odbor za Hercegovinu u svom izvještaju ZAVNOBiH-u 25. jula mogao da konstatiše da narodnooslobodilački odbori nisu više samo političko-borbeni već da sve više postaju pravi državni organi i nosioci cjelokupne vlasti. Po svom radu u tom periodu posebno se ističu opštinski narodnooslobodilački odbori u Divinu, Planoj, Dabru, Popovu polju, Zovom Dolu i Dulićima.⁴⁰

Razvoj pokreta i širenje oslobođene teritorije, naročito poslije kapitulacije Italije, pred narodnooslobodilačke odbore postavljao je nove i sve složenije zadatke. Da bi te zadatke mogli uspješnije da izvrše, ukazivala se potreba da se zakonodavna i izvršna, a donekle i sudska funkcija, koje su obavljali narodnooslobodilački odbori, izdvoji od političke funkcije koju su takođe ti organi do tada imali. Osim toga, i organizacionim konstituisanjem Narodnog fronta Jugoslavije, kao opštepolitičke organizacije, što je u Hercegovini takođe ostvareno u drugoj polovini 1944. godine,⁴¹ ti se poslovi i zadaci donekle diferenciraju. Drugim riječima, političke i kulturno-propagandne aktivnosti sve više prelaze u djelokrug Narodnog fronta, a zakonodavni i izvršni poslovi, odnosno poslovi vlasti ostaju u nadležnosti narodnooslobodilačkih odbora. Time je, dakle, stvorena osnova da se šire i sveobuhvatnije nalaze rješenja za nova, ali i složenija, pitanja koja su se uslijed širine i masovnosti ustanka javljala u mnogo oštrijoj formi nego ranije.

Nešto kasnije, Predsjedništvo ZAVNOBiH-a svojom posebnom odlukom, utvrdilo je organizaciju organa javne uprave u narodnooslobodilačkim odborima i skupštinama. To je cijelovit akt kojim je propisana organizacija i struktura javne uprave, od ZAVNOBiH-a do opštinskih narodnooslobodilačkih odbora. Po toj odluci pri Oblasnom narodnooslobodilačkom odboru za Hercegovinu formirano je 8 odjeljenja, organizacionih jedinica: 1) za *privrodu* (sa odsjecima za poljoprivrodu i šumarstvo, građevinarstvo i saobraćaj, industriju i zanatstvo, šume i rude i veterinarstvo), 2) za *narodno zdravlje i socijalnu politiku* (sa odsjecima za narodno zdravlje i socijalnu politiku), 3) za *prosvjetu* (sa odsjecima za osnovnu nastavu i analfabetske tečajeve, za srednju nastavu i kulturno-prosvjetni rad), 4) za *finansije*, 5) za *pravosude*, 6) za *ishranu*, 7) za *obnovu* i 8) *Upravno odjeljenje*. Kasnije se njegova organizacija mijenja u skladu sa novim zadacima i obavezama.

Za razliku od Oblasnog, pri okružnim narodnooslobodilačkim odborima za sjevernu i južnu Hercegovinu postojalo je po šest odsjeka (za privrodu, narodno zdravlje i socijalno staranje, prosvjetu, finansije, ishranu i upravni odsjek) koji su u svom sastavu, kao organizacione jedinice, imali odjeljke za srodne djelatnosti (npr. u sastavu privrednog odsjeka nalazili su se odjeljci: za zemljoradnju i stočarstvo, građevinarstvo, trgovinu, zadružarstvo, industriju i zanatstvo). Pri sreskim narodnooslobodilačkim odborima formirano je po pet odjeljaka i jedna komisija (privredni, za zdravlje i socijalnu politiku, prosvjetni, finansijski, upravni i komisija za ishranu kao kolegijalni organ), koji su u svom sastavu imali više referata koje su objedinjavali. I najzad, pri opštinskim narodnooslobodilačkim odborima obrazovane su sekcije kao organi uprave, s tim što Odlukom ZAVNOBiH-a nisu precizirani njihovi nazivi i broj, nego je ostavljeno opštinskim narodnooslobodilačkim odborima da ih osnivaju prema svojim potrebama.⁴² Na čelu svakog odjeljenja, kao njegov načelnik odnosno povjerenik odsjeka, odjeljka ili sekcije, nalazio se član odgovarajućeg narodnooslobodilačkog odbora koji je radio po uputstvima odbora i odgovarao mu za svoj rad. Inače, organi javne uprave narodnooslobodilačkih odbora bili su angažovani u rješavanju pitanja iz svog djelokruga i na prikupljanju potrebnih podataka, npr. o stanju privrede, zdravstva, prosvjeti, o žrtvama rata i fašističkog terora, te na pripremanju planova za obnovu naselja, puteva i drugih objekata.

Nešto kasnije, posebnim Pravilnikom o ustrojstvu i radu narodnooslobodilačkih skupština i narodnooslobodilačkih odbora⁴³ preciznije je utvrđena organizacija svih organa narodne vlasti u Bosni i Hercegovini i njihove obaveze. Tako, iz Pravilnika proizlazi da je Oblasna narodnooslobodilačka skupština za Hercegovinu, preko svog Oblasnog narodnooslobodilačkog odbora i organa uprave, bila dužna da sprovodi zakone, odluke i naredbe viših

organu vlasti, svoje odluke i druge akte. I okružne narodnooslobodilačke skupštine, preko svojih organa, kao i akte koje oni donose, a to je bila obaveza i sreskih skupština, njihovih narodnooslobodilačkih odbora i organa uprave. Osim toga, Pravilnikom je propisan i međusobni odnos nižih i viših organa, tako da su niži narodnooslobodilački odbori za svoj rad odgovarali višim. To je podrazumijevalo i pravo viših da vrše kontrolu nad radom nižih narodnooslobodilačkih odbora.⁴⁴

Narodnooslobodilački odbori već su bili u mogućnosti da razvijaju što neposrednije učeće građana i u njihovom radu i u vršenju neposrednih zadataka i poslova organa nove vlasti. Treba naglasiti da je u našoj narodnoj vlasti važio princip da se svi poslovi, osim onih koji pripadaju višim organima, stave u nadležnost lokalnih organa i građana, da se ti poslovi obavljaju po načelu samoupravnosti, s obzirom da to u velikoj mjeri razvija smisao i inicijativu najšire društvene osnove. Jedna od mjera, koja se u tom pravcu preduzima, bila je da viši narodnooslobodilački odbori nalažu nižim da održavaju što čvršću vezu sa svojim biračima, te da ih obavještavaju o redovnosti održavanja zborova birača i drugih skupova građana. Pored toga, preduzimaju se mjere da se razvijaju i drugi oblici kojima se razvija aktivnost građana, kao što su sekcije i komisije narodnooslobodilačkih odbora za određene oblasti života, npr. za prosvjetu, narodno zdravlje, socijalna pitanja i dr.

Inače, kako su se narodnooslobodilački odbori razvijali, organizaciono jačali i usavršavali svoj način rada, njihovi zadaci postajali su sve obimniji, složeniji i raznovrsniji. Među brojnim zadacima narodnooslobodilačkih odbora najvažniji su i dalje bili oni koji se odnose na ujedinjavanje i organizovanje čitavog naroda u borbi protiv okupatora, zatim učvršćivanje jedinstva fronta i pozadine, te mobilizacija svih snaga i sredstava za pomoć vojsci.⁴⁵ Od zadatka Oblasnog narodnooslobodilačkog odbora za Hercegovinu posebno su bili značajni oni koji su se odnosili na oblast privrede, odnosno ekonomskog života, te prosvjećivanja, zdravstvene i socijalne zaštite. S obzirom na uništenost i onako neznatnog broja malih, pretežno zanatskih i drugih privrednih objekata, koji su do rata u Hercegovini postojali,⁴⁶ zapuštenost poljoprivrede, te znatno smanjen stočni fond, kao prioritetno postavilo se pitanje razvijanja svih oblasti privrednog života, obrade što većih poljoprivrednih površina i obezbjeđivanja građevinskog i drugog materijala za obnovu porušenih i popaljenih kuća i javnih objekata. Uz to, problem ishrane vojske i izvjesnih kategorija stanovništva ostao je najvažniji i najteži.⁴⁷ To je bilo i vojno, i političko, i ekonomsko pitanje i zato mu je posvećivana posebna pažnja. Ono je, kao takvo, tokom čitavog rata i u svim propisima o narodnooslobodilačkim odborima naglašavano kao osnovno pitanje.⁴⁸ U oblasti prosvjete osnovno je bilo suzbijanje

nepismenosti, i to otvaranjem analfabetskih tečajeva, dovođenjem u rad ranije postojećih i otvaranjem novih škola, te ospozobljavanjem učiteljskog kadra.⁴⁹ U cilju zaštite narodnog zdravlja takođe su preduzete mјere za organizovanje kursova za bolničko osoblje, zatim otvaranje ambulanti i drugih medicinskih ustanova, obezbjeđivanje vakcine protiv velikih boginja i drugih zaraznih bolesti. U avgustu 1944. pri svim odborima bile su formirane zdravstvene sekcije, ali — kako to stoji u jednom izvještaju — ne postoji nijedan ljekar, niti drugo sanitetsko osoblje. Najzad, i staranje o djeci, posebno ratnoj siročadi, zatim invalidima kojih je bilo sve više, te izbjeglicama kojih je uvijek bilo na oslobođenim teritorijama, bile su svakodnevne i neodložive obaveze Oblasnog i ostalih narodnooslobodilačkih odbora.

Oblasna narodnooslobodilačka skupština i Oblasni narodnooslobodilački odbor, kao njen izvršni organ, izabrani septembra 1944. godine, uspješno su vršili sve funkcije i poslove najvišeg organa vlasti u Hercegovini sve do konačnog oslobođenja svih njenih dijelova.⁵⁰ Nakon rata izbor Oblasnog odbora izvršen je na osnovu Zakona o narodnim odborima, koji donose prva predstavnička tijela u novoj Jugoslaviji. To je već vrijeme kada se uslovi rada narodnooslobodilačkih odbora radikalno mijenjaju i kada se oni pretvaraju u narodne odbore, s obzirom da se atribut »oslobodilački« nakon oslobođenja zemlje iz njihovog naziva ispušta. Tako i najviši organ narodne vlasti bivše hercegovačke oblasti⁵¹ dobija svoj novi zvanica naziv *Oblasni narodni odbor za Hercegovinu*.

Pojedini istorijski datumi, posebno kada je riječ o našoj narodnooslobodilačkoj borbi, predstavljaju takve vremenske međaške koji po svom značaju prevazilaze okvire jedne hronike događaja. Kada je riječ o datumima iz toga perioda u Hercegovini, onda u takve, bez sumnje, spada onaj kada je druge ratne, 1942. godine osnovan Narodnooslobodilački odbor za Hercegovinu i onaj kada je u četvrtoj ratnoj, 1944. godini taj organ obnovljen i izabran na širokoj demokratskoj osnovi. Ti datumi, i mnogi drugi koji su oko njih zgušnuti i najčešće im prethodili, značajni su po tome što je to bila prva prilika u kojoj je i u ovom kraju došla do izražaja slobodna volja naroda da formira i bira svoju vlast, koja je proizilazila iz naroda i njemu pripadala. To je bila prva prilika da svoju vlast stvaraju oni koji su do tada bili daleko od vlasti, oni kojima je stara vlast, kao nenarodna i nedemokratska, bila tuđa, ona koja se stvarala bila je vlast onih koji su između dva rata, kao nadničari i pečalbari, osjetili svu gorčinu života i teško se borili za svoju egzistenciju, i onih čiji je život na sitnom posjedu »posne i gladne« hercegovačke zemlje bio pun straha od suše i drugih elementarnih nedaća.

Narodnooslobodilački odbori u Hercegovini, od seoskih, opštinskih i sreskih, pa do Oblasnog, za sve vrijeme rata i narodne

revolucije bili su značajna uporišta revolucionarnih promjena i širih društvenih preobražaja. Oni su nastali kao dio opšte strategije narodnooslobodilačkog pokreta i kao najpogodnija forma kojom se usmjeravala i organizovala najšira inicijativa naroda, te mobilisale sve ljudske i materijalne snage i rezerve koje je trebalo staviti u službu narodnooslobodilačkog rata. Narodnooslobodilački odbori, bez obzira na kom su nivou stvarani, naročito u prve dvije ratne godine, imali su obilježja početništva, a njihova unutrašnja struktura i organizacija bila je vrlo jednostavna. Najveći broj njih, npr., nije imao svojih izvršnih organa, sektora, sjedišta, gotovo nikakvog administrativnog aparata. Njima, kao takvim, nije prijetila nikakva opasnost od birokratizacije, s obzirom da su nastajali i djelovali u uslovima u kojima su oni, kao vlast, bili maksimalno spušteni u narod. To je bila forma vlasti koja se nije nametala odozgo, nego je nastajala i izrastala iz najšire društvene osnove, i to sa jasnim revolucionarnim ciljevima. Oni su, ne samo po ljudima koji su ih sačinjavali nego i po svojoj formi i načinu rada, »bili maksimalno spušteni u narod« i kao takvi bitno se razlikovali od svih ranije poznatih organa vlasti. Inače, ni ustanak ni narodnooslobodilački pokret, u kojem je učestvovao čitav narod, nije ni mogao a da ne stvori upravo takve organe vlasti, koji će biti u rukama naroda i uvijek podložni opozivu. Kao takvi, oni su sve više postajali samostalni organizatori života i rada, posebno na oslobođenoj teritoriji. I kasnije, sve do kraja rata, upućeni isključivo na vlastite snage, sredstva i inicijativu naroda, oni su se snažno razvijali i afirmisali i sebe i svoju djelatnost. U svim oblastima društvenog života i u punom smislu rijeći oni su bili organi narodnog upravljanja, razvijajući svoju samoupravnost do najširih granica.

Formiranje narodnooslobodilačkih odbora, posebno onih najnižih, vršeno je neposredno na skupovima. Njih je birao sav narod, muškarci i žene, a starosna granica bila je maksimalno spuštena, na svega 18 godina, dok su borci učestvovali na izborima bez obzira na godine života. Međutim, formiranje viših odbora vrši se na delegatskom principu, što se Fočanskim propisima i normativno utvrđuje. Tako se u tački 10. Propisa precizira da seljaci jedne opštine »biraju preko svojih delegata na opštinskom zboru narodnooslobodilački odbor svoje opštine. Više manjih sela i zaseoka mogu imati zajedničkog delegata. Na sreskoj konferenciji opštinskih narodnooslobodilačkih odbora bira se sreski narodnooslobodilački odbor koji predstavlja najvišu vlast u srežu«. Na takav način formiran je i Oblasni narodnooslobodilački odbor za Hercegovinu u oba slučaja — i 1942. i 1944. godine. I njegovo konstituisanje izvršeno je delegiranjem predstavnika nižih narodnooslobodilačkih odbora u više, dosta slično našem postojećem delegatskom sistemu. To je bilo omogućeno i time što se selo, opština, srez i oblast označavaju kao administrativno-teritorijalne

jedinice, kao određeni društveni prostor na kome se nova vlast uspostavlja i vrši. Konačno, to je bio takav mehanizam koji je, u ratnim prilikama, omogućavao da se što širi slojevi naroda preko nižih narodnooslobodilačkih odbora, seoskih, mjesnih, opštinskih i sreskih, uključuje u zajedničke poslove, pa i u poslove vršenja vlasti na široj teritoriji. Predstavnici naroda, kao delegati u najvišem organu vlasti za Hercegovinu, birani su kako bi se u njemu, u najvećoj mjeri, obezbjedila zastupljenost interesa svih radnih slojeva, posebno onih koji su bili osnova pokreta i glavna snaga narodnooslobodilačke borbe. Taj je organ vlasti bio sastavljen od delegacija koje su poticale iz naroda, kao osnove iz koje je i on sam izrastao.

Bilješke

¹ U sitničkom zbjegu, prema nekim podacima, bilo je oko 20.000 izbjeglica iz stolačkog, ljubinjskog i bilećkog sreza.

² O organizaciji zbjega u planini Ilji vidi: Slobodan Šakota, Prve ustaničke borbe, Hercegovina u NOB, str. 52—53.

³ Takvu ulogu četama daje Uglješa Danilović u svom izvještaju 17. IX 1941. o vojno-političkoj situaciji u istočnoj Hercegovini. Zbornik NOR-a, tom IV, knjiga 1, dokumenat 204.

⁴ Iz pisma Uglješe Danilovića Svetozaru Vukmanović Tempu, septembra 1941, Arhiv Saveza komunista Bosne i Hercegovine, tom III, knjiga 1, str. 72.

⁵ O tome: Veselin Đuretić, Narodna vlast u BiH 1941—1945, Narodna knjiga, Beograd i Institut za istoriju, Sarajevo, 1981, str. 36—37.

⁶ S obzirom da je jedan šovinizam rađao drugi, da su pripadnici strog režima, nakon ustaških pokolja, potpirivali revanšističke strasti, komunisti su se našli pred teškim zadatkom da ustanak kanališu njegovim pravim, oslobođilačkim tokom i da u svijesti ustanika i naroda pobijedi ideja bratstva i jedinstva.

⁷ O tome potpunije: V. Đuretić, n. d., str. 112—121.

⁸ Isto, str. 119—121.

⁹ U prvoj polovini 1942. godine u Hercegovini je djelovalo 16 opštinskih narodnooslobodilačkih odbora.

¹⁰ Jedino je Sreski narodnooslobodilački odbor za srez Trebinje, ali kao inicijativni, osnovan 1941. godine. Inž. S. Babić, Hercegovina u NOB, str. 239—240.

¹¹ Dr Drago Borovčanin, Izgradnja bosanskohercegovačke državnosti u uslovima NOR-a, »Svjetlost«, Sarajevo, 1979, str. 113.

¹² Prema istraživanjima Nevenke Bajić, do kraja 1941. godine komande mesta postojale su samo u Lastvi, Fatnici i Borcima (KPJ u Hercegovini u ustanku 1941, Godišnjak Društva istoričara BiH, XVII, 1966—1967, str. 150).

¹³ Prema dru L. Gerškoviću, Historija narodne vlasti, I dio, Beograd, 1950, str. 67.

¹⁴ Tako je 8. marta 1942. u prisustvu delegata opština sa tromeđe Crne Gore, Hercegovine i Dalmacije (dživarske, humske, zubačke, lastvanske, grahovske, vičedolske, banjanske, ljubomirske i zavađske, te opština oslobođene teritorije Boke) održana prva međuopštinska trgovinska konferencija, na kojoj su određena pijačna mesta. Kao prvo pijačno mjesto ponuđeni su Zupci jer su se nalazili na samoj tromedi navedene tri pokrajine. Zanimljivo je da je na toj prvoj »trgovinskoj konferenciji« inauguirisana trgovina robne razmjene i da su prema ondašnjim prilikama tačno

utvrđene vrijednosti, odnosno paritet razmjena pojedinih artikala. (Vidi: Dr Dušan Živković, Postanak i razvitak narodne vlasti u Jugoslaviji 1941—1942, Beograd, 1969, str. 252.)

¹⁵ Mala varošica u Dabarskom polju, koje je od početka ustanka bilo značajan centar narodnooslobodilačkog pokreta u Hercegovini.

¹⁶ Inž. S. Babić, učesnik te Skupštine i predsjednik prvog Narodnooslobodilačkog odbora za Hercegovinu, u svojim sjećanjima iznosi da je u radu Skupštine učestvovalo 150 delegata, a U. Danilović u prilogu »Ustanak u Hercegovini« navodi da su Skupštini, kao delegati, prisustvovali članovi sreskih narodnooslobodilačkih odbora i još preko 2.000 ljudi.

¹⁷ Inž. S. Babić, isto, str. 242, a Tripo Šarenac, u svom dokumentovanom prilogu »Izgradnja i djelovanje narodne vlasti u Hercegovini 1941. i u prvoj polovini 1942. godine«, navodi i sadržinu poziva za tu skupštinu, koji je svim opštinskim i sreskim narodnooslobodilačkim odborima na oslobođenoj teritoriji Hercegovine uputio, u ime Operativnog štaba, njegov politički komesar Miro Popara (»Hercegovina«, 2, str. 276—277.)

¹⁸ Izuzimajući okružne narodnooslobodilačke odbore koji su u jesen 1941. bili obrazovani u zapadnoj Srbiji, npr. u Cačku i Užicu.

¹⁹ U to vrijeme ustanak u Hercegovini poprima široke razmjere, usaničke snage broje oko 10.000 boraca, svrstanih u 8 udarnih i 14 teritorijalnih bataljona, a slobodna teritorija se prostire od južne Hercegovine do Foče, Goražda i Trnova kod Sarajeva. U. Danilović, Ustanak u Hercegovini, str. 34.

²⁰ Proglas se nalazi u Institutu za istoriju u Sarajevu, inv. br. 276, dok je taj dokumenat već prikazan u navedenim studijama V. Đuretića, str. 124—125, u dra Drage Borovčanina, str. 113—115 i dra Dušana Živkovića, str. 258—260.

²¹ V. Đuretić, isto, str. 125—126.

²² I prije osnivanja Narodnooslobodilačkog odbora za Hercegovinu svako selo i mjesto imali su svoju stalnu stražu. Straže su najčešće bile omladinske, danju su osmatrale okolinu, zaustavljale i ispitivale nepoznate prolaznike, a noću patrolirale u naseljima i izvan njih.

²³ Zdravstvena i druga aktivnost narodnooslobodilačkih odbora postojala je i prije tog uputstva Narodnooslobodilačkog odbora za Hercegovinu. Tako se, npr., u izvještaju Narodnooslobodilačkog odbora Bančići, 14. aprila 1942, navodi da je u selu izvršeno krečenje kuća, staja, čišćenje dvorišta, sve u cilju poboljšanja higijenskih uslova. Dr Dušan Živković, isto, str. 257.

²⁴ Npr., u prvom 15-dnevnom izvještaju trebalo je dostaviti podatke ovim redom: prosvjetni rad, obrada zemlje i stanje usjeva, stanje fondova i ishrana vojske i siromašnih, vojne rezerve u fondovima, zdravstveni rad, narodne straže, izrečene kazne i ostalo.

²⁵ Sjedište Narodnooslobodilačkog odbora za Hercegovinu bilo je na Divinu, u jednoj sasvim maloj prostoriji.

²⁶ V. Đuretić, n. d., str. 176—177.

²⁷ Njegovo formiranje izvršeno je 19. ili, po nekim podacima, 20. decembra 1943. u selu Dramešini kod Gacka od vijećnika koji su učestvovali na Drugom zasjedanju AVNOJ-a.

²⁸ Član 3. Odluke o ustrojstvu i radu narodnooslobodilačkih odbora i narodnooslobodilačkih skupština u Federalnoj Bosni i Hercegovini. Dokumenti o razvoju narodne vlasti, Beograd, 1946, str. 268.

²⁹ Potpunije u čl. 13. navedene Odluke II zasjedanja ZAVNOBiH-a, Dokumenti o razvoju narodne vlasti, str. 270.

³⁰ Iz dokumenata kojima raspolažemo ne zna se da li je taj kurs održan. Međutim, bio je sačinjen njegov Program rada, koji je sadržavao slijedeće teme: 1/ Razvitak NOB-a, 2/ Razvitak narodne vlasti, 3/ Narodni neprijatelji, 4/ Narodnooslobodilački odbori, 5/ Odnos narodnooslobodilačkih odbora i pozadinskih vojnih vlasti, 6/ AFŽ, i USAOJ, 7/ Administracija,

8/ Uloga KPJ u NOB-u. Dr H. Ćemerlić, Organizaciona izgradnja NOO-a, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, 1957, str. 313—314.

³¹ Privremeni oblasni narodnooslobodilački odbor konstatiše da su žene nedovoljno zastupljene u narodnooslobodilačkim odborima i opominje niže narodnooslobodilačke odbore na njihovu odgovarajuću zastupljenost. U vezi s tim Sreski narodnooslobodilački odbor Gacko izvještava da na svom području ima 4 opštinska, 1 gradski i 47 seoskih narodnooslobodilačkih odbora i da u svima njima ima 36 žena odbornika. Na zastupljenost žena u narodnooslobodilačkim odborima kasnije upozorava i Okružni narodnooslobodilački odbor za sjevernu Hercegovinu. Isto, str. 311—312.

³² Npr., Narodnooslobodilački odbor za Hercegovinu, osnovan 1942. godine, bio je sastavljen skoro isključivo od muškaraca i Srba, što se objašnjava prilikama u kojima je formiran.

³³ ZAVNOBiH, knj. I, str. 237.

³⁴ O tome: Dušan Šakota, Veliko narodno zborovanje, Hercegovina u NOB, str. 802.

³⁵ Za tu Skupštinu svaka opština u Hercegovini birala je 5—7 delegata, odnosno 8—10 ako u njen sastav ulaze gradovi, grad Mostar 15, brigade po 10, a odredi po 3 delegata. V. Đuretić, n. d., str. 198.

³⁶ Dušan Šakota, n. d., str. 809.

³⁷ Izabrana Oblasna narodnooslobodilačka skupština brojala je 82 člana, među kojima je bilo i 37 vijećnika AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a. Isto, str. 808.

³⁸ Okružni odbor za sjevernu Hercegovinu imao je 3 sreska (za srezove Bileću, Gacko i Nevesinje), a Okružni odbor za južnu Hercegovinu takođe 3 sreska narodnooslobodilačka odbora (za srezove Trebinje, Ljubinje i Stolac).

³⁹ Pasivan kraj, a zatim pljačka i razaranje, stavili su u prvi plan narodnooslobodilačkim odborima problem ishrane vojske i naroda.

⁴⁰ Tada je u Hercegovini djelovalo 7 sreskih, 19 opštinskih, 200 seoskih i 4 ilegalna gradska narodnooslobodilačka odbora. V. Đuretić, n. d., str. 254.

⁴¹ Istovremeno sa održavanjem Oblasne narodnooslobodilačke skupštine 19. septembra 1944. godine, održana je konferencija na kojoj je izabran Oblasni odbor Narodnooslobodilačkog fronta za Hercegovinu.

⁴² Dr D. Borovčanin, isto, str. 216.

⁴³ Usvojilo ga je Predsjedništvo ZAVNOBiH-a 15. novembra 1944. u Jajcu. Isto, str. 678.

⁴⁴ Dr D. Borovčanin, isto, str. 217.

⁴⁵ Čl. 13. Odluke Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a o radu narodnooslobodilačkih odbora i narodnooslobodilačkih skupština u Federalnoj Bosni i Hercegovini, Dokumenti o razvoju narodne vlasti, str. 270.

⁴⁶ Npr., u Hercegovini do oslobođenja Mostara na oslobođenoj teritoriji nije postojalo nijedno industrijsko preduzeće, a tek poslije toga obnovljena je električna centrala u Trebinju, otpočela je sa radom Fabrika sapuna u Mostaru, a 1. maja 1945. proradila je i ciglana.

⁴⁷ Među porodicama kojima je trebalo pomoći razlikovale su se one koje su bile *siromašne* i o kojima su narodnooslobodilački odbori preuzimali cjelokupnu brigu (ishrana, odijevanje, popravak kuća, zdravstvena zaštita i sl.) i *porodice boraca* koji su bili u Narodnooslobodilačkoj vojsci ili su već poginuli, a kojima se pomoći sastojala u obradi zemlje, ishrani i zadovoljavanju drugih potreba. Inače, uskraćivanje te pomoći moglo je u velikoj mjeri da utiče na moral boraca koji su se borili na frontu.

⁴⁸ Iz jednog izvještaja Privremenog oblasnog narodnooslobodilačkog odbora za Hercegovinu, aprila 1944, vidi se da narodu u bilećkom i gatačkom srežu, odakle su se vojne jedinice dugo snabdijevale, prijeti masovna glad, te da bi za 9.000 ljudi u Hercegovini trebalo pružiti pomoći i da će se taj broj do nove žetve povećati na 25.000. Apeli da se štedi i što ekonomičnije troši bili su sve češći. Kasnije je, po odluci Oblasnog narodnooslobodilačkog odbora, sačinjena i tablica obroka hrane za operativne jedi-

nice i vojnopožadinske organe, po kojoj su prvi dobijali dnevno 75 dkg mesa, 60 dkg brašna i 50 dkg variva, a drugi 50 dkg mesa, 50 dkg brašna i 40 dkg variva. Kasnije su uvedena po dva ili tri bezmesna dana itd. V. Đuretić, n. d., str. 274, 276.

⁴⁹ U tom cilju Oblasni narodnooslobodilački odbor organizovao je, u drugoj polovini 1944. godine, učiteljske tečajeve sa više desetina polaznika. Već u marta 1945. Oblasni narodnooslobodilački odbor izvještava da su škole i analfabetiski tečajevi »prekrili čitavu oblast«, odnosno da su do kraja februara otvorene 54 škole i oko 125 tečajeva.

⁵⁰ Oblasni narodnooslobodilački odbor za Hercegovinu, obnovljen septembra 1944. godine, imao je svoje sjedište u oslobođenim gradovima, prvo u Gacku, zatim Bileći, Trebinju i, konačno, u Mostaru.

⁵¹ Kada je u februaru 1945. izvršena nova teritorijalna podjela Bosne i Hercegovine i od 16 okruga odnosno okružnih narodnooslobodilačkih odbora, koji su djelovali na oslobođenoj teritoriji, obrazovana svega 5, Hercegovina i dalje zadržava status oblasti. Zbog njene istorijske posebnosti odlučeno je da se Hercegovini da poseban položaj i da oblasti čine srezovi: Bileća, Čapljina, Gacko, Konjic, Ljubinje, Ljubiški, Mostar, Nevesinje, Posušje, Stolac, Lištica i Trebinje. Vidi: ZAVNOBiH, knjiga II, str. 35.

izvori i sjećanja

HIVZIJA HASANDEDIĆ

ORIJENTALNA ZBIRKA PROVINCIJALATA HERCEGOVAČKIH FRANJEVACA U MOSTARU

Pored Arhiva Hercegovine i Muzeja Hercegovine u Mostaru odavno djeluje još jedna ustanova koja posjeduje dokumente i rukopise na orijentalnim jezicima: arapskom, turskom i perziskom. Ta ustanova je Provincijalat hercegovačkih franjevaca u Mostaru. To je prva i najstarija ustanova u Hercegovini koja je počela prikupljati i zaštitivati građu na orijentalnim jezicima.

U ovom radu želimo se osvrnuti na sadržaj bogate i vrijedne zbirke i ukratko izložiti istorijat njenog postanka. Cilj nam je da upoznamo našu naučnu javnost sa njenim sadržajem i o tome šta se i koliko uradilo na izradi naučno-informativnih pomagala za tu zбирку.

Hercegovački franjevci su se otcijepili od bosanskih 1844. godine i od tada samostalno i neovisno djeluju. Od tada do danas oni su prikupili velik broj raznovrsnih dokumenata, rukopisnih knjiga i raznih vrsta pisanih raritetata. Po vremenu i načinu postanka orijentalnu zbirku Provincijalata možemo podijeliti u dva dijela:

1. Službeni akti (dokumenti) koje je uprava Provincijalata primala od organa turske vlasti od 1844. do 1878. godine. Dokumenti se odnose isključivo na prilike katoličke crkve i katoličkog svećenstva i stanovništva u Hercegovini. Ima ih 73 komada i na poledini svakog stoji tušem napisan broj (po redu) a često i kratak sadržaj dokumenta. Na temelju toga može se zaključiti da su zavodeni u poseban protokol ili inventar koji nije sačuvan.

2. Dokumenti i rukopisi koje je otkupio dr fra Dominik Mandić, provincijal hercegovačkih franjevaca (1928—1934). Taj otkupljeni dio predstavlja najveći i najvredniji dio zbirke.

Od 1932. do 1934. dr Mandić je kupovao dokumente i rukopise koje mu je nudio i preprodavao Ahmed Gubeljić, staretinar iz Mostara, i drugi. Na taj način on je svjesno učinio veliku uslugu nauci i spasio vrijednu građu koja bi, da je slučajno nije otkupio, sigurno propala ili većim dijelom bila uništena.

Dr Mandić je dokumente stavljao u koverte ili ih vezao u svežnjeve i na svaki olovkom napisao od koga su i kada kupljeni. To je isto činio i za rukopise. Iz tih njegovom rukom napisanih bilježaka saznajemo da je građa otkupljena od slijedećih porodica iz Mostara: Alajbegovića, Alikalfića, Bajrića, Bakamovića, Bašića, Bišćevića, Čelebića, Čerkića, Čemalovića, Ćumurija, Dernjana, Dizdara, Dušića, Đikića, Đukića, Grcića, Greba, Hadžiomirovića (Paloša), Hadžiosmanovića, Haznadarevića, Hrvića, Kadića, Kajtaza, Kapetanovića, Kapića, Karabega, Kotla, Kresa, Lakišića, Mahinića, Makeljića, Milavića, Momića, Oručevića, Pašića, Potura, Puzića, Ramića, Rebaca, Sefića, Spahića, Ševa, Temima, Trbonja, Velagića, Velića, Voljevica, Vučijakovića, Vugića, zatim od Gavran-kapetanovića iz Počitelja, Kudra iz Tasovčića, Mahmutčehajića iz Stoca, Ibrulja iz Ljuboškog, Ljubovića iz Nevesinja i Resulbegovića iz Trebinja.

Ta je građa bila složena u vitrine u jednoj prizemnoj prostoriji samostana, gdje je više od 30 godina ležala kao mrtvi materijal. Pisac ovih redaka je u 1961. godini izradio katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa, a u 1968. analitički inventar (tačnije regesta) dokumenata. Izradom tih naučno-informativnih pomagala građa je učinjena pristupačnom naučnim radnicima koji sada mogu brzo i lako doći do podataka koji se u njoj nalaze.

I DOKUMENTI

Provincijalat posjeduje 2.250 dokumenata na turskom jeziku, različitih po formi, porijeklu, sadržini i vremenu postanka. Svi su svrstani u 1.048 jedinica, stavljeni u koverte ili svežnjeve i upisani u analitički inventar koji pruža sažete podatke o sadržini dokumenta, ili grupe dokumenata, i njihov formalni opis.

Iz ove grupe treba, svakako, na prvom mjestu spomenuti 26 fermama (originali ili ovjerene kopije) iz 17., 18. i 19. stoljeca. Njima se naređuje kadijama i drugim organima vlasti da riješe nastale sporove oko zemlje u selima mostarskog i blagajskog kadijuka, da se zaštiti esnaf papudžija u Mostaru i zabrani svakom da se miješa u poslove njihovog esnafa, da se od onih koji izgone stoku na ispašu u planine naplaćuje porez »otlak hakki« (taksa za travarinu), da se džemat martolosa mostarske tvrđave plaća iz sredstava bosanske blagajne, da se ne traži glavarina (džizja) od biskupa Barišića kada bude putovao kroz Bosnu na putu za Albaniju, da se fra Andđel Kraljević postavi za biskupa Hercegovine,

i drugo. Četiri ferma su izdana na molbu katoličkih svećenika i njima se daju dozvole za opravku i podizanje crkava u Mostaru, Sirokom Brijegu, Humcu i Veljacima.

Ovdje posebno ističemo terman sultana Mehmeda IV (1648—1687) od druge dekaće džumaca II 1097 (2—12. maja 1685) godine. Iz njega saznajemo da je kameni most u Konjicu (Belgraddžik) podigao Haseći Ali-aga Kolaković iz Blagaja koji je, pored tog mosta, sagradio još mekteb i han u Blagaju.

O gradnji konjičkog mosta postoje dva predanja koja su više puta pribiljezena u našoj istorijskoj literaturi. Jedno od njih kaže da je kameni most u Konjicu sagradio veliki vezir Ahmed-paša Cuprilić. To se dokazivalo ume što su tako veličanstvene spomenike u drugim mjestima redovito podizali ljudi koji su zauzimali visoke položaje u državnoj administraciji ili vojnoj upravi Turske Carevine. Drugo predanje, koje naši istoričari smatraju nevjerodstojnjim, kaže da je konjički kameni most sagradio Haseći Ali-aga Kolaković iz Blagaja.

Ferman je upućen mostarskom kadiji mevlana Hasanu u kome se kaže da se u Belgraddžiku (Konjicu) nalazi jedan nanovo sagrađen veliki most koji je sagradio Haseći hadži Ali-aga i da više nije potrebno opravljati drveni most preko Neretve u Konjicu koji je dotrajao i koji je podigao mostarski legator hadži Balija, sin Muhamedov.

Bujrultija ima 21 (originali i ovjerene kopije) iz 17., 18. i 19. stoljeća. Od toga su 14 izdale bosanske valije, 5 hercegovački vezir Ali-paša Rizvanbegović i po jednu hercegovački mutesarif Vasif-paša i hercegovački kajmekam Našid-paša. Njima se naređuje ubiranje taksita (doprinosa za izdržavanje dvora bosanskog valije) u selima mostarskog i blagajskog kadiluka, naređuje se dizdaru mostarske tvrđave da izda municiju, zabranjuje se svakom da se miješa u vjerske poslove katolika (latin), Barišić se postavlja za biskupa Hercegovine, izdaju se dozvole za podizanje crkava u Pribinoviću (Široki Brijeg) i Seonici u kadiluku Duvno i kuće za goste (musafire) u Vukodolu u Mostaru. Dvijema bujrultijama se postavljaju pobirači desetine u selima mostarskog kadiluka.

Ovdje posebno ističemo sadržaj bujrultije bosanskog valije Sulejman-paše iz 1816. godine, upućene katoličkim (latin) svećenicima, kodžobašama, i svoj raji koja je nastanjena na području mostarskog kadiluka. Naređuje im se da se ne pokoravaju naređenjima Muharema Peštela iz Mostara koji se odmetnuo od carске vlasti i silom usurpirao ajanski i muteselimski položaj.

Berata ima 61 (originali i ovjereni prepisi) iz 17., 18. i 19. stoljeća. Njima se postavljaju službenici raznih vjerskih institucija: imami, hatibi, mujezini, muderisi, mutevelije, katibi i džabije, Ćejan-begova, hadži Balina, Roznamedži Ibrahim ef., hadži Mustafina i hadži Saliha Temima vakufa u Mostaru, Gazi Husrev-begova

vakufa u Sarajevu, Haseći Ali-agina vakufa u Blagaju, vakufa džamije u Zovom Dolu i Čorbadži Sefer-agina vakufa u Dabrići. Ostalim beratima se postavljaju članovi posada: azapi, mustahfizi, farisi, tobđije i martolosi u tvrđavama u Mostaru, Blagaju, Stocu i Norinu, ili im se dodjeljuju timari za vršenje tih dužnosti. Jednim beratom se dodjeljuje odlikovanje (nišan) fra Andelu Kraljeviću, a sa druga četiri nišani za hrabrost nekim vojnicima iz Mostara.

Vakufnama (originali) ima šest: Ćejvan čehajina iz 1554, hadži Ahmeda, sina hadži Ferhatova iz 1620, hadži Hasana Sevrije (Volića) iz 1621, hadži Osmana, sina Huseinova iz 1746, Muhamed-age Bakamovića iz 1838. i Ahmed-age Kotle iz 1864. godine, svi iz Mostara.

Iz raznih dokumenata i deftera vakufskih kredita koje sadrži zbarka saznajemo da su u Mostaru, pored poznatih, postojali još i slijedeći vakufi: Sulejman ef., Mahmud ef. (taj vakuf je osnovan s ciljem da pomaže sirotinju koja živi u Derviš-pašinoj mahali u Mostaru), Sulejman-bega Opijača, hadži Hasana Tomaševića, hadži Ahmeda Pitića, Muhtar Ibrahim ef., Abdulkummina, hadži Behrama, Omer ef., hadži Ahmed-baše, hadži Saliha Temima, Osman ef. Ljubinca, Ali-bega Sutlijaša i stanovnika nekih mostarskih mahala.

Zanimljive i veoma vrijedne podatke pružaju razni spiskovi kojih ima više, a grupisani su u 89 jedinica. U njima nalazimo podatke o čifčijama iz sela mostarskog kadiluka i prihodima sa čifluka, o baštinama iz raznih sela, njivama i livadama raznih vlasnika, dužnicima raznih trgovaca, cijenama trgovачke robe, o knjigama u bibliotekama, o ostavinskim predmetima, prihodima i rashodima mostarskih vakufa, o učenicima mostarskih medresa, popisima vojnika, poreskim obveznika i dužnika koji nisu platili porez i desetinu, zatim iskaz prihoda ubranih od desetine i poreza, te dužnika koji su dizali kredite od mostarskih vakufa, zatim lica koja su dala priloge u razne humano-socijalne svrhe, spiskove sadilaca duhana, posade mostarske tvrđave i više drugih.

U zbirci se nalazi i popis posade mostarske tvrđave iz 1780. godine. U popisu je poimenično upisano 565 vojnika (neferat) i uz svako ime navedeno je kojem džematu dotični pripada, kakvu funkciju vrši i kolika mu je dnevница (jevmijije). U popisu je upisano 326 azapa, 120 farisa, 34 mustahfiza, 34 tobđije, 25 pasbana i 26 martolosa.

Hudžeta (kadijskih odluka) ima 92. Datiraju iz 17, 18. i 19. stoljeća, a izdali su ih kadije Mostara, Blagaja, Stoca, Nevesinja, Ljubuškog, Konjica, Neretve, Duvna, Sarajeva, Fojnice, Travnika, Maglaja i Pljevalja. Dokumenti sadrže podatke o prodaji nekretnina, plaćanju raznih dugova, postavljanju tutora malodobnoj djeti i umobolnim licima, o utvrđivanju alimentacija, oduzimanju posjeda, raznim poklonima, sporovima zbog zemlje i nasljedstva, raznim diobama, nagodbama i slično. Na svakom tom dokumentu

nalazi se pečat lica koji je donio odluku, a na nekima i potpisi svjedoka. Svi su podaci veoma zanimljivi kako s pravne tako i sa istorijske strane.

U zbirci se nalazi 67 murasela (poslanica) upućenih od raznih kadija pojedincima i grupama. Njima se obično naređuje, ponekad moli, da se izvrši neki posao ili se zabranjuje njegovo izvršenje. Među njima ih je nekoliko koje su upućene svećenicima samostana u Kreševu i Sutjesci. Njima se oni mole da liječe neke osobe oboljele od ludila i drugih bolesti ili im se izdaje dozvola da mogu obaviti vjenčanje pripadnika svoje vjere.

U zbirci se nalaze tri trgovacka deftera iz 1840. do 1895. godine, koji sadrže veoma vrijedne podatke za izučavanje privrednih prilika u Hercegovini u 19. stoljeću.

Ovdje posebno spominjemo protokol (sidžil) blagajskog kadije (fragmenti iz 1728. do 1732. godine). On sadrži više važnih podataka za izučavanje prošlosti Blagaja i okoline u prvoj polovini 18. stoljeća.

Zbirka dalje sadrži: 134 temesuka, 52 teskere, 48 tapunama, 26 ilmihabera, 19 seneda, 15 vasijetnama, 10 ilama, 10 proputnica, 9 marifetnama, 5 svjedočanstava (jedno o završenoj ruždiji u Mostaru), 4 poziva u rezervu, 3 arize, 2 tevdžihname, jednu dozvolu za nošenje oružja, više tapija na zemlju, više privatnih pisama, više tiskanica za uplatu poreza, više fetvi raznih muftija i drugih raznih isprava. Među dokumentima nalaze se i dva pisma napisana

Fragmenti dvaju rukopisa iz Franjevačkog arhiva u Mostaru

hercegovačkim begovskim pismom. Svi ti dokumenti pružaju obilje raznovrsnih podataka za izučavanje vojnih, privrednih i kulturno-prosvjetnih prilika Mostara i okoline u 17., 18. i 19. stoljeću.

Iz analitičkog inventara koji se nalazi u rukopisu dr Andrija Nikić izdvojio je 611 datiranih regesta i uvrstio ih u djelo *Regesta Franjevačkog arhiva u Mostaru 1446—1862*. Djelo je izašlo kao šesti svezak Zavičajne knjižnice i štampano je u Mostaru 1984. godine. Uz to Nikić je donio još 420 regesta raznih dokumenata pisanih na latinskom, italijanskom i hrvatskosrpskom jeziku. Sva regesta su u knjizi poredana po kronološkom redu i za njih je na kraju knjige doneseno kazalo osobnih imena i kazalo zemljopisnih i drugih naziva koji omogućuju naučnim radnicima da brzo i lako dođu do podataka koji se u regestama nalaze.

II RUKOPISI

Svi rukopisi Provincijalata su obrađeni i uneseni u katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa. Oni su većim dijelom nekompletni, ponekad su to samo fragmenti raznih djela. Ali, i posred svih tih manjkavosti i nedostataka, ipak predstavljaju veliku vrijednost jer ih je priličan broj napisan u Hercegovini i rukom Hercegovaca. Pored teksta rukopisi sadrže i brojne bibliografske i razne istorijske bilješke, u čemu je njihova posebna vrijednost. Među rukopisima je i jedan autograf.

Sadržaj rukopisa je različit, kako po materiji koju obrađuju tako i po jeziku kojim su pisani. Od 338 obrađenih i u katalog upisanih rukopisa, 211 su pisani na arapskom, 56 na turskom, 13 na perzijskom, 3 na srpskohrvatskom (arapskim pismom tzv. aljhamiado literatura), 51 na dva i 4 na tri orijentalna jezika.

U više od četvrtine rukopisa (86) obrađuju se pitanja iz islamskog prava: obredoslovlja, bračnog prava, nasljednog i oporučnog prava. U ostalim rukopisima se obrađuju pitanja iz islamske dogmatike (akaid), tumačenja Kur'ana (11), etike (12), zbirke molitava (17), tradicije (10), istorije (9), filozofije (3), gramatike i sintakse arapskog jezika (57), gramatike perzijskog jezika (2), gramatike turskog jezika (1), rječnici (6), metrike (3), zbirke pjesama (17), logike (8), knjige uzoraka za pisanje raznih pisama i molbi (10), astronomije (1), zakonici (1) i prepisi Kur'ana (40).

Pored teksta rukopisi sadrže i slijedeće zanimljive i vrijedne bilješke: spisak posade stolačke tvrđave iz 1728, spisak Mostaraca koji su poginuli 1876. u boju s Crnogorcima na Vučjem dolu kod Bileće i u Bišini kod Nevesinja, bilješku o dovršenju izgradnje sarajevske tvrđave 1729, prepise dvaju fermana iz 1776. i 1778. godine koji se odnose na neke sporove zbog zemlje u Travniku i Stupu kod Sarajeva, dva fermana iz 1737. i 1773. godine u kojima se govori o mostarskoj tvrđavi i njenim mustahfizima, razne pe-

čate, cijene živežnih namirnica, recepte za liječenje raznih bolesti, spisak dana u godini (12) u kojima nije lijepo počinjati posao, bilješke o duhanu, kavi i drugom.

U rukopisima se još nalaze pjesme u kojima se opisuju ljepote Sarajeva, Mostara, Neretve i Sofije u Bugarskoj, pa stihovi Mailije Mostarca, jedan kronogram sarajevskog epigrafičara Mejlije i pjesma Šejha Muhameda iz Užica u kojoj se govori o nasiljima spahija u Beogradu, posebno nekog Halila.

Najstariji rukopis zbirke je djelo koje je 1564. prepisao Jusuf Sarajlija u kasabi Zenici. Ovdje ćemo posebno i ukratko govoriti samo o dva rukopisa koji su u zbirci najvredniji. Jedan je prepisao mevlana Hasan Čelebi, čije je pjesničko ime Zijai Svijetli. Rođen je u Mostaru u prvoj polovini 16. stoljeća i bio je profesor na Karađoz-begovoј medresi. Umro je u rodnom mjestu od kuge 1584. godine. Ubraja se među nekoliko najvećih lirskeh pjesnika koji su u 16. stoljeću živjeli na našem tlu i pjevali na turskom jeziku. Sastavio je i poznati kronogram o izgradnji Starog mosta u Mostaru.

Zijaija je prepisao komentar jednog hadiskog djela koji je 1252. napisao Hasan as-Sagani. Ispod završetka teksta djela nalazi se bilješka u kojoj piše da je djelo »prepisao grijesni i ponizni Zijaija, u kasabi Mostaru, u pokrajini Hersek (Hercegovina) u drugoj dekadi ševala 983 (13—23. januara 1576) godine«. Vrijednost tog manuskripta je u tome što je to najstariji poznati i sačuvani rukopis koji je prepisan u Mostaru rukom Mostarca. Djelo je napisano na arapskom jeziku.

Mustafa Ejubović (Šejh Jujo), muftija i muderis u Mostaru, napisao je glosu na jedno dielo iz logike, što je piščev autograf. U bibliografskoj bilješci na kraju dijela piše da je pisac dijelo sastavio (te'lif) i dovršio ga u četvrtak 4. rebia I 1099 (8. januara 1688) godine. Vrijednost rukopisa je u tome što je to jedini poznati primjerak tog Šejh-Jujinog djela i što je do sada bilo potpuno nepoznato.

Na kraju još da spomenemo da je Omer Mušić objavio izvorno i u prevodu 11 stihova a dr Vančo Boškov 37 stihova koji se nalaze u rukopisima ove zbirke. Dr Boškov je obradio dio rukopisa zbirke, i to samo one koji su pisani na turskom jeziku. Taj rad je u rukopisu.

Literatura

Omer Mušić, Treća poslanica Šejha Muhameda iz Užica, Prilozi POF, VIII—IX, Sarajevo, 1960, str. 201; Hivzija Hasandedić, Orientalna zbirka Provincijalata hercegovačkih franjevaca u Mostaru, Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, knj. VIII—IX, Sarajevo, 1968/69, str. 15—22; Isti, Tri zapisa iz Orientalne zbirke Provincijalata hercegovačkih franjevaca u Mostaru, Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika BiH, knj. X—XI, Sarajevo, 1970/71, str. 305—309; Isti, Nekoliko rukopisa iz Orientalne zbirke Provincijalata hercegovačkih franjevaca u Mostaru, Analji Gazi Husrev-begove biblioteke, knj. VII—VIII, Sarajevo, 1982, str. 161—168; Vančo Boškov, Pjesnik Rahmi i njegova kasida o Mostaru, Prilozi POF, XXVI, Sarajevo, 1978, str. 213—232.

TODO KURTOVIĆ

RIJEČI ISTORIJSKE ISTINE RADE PRAVICE

Kada pišemo, govorimo i razmišljamo o političkom liku Rade Pravice, možemo istaći više stvari, ali ocjene njegove veličine, značaja i doprinosu u ovom kraju su jedinstvene. Teško je, međutim, iskazati i odabratи ono što je najveće u njegovom liku. Govoreći o njemu, možemo parafrazirati Andrićev razmišljanje pred jednim spomenikom: Radin politički lik izvedimo na čistinu, pa ćemo ga tako, kao u slikarstvu, jasnije sagledati, ali i druge oko njega i njegov odnos prema njima. Sagledajmo ga i odvojeno od ljudi, ali i s njim, pa ćemo tako najlakše doći do onog što je dao u svom vremenu. Zato prvenstveno govorimo o riječi Radoslava Rade Pravice, borca hercegovačkog, jer mu je to, po mom mišljenju, bila osnovna odlika i bit njegovog istinskog autoriteta. Narod je, moglo bi se reći, nepodijeljeno gledao na njegov doprinos. Zbog toga je uživao i nepodijeljen autoritet od početka NOB-a — bio je jedno od najčuvanijih imena ustanka, dika i ponos ustanika i cijelog NOP-a na ovom području. Neprijatelj ga u svojim dokumentima ističe kao jednog od najpoznatijih vođa ustanika, a njegove ustanike kao bliske komunizmu.¹)

A šta ima, ili bi moglo biti, veće u životu čovjekovu nego prava riječ koju narod cijeni i voli. Mogao bih govoriti samo načelno o Radinoj ustaničkoj riječi 1941. godine, odnosno o vrhunskom dometu hrabre riječi u velikom vremenu prve ustaničke godine. Ali, ovdje se radi o specifičnosti i karakterističnosti njegove riječi. Inače, Radu time ne odvajamo od njegovih saboraca, već naprotiv, govorimo i o njima i o Radi Pravici. Prema istorijskim izvorima,

¹ Kotarska oblast Trebinje, Izvještaj, 9. 3. 1942, Zavičajni muzej Trebinje.

Rade je i u tom krugu imao zavidno mjesto.²) Tada se začinje ustank i stvaranje rukovodstva NOP-a u Hercegovini, a riječ je išla ispred oružja, zvala ga i vodila za sobom, skupljala ga, jer ga nije bilo dovoljno. Riječ je i o zavađenoj braći: nož je u kanije vraćala, kada su neki kao kurjaci od bijesa režali. Sada bih želio da kažem nešto određenije o Radinoj riječi.

Dom u kome se rodio, po svojoj tradiciji, spontano mu je nametnuo probleme egzistencije i slobode naroda, socijalne i nacionalne pravde kao da su iz zemlje nicali na svakom koraku, u svakom razgovoru našeg vjekovima napačenog čovjeka. To kao da se u Hercegovini samo po sebi nametalо. Zbog svog kućnog odgoja i porijekla nije se osjećao inferiornim pred rodoljubima i narodnim borcima, bez obzira na njihova idejna opredjeljenja i nacionalnu pripadnost. Tako se od malena formirao njegov lik i osnovna opredjeljenost, a u društvu je tražio izlaze iz teškog stanja. Ponikao je u atmosferi pravdoljublja i rodoljublja, pa mu je riječ bila čvrsta i odmjerena i uvijek je stajao iza nje. Bila je to epski »tvrda riječ« tvrda vjera, kako bi se reklo, u narodu veoma cijenjena, jer je za opstanak bila neophodna. Riječ se ovdje smatrala sigurnim jemstvom, mogli bismo je uporediti s albanskim besom. Kod Rade se zasnivala na poznavanju društvenih zbivanja, na trajnosti i stabilnosti ocjena i opredjeljenja. To nije bila vjernost radi vjernosti; snaga joj je u istinitosti, moralnoj čvrstini i integriranosti. S ljudima je Radu tako spajala i donosila mu novu viđenost. Društveno gledano, to je bilo osnovno u idejnoj sadržini njegovog doma, pored ljubavi i porodične sloge. Spontano ga je upućivala u susret misli nove epohe, novih vjekova, vrhunskoj političkoj misli u našoj zemlji. Kao rijetko ko Rade je srećno našao spoj svih vrijednosti, posebno marksističke misli i revolucionarnih ideja u nas i u svijetu. To mu je olakšalo da se i prije rata i 1941. godine uspješno bori »za sretniju budućnost«. To mu je prije rata olakšalo da kao član Partije Titove epohe brzo otklanja sektaštvo i nerazumijevanje, što je pratilo mladost KP, odnosno naslijedeno sektaštvo velikih buntovnika i socijaldemokratije u našim krajevima. Odbacivanje sektaštva, prema Titovim riječima iz marta 1942. godine, bio je pravi uslov za uspjehe pojedinca i organizacija. Riječ mu je kazivala i o političkoj i ljudskoj vrijednosti, jer to dvoje nikada nije odvajao ili podvajao. Kao što nije odvajao borbu za socijalnu pravdu od borbe za nacionalnu ravнопravnost i slobodu. Slobodnije rečeno, bila je to velika i originalna riječ, a takva riječ u ovom kraju uvijek se smatrala čovjekovim prvim dobrom i odlikom. Živjela je Radina riječ i gradila velika djela u svemu što je vrhunsko tog vremena: u dometima ljudske pažnje i povjerenja, demokratskom odnosu, u orientaciji politike, u umnosti i u vrhunskom (međusobnom) ljudskom ponašanju. Bi-

² Avdo Humo, Moja generacija, »Svjetlost« Sarajevo, Vojno-izdavački zavod Beograd, »Prosveta« Beograd, Sarajevo, 1984.

la je to riječ budućnosti: stalno je upozoravala da tada, u tom teškom vremenu, treba biti čovjek, da bismo mogli dočekati budućnost. Tako je i Majsko zagrebačko savjetovanje o potrebi borbe za bratstvo u Radi našlo velikog pobornika. A ideja te borbe bila je: ako si čovjek, možeš i moraš poštovati i sve drugo što je ljudski toplo i lijepo, što ima čistu dušu.

Sada je Rade, evo, opet simbolički pred svojom kućom, a to je davna želja svih nas, jer bio je i ostao dio naše ljubavi i naše akcije. Opet je pored sestre, a sestra pored brata, jer se u bratskoj ljubavi, borbi, mučenjima i smrti nisu rastajali. Time se zahvaljujemo i ovoj, po poštenju poznatoj porodici, što je Radu tako odgojila; takvog su ga voljeli i okruživali, toplim su ga riječima uvijek i u svemu pratili i roditelji i sestre. Svi su u porodici 1941. godine zdušno prihvatali narodnooslobodilački pokret. To je pokretu širilo krila u ovom kraju, iz kojega je u prošlosti poteklo dosta istaknutih narodnih boraca, a 1941. godine borbenih ustanika i razumnih ljudi, koji su bili nova snaga naroda u njegovoj borbi za opstanak. Oni su podsticali i doprinijeli da većina odmah, 1941. godine, priđe ustanku. Prema takvima su se ljudi i u prošlosti dobrovoljno okretali, kada je o umničkoj ljepoti i poštenju riječ. Rade je plod takve pozitivne narodne tradicije, a kada je buknuo ustanački, vjekovna borba je pomogla da narod stupa u pokret; nije to bila ni plemeština niti posljedica vojne organizacije već novo narodno htjenje u borbi za slobodu i opstanak. U tome je i iskon progovorio svojom nepisanom snagom, a nove ideje su osvjetljavale izlaz.

Snaga riječi

Snaga ustaničke, prvoboračke riječi temeljila se na vrijednostima praiskona i tradicije, na progresivnim idejama novog doba, na snazi, dosljednosti i znanju ličnosti koje su ih izgovarale, na socijalnom i nacionalnom iskustvu naroda. Na vrsnim primjerima uvijek gradimo kriterije, saznajemo šta ljudska riječ znači u teškom vremenu i šta ona može postići. Lako i brzo se diferencirao uticaj ličnosti i društvenih snaga i grupa. Tada je riječ bila prvo sredstvo, ali ne svaka i svakakva riječ. Krvnička riječ na prvim koracima se pokopala, njen sredstva su bila nedovoljna da trajno pridobiju ljudi, jer su presijecali put slobodi, pravdi i budućnosti, a ljudski život uništavali. To su bile riječi tragedije, a herojstvo im se moralno suprotstaviti da bi narod pobijedio i spoznao svoju egzistenciju. Krvnička sredstva su otvarala neprirodne probleme, sukobljenje s čovjekom i narodima, s prošlošću i budućnostima. Tražila se riječ istine i zaokreta koja bi rješavala prave probleme tog vremena, iznijela ih na vidjelo i u borbi našla adekvatna sredstva. Ta riječ je i nalazila pravu mogućnost za rješenja. Dijelovi i zavađenost su se morali sastavljati i dokazivati da im je in-

teres zajednički, da nema života ako u njemu nema zajedničkog. Okupator je Jugoslaviju zbrisao sa mape i činio sve da se više nikad ne može obnoviti. Za narod u ovom kraju to je značilo krajnju neizvjesnost za sva vremena, pitanje je bilo biti ili ne biti. To je tražilo ali i stvaralo uslove za ambijent borbe za bratstvo i jedinstvo, te velike internacionalne ideje u titovskoj epohi i u istoriji naših naroda. Bez te borbe ne bismo bili to što smo sada, ne bismo imali budućnost jer bi je i dalje gutala prošlost i mrak. Od tada, evo, do sada bila je to i ostala vododjelница progrusa, slobode, ljudske ljubavi, solidarnosti i pravde. Tada je to još bila pretežno misao, a zbilja je bila ispod te velike istinite misli. Trebalо je istisnuti besmisleno i krvničko, a uspostaviti novo stanje, jer su jedino tako te misli i te riječi mogле okružiti i udružiti čovjeka i narode; bilo je to veliko rađanje i spajanje najboljeg iz tradicije sa novim, ali na novim osnovama. I dalje, to je bila neostvarena ideja velikana naše istorije i ovdje u Hercegovini. Veličina te misli i riječi je i platforma NOB-a: znala su se odabratи prava pitanja i riječi, naći put do ljudskih srca. Trebalо je postići da svako u praksi o tome misli i za to se bori, a to je tražilo veliki napor i odricanje, jer se nekada trebalо miriti sa smrću — opredijeliti se za ustank značilo je računati i na pogibiju. Ali, skoro svako je u tom krvavom ljetu bio uvjeren da alternative nema. U toj borbi Rade je postao na širokom području prvi ustanički. Ustanak je, opet, bio jedini izlaz jer je ovaj čovjek Hitlerovom odlukom bio osuđen na smrt, fašističke sluge u zemlji počele su to da sprovode u djelo već početkom juna 1941. Borba je, tako, jedino mogla otkloniti smrt, a u borbi se i gine, ali uzdignute glave. Časnije je bilo u borbi poginuti nego smrt skrušeno čekati. A čekanje je parola izdaje od početka rata i okupacije. Radina riječ je velika i neuništiva jer je tada uspješno organizovala pokret, otklanjala bezumnost, u bratstvo i pravdu vodila. Tako je u ratu ustanička riječ postala blago koje je vezalo ljudе, od gubljenja uma čuvalо, nadu u Jugoslaviju vaskrsavalо, vjeru u ljudе i narode održavalо. Ta riječ nije ni mit ni legenda, već je bila realnost i izraz našeg bićа. To je bila riječ spasa što ga je sam narod izborio, ne spasa darovanog od Talijana već protiv fašizma. Riječ je o sudbini naroda. Vrsna riječ doziva nas, i dozivala nas je u to vrijeme, ali i pozivala u budućnost. Ona je upravo i grmjela i znala buditi. Radina riječ nagovještavala je djelo, nagovještavala je borbu i razne društvene preinake, kakve su se tada mogле sagledati samo u viziji. Znao je Rade, kao rijetko ko, tada objasniti i slobodu za koju se borilo, i borbu za sretniju budućnost, kako se tada programski govorilo. Znao se boriti protiv svega destruktivnog i krvničkog, protiv antikomunističkih kleveta što su ih kao sredstva za zavaravanje upotrebljavali izdajnici i okupatori u našoj zemlji. Duboko u sebi osjećao je veličinu i domet ustaničkih riječi. Takva, kakva je bila, borba na jugu Hercegovine po svojim mogućnostima se maksimalno razvila; tako Radin govor nije bio

samo njegov aparat nego moć života, sreće i radosti ljudi, i ljubavi među narodima. Radine riječi i rečenice sadržavale su to i između redaka. Radina riječ postala je žarač, koji ne prži već budi ljudе jer ih voli. U rano ljeto djelovao je u području Dživara, Površi, Šume, Bobana i Podbrda, da bi u septembru postao zamjenik komesara bataljona za područje srezova Ljubinja i Trebinja. U stvari, bataljon je imao karakter odreda. Početkom 1942. godine postavljen je za političkog komesara sektora Trebinje — Dubrovnik, da bi u maju 1942., na iznenađenje mnogih, bio imenovan za intendanta Operativnog štaba za Hercegovinu. Pored toga, Rade je uvijek ostao prvenstveno politički borac i revolucionar, oličenje narodnih htijenja i volje. Kod Rade to nisu bile lirske pjene i izlivni, iako su i to, već putokaz iz trnja, bosotinje i golotinje ka ljubavi a ne mržnji, ne bježanje u nešto da se ne bude ništa, i to stalno ništa. Pjesnik pjeva sa žarom o sreći ili nesreći, o ljubavi, pravdi i slobodi ili o borbi za njih, a to je bila sa žarom borba za njih. Revolucionarno je bilo tada i jedno i drugo, zato se ujedinilo i povezalo, nije se sukobljavao ni oko motiva ni tendencija, iako ih niko nije svrstavao u istu kategoriju, niti je svrstavao borbu i izdaju. Borba je bila sve, a izdaja protiv nje uperenja. Nezamislivo je tada bilo stvarati uporedbu između ustanika i izdajnika, to je kao kada bi se upoređivao Herkules i kepec-gubavac. Bio je to izrazit imperativ svijesti i poštenja, ali i realizma. Bilo je najdublje moralno osjećanje i uvjerenje tog vremena. Put je bio samo jedan, iako su ga neki u početku teško razaznavali. Došle su prvoboračke riječi upravo u pravo vrijeme, bila je to realizacija velikih ideja Tita i KPJ. Radina misao bila je lako izgovorljiva, jer je bila istinita, bio je to spoj u vremenu u kome smo se tek počeli boriti da budemo svoji. To je bilo presudno za ustanak. Tada je Hercegovina zablistala: među manje od 100.000 partizana u Jugoslaviji (oko 80.000) skoro 20.000 (17.000) bili su Hercegovci. Rade je spadao u prve tvorce toga gigantskog uspjeha, najvećeg pregnuća što je u istoriji doživjela Hercegovina. Tada ni smrt nije mogla uništiti riječi razuma i ljubavi. Radina riječ u njihovoј realizaciji sadržavala je i stvaralačku mogućnost i mladalački polet. I jedno i drugo izražavalo je njegovu zrelu mladost — bilo mu je tada 29 godina — s njim je čovjek morao stremiti i primjerom ga slijediti jer je bio na pravom putu; znao ga je objasniti i onima što su protiv takvih riječi i puta. Tu istinu je čovjek ovdje relativno lako spoznao jer nepoštenje nema prave riječi — čovjek u takvim uslovima ako nema riječ nema ni moć, jer pretvornost i bijes nisu moć. Radina riječ bila je jača od njegove egzistencije, jer je pobjeđivala i one koji su ga usmrtili, i poslije smrti je jača od siledžijstva i nepoštenja. Riječ mu nije ljudi pogubljenju vodila, nego snažno, u ime velikih idea, upućivala na pravi put i otvarala pitanje: koliko li je mržnje protiv razuma. Poručivala je tada ta riječ kako je davno rečeno: budi kao bog miran i istrajan, i na sve pripravan, treba sve izdržati! Riječ mu živi jer je u nas usadila

svoj duh, a moćni echo tog duha nosimo u sebi i našoj borbi. Nacionalni šovinizam krati život, a Radina ustanička riječ spajala je iskon i viziju, a isključivala neistinu i time stvarala uslove da ljudi žive, a ne da im se zato što pripadaju drugoj naciji gasi život. Prvi problem bio je kako sprječiti ustaške pokolje. Kasnije će se vidjeti da su fašisti u svakom narodu najveći krvnici upravo prema njemu — svom narodu, sada znamo, taj teški ispit i organizacija KPJ i narod uspješno su položili.

Davno je rečeno da dobro govoriti znači uzvišeno misliti. Rade je, vidjeli smo, imao zdrave duhovne korijene, širinu i ljudskost i zato je i najsvestranije mogao da pride čovjeku i narodu. Bio je oštouman i borio se za istinu tog vremena i napredne ideje, odnosno velike ljudske ideale. Njegov stil je sadržavao istinu i dobro, zato se i narod s njim poistovećivao. Ono što je kazivao sadržavalo je i najbolju logiku i ljepotu, nikada to kod njega nije bila igra riječi, svaka mu je rečenica bila neprimjetno poučna, a iz života i za život vezana. Ne bih pravio gradacije u strukturi njegovih kazivanja jer je to nemoguće mehanički upoređivati. To što je govorio, i kako je kazivao, mogao je reći samo čestit čovjek, a pokvarenjac nikada, ni u kom slučaju. To je kod Rade uvijek bila istina — znao je istinu tog doba, a znao ju je i lijepo i pametno kazati. To je stvaralo i svijest i spontanost ustanka poput umjetničkog djela, to je narod i saborce upućivalo i uvodilo u istinu i borbu. Ako je besjedništvo ikada bilo umjetnost, Rade je nešto od toga naslijedio kao tradiciju. Iz njegovih usta i gorka istina primana je s razumijevanjem — iako je bila surova, bila je sjedinjena najbolja riječ i misao. To je ljude ubjeđivalo, ali i stvaralo ambijent da sami dođu do zaključka, kao što je govornikov. To nije bilo samo pridobijanje za ustanak već rast novih ustanika, koji se poistovećuju s govornikom — misli im se sreću i ujedinjuju. Ustanak i ono što slijedi prihvatalo se kao nešto što svi hoće i poznaju. Sve mu je u tome pomagalo: moralni kvaliteti, ponašanje, glas, stas, mir i riječi i rečenica i tijela. Zajedno sa slušaocima pretresao je teme kao da su svima jednako znane, kao sa idejnim istomišljenicima. Reklo bi se, ne nagovara ljude nego njih argumenti uvjeravaju. Argumente je isticao u početku razgovora a zajedno sa svima zaključivao. Izgledalo je da je pobijedio opšti a ne lični sud; Rade je to tako i shvatao. U tome je bilo skladno, i logičko, i etičko, i estetsko, bez obzira na izrazitu relativnost i slojevitost tadašnjeg stanja i situacije. Ti impulsi sagovornika na Radu su veoma vidno uticali, prihvatio ih je i izvlačio velike pouke. Razumljivo, u sve to bilo je utkano ono što je proisticalo iz tog vremena.

Taj period unio je mnogo novog, nestali su mnogi stari stilovi govorenja, stvaraju se novi, a stvaraju ih oni koji nisu proučavali retoriku. Na to utiću i zbivanja tog doba — poprima se iz svih stilova ono što odgovara tom vremenu. Informacije koje se u debati sadrže bitno se mijenjaju u odnosu na ranije doba. Istinite

su, otvorene i sadržavaju sve što je za situaciju bitno. Lažne vijesti, pa i one koje su na svoju ruku lansirale neke ustanove NOP-a, odbacuju se. Svi koji istupaju, koji »znaju« i »ne znaju« govoriti žele da se bore, u akciji su, ne pridobijaju za sebe već utiču da svi postaju njima ravnici. U tome se od Rade uče. Sve se u narodu samopouzdano osjećalo, komunisti se okružuju narodnom pažnjom. Radina riječ, da bi novo uspješno izrazila, imala je i posebnu intonaciju, rečenica specifičan ritam: bio je to sklad sa njegovim bićem, odslikavala ga je slikajući njegov duhovni život i ljudski stav. Riječi mu nisu bile reagovanje samo na spoljašnja ponašanja nego i na unutrašnja zbivanja u čovjeku, i kada je riječ o intonaciji i boji glasa. Ta riječ je ovđe držala pokret kao granitno stijenje. Plod je i unutrašnjeg poretka i humanog sklopa, zato je mogla da obasjava okolinu jer se nije vrtila ukrug, ili unapoko, ili stajala na istom mjestu, već je postojala kao poluga povjerenja na koju se čovjek uvijek mogao osloniti. I prvi i posljednji slog i glas te riječi izvorno je izgovaran, u neprekidnoj rečenici, a misao i poruka je kucala u boračke grudi. Riječi i rečenice su mu izvirale iz domaćeg odgoja, iz onoga što je naučio u školi u Trebinju i Gimnaziji u Sarajevu, iz druženja s pametnim, dobrim i kulturnim ljudima. Bila je to riječ s istorijskom odgovornošću i mogućom humanosti tog velikog, ali teškog i preteškog trenutka, razgarala je slabe, razgonila zlobe i zavisti, nametljivost i autoritativnost. Mi koji smo slušali Radine riječi, i sada, skoro sa apoteozom i simpatijama, sjećamo se Radinog zvonkog, svečanog glasa, ravnomjernog, ujednačenog, ali toplog i upečatljivog. Tada je Rade svojim glasom lučio nevidljivi sveobuhvatni žar. Mi smo i dalje u ratu klicali njegovoj uspomeni: »Govori i kaži svoju veliku istinu, svoje ljudsko.« Sada, kada razmišljamo o Radi, obravljaju nas emocije, ne mogu ni jedan korak da napravim bez njih. Sjećajući ga se, ne razmišljamo o Radinom doprinosu, jer on i sada živi, nije nestao. Ne razmišljamo ni o sastancima i razgovorima u tom vremenu, ni o tadašnjim poslovima, stalno se smjenjuju emocije, jedna po jedna, ili se mnogo njih sruči kao bujica. Stalno šumi boja Radićnog baršunastog glasa, onakvog kakav je bio — lijep i svečan. Svečano i bogato u teškim uslovima i siromaštvo posebno djeluje, ostavlja snažniji utisak i duže se pamti nego u prosječnim ljudskim uslovima. Pamtimos tako Radu kao najljepše što se na praznik događalo, čini nam se da je živ, s njim stičemo krila, postajemo mlađi, možemo sve; čini nam se da su nam teškoće »samo do koljena«; čini se da njegovom ljubavlju sve oko sebe volimo. I u mrklim noćima, u jutrima i danima kravice 1942. godine ostala je Radina riječ u duhu i duši ovog čovjeka, često se spominjala. Željeli smo da vojne jedinice njegovo ime nose. Razmišljalo se da njegovo ime nosi i Bataljon »Sloboda«. Tada su te riječi razbijale tmine, bile su zublje u našoj ruci. Bilo je to oružje protiv krvožednog režanja s primitivizmom i zloslutnošću. Radu ni sada ne treba posebno isticati jer to čini njegova riječ.

Politički lik i Radino biće

Stasit, plemenitog izražajnog lika, Rade je bio viđen, cijenjen i poštovan gdje god je došao. Tako o njemu njegov prijatelj sa studija Milan Bojanić kaže: »Sve što se najljepše može reći o jednom čovjeku to o Radi treba kazati. Posjedovao je najljepše ljudske osobine, vrijedan, pošten i uljudan, o njemu se ništa loše ne bi moglo reći, u svemu izvanredan i napredan čovjek.« Važio je kao uman i intelligentan, kao osoba koja zna kazati lijepo i čovječno što misli i želi. Izbjegavao je krajnosti i uvijek nastojao da nađe pravu mjeru. Govorio je nenametljivo, od poluistine ili sitnice nije pravio velike stvari. Znao je da malo istine ili mala istina, ako joj se prida velik značaj, može biti i neistina. Govorio je obično i o običnim stvarima, ali se to doživljavalo i kao poetsko. U njemu se istina zadržala i izgovarala na najbolji način. Njegova elokvencija imala je svrhu, pravila je mostove s ljudima i pokretom, bila je izraz žedi njegove duše; i racionalna, i etička, i estetska. Fašisti su nasuprot takvoj riječi histerično pravili potkrete cijelim tijelom. Izdajnici su kasnije stali iza njih, ali su se svi na ovom području Radine mirne riječi i besjede plašili; izdajnici su zadržali stare stilove, ali su ih »obogatili« kvalitetom prolivenе bratske krvi, a Rade svoj odbranom naroda; zato je njegova riječ sve dobro upila, a dosta novog dala. Bila je zato i izraz čovječnosti i Rade, i saboraca, i NOP-a. Ništa formalno u sebi nije sadržavala i onda kada je govorio o »formalnoj gladi« prije rata u narodu Hercegovine. U njegovom stilu se spajalo i uzvišeno, riječ je o suštini, i uvjerenju, riječ je o tadašnjim mogućnostima, jednostavno riječ je o razumijevanju, svakako ne o formi i sadržini kao takvoj, ne o pravilima retorike. Tome svemu bio je podređen njegov ton izlaganja i boja glasa i argumenti. Nikada se nije služio lukavstvom, zloupotrebo osjećanja, nije koristio uzbuđenje, nije poučavao niti naprazno teoretisao. Njegove gorovne figure odgovarale su vremenu, poređenja takođe, hiperbolama nije bio sklon, takođe nikada nije sipao bijes. Nastupi su mu bili skromni i jednostavniji, kad treba znao se zaustaviti i druge pustiti da kažu što misle. Sve mu je utkano kao rođenjem, kao potecklo iz kolijevke. Od djetinjstva ga poštaju vršnjaci, školski drugovi i saradnici, stalno o njemu govore najljepše, najviše ističu njegovu plemenitost, objektivnost, pravičnost, razumijevanje i umnost. Glas mu se dosta daleko pročuo još prije rata. Poznat je u školi i na Univerzitetu u Beogradu, gdje studira tehniku, ispite uspješno polaže. Studij je morao promijeniti, i brzo završiti pravo, da bi olakšao materijalni položaj porodice. Spoljni izgled kao da je otkrivao i njegovo biće: u nečemu je bio i otvoren i zatvoren, upravo u toj mjeri koja omogućava i realizam i promišljenost, da zna odabratи pravi problem, a ne pokretati ono za što nisu stvoreni realni uslovi, odnosno ljudska svijest nije kadra da primi prava rješenja. Između nepovoljnijih rješenja znao je birati manje zlo, pa i na taj na-

čin slozi i jedinstvu kao velikom osloncu služiti, većinu ka ishodištu NOB-a upućivati. Politika, na nevolju, i to mora da podrazumijeva, jer mora da ima na umu, i višu silu, i odnos snaga. Rade je čovjek osmišljene akcije, odmijeren, pravičan, razborit i objektivan. Ljudi se međusobno razlikuju, pored ostalog, koliko, kada i kako slušaju druge ljudе. Rade je znao svakoga slušati, i sve oko sebe ravnopravnim činiti — nikada, tako, nije povrijedio ni mlađe ni stare. Imao se uvijek utisak da se nikada ne zaustavlja — uvijek traži istinu. Kod njega je to bilo prirodno, nemamješteno ponašanje. Značaj ratnog demokratizma bio je velik, upravo ogroman, jer je govorio i o novom što se duboko u društvenoj utrobi začinje, i kao sistem, i svijest. Radin stil u međusobnim razgovorima u narodu postajao je primjer i dokaz tog novog. Zdušno sa svima dizao je svojom velikom riječju ovaj kraj u vrhove ustanka, a time i ove ljudе u red prvih boraca. Sjećanje na Radu svih nas, mlađih posebno, traži da ne napuštamo metod tog vremena, jer stalan razgovor s narodom i sada je naš veliki saveznik, bez toga nema uspjeha, bez toga nema vodeće uloge SKJ. Radina kritika bila je sučeljavanje argumenata, toplo izgovorena tvrdnja i indirektni poziv na razmišljanje. Za Radu bi se moglo reći da mu je taj metod pomogao da bude objektivan i demokratičan do maksimalne granice u tom vremenu. KPJ je tako snažno i brzo ostvarivala svoju rukovodeću ulogu u ustanku i NOP-u. To je kao svijest naslijedio porodično, marksizam mu je bio podloga u društvenoj akciji. To se u njemu prirodno sjedinjavalo. Uz to, unutrašnji sud o zbivanjima i ljudima izvanredno mu je bio razvijen. Ne bih znao reći šta je iz oblasti marksizma čitao, ali ga je marksizam zanimalo, za politiku je imao naklonosti i talenta, »to mu je odruke išlo«. Doktrinarstvo mu je bilo tuđe, nikada se formalistički nije ponašao, već je uvijek bio principijelan. Uvjerljivost mu je bila velika odlika — riječ mu je sve sebi dozivala, duše otvarala, razgonila tremu i strah, a tome je doprinosio i njegov glas i pokret, i sve što je u tome davao. Glas mu je bio prijatan, snažan, ali ne grub, kao da je otkrivaо umnu dubinu. Ono o čemu je rado govorio uvijek je dobro znao, i o svemu dobro promislio. Boja i jačina glasa kao da su bili na terazijama usklađeni, a mirni pokreti kao da su dušu ljudima otvarali. Producovljeni izraz lica više je kazivao o krhkosti nego o fizičkoj snazi. Sve ga je činilo veoma uvjerljivim, bliskim i prihvaćenim.

Nije nikada bio zamorče ideologije, njome se u akciji svestrano služio; ništa što je vrijedno nije podređivao, važna mu je bila i margina i srž problema — jer je znao da siže sadrži i jedno i drugo, ali ih nikada nije zamjenjivao. Takav mu je bio i prilaz čovjeku. Bio je svestrano politički širok, ni u čemu »tijesan«. Svega jednom sam zapamtio da su mu emocije isle ispred realne analize — riječ je o emocijama na vijest o smrti Đorđa Putice — pa i tada je u konačnom rasuđivanju kod njega razum nadvladao; nikada se nije ponašao kao komunista određene etape ili sezone, da

tako kažem. Osvetu nikada nije prihvatao jer u politici može i da donosi kob, a njene nosioce da od naroda i saboraca izoluje. Dobre je 1942. razumio Titove riječi da nam okupator i izdajnici nameću klasni rat. Tito je u marta 1942. pisao da mi taj rat nećemo, hoćemo borbu, pisao je u »Proleteru«, protiv okupatora, za slodu i ravnopravnost naroda. I to je, takođe, jedno veliko istorijsko Titovo NE. Upravo jedno od tri velika Titova *ne* u tom razdoblju: 1) ne frakcionaštvo i sektaštvo prije rata, 2) ne klasni rat, koji su nametali fašisti i njihovi saradnici, 3) ne Staljinu začeo je uporedo sa prva dva. Rade je s razumijevanjem učestvovao u toj borbi, ali treće veliko NE nije dočekao. Jačalo je to našu unutrašnju čvrstinu i stabilnost, našu udarnu moć i ojačalo ugled među saveznicima. Brzo i snažno smo postajali svoji. Rade je to razumio jer je razvitak gledao cijelovito, svim srcem je želio bratsko i ravnopravni društvo; tu se po idejama izjednačavao s komunizmom. Bilo je to specifika i originalnost naše borbe i to smo kao novo iskustvo dali svijetu, pa je zato bilo od velikog značaja to razumjeti, shvatiti i tako raditi. Shvatio je šta je društvo u tada uslovljenoj tački, kao i društvo dinamike, i šta će u razvitku nastati. Znao je da jedno bez drugog ne ide. Radin realizam bio je razuman i razborit, shvatio je emocije ljudi i naroda kao sastavni dio realnih gledanja. Znao je da emocije treba usmjeriti jer u takvoj situaciji za počinjeno narod nikome ne odgovara. Sve je to pamtio, uobličavao i nekada improvizovao odgovore. Tako je produbljavao svoje iskustvo i uspješnije se služio opštim i specifičnim znanjem. Šarm mu je davala i povezanost ozbiljnosti, inteligencije i elokvencije, te vrline su mu snažno usađene, i sa bićem usklađene. Ujedno je pamtio sve što je tada trebalo znati, odnosno zapaziti. Unutrašnji revolucionarni žar i ljubav prema čovjeku su ga motivisali da te svoje specifične sposobnosti snažno ispoljava, da stvara posebno u skladu s tim uslovima. Tako je lako od mnoštva stvarao prijatelje koji su sve više željeli da se s njim poistovete i, tako, zajednički dijele i uspjehe i odgovornost. Sve je to činilo da se u narodu osjeća kao »riba u vodi«, kao svoj u svome. Shvatio je narodnodemokratsko što se rađa, što mu je siže i suština, znao je da mu je narodna vlast izraz, ali i snaga koja garantuje sutrašnje. Za njega to nije bila varljiva lažna obrazina već izraz suštine, koja je osnovica sretnije budućnosti, o kojoj smo govorili. Bilo je to i pravo ime i prava sadržina, bio joj je potreban i pravi metod, a za njega se Rade zalagao. Njemu je to bilo utoliko lakše jer se za takav koncept prije rata zalagao, u borbi se zalagao za njegovu pobedu i učestvovao u njoj. Takav koncept mu je legao u dušu. U borbi za preobražaje razumijevao je i nacionalne izlaze iako to nije bio jednostavan misaoni napor, s obzirom na složenost nacionalnih odnosa u staroj Jugoslaviji. Rade ga je bez mnogo napora i šablonu savladao, a to mu je donosilo mir i samopouzdanje. Revolucionarna izvjesnost, sloboda, ravnopravnost i demo-

kratičnost za njega su imale jedinstvenu osnovu. Tako je u svim situacijama bio i ostajao ono što jeste, uvijek jednak potreban ustanku, iako ne jednakoj cijenjen od pojedinaca.

Ostavio je trajan trag

Rade jeiza sebe ostavio dubok trag i kao (blizak saborcima) legenda živi i sada. Za mnoge, kao i za mene, to je jedna od najljepših uspomena iz velike ustaničke 1941. godine, a i cjelokupnog rata. U njegovom krugu osjećali smo se slobodni i sretni; to su bili naši u ratu najljepši dani i upoređujemo ih sa onim najljepšim što smo poslije rata doživjeli pod vodstvom Tita i u idejama Kardelja. Zato neka mi ne bude zamjereno što naglašeno ističem njega, tražim i kažem ono što pamtim, jer tako i mislim. Uvjeren sam da to nije u sukobu sa realnom i objektivnom ocjenom, pa u svom izlaganju to posebno ističem, jer tako lakše izražavam istinu; taj, da tako kažem, spontani prilaz, pouzdanije kazuje ono što mislim. U takvim paklenim uslovima — treba i to imati na umu — Radin stil morao se još više istaći, jer se sa tim uslovima i postupcima nije mogao ni uporediti. Sjećam se i sada smisla i uvjernjivosti njegove rečenice, smisla i punoće njegovog kazivanja, uverljivosti argumenata, manira, unutarnje mirnoće i blagih pogleda. Tih i nemametljiv, bio je poštovan od sviju: starijih i mlađih, žena, omladine i djece. Svi kao da su se otimali čija je simpatija, čiju je ljubav pridobio. Realističan, »sa obje noge na zemlji«, govorio je iz duše, s puno ljubavi prema čovjeku, sa osjećanjem za nevolju, stradanja i teškoće, sa vjerom u tog našeg čovjeka. Tamo gdje je dolazio priman je s ljubavlju, i s najvećim povjerenjem. Pomislite: to je takvo doba, drukčiji glas i riječi i nije niko mogao imati! Bio je to, svakako, glas za to doba, jer tople riječi ljudskoj duši sežu; čovjek je uvijek tražio i traži toplu riječ. Ali, treba znati, svi se glasovi i riječi nisu mogli održati, selekcija je 1941. godine stroga, narod zna biti neumoljiv, i takva je ostala tokom cijelog rata. Svako nije bio kadar, ili svako nije jednak kadar da takav bude. Sektaši su ljude razgonili a ne okupljali, a oni koji svojim postupcima i nametljivošću nisu mogli ništa dobro stvoriti bili su odbacivani. Velikom cilju, svakako, i velikoj borbi se teži toplim ali odlučnim riječima, a i boriti se protiv onog što je suprotno tom cilju i tom dometu; lijepa riječ pomaže organizaciju, obezbjeđuje da protivstavljanje nestaje. Tako je Rade postupao i prema kolebljivcima u ovom kraju, i tako razbijao izdaju ustanka, a tako je radio i u razvijanju bratstva. Njegova riječ je ovdje bila najizraženija. Ona je bila izraz narodne duše, ljubavi za slobodu — bila je ogledalo naroda, a ne samo Radine duše. Vrlina njegovih riječi tukla je izdaju i druge poroke. Po njegovoj riječi i vjeri naroda u njenu istinu cijenimo i Radin politički doprinos vremenu. Bio je to vrhunac, i to pravi vrhunac, političkog uspjeha

u ovom kraju. Bio je tako, zajedno sa saborcima, dostignuće ovog kraja, izražavao je sve najljepše što je još odranije narod dao i sačuvao. Riječ mu je bila gorostasna i ona je ne samo najavljava nego i stvarala; zoru slobode je ona najavljivala, neodoljivost i slobode i pravde, kao izraz težnje njegovog bića, realnog, istinitog, otvorenog, ozbiljnog, smirenog, obazrivog, ljubaznog. Uvijek je znao sačuvati mir. To je sve indirektno i spontano određivalo njegov postupak, dijalog, izneseno mišljenje. Tako je izražavao i svoje lično, a i ono za što se borio i davao mu. Rade je iza sebe ostavio trag, zato neka o tome i dalje simbolično govori iz rodnog doma, neka o tome velikom govori novim generacijama.

Radin glavni doprinos

Rade je bio mio lik, demokratičan čovjek, produhovljenog izraza, modernih pobuda i gledanja, i sa svim najljepšim iz nasljeđa i prošlosti u nama, u širokom narodnom poštovanju i šarmu rječitosti. Sretan je svaki borac i revolucionar koji to u sebi sadrži, ko to shvati i razumije, ko je kadar da takav metod prihvati i samostalno gradi. Nas je njegov primjer uvodio u suštinu velike narodnooslobodilačke borbe, u misao Tita i Kardelja.

Već decenijama smo preokupirani razmišljanjima o Radi, o njegovom osnovnom doprinosu ovom tlu, o snazi njegove akcije. Šta je u svemu tome bilo bitno, što je u toj njegovoј riječi koja je podizala ljudе na noge od njegovih mladalačkih do današnjih dana? On već 1941. godine nije samo borac i revolucionar nego istinski pravi čovjek, nadaleko poznat. Rodio se u Bijelču, nadomak grada, 1912. godine. Da je živ, sada bi imao preko 70 godina. Vjerujem da bi podsticao mlade, hrabrio ih i borio se da preuzimaju odgovornosti u društvu, zalagao se da stvaralački rade, da shvate svoje vrijeme i zadatke u njemu, da ne ponavljaju prošlo već stvaralački nastave borbu. Borio bi se da zdušno rade stariji i mlađi, stvarao bi harmoniju i povezivao ljudе, strano bi mu bilo sve što je neljudskо, što je u sukobu sa istinom i pravdom. Rotacija i Titova inicijativa ne bi mu teško padale, radosno bi to primao. Nikada sebe nije isticao niti se hvalisao uspjesima i postupcima u dатим situacijama. Nije mu teško palo ni kada je 1942. godine pomjeren sa direktno političkih dužnosti. Cijeli njegov život ima jednu zajedničku nit: u narodu i s narodom, uvijek okrenut onom što je bitno i presudno, uvijek sa snagama koje vode izlazu. Očito je za te prilike imao cijelovito gledanje, cijelovitu političku misao. Uvijek je doprinosio izlazu i ishodištu, a doprinosi i sada kao legenda u sjećanju saboraca. On je to lično znao, a uslovi borbe KPJ su to tražili i omogućavali. Tito u martu 1942. piše o inicijativi i samostalnosti komunista, a to je upravo bit i jedina specifika naše akcije u revoluciji. S tom Titovom mišlju Rade se poistovetio, prihvatio je i provodio, pa je time dao najveći doprinos našoj

revoluciji. Takav, kakav je bio, znao je sačuvati ravnotežu, zrelo misliti, biti human i u borbi dosljedan, politički stvarati u tom vremenu i veoma uspješno graditi novo.

Znao je razbijati predratno sektaštvo, shvatio je šta znači Titovo neprihvatanje klasnog rata, već nastavljanje borbe za slobodu i ravnopravnost, okupljanje svih rodoljuba — znao je šta je realnost i šta znači rodoljubivost. I ona, sama po sebi, u sebi nosi veliku demokratičnost i ravnopravnost. Bio je za maksimalnu ravnopravnost, koliko su to uslovi omogućavali a u perspektivi je bio za to u svemu; ravnopravnost na marksističkoj osnovi, a to se baš u borbi moralno začeti. Bili su to veliki i dugi preobražaji, a ne samo prevrati i veliki društveni lomovi. On je praktično iz postojećeg brižljivo stvarao klice novog, znao je da ništa preko noći ili samo od sebe neće nastati, odbacivao je nesuvisli i nehumanii ultraradikalizam i njegove metode. KPJ je u predratnom vremenu učila iz izvora marksizma, a tome je i Rade žarko težio — bio je čovjek Titove epohe, i obnove KP u predratnom vremenu. Njegova zrelost se cijeni i po ovome — to je misao političkog dometa KPJ tog vremena. Ovo je i najbolja svjedodžba da je u suštini svog bića bio pripadnik jedne moderne vizije, moderne partije, koja je gradila i razvijala specifičnu revoluciju, koju je trebalo razumijevati, a on je upravo borac i stvaralac tog razumijevanja. I on i ovaj narod imali su veliko iskustvo o ponašanju vladajućih partija, i radikala i JMO i HSS na ovom području. Znao je da ih je narod prihvatio kao nužno zlo, da su čim su nastale narodne nevolje i one nestale, a njihov duh i korteši zvali u izdaju. Znao je da politički izlaz treba naći za sve ljude, pronaći takav sistem u kome će se neposredno dolaziti do izražaja. To nas je kasnije dovelo u sukob i sa Staljinom. Tako su ta dva velika Titova NE; ne klasni rat i ne Staljinu značajne tačke revolucije u političkoj borbi Tita, i naroda, a ne samo KPJ. Ali u ratu se još moralno boriti i za prvo veliko ne: ne sektaštvo i frakcionaštvo. O tome svjedoči i Hercegovina, to je jedna od njenih kobi koja se pojavit u novijoj istoriji. Ta kob olakšala je prodor okupatoru i njegovim saradnicima, koji su Radu svirepo usmrtili. Borba za sva tri ne, kao polazna osnova, snažno je izražena u cjelokupnom Radinom djelu, ugrađena su na ovom i širem području. Dakle, spojio je tu sve: i ono što nadire iz daljine, i ono što se tada stvaralo kao moderni koncept revolucije. Upravo je jedno drugo uslovjavalo, a i obezbjeđivalo pobjedu 1941. godine; vraćao je iz polumrtvih one kojima se kosa od straha kostriješila, budilo je obamrle, a tada je i jednih i drugih bilo na ovom i na širem području. Tako se suprotstavljao konsternaciji koja se javljala 1941. godine, ali se i borio protiv zvjerstava fašističkog oružja. Širina koncepta revolucije i masovnost ustanka u Hercegovini su nas zaustavljale da ne idemo u greške i sektaštvo. Dakle, istovremeno je bio protiv zla, zato je i uspio, jer je budio humanost i ljudskost i kod jednih, i kod drugih, i kod trećih. Široko se bavio i pitanjem

ravnopravnosti nacija, tretiranjem političkih i idejnih opredeljenja, ali i tretiranjem pripadništva klasama. Ovdje, u Trebinju, ta pitanja su bila od ogromnog značaja za razvitak i stabilnost pokreta, i na selu, i u gradu. Mnogi ugledni i za raniji poredak vezani ljudi prihvatali su pokret kao narodni izlaz, kao nacionalni stav i obranu dostojanstva. U svoje redove je svjesno uvodio mnoge, pa je tako protivnike teško kolebao, njihove kolovođe time izolovao. On je oličenje divnog čovjeka, pametnog borca i zrelog političkog uma. Učinak Radine riječi ne treba mjeriti samo brojem boraca u četama, omladine i žena u organizacijama, uticajem oformljenih narodnih odbora. Treba ga mjeriti i sviješću koja je pokret ovdje grijezdila, i u ove uslove ga kao realnost korijenila. To su kasnije, kada je pokret doživio poraz na ovom području, potvrđivale svojim držanjem stotine zatvorenih, desetine prebijenih. Bila je to ljubav prema bratstvu, prema zemlji, prema pokretu, prema Titu, prema zori koja treba da svane našem namučenom čovjeku.

Rade je imao običaj da često govori i o internacionalnoj zajednici, odnosno da spominje našu pripadnost toj zajednici, video nas je i na svjetskoj pozornici, iako to 1941. godine nije bila verbalno nametana tema, ali je svakodnevno zračila ponosom, jer smo se izjednačavali sa onim za što se najsvetije borilo u svijetu. Znao je unaprijed što će reći, ali je često mnogo šta improvizovao prema prilikama.

Kao što se umjetnost začinje tamo gdje stvaralac nađe stotine malih poteza i niti koje čine umjetnički efekat, tako su i Radine riječi argumentima vodile ljude u veliki preokret; razložnošću im pomagale da takvi budu i takvi čvrsti i ostanu. Zbilja se pokazalo da ih se najviše držalo u vrijeme fašističke strahovlade, kao i u Radino doba, upravo u dijalogu s Radom. A taj dijalog bio je intiman i specifičan, što su ljudi osjećali po njegovom akcentu, boji glasa, a najviše razložnošću i argumentima. Riječ mu je bila, dakle, i po smislu na pravoj liniji, imala je specifičnu težinu, težila je pravom smjeru. Uvjerljivo je najavljuvao i tumačio novo što se i u svijetu i kod nas stvaralo. Gdje god je kročio, stvarao je ugruške novog i nova uporišta svijesti. Uspješno je spajao različite stvari i povezivao sa svim što je težilo slobodi. Bio je pun emocija, simbolično rečeno vezao ih je za pokret, a govorio je tako smiren da je izgledalo da one ne postoje. Jačina i snaga njegovog glasa bila je uvijek onolika koliko je trebalo da bude, a slušajući ga, ljudi su imali utisak da prisustvuju čitanju nekog divnog umjetničkog djela. Zato je i postigao da to novo što se stvaralo postane i ostane zauvijek, da to postane i ostane subjekat, a ne samo prirok i predmet. Sve mu je imalo originalan siže i duboku osmišljenost, ali to nije bilo naučeno već u njemu usađeno, bilo je to njegovo specifično, to što mu je davalо šarm i čar, što mu je obezbijedilo ljubav ovog čovjeka.

Podržavao je i male i velike akcije, nikada nikoga nije omlovažavao, pa i kada je neko nešto nerealno predlagao. Bio je tako

i pravi učitelj, ali učitelj koji uči u narodu, koji saradnike uči svojim razgovorom, bez polemike, psovke i jeda, nikada im ne drži pridiku, pa i onda kada bi im se ponešto moglo prijekorno reći. Govorio je to i tada na prihvatljiviji način, stvarnije i tako upечatljivije. Stvarao je tako sastojke discipline pokreta, a rastvarao mrvilo, otklanjao je zabezknutost; sve mu je imalo životnu vjerodostojnost, sve mu je davalо ugodan izgled, veliku političku uverljivost, tako mu riječi nisu bile ni propovijedi ni didaktika. Takav stil mnogo mu je pomagao da se sve dovede na svoje mjesto, pa i kad je riječ o reagovanju pojedinaca. Godina 1941. je bila velika i herojska. Veliko je to i herojsko vrijeme po osnovnim pretpostavkama, ali trebalo ga je takvom borbom učiniti, znatiči trebalo je to herojstvo razviti, bez toga se nije moglo ići nikamo, moglo se ići u tragediju, jer je to ujedno i tragična situacija, koja sadržava u sebi i mogućnosti za herojsko — upravo uslove za herojske podvige i pobjede. Ali subjektivni faktor za to se morao organizovati, svjesno usmjeriti. Ako bismo sada mjerili sve te elemente, vidjeli bismo šta je ta tragika mogla sve da proizvede, kakvu je malodušnost mogla da stvori; mogla je da vodi ljudе u istorijsko stropoštavanje, naime u stanje što upropaštava realnu istorijsku mogućnost i šansu. Da nije bilo takvih ljudi i prvoboračke riječi, da nije bilo takve politike KP, da nije bilo takvog zalaganja, sigurno bi to i nadvladavalo i odvelo nas u vječnu tragediju, iz koje nikada, za našeg života, ne bismo izašli. Mnogi su tada, treba i to reći, doživljavali skoro nervni slom, bilo ih je čak i sa nervnim slomom, neki su bili spremni u svaku izdaju ići, bilo je i takvih koji su željeli samo da goli život sačuvaju, a upravo to je protiv života išlo. Situacija je sadržavala mnogo tragičnih elemenata i za stanovništvo kao cjelinu, za pojedince posebno — građansko vođstvo ostavilo je narod u tragičnom položaju. Ali ljudi kao Rade stvarali su novo vrijeme, stvarali uslove, i zato možemo reći da je to što su radili bilo ne samo veliko nego ogromno, bilo je istorijsko, i ostaće istorijski neprevaziđeno, još zadugo se više tako nešto praktično ne bi moglo postići. Bio je to najveći i jedini pravi zaokret u istoriji. Ali to veliko iz tog vremena traži veliko i u sadašnjem vremenu, traži takav nivo misli i akciju. Dakle, Rade je bio pravi čovjek u pravo vrijeme. I od mlađih se to upravo sada traži, to treba i pokazati.

Spoj sa zbiljom praiskona

Praiskon svakog naroda u teškim situacijama mnogo znači, to je svojevrstan fundament kome se narod u ovoj situaciji okreće, to je ono što se uvijek ima na umu. Rade je u riječi, izrazu lica i pogledu imao mnogo blagorodnosti u smislu izražavanja praiskona, narodne dobrote i poštenja. Bio je dovoljno i u dobrom smislu nacionalan da bi uvjerenio postao internacionalan, jer

mu je nadnacionalnost daleka i tuđa. Zato u početku ustanka, u borbi za bratstvo, njegova je riječ uvijek dobro došla kao prinova i pomoć jer je težila bliskosti među ljudima i narodima. Bilo je u njegovom izrazu nešto ljudski toplo, ali veoma mirno, sabrano, i ohrabrilovo je sve što je bratsko i politički ravnopravno, bez obzira na nacionalno i idejno porijeklo. Rade je drugovao sa mnogim ljudima iz raznih slojeva, s poštenim posebno, drugovao je i sa starim i mladim, ali samo sa dobrim, bio je, kako rekoh, u sin-tezi najboljeg. Imao je dosta široke veze sa intelektualcima, a mjesto pripravnika u Okružnom судu mu je to olakšavalo. Rad u dačkom domu »Prosvete« i »Gajreta«, zajedno sa uglednim prosvjetnim radnicima, olakšao mu je upoznavanje omladine i povezivanje s njom. Seljake je dobro poznavao i imao širok rodbinski i prijateljski krug. Sve su to bili i vrlo viđeni ljudi i domaćini. Ovdašnji vrijedni čovjek mu je »ležao na duši«, dragi su mu bili rodoljubi, bez obzira na idejne i vjerske razlike. Vidio je budućnost, ali nikada nije zaboravljao zbilju, ovog čovjeka, znao je kako misli i šta može prihvati, a šta ne. Zato je mogao da sagleda raskršća: kuda vode i kako prilaze pravim pitanjima. Znao je koje i kakve argumente je ovaj čovjek kadar da prihvati, znao je podsjetiti na ono što spremu propast: na mit, na spekulacije nacionalista i razne druge opasnosti je osjećao. Iskon, tutanj raskršća i prebrođavanje mita — znao je da samo izvornost može sve razjasniti i specifično nas povezati sa istinom. Znao je da to vodi preko raskršća naše zbilje tog vremena. Radina borba i smrt, suočavanje sa istinom, lomili su tada varljive priče o baršunu i brokatu, svili, žeženom zlatu i atovima, o medu i mljeku koji će teći, sve se spušтало na crnu zemlju onaku kakva je. Ali nikada nije dovodio u pitanje istinske vrijednosti tradicije, već ih je, naprotiv, isticao. Time je simbolično izražavao nadu u bolje, što je prihvatan i u ratnu sadržinu pretvoreno, a samo je zloupotreba odbacivana zajedno s njenim nosiocima, jer se pretvarala u izdaju i stopila s fašizmom. Nekima je takav stav izgledao kao smak svijeta a ne uspon željenom cilju, to novo se oslanjalo na ono što je bilo u narodnoj duši, što je i Šantić istakao u svojim pjesmama »O klasje moje« i »Ostajte ovdje«. Nestajalo je tako privida i tamnih koprena, uobraženog sjaja i viteštva, nestajale su zablude, ali i »istine« onih koji su u njih vjerovali. U ime lošeg ubijali su se vrsni ustanci i sve što je u narodu riječ imalo. Braneći »svoju istinu«, borili se za zablude, a Rade im je tu smetao. Rade je bio čovjek zemlje, pravde, ljubavi i poštenja, imao je integriranu misao koja je težila realnosti, tražila je i obezbjeđivala življenje, premošćavala raspone, potiskivala ograničenje i sve što je predugo bilo limit, ostavljao je u muzej što je zastarjelo ali i vrijedno, i to na počasnom mjestu. Prije nas su to, takođe, radili istaknuti rodoljubi koji su bili pobornici razvitka kapitalizma. U Hercegovini je to radio i veliki nacionalni borac Rinda Radulović, iako je u principu podržavao mit, ali je gusle stavljao u muzej starina.

Tako je bio protiv svega što smeta prodoru novog, svega što hoće status quo i zakiva misao, jer je to novo bilo izlaz i potreba tog vremena. Ustajao je, dakle, protiv tih shvatanja jer su smetala progresu. Previše dugo su to bili ideali, i to zloupotrijebljeni, tako da smo pod uticajem tog idealja postajali ne svoji. Njima se htjelo tuđe, a ne svoje; međutim, mi tuđe nismo htjeli, a svoje smo razvijali. Rade je upravo htio to naše u svakom narodu probuditi, razviti i ohrabriti. I to je vodilo putu bratstva i jedinstva. U Trebinju su se za to stvarali uslovi, i u selu i u gradu; u nekim selima to nije bilo lako postići, jer su podvojenost i zavađenosti bile velike. Uopšte uzevši, borbu za bratstvo i jedinstvo ni sada ne smijemo olako shvatiti. Nju ništa ne može zamijeniti. Bez dosljedne borbe ni sada neće biti krupnijih uspjeha u toj oblasti. Rade je povezivao sadašnjost sa budućim — sa porijeklom, ali i kazivao šta je a šta nije suština praiskona. Radina misao je sa državala bitno, povezivala iskon i viziju, imao je na umu da zlostvor to neće živ prihvatići. Takve Radine riječi su bile blage, ali su sjekle kao starozavjetne zabrane, osude zavisti i odbacivanje zla. Radinu borbenost i odlučnost treba mjeriti po učinku njegovog djela i riječi, a ne po intonaciji ili upotrebljivosti u leksici. Radina riječ obuzimala je ljude, a nosila ih u viziju — u novo vrijeme. Zato Rade i mrtav živi tamo gdje živi njegova riječ, i živjeće dok društvo preinake traje, dok ne postane kao i ta riječ, dok ne postanu jedno — što znači vječno. Nije cijenio one koji nemaju u vidu i tradiciju i budućnost, koji ne znaju biti i most i ljubav; nije, dakle, bio ni pseudoradikalista, ni pseudoaristokrata, ni varljivi demokrata. Malo kome i malo čemu u životu možemo da se tako trajno divimo kao ustaničkoj riječi, čak i kada je to nešto veliko — prvoboračka riječ uvijek podstiče, uvijek smo sretni kada se na nju podsjetimo. Opet, to nam ne izgleda iracionalno ili prošlo, nego naše sadašnje. Radine besjede i replike nisu bile agitovanje samo za program i platformu NOB-a, nego stvarna vizija, jer su budile ljudskost, sreću su dozivale; bile su takve po sižeu, i po onome kako ih je narod prihvatao. Rade je bio svoj, ali je pobuđivao i otkrivao i drugima put da budu svoji, on ih je i u tom pogledu i lično otkravljivao. Život nije svodio na riječ, već je njegova riječ stvarala upravo uslove za život. Radine riječi objasnile su problematičnosti i dubine ustanka, ali i objašnjavale sve što je na njegovoj površini, povezivale su to sa dubinom, ali i sa svim drugim; tiho su ali uspješno i u sukob isle, ali sukob koji je donosio plodove. Bio je to mir dostojanstvene, tečne rečenice, razvezane misli, sabrane pameti, koja je razbijala tamu stanja, težila ka ljubavi i s ljubavlju akciju vodila. To nije riječ, kako rekoh, kao servis ideologije i platforme, već stvaralačko građenje, povezano sa suštinom ideologije, biti politike, i platforme NOB-a. On se ideologijom služio, ali nije služio ideologiji, toliko je bio samostalan i specifičan, a ujedno i veoma koristan. Na taj način Rade je tretirao stvarnost, a ne prepričavao ideologiju, to je bio

stvaralački prilaz koji je tada Hercegovini bio neophodan, jer su se i ona i pokret našli u specifičnom položaju. To je bilo presudno u zbivanjima, ali i u njihovom razjašnjavanju — nema se utisak da tako uvjek postupamo. Tada nije trebala apologija ničemu, nego konkretan izlaz, Rade je bio veliki u spajanju tog opštег sa tim tadašnjim, tim konkretnim, specifičnim. Imao je, znači, intuitivnu i stvaralačku ulogu, pa je po tome i postao priznat, tu je prevazišao dvojnost, postao je svoj i naš; tako je mogao da prevaziđe apologiju i jalovost, odnosno razmišljanja o raznim analogijama i ugledanjima koje nije podnosio. Na taj način je politički stvarao, jer mu je takav prilaz pomagao da stvara, nije se ponosaо kao da je sve već stvoreno, kao da samo to treba prihvati. Rade je, u stvari, težio da narod stvara, da bude subjekt. Dakle, on se samo uspješno služio ideologijom, ali video je i šta treba činiti i kako se prema ideologiji odnositi. Rade je i u 1942. godini nazirao Titove ideje i bio spreman da ih prihvata, iako se u praksi Hercegovine to nije razumjelo.

Prije rata je djelovao u Zemljoradničkoj stranci, ali samo djelovao, i ona mu je bila tribina za legalnu akciju, niko ga ni u čemu nije upoređivao s tom strankom; on je tamo samo uticao, ali ne i širio pokret Zemljoradničke stranke, već mobilisao za budućnost ovog čovjeka. Zato i sve ono malobrojno, kakvi su ovdje po stranačkom uticaju bili, što je iz Zemljoradničke stranke ovdje prišlo pokretu, prišlo mu je kao takvom, a ne kao partner novom što se stvara. I tu je prije rata djelovao kao revolucionar i pobornik modernog koncepta, nestranačkog koncepta. Radu su u Trebinju svi znali kao komunistu, i kao sa takvim rado su razgovarali mnogi građani. Rade i Dragica legalizovali su masovnu akciju KP, razbijali začahurenost i lijevo frazerstvo. Razumljivo, radili su to zajedno sa ostalim saradnicima, ali im je mjesto bilo vrlo vidljivo. Njihov doprinos naglom širenju uticaja KPJ bio je velik, snažno je uticao na stvaranje revolucionarnog raspoloženja još ranije, jer je kao student u Trebinju često i dugo boravio. To će 1941. godine biti snažna potpora ustanku. Radina riječ i prije rata po intonaciji se borila protiv nacionalističkog bestijanja i ludovanja, jer je bila umna i topla, a visina davala mogućnosti da i visokim u oči pravo gleda kada riječi izgovara. Zato je otvarao vidike, njegova riječ je razgonila mutnine, bila je šamar svakoj sramoti, bestijanju, ludovanju i anarhizmu; nosila je u sebi i nešto svećano, ono što je u nekom smislu siže tradicije, ali uvjek je bila nova; viziju je kazivala i duh ovog kraja ukorjenjivala u novo, odnosno novo u ovaj kraj, dakle u nešto novo ga pretvarala — bila je u blagosti, ali i hrabrosti odlučnija ukoliko je situacija bila teža. Radina riječ nikada i nikoga nije prevarila, niti je težila samo spoljnom utisku, a uvjek je bila nova, sa svježim idejama i ubjedljivim argumentima; tako su zabludejeli uzmicali, a nije im izgledalo da idu natraške, kao da ne osjećaju moranje, nisu osjetili da su pogodeni, povrijedjeni. Čuvao im je tako i osjećanja i

dostojanstvo, radio je to bez zazora i griže savjesti, kao što su se i oni povlačili bez zazora i griže savjesti; i sve se to, opet, događalo na ravni realizma i racionalnog rasuđivanja, argumentima i idejnim ubjeđenjima, na jedan ljudski i prihvatljiv način.

Realni, ali svojevrsni autoritet

Znao je Rade da se ne smije nikada stati, ali ni da se iz kože ne može iskočiti; nikada u sebi glas progrusa nije zanemarivao ili u varljive kompromise i demagogiju išao; uvijek je naprijed put krčio, jer je znao da je u pitanju težak zadatak: sloboda naroda i interes obespravljenih. Ali je znao da je put težak, zato nije pričao bajke o nama već u tom pravcu pravio nove korake, ali zajedno sa ovim čovjekom, rukama i nogama ovih ljudi, znao je da probudi ono što bубња у čovjeku, što tuče i hoće da iz okova izade. Ovaj čovjek je u Radi sagledao i svoj domet, želio je takav biti, s njim se postupno izjednačavati, njegovo je smatrao boljim od svoga. Upravo je ovdje tajna Radinog autoriteta i njegov veliki stvaralački značaj. Tu je i realnost njegovog autoriteta. Budio je osjećanja i interes, sve što čovjek ne da da se okameni — borba traži čovjeka, cijelog čovjeka, bez toga ta borba nije mogla biti ni uspješna. Svaka njegova rečenica je izraz njegovih misli, a misli mu je doživljavao ovaj čovjek. Riječ njegova je uklon prema naprijed, jer je stvarala tako sigurno uvjerenje za koje se i život stavlja na kocku. Ali to je bio jedini izlaz, to je ovaj čovjek svjesno prihvatio. Rade je stršio iz mase da mu čuju riječ, da skupa idu, a ne da se nameće u starom stilu, jer je narod bio sit stranačkih korteša, znao je da narod treba da postane heroj i nosilac borbe — to je ujedno i revolucija — ali je znao i svoju ulogu u narodu, sve je to bilo stvaranje istorije i novih faktora u njoj — bezimeni su dobijali ime. Rade je bio protiv korteškog isticanja, ne samo zato što je znao da to pripada prošlosti nego što je znao kako treba stvarati novo, i ono što je po svom unutrašnjem sklopu samo tome težilo. Tako se stvarala nova zbilja, istina umjesto lažnih perspektiva, stvarao se osnov samo za jednu realnost, i to za viziju KP, kao autoritet tog vremena, čiju je politiku Rade tako uspješno zastupao. Takav autoritet se stalno obnavlja i jača jer je narodu potreban. Riječi su mu prisne i vrlo ozbiljne i veoma tople same po sebi kao radost otkrivale su veliku istinu životnog izlaza. Svako mu je smio reći i govorio mu sve što leži na srcu i duši, jer se Rade нико nije plašio, već mu se svako radovao. Po red ljudske razboritosti i uljudnosti, to je proizlazilo iz njegovog stvaralaštva, iz poznavanja izlaza koji je preferirao borbu i jedinstvo naroda u prvom redu, a to je ono što mu je bilo duboko i istinsko. Bio je specifičan u svemu i imao originalnu riječ. Govorio je o realnom i bitnom, klonuo se suvišnog i »neprevrelog«, brzo je spoznavao politički bitno i aktuelno. Istinu je kazivao ot-

voreno, na postupke je brzo reagovao, ali uvijek ljudski toplo, a takva mu je bila i kritička riječ. Uvijek se u njegovoj riječi jasno vidjelo i što se hoće i kuda se ide. On se ne »plaši« je li njegova riječ »jeres« ili nije. On je i prije rata išao da govori narodu, te nastavlja s tim iskustvom, govori njedrima i zemlje i ovog kraja, ali i mišlju i idejama KPJ. Znao je što je u marksizmu bitno, trajno i živo, rečenice nije pretvarao u paragrafe. Bio je prvenstveno praktičar, ali se mogao uključiti i u krug kolektivnog teoretičara. Učio je od Tita, koji je 1939. pisao o samostalnosti komunista, da komunisti nisu zavjerenici, već ljudi iz masa i ostaju u njihovom krilu, ali i da su komunisti disciplinovani članovi jedne kao granit čvrste organizacije. I jedno i drugo je — znao je Rade — uslov za uspjeh, znao je da se jedno od drugog ne može odvojiti. Znao je da je KP odgovorna za svoje članove, ali i članovi za KPJ, ali da sve to proističe iz odgovornosti prema narodu — otuda Radina okrenutost narodu, masi, svima. Za Radu bratstvo nije bilo samo aktuelna parola već istorijski korak u internacionalizmu — znao je da to zadire u sve pore moralnog bića i opstanka, ali i ustanka. Znao je da to nije politika od danas do sutra i da se ničim ne može zamijeniti. Znao je da treba pratiti i razumijevanja i nerazumijevanja, da treba biti odlučan, ali i strpljiv. Rade je dobro znao da je djelo osnovni kriterij, zato je njegova riječ prvenstveno imala na umu i vidu djelo. Zato i djelo govori i o njegovoj riječi i autoritetu.

Rade — uspomena i budućnost

Moglo bi mi se sada prigovoriti: Radi se pripisuje sve savršeno, on u zbilji nije bio takav, takav čovjek u zbilji i ne može biti! Odgovorimo: istinski, to je bila Radina vizija, on se za nju istinski i uspješno borio; mi pamtimosamo dobro o njemu, a mi za šta loše nismo znali. Radino savršeno i u zbilji sada nesavršeno nisu u sukobu; za Radino se još dugo treba boriti, i u toj borbi istrajavati, zato će biti potrebne mnoge neprospavane noći, mnogo nespokojsztva i mnogo truda i znanja, mnogo buđenja, beskrajno mnogo energije i napora. Nisu se u svemu još temeljito promijenili uslovi niti svijest ljudi, a to ovisi jedno od drugog — borba traje i dalje će trajati. Imamo i sada sve uslove kao i prije: SKJ je na pravom putu, njegovi članovi djeluju u tom pravcu — SKJ se nije promjenio, ali slabosti ima mnogo. Čarobne štapiće nije imao nikada, imao je samo spremnost za borbu, ali bilo je i izdaja, sada smo u povoljnijim uslovima. Sjećamo se svih tadašnjih slabosti, bilo ih je mnogo i svakakve vrste. Nismo gazili lovoričke, gazili smo po trnju. Umorni i sustali nestajali su sa puta i ranije, otpadaju i sada, grešaka je bilo i ranije, ima ih i sada, loših ljudi je bilo i ranije, ima ih i sada — biće svega toga i raznog

zla sve dok se društvo suštinski ne promijeni i u njemu nestane uslova za zlo i razne poroke, pa i kada ih nestane, nešto će ostati što ne valja u prirodi ljudi, ali će uslovi i na to presudno uticati, pa će ponašanje bivati drukčije. Odnosi i struktura djejstva bitno će se mijenjati, ali za to je potrebna akcija. To za što se Rade kao viziju borio bili su ideali kojima je i on težio; međutim, sa idealima nikada nije ni sebe ni druge izjednačavao. Njemu se smjelo reći i što se prihvata i ne prihvata, nije bio nepogrešiv niti je sebe takvim smatrao. Ali je ta borba, i to što je on zajedno sa saborcima dao, bila borba za nov kvalitet u društvu — s tim smo u kontinuitetu. Jer, to je nov kvalitet za koji se borimo i borićemo se još dugo, jer je u društvu ostalo mnogo starog, što je Radu u smrt otjerala; zauzvrat riječi o Radi ne silaze sa usana više od 40 godina. To znači da nam je potreban da živi i zbog onog protiv čega se borio, a prvenstveno treba razvijati ono što je sa saborcima počeo. Pamtimmo Radine ljudke i ljudske riječi od prvog razgovora u početku ustanka; bratstvo je zagovarao na osnovu Marksovog učenja, Titove borbe; revolucionarno povezivao s Lenjinovom borbom. To je bratstvo mladosti, ljubavi, žrtvovanja i ushićenja. Sjećamo se formiranja jedinica i akcija, razgovora na seoskim skupovima, utješnih riječi plašljivcima, partijskih sastanaka, usplahirenih pogleda i radosnih vijesti. Uvijek su Radine riječi imale puninu i sadržaj, ljubav prema saborcima, koju su dušboko osjećali. Te riječi nisu ostale bez efekta, one stoje iza nas kao snježna lavina i ne daju nazad u nebratstvo. Suza tog bratstva je plamena, a pripada i novim vijekovima. Shvatili su to ovi ljudi i za bratstvo se žarko borili. Iz ovog kraja više je ljudi poginulo pod četničkom vladom nego u borbi 1941. i 1942. godine: ginuli su zbog življenja i zbog snage ustaničke riječi; u redove NOP-a uključivali su se s Titovim imenom i znamenjem Komunističke partije Jugoslavije. Kao spomen na poginule sada nosimo sjećanja u srcu. Dug prema Radi ne zanemaruјemo, ne iz nekih formalističkih razloga, već zbog potrebe sadašnje borbe, potrebe ovog čovjeka. A u njemu živi Radino ime i Radina riječ kao lirska izliv, kao divljenje lijepom, živi i u čovjekovoj utkanoj spremnosti za borbu, nećemo što je ne kao nametnuto, ne ideal ili simbol već dio bića, zato to ističemo, o tome govorimo, ne možemo i nećemo da budemo bez toga, kao što nećemo i ne možemo da budemo bez Tita i Kardelja, bez Marks-a i Lenjina, Parovića, Kraljdelja, Gojka Vukovića, Mire Popare, Grkovića, Babovića, Samardžića, Miskina, Hume i Bijedića, Papića, Behmene, Golubića, kao i bez svih velikih boraca i heroja ovog kraja. Kao što nećemo i ne možemo da budemo bez ostalih boraca koji su poginuli na ovom tlu ili sa ovog tla spremno pošli i borili se do Trsta i Austrije. Nećemo da budemo bez palih interniraca i logorskih mučenika u četničkim i ustaškim kazamatima. Zato sjećanje na Radu i sada stvara, i sada podstiče. Mrsku riječ nikada od njega niko od boraca i saboraca nije čuo. Radinu riječ smo doživljavali kao

glas iskusnijeg i mudrijeg od svog vlastitog, kako bi to Krleža rekao. Zato i mržnja i zločin prema Radi nije izazvan nečim trenutnim nego nečim dubokim: zli ljudi željni su krvi dobrih ljudi; što čovjek ima više dobrote i ljudskih vrijednosti, toliko je više zlih očiju upereno protiv njega. U ovom ratu svako je mogao da pokaže i riječ i čud. Lijepa riječ je svuda: u brdu i dolini, cvjetu i mirisu, u miru, u narodu, u pozivu na borbu za bratstvo, solidarnost i razumijevanje. Lijepa riječ je bila u gostoljubivom gestu ovog čovjeka i 1941. godine prema svakom »putniku i namjerniku«. Protivrječnost trenutka tada je bila golema, bilo ju je teško razumjeti, pa je zato Rade i nastojao da što više pomogne, da što više ljudi argumentima ubjeđuje, da potiskuje mračno i zavjereničko, da razvija humano, da se traži istina. Tada su se mijesale i krv i suze, a taj spoj je bio krvav, čovjek tužan i ljut — zloban. Sve to je zlotvor stvarao, jer je tako krv najlakše uzimao. Sadašnjim iskustvom trezveno možemo kazati, jer smo sagleđali dosta dobrog i mnogo zla, da su nam ljudi prva radost, pored ostalog i zbog Radine riječi jer je prava. Ljudi su nam bili i ostali ono što je bilo veliko, bilo da su živi ili nisu, s njima i sada živimo. Rade je velik jer je predano stvarao ono što je veliko i trajno.

Miljokaz ljudskosti i slobode na jednom putu

Radina riječ je poetizirala, tako da kažem, tu našu grubu ratnu zbilju, tu atmosferu borbe za slobodu, napetost, gnjev, ali i velike odluke. Radin je naglasak bio u rečenici, ali ga je činila i svaka njegova riječ i gest, jer bez takve riječi i gesta, i osmišljennosti, rečenica ne bi bila ono što je. Rečenica mu je otvarala puteve ka slobodi i ljudskosti, puteve za sve što je nužno u datom vremenu; upravo riječ mu je nadjačavala smrt. S njim je svako mogao biti otvoren, a tada je to mnogo značilo. U krajnjoj liniji može se reći da se niko silom ni tada nije mogao nagnati u borbu, ali smo sigurni da bi i tako mnogi prije u borbu s njim pošli nego s nekim drugim. Rade je i tada znao da povezuje pomirljivo u ideologijama, da izvlači ono što je zajedničko i što narod dobru vodi, odbacivao je dogmatsko i nastojao da ono donosi što manje zla. Radio je to sa istančanim ljudskim osjećanjima prema svakome, prekidajući to nastojanje samo onda kada nije imalo svrhe, u njemu se oslanjao na narodno priželjkivanje jedinstva od pamativjeka. Narod je od iskona težio jedinstvu, a u tome su ga onemogućavale klase, buržoazija je u te svrhe koristila i naciju, njeni ostaci to i sada čine.

Oktobarska revolucija i njen uticaj u našim zemljama imali su ogroman značaj. KPJ je znala koristiti to iskustvo i realizovati narodne težnje. Kao takvi, stekli smo ugled velike antifašističke i

progresivne snage još prije rata; srž je bila u narodnom jedinstvu. Ona je i sada zaloga naše slobode i prosperiteta.

Govorio je tako Rade zbog svoje intime i iznutrine, tako je mislio i borio se, a kad je prestao da govori, i iz bolnice odvučen u mučilište, znao je da je životni kraj, zaustavio je riječ jer ih nije imao kome izgovoriti, bio je u fizički teškom stanju da ih i nije mogao izgovoriti. I to je bio specifičan prezir i izraz dostojanstva. I u pogibiji, između naroda i njega nije bilo provalije. Tako je bilo i kod pogibije mnogih drugih boraca u ovom kraju. O mnogim se pisalo, a ovdje bih samo spomenuo postupak Zubčana prema Spasoju Spajiću. Vučković i četnici doveli su ga pred ruku zajedno sa Talijanima. Vučković je održao govor u slavu Talijana kao »spasilaca« Srba i zatražio od Zubčana da strijeljaju Spasoja Spajića. Svi su odbili, »mudri Talijan«, inače oficir, naredio je da Spasoja odvedu ponovno u talijanski zatvor da bi ga, nakon toga, četnici mučki ubili. Talijani su im to omogućili da bi ih u više ustaničke krvi uveli. Ali i pored toga prvoboračka akcija se nije mogla ni uništiti ni zaboraviti. Talijanski zločini u ovom ratu bili su vrlo perfidni, u nečemu i suroviji od njemačkih, i znali su uspješnije i svirepije ubijati tuđim mukama, a slatkorječivo »darivati« slobodu. Radin jezik je bio jezik ljubavi i slobode, i pravde i ljudskosti, ali i realističnosti istorijskog izlaza. I kasnije, 1942. a ne samo 1941. godine, prolivena krv je pobjeđivala krvnika. Jer, stvarala je jedinstvo razjedinjenih ljudi, i svi koji su kada su ubijajući sebi izgledali najjači, bili su nadomak propasti, bez obzira kakva je sila, njemačka ili italijanska, stajala iza njih.

Kada je riječ o greškama, Rade nije javno objavljivao svoje sumnje, ali im se pred greškama nikada nije pokorio, njegovo držanje i 1941. i 1942. godine je veoma poučno. Svijest nije odvajao od discipline i obrnuto, a pokret i interes naroda mu je bio iznad svega. I demagogija i sentimentalizam u politici su nerazumne i neprihvatljive težnje, i jedno i drugo odudara od interesa naroda. I sve što je zagovarao i kako je postupao bilo je istinska preinaka, put je tražio saobrazno uslovima. Svađe ni tada ne bi izlazu vodile. Znao je da u tom vremenu ne možemo o konačnom govoriti, ali ni o nečemu što ne znači narodni put, znao je da se zbivanja, ali i moć, preinačuju, i da se nešto što nije spojeno s ovim čovjekom ne može poistovjetiti. Čuvaо je tako i svoj dignitet, a vodio računa i o dostojanstvu ove sredine i saradnika, tako da je to sve u jedinstven odnos spajao. Osjećao je tako i istorijsku utemeljenost i sredine, i novih ideja, pa ih je s pokretom povezivao. Kažu: ko ne zna u koju će luku, njemu nijedan vjetar nije povoljan. Rade je to znao i tada; i šta hoće i kako to hoće. Nije slavio raspjevane riječi, nije ih izgovarao, ako to nije bilo potrebno, tražio je u toj situaciji uvijek istinu, razbijao misterije, ali i ponašao se na način da njegovo kritičko razmišljanje ne nanosi štetu pokretu jer je to bio segment istine kojoj je najbliži bio. Argumentovao je vješto i znalački obrazlagao čak i svoje određene negacije koje

su se javljale u tom vremenu; ujedinjavao je sve odvojeno u ne razlučivo, takav je bio i ostao i za vrijeme lijevih grešaka — s narodom ali i sa KP. Nije imao javno izdvojene riječi koje ne bi cjelini težile. Nikada nije prihvatao ni utopistički duh; naime, želio je da sve temelji na realističnosti čovjeka, sagledao je i tragične posljedice, vidio je situaciju iz koje nema izlaska. Neprijatelj ga je upoznao, i to dobro upoznao, tek kada je bio mrtav, bio je to tihi oganj koji plamenu vodi, znao je buditi u narodu sve što se protiv zuluma i nepravde bori, općinjavao je i tada želju za slobodom. Cijelog je vijeka radio i odbacivao sve što je protiv slobode, na taj način je pobjeđivao krvničko, tako je spajao najljepše iz istorije i naroda sa misijom narodnooslobodilačke borbe. Zbilji i zlu istovremeno je mirno gledao u oči, od njega se bez suza u očima i bola u duši нико ovdje nije mogao oprostiti 1942. godine. Trajaće ovdje Rade kao htijenje ovog čovjeka — bio je u njegovoj najboljoj sintezi, on i revolucija imali su ljudskost kao cilj.

Rade — simbol ljudske riječi i poziva u borbu

Prvoboračku riječ kao cjelinu nikada ne zaboravljamo, a kada o Radi govorimo, ističemo je zato što je za njega bila karakteristična. Prava vrijednost postaje zajednička, složna ustanička i brat-ska. Od kada ovaj kraj postoji, nije se čula takva ljudska i smirena riječ kao što je bila ustanička — to je riječ istorijskog zao-kreta. Rade i njegovi saborci postaju dosljedni i hrabri ljudi i svojim riječima ostaju u istoriji ovog kraja. Te riječi su unutrašnjim zvonima budile damare i mobilisale energiju. To je veliko djelo KPJ. Kao da i sada odzvanjaju, čujemo Radine riječi, barsunasto i svečano intonirani glas, koji poziva u bratstvo i slogu, u borbu za budućnost zaostale i siromašne zemlje, poziva u pobjedu, ali i teškoće. Riječi su zvučale kao da ih je umjetnik izgovarao, ali i moderno akcentirao, i svestrano ljudski naglašavao. Bio je pred nama živ, u nama i sada živi, živjeće i u budućim generacijama. I sada razmišljamo kako ostvariti ono o čemu je tad bilo sanjano. Mnogo se govorilo o pravdi i slobodi, o velikim idealima i uslovima jednakim za sve. Mnogo šta smo postigli, ali mnogo toga moramo brže i bolje rješavati. Što ih uspješnije rješavamo, i Radi veću zahvalnost izražavamo. Položaj čovjeka i naroda se osjetno promijenio, i zemlja je lik izmijenila. Radina riječ težila je oslobođanju i ličnosti i naroda, a bez tako cjelovite slobode nema, niti može biti, slobode u ljudskom društvu.

I Trebinje se više ne može prepoznati, ali nekima je još dosta teško, nekima i vrlo teško, relativno gledano, većina ima mogućnosti da dobro živi iako je standard opao — izlaze imamo za sve u već stvorenim uslovima, ali zato treba promijeniti odnos prema radu. Riječ je i o uslovima u društvu i u ponašanju ljudi. Ovaj

narod i SKJ imaju snage, zloguki imaju loše procjene, većina naroda je spremna da snažno krene naprijed Titovim putem. Taj put ne napuštamo jer je jedini, pravi i najbezbolniji, bio i ostao. Vjerujemo u narod, u snage ovog kraja i jedino tako relativno brzo možemo ući u nove pobjede.

Savez komunista Jugoslavije partija je naroda i budućnosti; zato moramo pobjeđivati. Imamo sve uslove za to, a imamo i iskustvo. Teže smo probleme savladali, pa nema razloga ni sada za sumnju. Treba dalje jačati jedinstvo i, naročito, svjesnu društvenu akciju. Sjetimo se i starog iskustva kada je Rade zvao u borbu, primao u KPJ, učio borbenosti, razumu i ljudskosti. Otkad postoji ovaj kraj, ove ljude niko nije svestranije mobilisao i u borbu posveo kao KPJ 1941. godine. Neka mladi u novim uslovima slijede taj veliki primjer! SKJ ima veliku vjeru u mladu generaciju; vjerujemo da će jednako odgovorno kao i očevi raditi, ali uz to još znalačkije. Van ustanka 1941. godine ostajali su samo oni koji se ne mogu pohvaliti moralnom snagom, ali i oni su u redove ustanka bar formalno moralni doći, strah od naroda ih je tjerao. Rade je za sve uvijek imao riječ, i prije i poslije podne, i u zlu i u dobru, i kada je trebalo odstupati i nastupati. Učimo se na njegovom velikom primjeru! I poslije smrti svjetlo njegove riječi sijalo je i sije o bratstvu i jedinstvu.

Radina riječ, glas, kao i stas, bili su na tlo oslonjeni, u narod utkani; to je riječ od iskona, zvala je i ehom davnine, ali i težila ljudskosti i svijesti modernog doba, čiju budućnost XXI vijek obećava i sobom nosi. Sretni smo što smo Radu imali, bili bi presrećni da je s nama i sada. Od 1941. godine o Radi smo razmišljali redovno i često; čovjek se od tih misli ne može odvojiti. Najjednostavnije se Rade izražavao, ali je političku realnost i zaključke pretvarao u zbilju bataljona, odbora i akcija. I što se dalje od Radine pogibije odmičemo, sve smo stabilniji u našim uvjerenjima. Njegova djelatnost u razvijanju borbe i bratstva nije imala granice, područje borbe bio je i Dubrovnik i okolina, sve do Pelješca, dakle protezao se domen komande sektora Trebinje — Dubrovnik. Mnogobrojni aktivisti iz Dubrovnika i okoline s njim su bili povezani, ostvarivali su dobre kontakte, i sada se na te razgovore mnogi pozivaju. Otvorena granica između Hercegovine i Dalmacije kazivala je o jedinstvu NOP-a, koji je povezivao jugoslovenske zemlje — ta granica govorila je da Jugoslavija postoji, kao ravnopravna i u srcima ljudi — da se bratstvo ostvarivalo. Sve je to uticalo na međusobne odnose Hrvata, Muslimana i Srba u Hercegovini, olakšavalo i borbu za bratstvo i jedinstvo na ovom tlu.

Sada vidimo šta je Rade bio i značio i šta je doprinio — dakle, njegovo konačno djelo nije presjećeno, ono živi i živjeće. Sve njegovo je bodrilo ljude, a samo su neljudima Radine riječi teško na dušu padale, jer su svojom bistrinom svakoga upućivale ka zrelom razmišljanju. Sve je to kod Rade bila sadržina i okvir, a

kada se slušalo, razljevala se bujica emocija koje su mobilisale snagu. Borba zajedno s Radom nije se dijelila ni na dane, ni na mjesecce, ni na godine; bila je to jedna stalna borba. U Radinom duhu bio je mir i kad je u borbu zvao; uvijek je predstavljao ljetoput i radost, njegov ton bio je prirodan i prepoznatljiv ovom čovjeku; nema niti je ikad imao u sebi nešto demagoško ili nešto od otužnog sentimentalizma. Radina smrt zaprepastila je sve kao kad se vedro nebo odjednom zamrači. To je bio udar na slobodu, na čast ovog naroda, na čast istorije, pregnuća i narodne veličine. Prema Radinom djelu mjerio se politički postupak, jer ono je cijelovito i veliko, zato neka živi uspomena na njega i ovdje, u ovom domu, u njegovom Trebinju, u Hercegovini, u našoj zemlji. Rade nam treba kao lik, kao sjećanje, kao nešto bez čega se ne može. Mi upravo nećemo nikada da tu uspomenu pustimo da ode od nas, kao što pjesnikinja neće da pusti mladost.

Želio bih na kraju da još nešto lično kažem o uspomeni na Radu. Često sam razmišljaо otkuda Radi kao malom čovjeku svestrano razborita politička pamet, razvijeni društveni i ljudski kvaliteti. S njim sam bio i blizak i otvoren, ali mi je bilo teško naći zajednički imenitelj iz koga je to blago izviralo, odnosno na njemu počivalo. Traganje se u meni prelamalo kao osjećaj duga i ljubavi. Hiljadu devetsto četrdeset i prve godine, tako mlad, Rade je osjetio svu dubinu duga prema narodu i zemlji. Ta nova energija se ulila u njegove svestrane političke i ljudske kvalitete — buknula je neodoljivom snagom i postala zastava naroda i ustanka. Mogu li to postići mlađi sada, pitamo se — mogu i moraju, stanje u društvu to nalaže, a iskustvo očeva i djedova imaju. Kada o Radi razmišljamo, sjećanja pobuđuju inspiraciju, svojevrsna neodoljivost ovlada čovjekom. Pamtim ga kao čovjeka koji je znao ostvariti stvaralačku saradnju koja se trajno pamti i s najljepšim u ratu upoređuje. Za ovu priliku nisam mogao a da ne napišem politički esej od više desetina stranica. Jednostavno, nisam se mogao zaustaviti, morao sam to napisati, jer je neodoljivo. Sjećamo se svega dobrog i lošeg u tom vremenu, kada smo stvarali uslove za društvenu preinaku. Ishodište NOB-a omogućilo je kapitalne promjene i stalne društvene preinake. U njemu sada ima i starog i novog, dosta pravde, ali i nepravde, slobode i ne-slobode, ljudskog i neljudskog, istine i neistine, dobra i lošeg, prave, a i zlobne i varljive riječi. Sve to objektivno uslovjavaju i odnosi u društvu, a nešto od toga je u prirodi ljudi — sve to treba mijenjati i stvarati nove još povoljnije uslove koji će uticati na ljudsko ponašanje. Borba je i dalje neminovna, a nje bez prave riječi nema niti može biti. Potrebna je vizija budućeg, ali i oslonac na kontinuitet. Moramo imati sigurnu sadašnjost, ali poučavati se na iskustvu prošlog. Uspomena na Radinu riječ u to je utkana. Njegova riječ živi — neka djeluje i sada, jer je potrebna kao i ranije. Kao što ne može nikada biti mnogo zakonskog reda,

pravde i pravičnosti, istine i slobode, ravnopravnosti, bratstva i jednakosti, tako ne može biti mnogo istinite i stvaralačke riječi. Društvu su potrebni novi vidovi kohezije, koja se gradi na novim socijalističkim elementima. To će stvarati nove vidove pravde, ljubavi, razumijevanja i ljudskosti. Sve to naš socijalistički samoupravni sistem, društveni i nacionalni odnosi omogućuju i zahtjevaju, ali se za to mora boriti — bez borbe i sada ništa neće ići.

Spomenici su vijekovima podizani da o ljudskim vrijednostima kazuju, ali i da ti veliki ljudi trajno govore, da podsjećaju na svoja djela. Sada se njemu obraćamo, otkrivamo ga, neka govori simbolički, blagotvorno, neka kazuje mladima da je 1941. godine bila presudna prava ljudska riječ, upravo jer je u tmini i zlobi ljudsko mnogo značilo. Ali da su,isto tako, fašisti i domaći izdajnici zbog velikih riječi ljudi mučili i ubijali. Radina riječ zato i sada vrijedi koliko je i tada značila. Stvaraoca umjetničkog djela cijenimo onoliko koliko je bio kadar da to njegovo djelo kaže nama, vama i novim pokoljenjima.

osvrti i prikazi

osvrti i prikazi

I have
nothing

**Roberto Salinas Price: HOMEROVA SLEPA PUBLIKA, Tanjug,
Beograd, 1985.**

Prenaglo je naša javnost bila u ljetu 1985. obasuta, a slobodno se može reći i zatrpana, vijestima o novom prijedlogu za ubikaciju Troje i trojanskog rata. Iskra je buknula u dalekom Meksiku, ali su se domaći javni mediji potrudili da se ona vrlo brzo prenese i na ovaj teren. Strasti su se razbuktale do užarenja — s razlogom, jer je hipoteza autora uprla prstom u jedno skromno hercegovačko selo, u Gabelu.

Uzalud su arheolozi i filolozi opominjali da za takvo tvrđenje ne postoji realna osnova. Domaćim je stručnjacima zamjeravano da su »spavalici« i da nepravedno čuvaju monopol svog »jalovog akademizma«. Sve je to bilo izgovarano u vrijeme kada još nisu bili objavljeni »argumenti« R. S. Pricea i kada su kao jedini izvor informacija služili novinarski članci iz Meksika.

No, ne lezi vraže! Netko se potrudio da istoga toga gospodina Pricea dovede na lice mjesta, u Gabelu, i da mu podmetne mikrofon. Tako se autor nove Troje otkrio kao posvemašnja neznalica. Da li je bilo uputno upriličiti Priceu onakav doček i onakav publicitet prije nego je otvorio sve svoje karte, kada je postalo sasvim jasno u čemu se sastoje njegovi argumenti. Tako je taj posjet ispaоao kao promašena investicija, kao blago bačeno u vodu. Novčana sredstva što su bila utrošena na predstavu u Gabeli mogla su se korisno uložiti na drugoj strani — za popravak mjesne škole, možda neko solidnije arheološko istraživanje, ili za popravak nekog spomenika kulture. Sretna je okolnost da nitko u svijetu nije ozbiljno shvatio Meksikančeve priče, pa je tako sramota ostala u našoj vlastitoj kući.

Bilo bi poželjno da se nekom širom studijom raspravi ovaj problem jer se čini da su dvoumice ponegdje još uvijek prisutne.

Između mnogih pitanja koja nam se nameću, prvo bi bilo da li je postojao trojanski rat onakav kako je opisan u Ilijadi. Odgovor je kratak: nije postojao. Učešće bogova u njemu je izvan realnosti. To je, možda, samo poetska simbolika. Nerealan je broj Ahejaca i njihovih brodova, a da ne govorimo o trajanju opsade. Pa, tko bi deset ili dvadeset godina hranio toliku vojsku daleko od domovine! Plod fantazije je i Ahilejeva neranjivost izuzev pete, pa naivna priča o konju, o Laokoonu, Kasandri i drugim fantastičnim zgodama i nezgodama.

Što, dakle, preostaje, ako Homerovu eposu oduzmemmo elemente koji se ne mogu prihvati kao realni? Preostaje opis jednog kretsko-mikenskog utvrđenog grada u kasno doba te kulture, prije nego će ona biti uništena od divljih napadača koje tradicija naziva Doranima. U arheologiji se to naziva kasnim bronzanim dobom u Maloj Aziji, odnosno kasnim minojskim dobom na Kreti. Na to upućuju opisi oružja i uporabnih predmeta, običaj sahranjivanja mrtvaca, te — konačno — imena ličnosti kao što su Agamemnon, Nestor i drugi, za koje se zna kada su živjeli i gdje su vladali (Pilos, Mikena i drugdje). Čudnovato je da je u Ilijadi po završetku rata izostao opis razdiobe plijena i svečani povratak kućama. Umjesto toga doznajemo (iz drugih djela) da je Agamemnona varala žena Klitemnestra sa Aigistom, zbog čega je ubio sin Orest. Odisej luta mnogo godina po moru, pa u posljednji čas spasava čast svoje žene Penelope. Trojanac Eneja bježi iz goruće Troje, pa se iskrcava u Italiji (Enejida) i postaje rođačnik rimske dinastije Julijevaca. A što je sa drugima? Izvori o tome šute.

Upravo u doba koje je u Ilijadi opjevano kao trojanski rat u Grčku je — već je rečeno — provalio divlji narod Dorana, uništilo zemlju, opljačkao i razorio slavne gradove, rasturio njihovo stanovništvo. Grčka je nakon te invazije zapala u tamu ravnu srednjem vijeku u Evropi. Ta tama je ondje potrajala punih 500 godina. Ahejci (ili Danajci), kako su se u starije doba zvali Grci, tek će se u odmaklom VIII stoljeću povratiti svijesti, pa će uzeti ime Heleni, dok će ih u II stoljeću Rimljani nazvati Grcima, i kao takve ih nama predstaviti; sasvim pogrešno, jer Graeci su bili jedno maleno i beznačajno pleme na obali Jonskog mora.

Kažu da je u doba ponovnog buđenja grčke svijesti u drugoj polovici VIII stoljeća živio i Homer, Jonjanin po plemenskoj i jezičnoj pripadnosti, a ako je tada zaista živio, odakle mu tako precizno poznavanje kulturnih prilika u vremenu koje je bilo pola milenija starije od njegovog. On nije bio školovani arheolog, a to nas dovodi na pomisao da je morao postojati neki uzorak, neki stari tekst, epos ili više epova, prema kojima je mogao prepjevati onu Ilijadu koja je do nas doprla kao njegovo djelo. Postojanje takvih epova bilo je psihološki opravданo: uništavanje i ponižavanje što ga je prouzročila invazija Dorana Grci su morali na neki način eradirati iz svoje podsvijesti, trebalo ga je zataškati

nekom velikom imaginarnom pobjedom, negdje daleko u svijetu, preko mora. Tako je od nečijih eventualnih čarkanja oko Troje na Helespontu ispredana veličanstvena Ilijada, sjajne pobjede, uništavanje neprijatelja i herojska djela uz pomoć bogova, makar je iza svega ljudi tištala stvarnost vlastite propasti. Roberto Salinas Price je naslutio neku takvu zakulisnu tendenciju, ali je događaje iz Ilijade suviše bukvalno shvatio, pa se zato našao u čorsokaku želja da na licu mjesta potraži Prijamov megaron, talamose njegovi sinova ili hram Atene. To ga je otkrilo kao neuka čovjeka, jer u mikensko doba nisu postojali hramovi u klasičnom smislu, nego samo posvećena mjesta u kraljevskim rezidencijama. O nekom hramu Atene u Troji onoga doba ne može se govoriti, jer je to interpolacija iz Homerova vremena.

Homer — ako je i postojao — nije mogao izmisliti Ilijadu, nego tek preraditi neke stare junačke pjesme u novo ruho i novu cjelinu, prilagođenu arhajskom dobu Grčke. Po tome nas izvanredno podsjeća na Vuka Karadžića i njegov rad na sakupljanju narodnih pjesama, kosovski ciklus i na Kraljevića Marka. Velike nacionalne tragedije prenose se ponekad mlađim naraštajima preodjevene u junaštvo i pobjede. Čežnje i želje prikazuju se kao stvarnost. Tako preko Vuka Karadžića možemo lakše shvatiti i Homera. Priznajemo, zato, njegovu ličnost kao realnost, ali ni u kom slučaju kao čovjeka koji je iz svog srca sastavio veliki epos.

Da li se navodi iz Ilijade mogu aplicirati na Gabelu tako da bismo s razlogom ondje mogli potražiti Troju?

Geografski odnosi na donjoj Neretvi vrlo su slični prilikama oko Hisarlika na Helespontu (Hisarlık, turc. = Gradina, Gradište). U to ne bi trebalo sumnjati. No, svi narodi staroga svijeta, Perzijanci, Makedonci, Grci i Rimljani, smatrali su arheološke ostatke na Hisarliku autentičnim ostacima starog Iliona. Onamo su navraćali njihovi vladari i drugi ljudi da bi prinijeli žrtve trojanskim junacima. U helenističko doba, možda čak u rimsко, ondje je sagrađen hram posvećen Ateni — da bi se tako ostvario navod iz Homerova djela.

No, neki se opisi iz Ilijade ne uklapaju u prilike oko Gabele. Stara Troja nalazila se u dolini, u polju; oko nje postoji opkop u koji su jednom prilikom bili satjerani trojanski vojnici. Gabela stoji isuviše visoko na kamenoj stijeni i bila je još u XVII stoljeću sa tri strane optočena vodama Neretve. Trojanci ne gledaju na Ahejce s brijega, nego se penju na zidove utvrda da bi ih promatrali. Ahilej se osvećuje Hektoru tako što njegovo tijelo veže za kola, pa vozi oko grada, a to bi u prilikama oko Gabele bilo nemoguće jer se naselje prema zapadu sedlom veže za ostale bregove. Skamandar je bio plitka rijeka, a starom Neretvom plovili su morske lađe i dalje od Gabele. R. S. Price je sve to previdio, što mu ne smijemo zamjeriti jer je čovjek iz daleka svijeta, a osim toga ne bi imalo smisla da skače sebi u vlastita usta.

Na tlu Gabele nema arheoloških objekata koji bi govorili o prisustvu ljudi sa kretsko-mikenskom kulturom. Samo čovjek iz daleka svijeta, a k tome jednostrano obrazovan, bio je u stanju da dio naše javnosti obmane svojim »epohalnim otkrićima« — kako su to neki nastojali prikazati. Na nama je sada da ovaj slučaj što prije zaboravimo, po onoj narodnoj uzrečici: »Bilo i ne povratilo se!«

Dr Đuro Basler

**Roberto Salinas Price: HOMEROVA SLEPA PUBLIKA,
Beograd 1985.**

Esej o geografskim uslovima za mesto Ilij u Ilijadi

U toku školovanja Roberto Salinas Price se upoznao sa *Ilijadom* i *Odisejom*. Oduševljen grčkim epovima, ali nezadovoljan postojećom interpretacijom i objašnjenjima koja pruža današnja homerologija, svim snagama i zanosom laća se rješavanja brojnih pitanja koja je sam sebi postavio. Nakon dvadesetogodišnjeg upornog i mučnog traganja i domišljanja postiže neke željene rezultate koji ga zadovoljavaju i 1984. ih ponudi u knjizi HOMER'S BLIND AUDIENCE.¹ Knjigu je razdijelio na pet dijelova, odnosno deset poglavља, pored značajnog *predgovora*, koji je de facto *pogovor*, jer je posljednji napisan. Na ključno pitanje — *gdje se nalazio Homerov Ilij?* — odgovara R. S. Price zapravo cijelom knjigom, ali prvenstveno najneposrednije i najpodrobnije u drugom, trećem i četvrtom dijelu knjige (pp. 27—108). Sva ostala brojna pitanja, koja je direktno prouzrokovalo postavljanje i rješenje ključnog pitanja, mogu se svesti na jedno — *zašto se ne može tvrditi da se Ilij iz Ilijade nalazi u Maloj Aziji?* (a to je, ukratko rečeno, odbrana ponuđenog rješenja — *opjevani drevni Ilij / = Troja / nalazio se na lokaciji današnje Gabele!*)

Način, na koji autor rješava pitanje ubikacije Ilijia iz Ilijade, u dosadašnjoj naučnoj literaturi je potpuno nov i neuobičajen, donekle šokantan, ponekad veoma površan, a ponekad se doima kao lucidan, konfuzan i genijalan, ovisno o čitaočevom kvantumu poznavanja problema. R. Salinas Price radikalno prekida sa postojećom homerologijom, antičke informacije proglašava »političkim smicalicama«,² a odgovor na sebi postavljena pitanja traži i »nalazi« u svom »najvišem autoritetu, samoj Ilijadi« (p. 23), ali to je istovremeno i Ahilova peta njegove hipoteze.

Za površnost ili neupućenost u stvarno stanje činjenica eklatantan je primjer objašnjavanje imena *Zakint = Mljet*: »Ime znači 'veoma sličan na psa' ili 'vrlo divlji pas' (besan?) i verovatno se vezuje za činjenicu što brzi mungosi slobodno lunjaju po ostrvu.« (p. 70)³ Međutim, tek 1909. su iz istočne Indije stigli prvi mungosi na Mljet.⁴ Zatim navodno »otkriće u Dalmaciji zlatne posmrtnе maske slične čuvenoj Agamemnonovoj maski...« (p. 125) i niz drugih etimoloških objašnjenja.⁵

Prema hipotezi R. Salinasa Pricea zemlja (tlo, kopno) tretira se kao oplodivač, konkretnije, u raznim oblicima tla prepoznaje on muške genitalije (usp. Kalikolona, Pergam, Skaia, Askanija, Pelješac itd.), a voda (bunari, rijeke, more) nosi ulogu žene sa njenim obilježjima plodnosti (usp. Hekabina kuća, Atenin hram, Skamandar = Neretva koju oplođuje Ilij). Međutim, voda je ono što oplemenjuje tlo i zato su sve rijeke, počevši od Nila kao glavnog predstavnika rijeka, *smatrane bogovima koji oplođuju tlo oko sebe da bi ono moglo urodit rodom*. Upravo zbog takvog poimanja u grčkom i latinskom jeziku sva imena rijeka su muškog, a zemalja ženskog roda. Muškog su roda i sve rijeke o kojima govori R. Salinas Price (pp. 41—45). Čemu je onda potrebna falusna Trinakrija? Na koji bi način mogla ona oploditi Skamandar kad on svojim vodama (koje su dio Okeana, jer iz njega dolaze i u njega se opet vraćaju) oplemenjuje ravnicu koja ga okružuje?

Drugo, Skamandar i ostale rijeke⁶ s Ide teku u more i zato se u *Ilijadi* za Idu kaže da je *izvorljiva* (polypidaks).⁷ Ako bismo slučajno prihvatali njegovu identifikaciju rijeka,⁸ onda prihvaćamo da sva brda i planine iz kojih izviru Neretva i njene pritoke odgovaraju *Idi*, čiji vrh *Gargar* R. Salinas Price smješta na klisure visokog Biokova povlačeći pravu liniju između Biševa i Visa sa Sućurjem na Hvaru (usp. pp. 46—49). Sapienti sat!

Najčvršći i najfascinantniji dokaz da se Ilij iz Ilijade nije nalazio u Maloj Aziji, nego u Gabeli temelji R. Salinas Price na navodnom »*nepostojećem moru na istoku Male Azije* (pp. 32—36). Da bi taj njegov isturen i dokaz što uvjerljivije djelovalo, navodi i astronomske podatke o zvijezdi Spiki koje je dobio od predsjednika Sociedad Astronómica de México (p. 34). Međutim (da li namjerno ili ne), autor čitaocu nudi rog za svijeću podmećući mu antičko poimanje Okeana za ono što mi danas podrazumijevamo pod pojmom more. Što je antički Okean i gdje je lociran sasvim jasno i glasno govori Ilijada (Priceov najviši autoritet), ali potrebno je grupirati njene iskaze i uzimati ih cjelovite, a ne djelomično, kako to čini autor *Homerove slepe publike*. Što pod Okeanom podrazumijeva Ilijada: u iskazu 7, 421 ss (koji navodi i Price, p. 32) uz Okean stoje epiteti akalarreites = *onaj koji mirno i tiho teče*, i epitet bathýttoos = *onaj koji postojanom strujom u dubini svojoj teče*. Iz takvog Okeana »izlazi sunce da nanovo obasja oranice« (7, 421 ss). »Zora šafranhajlja ustade iz okeanskog teče-

nja da svjetlost donese besmrtnim bogovima i ljudima smrtnim.« (19, 1 s) U originalu stoji da se Zora ustala ap' Okeanoio roáon, tj. iz strujanja, tečenja, gibanja koje pripada Okeanu. Tim iskazima Ilijada nedvojbeno *Okean smješta na istok*, jer sunce izlazi na istoku (s tim se slaže i Price). Ali u Ilijadi (8, 485 s) čitamo i:

»Tada u Okean sjajna sunčana zapadne svjetlost
Crnu za sobom noć na žitorodnu zemlju povukav.«

To znači, opet nedvojbeno, *da se Okean nalazi i na zapadu*. I Hera ili, kako hoće Price, mjesec, »posla neumorno sunce da utone u okeanske struje (pempsen ep' Okeanoio roas) 18, 239 s — opet bez sumnje riječ je o zapadu. Ali Ilijada kaže da se Okean ne nalazi samo na istoku i na zapadu nego i *na jugu* kamo od zime ljute bježe ždralovi.⁹ Pored toga, još dva puta Ilijada tvrdi da je Okean na jugu: 23, 205 s i 1, 423 s. I ne samo na te tri strane svijeta, nego Okean se nalazi na granicama mnogohrane zemlje, na svim krajevima kopna. To Ilijada tvrdi dva puta preko Here: »Idem i vidjet ču krajeve mnogohrane zemlje i Okean...« (14, 200 s i 14, 301 s) Okean je ono vječno strujanje vode koja sa svih strana optočuje kopno. To je neprestano strujanje vode koja uvijek teče naprijed i vraća se u sebe jer teče ukrug. Zbog toga Ilijada (18, 399) kaže za Okean da je apsorros — *onaj koji u sebe natrag teče*.¹⁰ Sve vode na kopnu su samo dio Okeana, jer iz njega izviru¹¹ i u njega se vraćaju. Budući da je Ilijada nastanjeni svijet (oikomyéne) predstavljala sebi kao neki otok koji je sa svih strana okružen Okeanom, onda je sasvim logično da neu-morno sunce ujutro izlazi iz tog Okeana i da navečer u njega zalazi. Zbog iskaza *da sunce izlazi iz Okeana* absurdno je tražiti more na istoku Male Azije jer autor (Ilijade) je bio uvjeren da se Okean nalaziiza svakog kraja kopna.

Mr Pavle Knezović

Bilješke

¹ Prijevod na naš jezik izšao je krajem 1985. U dalnjem tekstu stranice navodim prema tom izdanju.

² Usp. p. 135.

³ Uvjerenost u to objašnjenje ponavlja na str. 114.

⁴ Usp. OPCĀ ENCIKLOPĒDIJA LEKSIKOGRAFSKOG ZAVODA, Zagreb, 1979, t. 5, p. 614.

⁵ Usp., npr., o značenju pergament p. 82; objašnjenje riznice, p. 98. itd.

⁶ Ilijada, 12, 18—23.

⁷ Ilijada, 8, 47; 14, 157; 14, 283.

⁸ Salinas Price, R.: **Homerova slepa publika**, p. 41—45. A kako prihvati da Bregava utiče u Ugrovaču kao što Res utiče u Graniku!

⁹ »Kao što pod nebom zna da stoji cika ždralova
kada od zime i kiša neprestanih bježe,

pa k okeanskim onda ka vodama čikćući lete...« (3, 3 ss)

¹⁰ Usp. Hesiod: **Teogonija**, 777.

¹¹ »A ni veliki silni Okean struja dubokih

iz koga istječu svi i rijeke, i svako more,

izvori, što ih ima, i veliki svi još studenci« (21, 195 ss).

ALBERTO FORTIS: PUT PO DALMACIJI, Globus Zagreb, 1984, biblioteka Posebna izdanja, priredio dr J. Bratulić, prijevod M. Maras, str. XXVII + 303, naklada 5000 kom., 1700 dinara

Alberto Fortis, opat bez opatije, radoznali hodoljubac, promatrač prirode, običaja ljudskih i starina, poduzeo je prije dva stoljeća nekoliko putovanja iz Italije u Dalmaciju. Njegov znanstvenjački putopis pojavio se u Veneciji na talijanskom jeziku, da bi ravno poslije 210 godina bio preveden na jezik naroda koji je Fortis s toliko zanosne energije opisivao. Doduše izvjestan izbor iz Pute bio je objavljen u časopisu »Nedjeljna Dalmacija« tokom 1974. godine (prijevod i komentar Ž. Vekarić), ali putevi i saznanja svestranog hodologa iz Padove još nisu bili protumačeni širem našem auditoriju.

Godine 1974. povodom 200-godišnjice prvog izdanja putopisa (Venezia 1774) pojavio se pretisak *Viaggio in Dalmazia* u kolaboraciji izdavača Otta Sagnera iz Münchena i IP »Veselin Masleša« iz Sarajeva. U ovom solidnom fototipskom izdanju predgovor je napisao dr J. Vuković, a izbor iz bibliografije dr P. Rehder. Čini se da ovaj egzemplar nije bio objelodanjen u većoj nakladi (nema ga odavno u prodaji), a do venecijanskog izdanja teško je doći, pa će pojava prijevoda Pute, u izvrsnoj grafičko-tehničkoj i dizajnerskoj obradi, popuniti taj nedostatak.

Knjiga je ukomponirana iz više cjelina. Str. V — XXIV iscrpan predgovor J. Bratulića, str. XXV — XXVII izbor iz bibliografije o A. Fortisu, u kojem impresionira broj radova dra Žarka Muljačića, nedvojbeno najboljeg fortisologa danas, I svežak, str. 3—114, opis puta od Zadra do Šibenika, str. 115—145, putovanje iz Budima u Drinopolje od Antuna Vrančića, sastavljeno 1553. godine, u prijevodu D. Novakovića, II svežak, str. 149—265, opis putovanja od Trogira do Neretve, str. 266—288. prijevod Appendixa iz engleskog izdanja (kojeg nema u venecijanskom izdanju), gdje se govori o otoku Pagu, Krku, primorskom dijelu Hrvatske

i Lici, str. 289—293, kazalo osobnih imena, str. 294—299, kazalo zemljopisnih naziva.

Prijevod je objavljen na bazi izdanja iz Venecije 1774. godine (presso Alvise Milocco, all'Apolline), dok se u reprint-izdanju München-Sarajevo 1974. to ne vidi. Čini se da nije u pitanju isti venecijanski izdavač.

Uz sve hvale za ovo zacijelo ukusno Globusovo izdanje, mogli bismo dodati nekoliko manjih primjedaba.

Fortisovo izdanje Viaggia popraćeno je sa 13 crteža (7 u prvom dijelu i 6 u drugom), uz dvije zemljopisne karte: Zadarsko-šibenska regija u prvom dijelu i u drugom Primorje sa zaleđem od Trogira do Neretve. U reprintu 1974. crteži i karte tehnički su izvrsno tiskani i uporabljivi. To, međutim, ne možemo reći za iste u prijevodu, koje se ponešto razlikuju od onih u reprintu. Crteži su prilično blijedo otisnuti, bez legendi su, što nije slučaj u pretisku Viaggia 1974. Radi se ipak o značajnijim detaljima koje je učeni opat »snimio«, kao: Panorama Ostrovice, šibenske luke, Marjana, ruine ispod Rogoznice, Burnuma, Aserije ili primjerima morske flore i faune. S etnološkog gledišta vrijedni su opisi narodne nošnje iz primorskih krajeva, kao: Djevojke iz Kokorića (Vrgorac), Kotara ili vojvode Pervana iz Kokorića. Njihovi prikazi (str. 56. i 57) nisu tako dobri i minuciozni kao u Viaggiu '74 (str. 61—62). Nadalje, dvije zemljopisne karte u reprintu (str. 5—6, I dio, i str. 11—12, II dio) vrlo su precizne i čitljive. Karte u prijevodu nečitko i marginalno su otisnute na omotu korica knjige i unutarnjem dijelu korica. Ti Fortisovi zemljovidi vrlo su dragocjeni za geografa i onomastičara, jer su toponimi izvanredno točno reproducirani, što nije bio slučaj kod dotadašnjih kartografa. Primjerice na karti, kao i u tekstu, ima zanimljivih podataka o jednom dijelu Hercegovine (predjeli između Ljubuškog i Gabele), o čemu pripremamo poseban rad.

Na početku prijevoda navedeno je da su Fortisove i prevdiočeve bilješke označene zvjezdicama, pa tako čitalac ostaje u nedoumici o čijim se fusnotama radi. Ponegdje stoji iza bilješke op. prev. što se moglo uraditi na još kojem mjestu. Ipak, poredeći reprint i prijevod, malo je prevdiočevih bilježaka. Gotovo sve Fortisove bilješke prevedene su, bilo s talijanskog ili latinskog jezika, osim njih nekoliko. Možda je trebalo provesti i dvojnu paginaciju, kako bi se znalo gdje se stranica originala nalazi u prijevodu.

Postoji također izvjestan broj nepreciznosti kod bilježenja toponima i antroponima. Na str. 32. stoji Teuca /u Viaggiu isto/, o čemu se moglo pripomenuti u bilješci da se radi o imenu Teuta. Ponegdje A. Fortis ima pogrešan akcenat na grčkim riječima, kao trapéza (Viaggio, 48), dok u prijevodu str. 34. stoji pravilno trápeza, što nije napomenuto. Na str. 78, bilj. 6, J. Bratulić

veli da je K. Peutinger bio vlasnik jednog Itinerarium Antonini, koji se po njemu prozvao Tabula Peutingeriana. Podatak je netočan, jer se ta dva kartografska izvora razlikuju /v. I. Bojanovski, Dolabelin sistem cesta, Sarajevo, 1974, 20/. Na str. 130. i 131. dati su prijevodi 11 latinskih sepulkralnih natpisa (korigiranih prema Momsenovom CIL). Bilo bi ipak temeljnije da su natpisi tradirani latinskim jezikom, a u bilješkama dati prijevodi. Porfirogenetov toponom Rastoca (str. 234) naveden je prema Fortisu Rasotza dok bi korektno trebalo pribilježiti 'Rástotza (v. P. Skok, Kako bizantski pisci pišu slovenska mjesna i lična imena, Starohrvatska prosvjeta, N. S. I, 1927, 181). Ne znamo zašto je četiri puta preveden Fortisov hidronim »Lago di Bachina« kao Bačinsko jezero umjesto Bačinsko jezero (v. K. Jurišić, Nazivi naselja Makarskog primorja, Makarski zbornik, I, 1970, 107). Na str. 234. stoji Porfirogenetovo Labienitza (u Viaggiu isto), što je u napomeni trebalo korigirati u Labinetza (Skok, o. c., 175). Na nekoliko mjesta u Putu prevodilac transkribira ime koje Fortis navodi »Pervan di Coccořich« u Prvan iz Kokorića. No prezime i danas egzistira kao Pervan u selu Kokorići, u okolici Metkovića, Sinja i Drniša (v. Leksik prezimena SRH, Zagreb, 1976, 499). Na str. 238. Fortisovo Xaxabie transkribirano je kao Žažablje, bez primjedbe da treba stajati Zažablje (v. P. Andelić, Srednjovjekovna humska župa Žaba, Hercegovina 3, 1983, 38).

Ipak ovih nekoliko primjedaba ne može umanjiti komplimente tom vrijednom poduhvatu i dobroj knjizi. Prijevod je lagan i čitljiv, a štivo velemudrog Fortisa zanimljivo. Treba li napominjati kako sada pred geografima, povjesničarima, etnolozima, lingvistima, arheolozima, botaničarima i inim strukovnjacima stoji korisno i značajno gradivo. Hvalu zasluzuju izdavač, urednik, prevodilac i priređivač. SIC SCRIBITUR DE DALMATIA!

Radoslav Dodig

ALE M. POLJAREVIC

**OSVRT O STOLAČKOJ LIKOVNOJ BAŠTINI SA PREGLEDOM
LIKOVNOG STVARANJA KONCEM XIX I U PRVOJ POLOVINI
XX STOLJEĆA**

Različitim se prigodama o Stocu pisalo i govorilo kao o »otvorenom gradu«, »gradu svjetlosti«, »maloj jugoslavenskoj Sevilli«..., ali još niko nije uočio izuzetnu sličnost Stoca sa živopisnim, lavandulom namirisanim provansalskim gradom Saint-Paulom u Francuskoj. Saint-Paul je mala slikarska Meka, omiljeno boravište Pabla Picassoa, Georges-a Braquea, Fernanda Légéra. Razlika između Saint-Paula i Stoca je u tome što su u Saint-Paul talenti dolazili, a iz Stoca odlazili, odnoseći sobom diljem svijeta dio ove jedinstvene ljepote i prirodnih valera. Razlika je i u tome što je Stolac grad sa najdužom likovnom tradicijom, što rame uz rame stoji sa Niauxom, Romanellijem, kao i sa ostalim paleolitskim lokalitetima mediteranske regije. Badanjski crtež predstavlja jedan od vrhunaca paleolitske umjetnosti i kulture, u stilskom pogledu veže se za spomenike mediteranske regije paleolitske umjetnosti. Neolitsko naselje Čairi ima jugoslavenski značaj i važnost. Na Ošanićima je najbolje očuvan ilirski grad, čiji su umjetnici bili najbolji majstori umjetnosti i obrta svoje epohe. O periodu Rimljana i njihove umjetnosti najrječitije govore izuzetni mozaici, danas u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Srednjovjekovna je umjetnost obilježena Vidoškim gradom i sudačkim stolicama na Ošanićima. Nekropole Radimlja i Boljuni najsnažnije obilježavaju XIV., XV. i početak XVI. stoljeća. Ako Francuzi imaju gotiku, a Talijani renesansu, onda Jugoslaveni imaju srednjovjekovnu umjetnost stećaka, čiji se najljepši primjeri nalaze u

stolačkom kraju. Podizanje džamije u Dabrići, ošanićku crkvu vezujemo za osmansku dominaciju, kao i čuvene čuprije, stupe, hanove, hamam i bogomolje. Fresko-slikarstvo u Trijebnju, ikona iz Ošanića spadaju u sam vrh umjetnosti XVI stoljeća. Spomenimo kamenorezbarske i drvorezbarske radeve i kućnu radinost, tj. poznate stolačke cílime, vezivo i čipku. XVIII i skoro cijelo XIX stoljeće su obilježeni prepisivanjem knjiga na arapski, turski ili persijski, kao i kaligrafijom. U gradu je djelovalo oko tridesetak prepisivača. Nenaklonost prema umjetnosti figurativnog smjera u ovom periodu lako se može objasniti. XIX stoljeće je obilježeno smjenjivanjem dvije tuđinske okupacije i dva društvena sistema, kada se stara feudalna umjetnost još opirala neumitnom krahu, dok se nova umjetnost mučila da se pojavi kao zakonito čedo novog građanskog društva koje se sve više okretalo novoj evropskoj kulturi.

Slikarstvo se javlja polagano, buja neopaženo, sporadično, baš u gradu Stocu. Veoma je značajna zadnja decenija XIX stoljeća kada djeluje veoma darovit slikar Mehmed ef. Šarić koji slikarstvo nè bira za svoj životni poziv, jer prosto rečeno, nije postojao nikakav javni interes za likovne umjetnosti. I on se, kao i ostali umjetnici slikari u Bosni i Hercegovini te generacije, radije priklanja traženijoj i unosnijoj profesiji, ali slikarstvo ipak ostaje njegova životna strast kojoj se predavao iskreno i predano.

Osim Šarića u tom periodu djelovao je slikar Nikola Nardeli, koji je u gradu boravio u svojstvu sudije. Nije bio ni vješt crtač, ni poznavalac kompozicije, a likove je najčešće radio po fotografijama.¹

Izneseni podaci rječito govore o postojanom trajanju likovne tradicije i neprekinutoj likovnoj niti još od paleolita.

Prekretnica u likovnoj umjetnosti i odlučan zaokret ka novom i suvremenom slikarstvu nastupa sa stolačkim umjetnicima koji su rođeni u doba austrougarske vladavine koncem prošlog i početkom XX stoljeća (Šarić, Kurilić, Ružić). Generaciji tih slikara prethodili su bezimeni i malo poznati prethodnici, čiji su talenti ugušivani posljednjih godina turske vladavine, ostavljajući za sobom mnoge radeve. Njihovo se stvaralaštvo ne može porebiti sa njihovim suvremenicima u drugim bosanskohercegovačkim gradovima, ili u Sloveniji, Hrvatskoj i Srbiji niti su mogli biti uzor budućem naraštaju.

Neki su umjetnici, šibani sterilnošću kulturno nerazvijene sredine i nerazumijevanjem koje ih je demobiliziralo i stvaralo im prepreke, odlazili u druge naprednije sredine, u veće gradove, i u druge države u kojima je postojala snošljivija, pogodnija atmosfera za umjetničko stvaranje. Oni koji su ostajali nalazili su u sebi moralne snage i hrabrosti da neshvaćeni stvaraju, da se svojim pionirskim djelom bore za umjetničku istinu, da postojano odolijevaju svim nedaćama i nerazumijevanjima. U tom nekomformističkom stavu koji predstavlja žrtvu u osobnom, a podvig u

socijalno-kulturnom smislu leži, čini se, najveća zasluga tih pionira stolačke i bosanskohercegovačke umjetnosti. Materijalno nezbrinuti, prepušteni osobnoj snalažljivosti, stihiji i slučaju, slikari su odlazili u Beograd, New York, Pariz, mijenjajući za to vrijeme profesore i akademije. Ne može se reći da je neki likovni centar uživao osobitu pažnju stolačkih slikara, niti je neka od evropskih škola imala izuzetnog utjecaja na formiranje neke određene slikarske škole ili posebnog stila. Slikarima je bilo suđeno da progovore šarolikim slikarskim jezikom, a ako imaju zajedničku značajku, onda je to upravo heterogenost. Zanesene mlade slikare u njihovom napretku prekidaju ratovi. Tek uspostavljene veze sa domaćom publikom se prekidaju, ometena je njihova afirmacija, a što je najvažnije onemogućeno im je da se ukorijene na svom vlastitom tlu i da, što je normalno, eventualno djeluju na stvaranju likovnog podmlatka.

Među najtalentiranije umjetnike od 1900. godine do poslije prvog svjetskog rata u BiH su spadali: Branko Radulović, Đorđe Mihajlović, a jedan od najnadarenijih je upravo Stočanin Dušan Ružić.²

Između dva rata BiH se nije pokazala naročito pogodnom za razvitak likovne umjetnosti, pa ni Stolac, zbog svoje kulturne učmalosti, zaostalosti sredine i krugova odgovornih za likovnu umjetnost. No, upravo u tom periodu, suprotno očekivanjima, u Stocu nastaje veliki dio umjetničkih djela koja su i danas sačuvana. Za taj se period može reći da je najbogatiji i najplodniji ako se izuzme poslijeratno razdoblje. Slikarstvo zadnje prijeratne decenije obilježeno je djelovanjem Vaska Hamovića, Branka Šotre, Hamida Dizdara i Ilike Kurilića, koji je ostao vjeran stolačkoj sredini do kraja života. Uglavnom se može reći da je značajka prijeratnog slikarstva u Stocu što je bilo prepušteno samo sebi, odnosno inicijativi samih umjetnika. Heterogenost u stilu je očigledna. Hamid Dizdar se napaja francuskim impresionizmom, Vasilije Hamović akademskim realizmom Paje Jovanovića i Uroša Predića, te Jaroslava Čermaka. Ilija Kurilić je uglavnom slikao za svoju dušu, a najčešće prema ukusu poručilaca, nastojeći da bude dopadljiv. Branko Šotra, koji se opredijelio za napredni radnički pokret, svoja djela prožima socijalnom tematikom (napravio naslovnu stranicu »Vidovopoljske noći« Maka Dizdara, almanaha KPJ »Oblaci nad kolibama« 1930. godine, ilustrirao drugu zbirku pjesama Hamida Dizdara »Zapis na kamenu« 1936. godine.³ Istovremeno je imao velikog utjecaja na društveno opredjeljenje Hamida i Maka Dizdara i Vaska Hamovića. Milena Šotra, nakon usavršavanja u Parizu kod Andrea Lotha, nastavlja svoj životni put i djelo kod Arhipenka u New Yorku.

Ponovo su ratne godine jednog novog svjetskog klanja privremeno prekinule nit likovnog razvoja, nit koja će se neometano razbuktati odmah nakon oslobođenja. Tu nit po prvi put utkiva Branko Šotra 1942. godine u Divinu kada kazеinskem temperom

oslikava zid Doma sa figurama u prirodnoj veličini, herojskih poza koje su prkosile i mobilizirale.

Likovnim su znalcima poznati slikari Šarić i Ružić. U knjizi »Građansko slikarstvo u BiH u XIX veku« na str. 77. i 78., autor Lj. Mladenović navodi podatak da je Šarićevo djelo »Panorama Stoca« izgorjelo u požaru i da »... zbog ove nesreće nismo u mogućnosti da sagledamo pravi Šarićev talenat, a po jednoj maloj impresiji izgleda stolačkog grada rađenoj 1916. godine, koja je sva u svetlo plavičastim maglama, možemo naslutiti u kome se pravcu njegovo slikarstvo kretalo«. O Šariću je također pisala Azra Begić u katalogu izložbe *Umjetnost BiH od 1894. do 1923.*

Ovom prilikom želim ukazati na činjenicu da mi je uspjelo pronaći tri do danas nepoznata Šarićeva crteža kao i fotografiju izgorjelog djela »Panorama Stoca«. Ovo će biti pokušaj da se osvijetli djelo M. ef. Šarića, koji je nesumnjivo bio izuzetno snažan talenat.

Slikari V. Hamović, I. Kurilić i H. Dizdar su potpuno nepoznati široj likovnoj publici. O Dizdaru, književniku pisao je Fahrudin Rizvanbegović magistarski rad: Književno stvaranje Hamida Dizdara. Ne postoji također cijelovitiji prikaz stvaralaštva Milene Šotre, dok je monografija o djelu Branka Šotre u pripremi.

Stvaralaštvo Dušana Ružića je obradila Vera Jablan u Odjeku br. 9 iz 1955. godine, a o njemu je pisala i Azra Begić u katalogu izložbe »Umjetnost u BiH od 1894. do 1923.«.

Naredni kroki o životu i djelu starijih i manje poznatih stolačkih slikara poslužit će nam kao uvod za opširniji rad o stolačkim slikarima što će uslijediti u narednim prilikama. Nećemo se zadržati na već poznatom i obrađenom djelu Branka Šotre, čija je monografija, kako sam već naveo, u pripremi.

MEHMED ef. ŠARIĆ⁴ (Stolac, 22. I 1852 — Stolac, 16. IV 1920) bio je jedan od najuglednijih i najobrazovаниjih ljudi ne samo u Stocu nego i u Hercegovini, pa i šire. Završio je ružduju u Mostaru. Govorio je njemački i francuski i poznavao je tri pisma: arapsko, cirilicu i latinicu. Kao ugledan i poštovan čovjek bio je predstavnik u Saboru. Prve pouke o slikarstvu dobio je od nekog Dalmatinca, učitelja osnovne škole, koji se i sam bavio slikarstvom. Kao slikar prvi put se spominje 1885. godine, kada je na izložbi u Budimpešti dobio jednu od nagrada za crtež. Jedanaest godina poslije, 1896. godine, na Milenijskoj izložbi u istom gradu dobio je nagradu od pedeset forinti za veliko platno »Panorama Stoca«, viđena sa ošaničkog puta. Taj događaj-proslava hiljadu godišnjice Madžarskog Kraljevstva — iza kojeg su se krili veoma jasni imperialistički ciljevi velikomadžarske buržoazije, bio je prilika da se na izložbu pozove i Šarić, pored Paje Jovanovića i ostalih velikih slikara, da bi se stekao dojam da likovna umjetnost »cvjeta« i u »tamnom vilajetu« — u Bosni.

Tom prilikom neidentificirani pisac (S. V. P.) piše: »Na izložbi je jedna lijepa slika crtača samouka. Slika grada Stoca

koju je izradio neki mladi Mehmed slobodnom rukom. Zaista koji god pogleda ovu sliku, svako će se zadiviti ovolikom daru od naravi i poželjet će da taj mladi Mehmed ode na slikarsku školu, koju bi vala, za koju godinu bio vještak, za koga bi se znalo po cijelom svijetu...⁵ Na žalost, to i skoro sva ostala njegova djela izgorjela su u požaru 1930. godine. Danas postoji sačuvana fotografija tog djela u vlasništvu porodice inž. R. Šeremetu u Sarajevu. Do danas su sačuvani crteži koje je Šarić radio na knjizi: Franjo Valla, »Poviest srednjeg vijeka«, 1896, vlasništvo S. Behmena, i na knjizi: »Život i običaji Muslimana u BiH«, Mostar 1900, autora A. Hangija, vlasništvo F. Rizvanbegovića. U Tešnju, u zaostavštini Hamida Dizdara, čuva se blok za crtanje Mehmeda ef. Šarića. Šarić nije poslušao kritičarevu preporuku i otišao na studij slikarstva, nego se priklonio traženjem i unesnijem poslu, ali je do kraja života vjeran slikarstvu, svojoj najvećoj strasti, koju je jednako volio kao i svoj rodni Stolac. Tiho je živio u Stocu pomažući kulturom i znanjem svojim sugrađanima.⁶ Sačuvani crteži pokazuju umjetnikov izuzetno istančan smisao za crtež, srebrnaste prozirnosti, lakoću komponiranja i velike mogućnosti poniranja u psihu likova. Bio je izvanredan opsvartor i rijetko nadaren značac psihologije. Premda su to crteži i studije, oni su filigranski čisto urađeni, u ponekom detalju nemetljivo minuciozni, a govore o umjetnikovoj ležernosti i sposobnosti za duboku koncentraciju. Kao kaligraf Šarić je ukrasio zidove Careve džamije u Stocu ajetima iz Kur'ana. Izradio je i nekoliko levhi, jedna od najljepših rađena na kumašu čuva se danas u Carevoj džamiji. Izvezla je neka stolačka djevojka, koja je trebala, vezući je, zaboraviti svoju zabranjenu ljubav. Predložak za nju, kao i za ostale levhe, uradio je Šarić. Ako se ima u vidu činjenica da je grad Stolac, sa pećinom Badanj, kolijevka likovne umjetnosti na jugoslavenskom području i jedan od građova sa najdužom likovnom tradicijom, onda je Šarićevo djelovanje skoro jednakе važnosti za našu likovnu tradiciju. Ponovo grad Stolac, po ko zna koji put, najavljuje početak slikarstva koje će se razbuktati svom snagom u BiH, a dat će zavidno velik broj umjetnika koji nisu igrali beznačajnu ulogu u likovnom životu naše Republike. Fotografija Šarićevog nagrađenog djela i sačuvani crteži svjedoče o snažnom talentu nesagledivih mogućnosti, te Šarić mora zauzeti visoko mjesto u likovnoj povijesti BiH.

HAMID DIZDAR, književnik i slikar⁷ (Stolac, 22. II 1907 — Sarajevo, 17. VII 1967), književni ljevičar još iz *Knjige drugova* (1929. godine) i član grupe sarajevskih književnika, pisao je pjesme i prozu, književne, likovne i pozorišne kritike, feljtone, reportaže i historijske reminiscencije u bosanskohercegovačkim i jugoslavenskim časopisima i listovima.

Za drugog svjetskog rata ilegalac i rukovodilac aktiva pri ustaškoj policiji što ga je organizirao MK KPJ za Sarajevo, otvoren kao ilegalac, i kad je trebao biti izведен pred prijeki sud,

pobjegao je iz zatvora, a ustaše su mu uhapsile i u Jasenovcu ubile majku i sestre. Uređivao je *Slobodnu riječ* (1931), *Jugoslavensku poštu* (1931—1934), *Gajret* (1935—1941), *Službeni list BiH* (1946—1948), *Odjek* (1947—1948), *Vidik* (1949—1950), *Život* (1957—1958). bio je urednik u Izdavačkom preduzeću »Svjetlost« (1949—1950) i direktor Arhiva grada Sarajeva. Skupljao je i proučavao narodne pjesme i bavio se bibliografskim i arhivističkim radom. Još kao gimnazijalac, kako tvrdi Alija Nametak u »Novom beharu«, Hamid Dizzar je pokazivao jak slikarski talenat, a profesori su mu proricali zamjernu slikarsku budućnost.⁸ Naslikao je znatan broj ulja na platnu i na šperploči, te crteža i akvarela. Od sačuvanih djela dva ulja na šperploči danas se nalaze u vlasništvu dra H. Mehmedbašića, akvarel u vlasništvu njegove žene i akvarel kod njegove kćerke. Dizzar je prije svega bio čovjek sa istančanim osjećanjem za boju, za akvarel ponajprije, te je mogao ispunjavati ovakve stihove:

*Pao je sinoć prvi sneg
visok, beo, modar u zasenjenim kutovima
i izvezao bele priče
po krovovima gradskih kuća
i po zamrzlim putevima.*

(Prvi sneg iz zbirke *Arabeske*)

Možda se među njegovim radovima nalazio baš ovakav akvarel:

*Negde cvetaju mirisne baštne
i pevaju tanane munare na suncu
ko gole razbludne devojke,
negde gore crveni krovovi
ko plameni lampioni
u carskim noćima.*

(Leto u hercegovačkoj kasabi)

Ili pak ovakav:

*Opojno mirišu nasadi duhana
brecaju jablani u vrelini zraka
i kameni krovovi gore
na naš grad se spustio ogroman val toplove
ko krvavo goruće more...*

(Leto u hercegovačkoj kasabi)

Slikao je sa dubokom osjećajnošću za prirodu, šumarke, čistine, vodu, vedute u finim skalama smeđih, zelenih, modrih, svijetložutih, narandžastih, oker i azurnih tonova poprskanih cinoberom. Već na prvim radovima pokazuje sposobnost tonskog rje-

šavanja volumena i prostora, mada često pribjegava kolorističkim rješenjima treće dimenzije. Njegovi su pejzaži transponirani iz poezije i »prelamaju se kroz prizmu melankolije, samoće i tišine sa elegijskim tonovima baštinjenim iz sevdalinke«.⁹ Dizdar primjenjuje samo neke tekovine impresionizma ne usvajajući potpuno njegovu suštinu. Djelovanja osvjetljenja nema mada su na slici prisutne sjene. Pejzaž sa mladićem u čamcu i djevojkom koja trga behar sa bujno rascvalog stabla, na kojem po lijevoj dijagonali dominira vodena ploha, kao da je preuzet iz njegove pjesme »Voda«, no pjesma je »mlađa« od pejzaža za jedanaest godina:

Još uvijek je zelena
još uvijek je bijela ...
Ova voda nikuda se ne miče,
voda u očima zabrinutih riba,
zarobljena u jazovima i gazovima,
pod pločama memljivih mlinica,
u grlićima kamenih škrapa,
i škrpgama pijeska ...

(Voda iz zbirke *Hercegovina*)

Ta slika i nije slika već nadahnuće. Svakako je takva slika »literarna«. Ono što je Dizdar tražio u umjetnosti bio je osjećaj, ona izražajna snaga koja prevazilazi estetsko. Njegovim pejzažima snažno pulsira veliki lirska impuls.

Akvarel »Stolačka Sahat-kula sa pogledom na Tepu« ne želi ostati u okvirima realnog svijeta poput nekih impresionističkih pejzaža. Dizdarev je crtež na tom djelu stenografski konciran. Bodler je govorio da je slika dio prirode preolomljena u umjetnikovom duhu. U tom smislu najbolji prikaz slike mogao bi biti sonet ili elegija.

Dizdarevi pejzaži su natopljeni dubokom melankolijom, usamljenošću i idiličnim mirom. Zanatski su zrelo urađeni bez pretenzije da budu minuciozni. Od sačuvanih radova postoji i devet crteža iz starog Sarajeva kojima je Dizdar opremio knjigu Envera Čolakovića »Legenda o Ali-paši« u izdanju MH 1944. u Zagrebu. Crteži su rađeni tušem, a signirano je pet crteža velikim pisanim slovom H. Na tim crtežima Dizdar teži da uz minimum sredstava da maksimum izražajnih efekata. To nije samo njegov tehnički postupak, to su isto pokušavali i prizeljkivali mnogi slikari, ali nisu uspjeli postići. Ne postoji pitanje stila kod Dizdara kao pitanje tehnike, nego pitanje njegove vizije. Napustio je reprezentativnost i didaktizam i tragao za osnovama obuhvatnije duhovnosti i sklada. Nije volio da bude deskriptivno bujan ili pendantan faktograf nego je vrlo često suhoparan.

VASKO HAMOVIC, slikar i književnik (Stolac, 17. II 1904 — Stolac, 16. VIII 1936), rođen je u braku Milana i Jelisavete Hamo-

vić rođene Giga. Nakon završene osnovne škole odlazi u Mostar gdje završava gimnaziju i gdje se ističe druželjubivošću i pravdoljubivošću. Pljenio je pažnju svojih sugovornika dubokim osjećanjem za humano, što će se odraziti u njegovom djelu. Profesori uočavaju njegov slikarski talenat, te po završetku gimnazije, sa nadimkom Mazalo, odlazi u Beograd na studij slikarstva, 1925. godine, u klasu profesora Ljube Ivanovića.¹¹ Zbog privrženosti naprednom radničkom pokretu uhapšen je već na prvoj godini studija. Prilikom demonstracija skače s prozora da pomogne uhađenom drugu koga je vodila policija. Tom je prilikom Vasko ozbiljno ozlijeden i pretučen. Narušenog zdravlja napušta studij slikarstva na trećoj godini. Dolazi u rodni Stolac, gdje će biti izjedan podmuklom bolešću kojoj će podleći u cvijetu mladosti i punom stvaralačkom naponu. Prepušten neumitnoj bolesti nije klonuo duhom, a njegova najveća podrška, pored njegove vulkanske mikelanđelovske energije, bili su njegovi najmiliji, majka Jelisaveta, sestre Sena i Vasilija i brat Rato. Intenzivno je nastavio slikati, čitati i pisati. Bavio se sakupljanjem hercegovačkih narodnih umotvorina koristeći se bogatom zbirkom nadaleko poznatih šala, pjesama i dogodovština. Vasko stvara i dramska djela. Na žalost, cjelokupni literarni i slikarski opus Vaskov nije sačuvan. U policijskim premetačinama neposredno pred drugi svjetski rat uništeno je njegovo književno djelo. Mnogo je surađivao sa Hasom Pitićem. Ukazivao je na dolazeću hitlerovsku neman. Često je inkriminirani materijal Haso Pitić skrivao ispod njegove postelje na kojoj je nepokretno ležao, te нико nije sumnjao u Vaska.

Kao zahvalnost za drugovanje sa Hasom Pitićem, koji ga je brijao, naslikao je jedno od svojih najznačajnijih djela »Ciganska čerga«, danas u vlasništvu slikarevog brata Rate. Imao je tri samostalne izložbe, 1929. godine u Stocu i 1930. i 1931. u Mostaru u hotelu »Neretva«. »Gajret« 1932. štampa njegovu komediju »Vukodalci« kao najuspješnije djelo na konkursu tog kulturno-umjetničkog društva. U djelu je želio pokazati prosvjetiteljske težnje društva »Gajret« i želju za općom emancipacijom bosansko-hercegovačke žene. Komedija je izvedena u Narodnom pozorištu u Sarajevu u režiji Sulejmana Kupusovića.

Hamović je kao slikar slikao pejzaže, portrete, mrtve prirode, *genre* scene i historijski *genre*, te predloške za čilime za Ćilimaru u Sarajevu. Slikao je pastelom po ugledu na Betu¹² i Ristu Vučanovića^{12a} i Savu Šumanovića, kao i u uljanoj tehnici. Njegovi su pejzaži doživljeni kao stvarnost, bez teatralnog scenarija i fantazma. Vidjevši njegove pejzaže, profesor Ljubo Ivanović je govorio da je Hamović fantasta i da ih izmišlja, da takva ljepota ne postoji. Došavši u posjet Vasku u Stolac, uvjerio se da Vasko transponira stolačku ljepotu na svoja platna. Uredio je da njegov omiljeni učenik izlaže u »Cvijeti Zuzorić«. Njegovi su pejzaži naj-

češće zeleni travnjaci, srebrnasta Bregava živih i svježih boja, pik-turalno bogati, ponekad sa patetičnom atmosferom, a često su to reminiscencije na holandske pejzaže, ali Hamović veoma živo nagašava koloristički momenat sa svijetlim i prozračnim skalama. U prirodi otkriva punu, sočnu ljepotu, te mu pejzaži ponekad odaju vangogovskim nemirom. Nije nikad tražio dramatske motive. Ponekad se priklanjao romantičnim motivima. Najosebujniji je na portretima. »Portret Hasage Sarajlića« je probudio takvu pažnju sugrađana da su u kolonama dolazili da ga vide. To isto vrijedi i za portrete A. Pecelja, A. Hamovića, Avde Bašića, kao i za portrete Hamida Dizdara i Lenjina. Portrete radi s mnogo slobode, iskrenosti i neposrednosti. Nije laskao niti je to umio. Potez mu je paučinasto mekan i slobodan. »Portret A. Pecelja« je lišen idealizacije, reprezentativnosti i sporednih efekata. I pored svega, ne obiluje suhoparnom faktografijom. Njegovo djelo otkriva slikara snažnog temperamenta, kolorit mu je jedar i sočan, širokog poteza, veoma otvorenih boja punih optimizma i radoši življjenja. Hamović je bio veliki znalac svog zanata. Njegova veza sa svijetom nije nikada prestajala, jer je život ulazio u njega kroz svaku poru njegovog bića. Tankočutno je osjećao duh vremena, kao i nestalnost i modnu prolaznost, odbacujući hedonizam.

Na kompozicijama folklornog karaktera lazurnim potezima četke, vođenim sigurnom rukom, kompaktno i virtuozno modelira i precizno crta. Veoma zavidno osjećanje za psihologiju i atmosferu je prisutno. Na portretima, kao što su »Portret Halila Turkovića«, »Portret Vasiljke s Hrguda«, »Portret Blagoja s Hrguda«, Hamović je tražio karaktere. Crtež, mekoću postavljanja likova i smisao za dekorativnost baštini je od slavnog Paje Jovanovića.¹³ Na tim portretima impresionira folklorna dekorativnost. Često se oduševljavao akademskim realizmom Paje Jovanovića, Uroša Pre-dića i Jaroslava Čermaka.

»Otar uči sina mačevanju« (prema P. Jovanoviću) nije faktografska kopija, nego rezultat Hamovićevog rada po sistemu: pčela leti od cvijeta do cvijeta i stvara vlastiti med. Volumen je naglašeniji, crtež delikatnije slijedi obrise likova, što evocira Predića, a neki likovi »posuđeni« sa slike »Borba petlova«. To se odnosi na lik koji sjedi i u ruci drži mač. Svetlost je iskorištena u kompoziciono-vezivnu svrhu, što nije bio slučaj kod Jovanovića.

I »Otar uči sina mačevanju« i »Crnogorsko roblje«, koje je radio prema Čermaku, suptilne su etnografske studije, a inspiracija Hamovićeva je epski romantična, a pouka duboko rodoljubna.

ILIJA KURILIC, slikar i fotograf (Stolac, 16. IV 1889 — 28. VII 1941), sin Jefte i Rose rođene Vreća,¹⁴ izučio je fotografski i soboslikarski zanat. Slikarstvom se počeo baviti slučajno, zahvaljujući nekom Čehoslovaku, koji ga je uputio u prve tajne slikanja. Njegov se slikarski opus dijeli u tri ciklusa: sakralni ciklus, pejzaži i portreti.

Sakralni ciklus. U Hrđusima je 1912. godine oslikao ikonostas sa 24 ikone. U Stocu i u Blagaju, u privatnom vlasništvu, sačuvano je još nekoliko ikona. Na tim se ikonama predstavio kao dobar crtač i kolorista. Figure mu imaju elegantne stavove, a neskladne su proporcije. Ikone su rađene u »starinskoj« maniri sa tradicijom kao uzorom. Služio se poznatom obratnom perspektivom istočne ikonografije. Posebnu je pažnju posvetio obradi odjeće koju je vrlo skladno drapirao znalački birajući tonove kojima je uspio dati iluziju zaobljenosti i efekte svjetla i sjene. Sjene je izvlačio sa dva tona različita intenziteta, što predstavlja odstupanje od tradicije i slikama daje osobni pečat. Na odjeći nije davao više od tri boje. Često je upotrebljavao oker i žuto, te mu ikone djeluju lagano i prozračno. Najomiljenije su mu boje bijela, cinober, grimiz, tamni i svijetli oker, živo crvena. Osim tih boja upotrebljavao je zelenu, tamnu i svijetlu, narandžastu i vrlo rijetko crnu.

Pejzaži. Pejzaži su mu neujednačenog kvaliteta, jer mu je bliži i draži ljudski lik, koji je prisutan kako na sakralnim kompozicijama tako i na portretima. Na pojedinim pejzažima, kao što su pejzaži Stoca, 1932. godine, vlasništvo Fatime Mehmedbašić, pokazuje da mu nije strano sezanovsko sintetiziranje pojedinih dijelova grada. Prve planove rješava precizno i tonski da bi se izgubio u srednjem planu ne vodeći računa o talijanskoj perspektivi, te su mu svi krovovi iste boje, da bi se donekle korigirao u zadnjem planu. Jedan od zrelijih pejzaža je »Pejzaž sa stolačkom crkvom«, iz 1936. godine, Jurkovićevog plavetnila punog svježine i optimizma.

Portreti. Na portretima koje je po narudžbi, često u duplikatu, obično nema psihološke karakterizacije, slikar je hladni analitičar jer time zadovoljava želju poručioca sa sigurnim prepoznavanjem. Period od 1930. do 1940. godine, kada češće kontaktira sa Hamovićem, kvalitativno je najzrelijiji, sa svim odlikama zrelog portretiste. Portreti su mu psihološki izdiferencirani, majstorski zrelijiji. Crtež mu je virtuozniji, lagan, sa jasnom i preglednom kompozicijom. I dalje se trudi da bude dopadljiv. Uticaj Paje Jovanovića i Uroša Predića i njihovog akademskog realizma je veoma uočljiv, te zanat i tematika zauzimaju često mjesto ispred i iznad slikarske problematike. Taj uticaj akademskog realizma naročito je došao do izražaja na zastoru »Prosvjetinog« doma kulture koji je Kurilić oslikao sa temom »Kosovka djevojka«. Ti elementi razumljivi su ako se uzme u obzir da je Kurilić samouk slikar i da je sazrijevao zahvaljujući svom neospornom talentu i ogromnoj volji i samoprijegoru.

DUŠAN RUŽIĆ (Poplat 1889 — New York 1918), kao sedamnaestogodišnjak 1908. godine, za vrijeme aneksije BiH, emigrirao je u SAD (»da ne bi služio austrijskoj vojsci«).¹⁵ Upisuje se na slikarsku školu u New Yorku uz pomoć Ace Despića. Pokazuje

svu raskoš talenta, što se potvrđuje nakon prve godine, kada dobiva prvu nagradu i stipendiju za četvorogodišnji studij u Parizu. Krhkog zdravlja, slabe fizičke konstrukcije, Ružić često poboljeva. Te godine, kad je dobio stipendiju, umire od španjolske gripe ne ostvarivši san o studijama u Parizu. U Umjetničkoj galeriji u Sarajevu ostala su njegova djela: »Ženski akt«, »Sjedeći ženski akt«, »Portret Ace Despića«, »Portret Veronike Despić«, »Portret Slovaka« i »Muški portret«.¹⁶ Ružić s istančanim smisлом psihologa ulazi duboko u dušu svojih likova i uspijeva ih potpuno psihološki diferencirati. Na portretima je ili lirska raznježen ili prijateljski prisutan neželeći suhom deskripcijom zadovoljiti portretiranog da se sigurno prepozna. »Muški portret« je ozbiljna psihološka studija suptilnih kolorističkih i tonskih odnosa i virtuoznih prozirnih namaza četkice. To je mršav muškarac, svijetlih i krupnih očiju, sa licem na kome mišići lagano trepere. Prijateljska prisnost autora sa modelom očituje se na pomalo prevelikim ušima muškarca, čije visoko čelo odaje osobu prefinjene inteligencije. »Portret Ace Despića« predstavlja čovjeka otmjene uglađenosti, na kome se osjeća mnogo građanske samouvjerenosti. Slikar je lirska raznježen nad likom dragog prijatelja, uz čiju se pomoć upisao na Likovnu akademiju. Od dva portreta Ace Despića mnogo je vredniji portret iz 1917. godine, dimenzija 20 × 25 cm. Manira je renesansna, a vide se tri četvrtine lica. Dat je ticijanovskim smisлом za valere. »Veronika Despić« je naslikana u lakoj lepršavoj balskoj haljini obnaženih ramena i dubokog dekoltea. Data je pastelnom mekoćom. Njezin portret je majstorski psihološki definiran. Ne smeta nam blaga akademska strogost i reprezentativnost u stavu i osmijehu. Najznačajnije Ružićevu djelo je »Portret Slovaka«. Autor ga je lako i nenametljivo dao odvažnim razigranim potezom. Snaga kolorističkih kontrasta prosto razglašuje gledaoce, a harmonija tonova govori o prefinjenom i istančnom umjetnikovom ukusu. Radnik je obučen u slovačku narodno nošnju. Suprotno očekivanju, nije to studija folklora, koja bi omogućila deskripciju i šarenilo boja, već psihološki portret. Ružića je zanimala jedino ljudska duša u koju je ponirao lagano, znalački, s najsuptilnjim osjećajem za ljudsko. Na tom izvanrednom radu, jedinstvenom po snazi izraza, došla je do izražaja sinteza crteža kao konstruktivnog skeleta slike sa plastičnim izrazom forme i bogatim skalama boja, a po blagom treperenju zraka i svjetlosti predstavlja umjetnikov najveći domet i jedno je od najznačajnijih djela u povijesti bosanskohercegovačkog slikarstva.

MILENA ŠOTRA (Pješivac, 1909), već se kao šesnaestogodišnja djevojčica udaje da bi ubrzo otputovala u New York. Ponovo je u domovini 1934. godine, kada se uključuje u napredni revolucionarni pokret. Uz tu aktivnost, uči slikarstvo na Kolarčevom narodnom univerzitetu. Učitelj joj je Petar Dobrović. Po zadatku Partije 1935. godine odlazi u Ameriku, ali prije toga boravi u Pa-

rizu kod Andrea Lotha.¹⁷ U Americi se usavršava kod Arhipenka, ali istovremeno istupa otvoreno protiv fašizma i naših izdajnika. Inicijator je i organizator društva Demokratske Srpske (po uzoru na AFŽ iz 1943. godine) i njegov sekretar do povratka u Jugoslaviju. Milena je neumorna, putuje, drži govore, agitira, sukobljava se, polemizira, žečeći da prava istina o Jugoslaviji i NOB-u dopre do svakoga.

Ponovo je u domovini 1947. godine. Po zadatku CK Srbije postaje jedan od inicijatora i organizatora Matice iseljenika Srbije, njen prvi sekretar i urednik časopisa »Zavičaj«. Radila je u Tanjugu. Član je ULUS-a. Redovno je izlagala sa Udruženjem ili sa grupom u Beogradu, Sarajevu, Herceg-Novom, Mostaru, Osijeku, Vukovaru, Titogradu, S. Stefanu, Trebinju, Stocu, Ljubljani i Cetinju. Osnovne karakteristike Mileninog slikarstva su zvonki kolorit i ljubav za prirodu. Stvorila je svoj vlastiti izraz-ekspresionizam. Boja je nosilac njenog likovnog izraza i njoj je podredila sve elemente plastične strukture. Lepeza tih njezinih boja je veoma široka — od najdubljih tamnih tonova do biserno prozirnih. Najkarakterističniji je tirkiz, odnosno »boja moje Neretve«, kako je govorila Milena. Ta zelenoplava, sukobljena sa cinoberom, pulsira veoma snažno pobuđujući buru emocija. Namaz četkice joj je čas lazuran, a čas gust poput tijesta, reljefan. Kompozicija joj je jasna i stabilna. Prirodu gleda realno, te je njeno slikarstvo neposredna vizija viđenog. Zagledana u vreli hercegovački krš, cvijeće, livade, vodu, vedute, interijer, vitke zvonike minareta, Milena se pokazuje kao izvanredan posmatrač, čovjek je neraskidljivo vezan za prirodu čija je jedina istina radosna iskrenost.¹⁸

OBJAŠNJENJA I LITERATURA

¹ Lj. Mladenović: Građansko slikarstvo u BiH u XIX veku, Kulturno nasljeđe, str. 79.

² Smiljka Šinik, 50 slika Umjetničke galerije u Sarajevu, Katalog izložbe, Sarajevo 1964.

³ B. Šotra 1935. godine pristupa grupi »Krug«, u koju su pored Šotre prišli Mijić, Mazalić, Las — A. Begić, Umjetnost u BiH 1924—1945, Katalog izložbe.

⁴ Podatke o Šariću dobio sam od njegove kćerke Remzije Bukić.

⁵ Sarajevski list, 7. VI 1885. i 10. VI 1885.

⁶ Godine 1907. sa gradonačelnikom Hasanom ef. Šehićem je predvodio delegaciju grada Stoca na pregovorima u Beču o gradnji vodovoda u Stocu. Šarić je služio kao prevodilac. Slovo Gorčina 1985. S. Jaganjac: Iz stolačke prošlosti.

⁷ O djelu književnika H. Dizdara pisao je magistarski rad Fahrudin Rizvanbegović.

⁸ Novi behar 1929—1930, III, 8, str. 132.

⁹ F. Rizvanbegović, Književno stvaranje H. Dizdara.

¹⁰ Podatke o Hamoviću dobio sam od umjetnikove sestre Ksenije Vučićević, Natalije Vreće, Rasima Mehmedbašića, te matičara Nurko Mustafe, kojem dugujem posebnu zahvalnost.

¹¹ Indeks sa Više umjetničke škole čuva umjetnikova sestra Ksenija Vukičević.

¹² V. Ristić, Rista Vukanović, Zbornik Matice srpske, I, Novi Sad.

^{12a} P. Vasić, Beta Vukanović, Kulturni centar Beograd 1966.

¹³ D. Medaković, P. Jovanović, Beograd 1957.

¹⁴ Podatke o Kuriliću dobio sam od njegove kćerke Ranke Kurilić, udate Đorđević, Rašida Burine, Sulejmana Sarajlića i popa Slobo Kurilića.

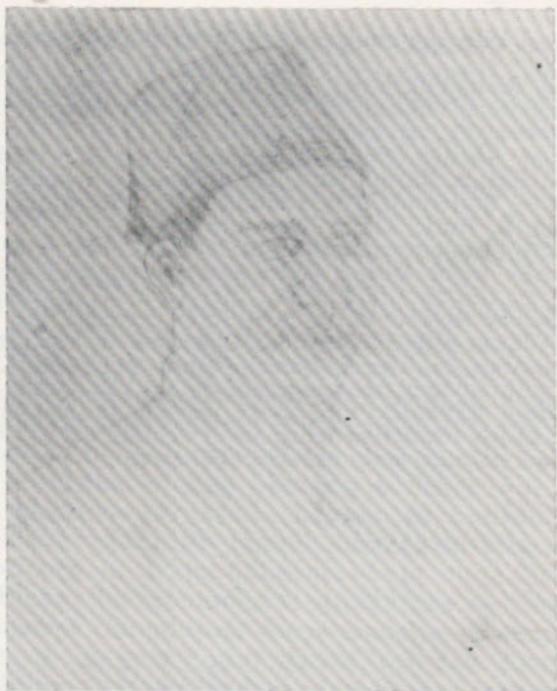
¹⁵ A. Begić — Umjetnost u BiH od 1894. do 1923, Katalog i izložbe.

¹⁶ V. Jablan, D. Ružić, Odjek, Sarajevo 1955, br. 9.

¹⁷ A. Begić — Umjetnost u BiH od 1924. do 1945.

¹⁸ Lj. Žeković: Legat Milene Sotre, Muzeji Cetinje, Cetinje 1984.

¹⁹ U Katalogu izložbe Umjetnost u BiH od 1924. do 1945. godine autor Azra Begić piše da »u ratu muze (ne) šute« navodeći da su za vrijeme NOB-a stvarali Jovan Bijelić, Nedeljko Gvozdenović, Roman Petrović, Ivo Šeremet, Karlo Afan de Rivera, Daniel Ozmo, Muhamed Kulenović, Mica Todorović. Ovom prigodom treba naglasiti da je 1942. godine u selu Divinu, u jeku najsnažnije ekspanzije hitlerovske nemani, Branko Šotra oslikao zidove doma u *secco* tehnići sa figurama u prirodnoj veličini. Ekipa stručnjaka upravo radi na otkrivanju i restauraciji crteža.

Mehmed ef. Šarić, Studija muškarca, olovka

Hamid Dizdar, Sarajevo, akvarel

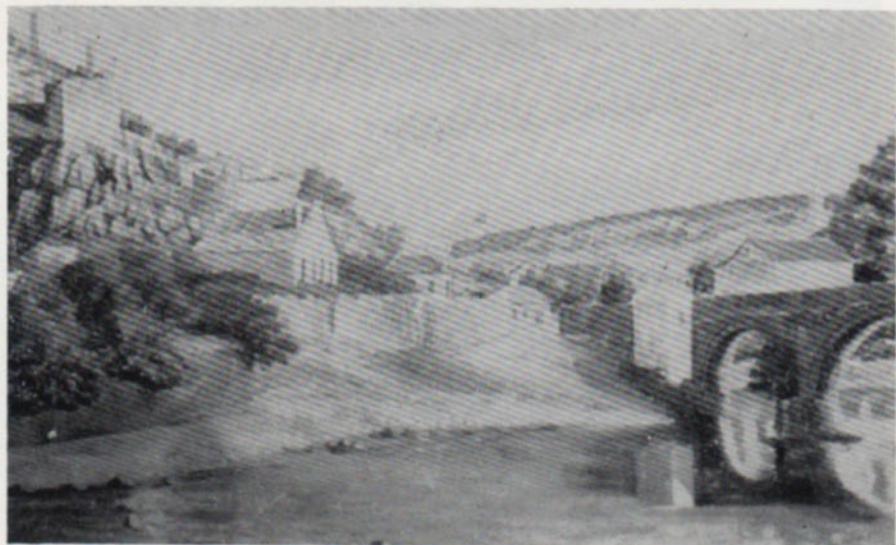
Hamid Dizdar, Na Abdesthani, tuš

Hamid Dizdar, Čaršija u Travniku

Vasko Hamović, Portret Halila Turkovića i Portret Stane sa Hrguda, ulje na platnu

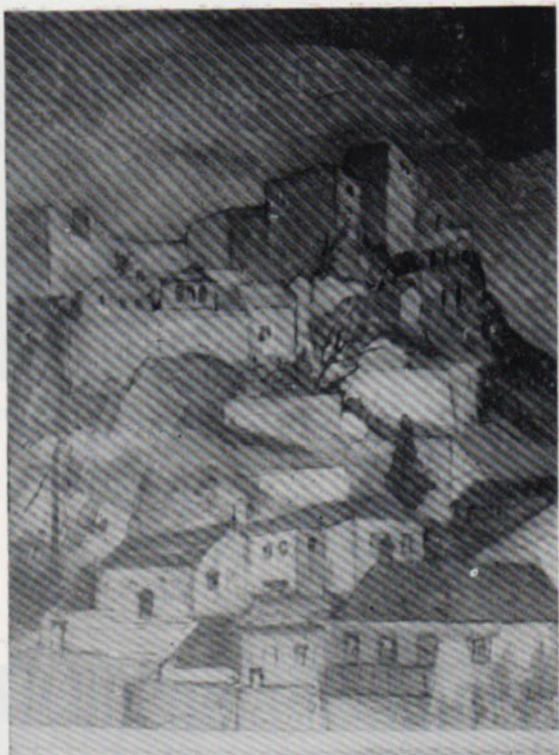
Ilija Kurilić, Stolac 1932, ulje na platnu

Dušan Ružić, Portret Ale Jespića, ulje na platnu

Milena Šotra, Interijer, ulje na platnu

Milena Šotra, Stolac 1950. ulje na platnu

Fazlija Alikalfić: STASANJE JEDNE MLADOSTI, Skupština opštine Mostar, Odbor za organizaciju izrade priloga istoriji revolucionarnog radničkog pokreta i NOB-a Mostara, knj. 1, Mostar 1985, str. 156

Naš grad, Mostar naš voljeni, o svom velikom jubileju — četrdesetogodišnjici svoga oslobođenja — evo, i ovim činom, predstavljanjem knjige druga F. Alikalfića »Stasanje jedne mladosti«, ponovo se nadnosi nad jedan djelić svoje dugovjeke, dostojsvene prošlosti. I upravo što je ta prošlost takva — dostojsvena uza sve tegobe što ih je grad u svom postojanju bilježio — prve moje riječi su riječi zahvale autoru za njegov trud i plemenitost napora svih koji nastoje da se od mogućeg zaborava otrgne svaka svijetla zraka, svaki svijetli trenutak, što je život Mostara činilo svijetlim, ne samo zato što je to — kako velikan naše riječi Ivo Andrić reče — »grad pod od prirode povlaštenim nebom«, nego što su pod tim nebom živjeli takvi ljudi kakvi su građani Mostara.

I, zato, vratimo se izvornoj namjeri autora koju ovako označava kad kaže: »... Namjera mi je da ispričam neka svoja osjećanja iz tog perioda... i događaje iz života i rada Muslimanske narodne biblioteke u Mostaru, iz djelovanja ljudi okupljenih oko njenog programa i akcije.« Tako postavljen cilj autor je nastojao da ostvari kroz sve dijelove knjige iznoseći svoja sjećanja i sjećanja mnogih aktivista okupljenih oko Biblioteke, te u prikupljanju i korištenju, inače oskudne, dokumentacione građe koja se odnosi na aktivnost Biblioteke.

Autor je nastojao da prikaže društveno-političke i kulturne uslove, posebno one u kojima je djelovala Partija u predratnom periodu. Bez toga se ne bi mogla dati ocjena društveno-političke uloge jedne institucije kao što je Muslimanska narodna biblioteka,

koja je svojim radom doprinijela da se proširi uticaj progresivne političke misli, uticaj Partije u sredini u kojoj je djelovala, posebno među omladinom, njenim najbrojnijim članstvom.

Opisom prilika u kojima se odvijao rad Biblioteke u stvari je dat širi društveni kontekst, a program rada Biblioteke, koji je iz godine u godinu dobijao nove kvalitete, ne samo razvijanjem oblika djelovanja nego prvenstveno i njihovim sadržajem, svjedoči o izrastanju Biblioteke u sve značajnijeg činioca u naprednom društvenom životu Mostara pod sve većim uticajem Partije na njenu političku orientaciju. I samo ime koje je Biblioteka nosila u izvjesnim periodima odražava donekle i društvenu klimu u kojoj je djelovala. »Muslimanska javna biblioteka u Mostaru« naziva se tako 1928. godine, u šestojanuarskom periodu djeluje kao »Gajretova narodna biblioteka« — pri čemu treba imati u vidu da je »Gajret« nosio naziv »srpskog muslimanskog kulturnog i prosvjetnog društva« — sa svojim samostalnim pravilima, na skupštini 1938. godine dobija naziv »Muslimanska narodna biblioteka«, kada dolazi do krupnih promjena u njenom radu, proširenja platforme okupljanja članstva, posebno iz radničkih redova i omladine. Sve je to omogućilo njen dalji uspon tako da je posljednjih godina bila značajno stjecište mnogih naprednih, posebno intelektualnih, krugova u Mostaru. Tu stranu takođe treba imati u vidu prilikom ocjenjivanja značaja ovoga rada.

Rad se odlikuje obiljem podataka, sjećanja, koje je mogao iznijeti samo neposredni učesnik u događajima, a koje bi vjero-vatno teško mogli naći u sačuvanoj dokumentaciji. Oni imaju i značaj što ne samo omogućavaju sagledavanje kulturno-prosvjetnih prilika nego osvjetljavaju i političke prilike tog vremena — stranačke borbe, djelovanje Muslimanskog kluba, ulogu »Gajreta« i »Narodne uzdanice« kao kulturno-prosvjetnih društava Muslimana, ali »nacionalno« različite orijentacije itd. To je djelomično i slučaj kada se u knjizi govori o ulozi Radničkog doma i Udrženja studenata u revolucionarnom pokretu Mostara. Možda je u tom kontekstu nedovoljno rečeno o učeštu žena u revolucionarnom pokretu grada.

Govoreći o Biblioteci u društveno-političkoj akciji, autor se osvrnuo na brojne događaje u burnom vremenu pred rat. U knjizi se nalaze podaci koji se neće moći zaobići u političkoj istoriji Mostara, što je na istoričarima da dublje verifikuju.

Odmah, prvih dana po svome dolasku, ustaške vlasti zbra-njuju rad Biblioteke zbog njene napredne orijentacije. Ni pokušaji da se obnovi njen rad nisu urodili plodom. Događaji oko Biblioteke koji su slijedili rječit su primjer snage Partije i NOP-a u Mostaru, progresivne opredijeljenosti mnogih članova Biblioteke, s jedne, i divljanja fašizma, s druge strane. Najvrednije knjige Biblioteke su ipak spašene i dalje su služile cilju koji im je namijenjen u kvartovskim bibliotekama i na oslobođenoj teritoriji,

a neprijatelj je svoj bijes prema Biblioteci iskalio spaljivanjem knjiga do kojih je mogao doći. Po bibliotečkom fondu i po bijesu sa kojim se neprijatelj okomio da ga uništi i da onemogući svako djelovanje Biblioteke može se suditi koliko je ona bila izvorište plemenite napredne riječi i akcije onih koji su željeli i stvarali uslove za ljepši život našeg grada. O tome svjedoče i u knjizi date biografije istaknutih aktivista Biblioteke, među kojima se, po snažnoj ličnoj emotivnoj noti, izdvaja biografija dra Safeta Mujića. To obilježje snažne lične emotivne obojenosti nosi cijela knjiga. Ali, poznato je da je dokumentaciona građa o radu Biblioteke veoma oskudna, pa je s te strane razumljivo što se autor prvenstveno oslanjao na svoja sjećanja i sjećanja najaktivnijih članova Biblioteke, odnosno drugova koji su bili povezani sa nekim akcijama u njenom radu. Otuda se mora imati razumijevanje ako u radu ima eventualne prenaglašenosti subjektivnog viđenja i neuravnoteženosti u prikazivanju nekih događaja oko Biblioteke, čega ima u svakom ličnom svjedočenju. No, bez sumnje je da je ovim svojim radom autor dao i prilog za izučavanje jednog perioda značajnog ne samo u kulturno-prosvjetnoj nego i u političkoj istoriji Mostara.

Dobro je što ovu knjigu imamo u rukama. Iz istorije, zna se, može se čitati i sadašnjost i budućnost. U današnjim uslovima, kada smo u zemlji sučeljeni sa ekonomskim i socijalnim teškoćama, kada se agresivno javljaju ne samo sumnjičavi oportunisti koji iskazuju svoju sumnju da ćemo ekonomske teškoće uspješno savladati, nego i neprijateljske glasonoše nacionalizma, kvaziistoričari koji »otkrivaju« takozvani permanentni sukob Partije i kulture, Partije i inteligencije — valja se vratiti argumentovanoj besjadi o tome šta je Partija znala i učinila na velikom prostoru dubokih promjena u svim oblastima društvenog života. A uticaj Partije na rad Muslimanske narodne biblioteke i aktivnost Biblioteke svjedoče o neizmjernom umijeću i snazi Partije da u izvanredno teškim uslovima, kakvi su bili u predratnoj Jugoslaviji, iskoristi sve mogućnosti da gradi bolji život, da svojim progresivnim uticajem i vjerom koju su u nju imali svi pošteni građani, i pored imena Muslimanske biblioteke, okupi na tome plemenitom cilju — stvaranja boljeg života — sve socijalne slojeve od radnika do visokih intelektualaca, sve nacije koje su dijelile život u našem gradu. I zato — valja se nadnijeti nad našu istoriju — vrijedan je prilog o dijelu naše istorije sadržan u knjizi Fazilije Alikalfića da bismo iz nje crpili snagu za napore koje moramo i sada ulagati. I zato je lijepo što se naš Mostar zagledao u dio te svoje istorije, u sebe kakav je nekada bio, da bi koračao do stojanstveno dalje, jer grad naš nikada samoljubiv nije bio, njemu je drag vlastiti sve dostojanstveniji hod i kroz njegovu istoriju i kroz njegovu sadašnjost i njegovu budućnost.

Dr Zlata Grebo

BILEĆA U NOB I REVOLUCIJI, Spomenica poginulim Bilećanima u NOP i revoluciji, Opštinski odbor Saveza boraca NOR-a, Bileća

Među brojnim publikacijama o našoj narodnooslobodilačkoj borbi, kao što su monografije, zbornici, feljtoni, sjećanja aktera pojedinih događaja i dr., nedavno se pojavila i Spomenica o Bilećanima koji su pali u narodnooslobodilačkoj borbi. To je lijepo uređena i opremljena publikacija koju je izdao Opštinski odbor Saveza boraca NOR-a u Bileći, a štampala »Prosveta« u Beogradu. U njoj su sadržani zapisi o 554 pala borca iz bilećke opštine, među kojima je 13 narodnih heroja, više istaknutih vojnih i političkih rukovodilaca i oko 370 članova KPJ i SKOJ-a.

Na više od 700 stranica ređaju se imena poginulih Bilećana i porodica iz kojih potiču. Među njima su 34 Miloševića, 30 Vujovića, 25 Vukoja, 23 Milićevića i tako redom. Tu su imena poginulih još u prvim ustaničkim danima, boraca Zasadsko-milavičke čete i Sitničkog partizanskog bataljona, koji su pali u početku druge ratne godine u borbama protiv Italijana i Nijemaca u dolini rijeke Bregave i na Badrljačama, mnogih koji su ostali na poprištima Neretve i Sutjeske, te poginulih u borbama za Bileću, Herceg-Novi, Dubrovnik, Mostar, Ivan-sedlo, čak u Istri i na drugim bojištima širom Jugoslavije. Na stranicama te potresne edicije ređaju se imena boraca različitog starosnog uzrasta: i starih solunskih ratnika i onih posve mlađih koji još nisu ni bili stupili u život. Tu su i brojni likovi ratnika, seljaka i nadničara, koji su u staroj Jugoslaviji pečalbarili i teško sastavljeni kraj s krajem, mnogih đaka, učitelja i studenata. Tu su, zatim, živo i uzbuđljivo opisani likovi bombaša, puškomitrailjezaca, komordžija, bolničarki, terenskih političkih radnika, onih koji su umirali u zatvorima, partizanskih komandanata, političkih komesara, žena, mnogih skojevaca i članova Komunističke partije. Mnogi od njih danas žive u imenima ulica, u nazivima škola, vojnih kasarni, u spomen-pločama. Tu su i dobro poznati predratni revolucionari,

narodni heroji — Miro Popara, organizator narodnog ustanka u Hercegovini, Jusuf Jakubović, sekretar Okružnog komiteta KPJ za Majevicu, Rade Miličević, politički komesar u proslavljenoj Prvoj proleterskoj brigadi — i drugi. Tu su, takođe, i oni manje znani, često anonimni, čiji se likovi, ponekad zaboravljeni, u ovoj ediciji zasluženo oživljavaju. Među takvima su i dvojica od petorice braće Milidragovića, koji su u tim teškim ratnim vremenima jednostavno zaključali svoju momačku kuću i svi otišli da se bore, a kada su se poslije borbi na Sutjesci vratili u rodni kraj, čekalo ih je zgarište.

Edicija je izasla pod naslovom »Bileća u NOB i revoluciji«, ali njen naslov nije adekvatan sadržini. Jer, pod tim naslovom podrazumijeva se sveukupno učešće Bileće i Bilećana u NOB-u i revoluciji, a ne samo poginulih. Tako je preko 3.200 Bilećana učestvovalo u narodnooslobodilačkoj borbi, veliki broj ih je bio u zatvorima i po logorima, mnogi su ostali teški invalidi. Oko 10% stanovništva Bileća je izgubila od 1941. do 1945. godine. O materijalnim žrtvama da se i ne govori. Inače, edicija ima tri dijela. Na početku, kao uvod, dat je kraći informativan i sumaran prikaz ratnog perioda u bilećkom kraju, zatim slijede pojedinačni zapisi o poginulim i, najzad, zanimljiva foto-dokumentacija o ljudima i događajima. S obzirom da se preko 90% edicije odnosi na zapise o poginulim, bio bi logičniji naslov »Spomenica poginulim Bilećanima u NOP i revoluciji«, što je u stvari podnaslov knjige.

Što se tiče sadržaja i tekstova u ediciji, prava je šteta što su učinjeni izvjesni propusti. Tako, u prvom dijelu, gdje je ukratko prikazan ratni period u bilećkom kraju, daju se pogrešni i nepotpuni podaci o vijećnicima II zasjedanja AVNOJ-a iz bilećkog kraja. Imena pojedinaca koji su bili predstavnici ovog dijela Hercegovine na tom istorijskom skupu nisu navedena, mada njihovo učešće i na II zasjedanju AVNOJ-a u Jajcu i na I zasjedanju ZAVNOBiH-a u Mrkonjić-Gradu nije sporno. O tome postoje i dokumenti, sadržani u posebnoj ediciji »Pet godina narodne države (1943—1948)«, koju je izdala »Kultura« u Beogradu još 1948. godine. Neki od tih učesnika još su živi, i mnogi drugi toga se dobro sjećaju.

Propust drugog dijela edicije je što su pojedinci, koji su poginuli, izostavljeni a njihovo je mjesto u Spomenici. Čak se daje drugaćiji opis okolnosti u kojima su pojedinci poginuli ili se navodi netačno mjesto njihove pogibije. Tim propustima doprinijelo je više faktora, ponajviše možda način rada i sastav društvenih tijela koja su ediciju pripremala. Čini se da Komisija za pripremanje edicije i Redakcija prilikom prikupljanja podataka o pojedinim poginulim borcima nisu dovoljno sarađivale sa njihovim porodicama ni sa boračkim organizacijama, koje su mogle više pomoći da se pojedine okolnosti razjasne. Osim toga, poznato je da je u prve dvije ratne godine bivši bilečki srez bio podijeljen

na pet opština. U Komisiji za istoriju Opštinskog odbora Saveza boraca koja broji 16 i u Redakciji od 11 članova, čija su imena u ediciji navedena, jedna od tih opština uopšte nije zastupljena ni u jednom od ta dva organa, uključujući i Uredništvo kao treći. I to je, bez sumnje, uzrok navedenim propustima.

Mada su među palim borcima postojale znatne razlike (u godinama života i godinama ratovanja, zaslugama, ličnoj hrabrosti i doprinosu narodnooslobodilačkoj borbi), pada u oči veliki nesrazmjer u obimu opisa i dužini teksta koji se odnosi na pojedince što su našli mesta u ediciji.

Edicija o Bilećanima nije samo upečatljivo svjedočanstvo o nesebičnoj borbi i žrtvama komunista i patriota bilećkog kraja u narodnooslobodilačkoj borbi nego i svojevrstan spomenik svima koji su pali za bolje dane i pravednije društveno uređenje. To je istovremeno i zahvalnost svima koji su za opštu stvar dali svoje živote, najviše što čovjek može da dâ. Za takav poduhvat, koji je tražio mnogo strpljivog rada, treba zahvaliti i Opštinskom odboru Saveza boraca u Bileći i urednicima edicije.

Dr Duško Milidragović

**Nikola Anić: DVANAESTA DALMATINSKA (OTOČKA) NOU
BRIGADA, Supetar na Braču, 1984.**

Kazivanje o Dalmatincima koji su vodili borbe na srednjodalmatinskim otocima i uzduž Jadrana mogao sam naznačiti i ovim porukama: »4500 boraca iz 110 opština«, »Brigada ordenonosac«, »Glasovi iz Nerežišća«, »Borba duga 608 dana«, »Otočani na hercegovačkom i ličkom kamenjaru«, svaki put okrenut Jadranu, riječima koje nam podari prvi komandant Prve otočke brigade, Dvanaeste dalmatinske, hrvatske i jugoslovenske, Jure Franičević Pločar, književnik i akademik, kad na smotri preživjelih boraca, 18. septembra 1983, na 40-godišnjicu formiranja Brigade, u Nerezijišću, na bračkim stranama progovori srcem i mudrošću svojom, kad reče da je od samog začetka život Brigade nosio obilježje svoje jasne *posebnosti*, kad je mladost sa Hvara i Brača, kojima su upravljale ustaše, i sa Visa i Šolte, koje je anektirala fašistička Italija poslije aprilskog rata, s prvom ustaničkom godinom odlažila preko kanala u krhkim i sporim brodovima na poprišta borbe širom Jugoslavije.

»Otočki čovjek je izdržao uspravan sve tegobe i tjeskobe«, kaže nam Pločar, pa su već »uoči kapitalucije Italije na svim srednjodalmatinskim otocima postojale organizirane i u borbama već prekaljene jedinice«, što je »davalo garanciju rukovodstvu NOP-a da bez ičije pomoći izvana može pristupiti razoružanju italijanske vojske«, da formira Prvu otočku brigadu, da je naoruža i opremi na dugačak put, ka istoku do obala Neretve i Mostara i ka zapadu do obala Soče i Trsta, zagledan u vrijeme kojim je živio: »Iz tih trnjaka, iz šikara naše povijesne kobi čut će se glasovi vizionara i vjesnika novog, čut će se riječ Komunističke partije Jugoslavije i Josipa Broza, glasovi zgrumenjeni i teški ali ispunjeni nadom i vjerom u snagu naroda.«

I danas, prateći »put poštenja i slobode« Prve otočke, naše Dvanaeste dalmatinske udarne, koja »nije završila svoj borbeni put ni u trenutku konačnog oslobođenja zemlje«, a »neće ga završiti ni onda kada nitko iz njenog stroja« više ne bude među živima, jer Otočka brigada ušla je svojim djelom u povijest, svojim »doprinosom pobjedi svjetla nad mrakom«, jer »u bljesku kamena i u modrini mora ostat će zauvijek utkan hod i snovi svih mrtvih i živih boraca Dvanaeste otočke brigade i svih naših brigada«, kad, eto, i politički komesar Brigade, general-potpukovnik Fabijan Trgo, pisac i dugogodišnji načelnik Vojnoistorijskog instituta, kaže »kako biografija ove Brigade započinje mnogo ranije, jer su na srednjodalmatinskim otocima prije djelovale partizanske čete i bataljoni koji su činili jezgro Dvanaeste brigade, da se više od hiljadu boraca sa ta 4 otoka borilo na svim frontovima širom Jugoslavije poput drugih dalmatinskih boraca sa drugih otoka i obale.

Ne mogu a da se ne sjetim i naše najbliže susjetke, Milke Rokov-Petković, majora u penziji u Novom Beogradu, koja nam godinama ne reče da je bila borac na Neretvi i Sutjesci, kojoj se to omaklo nad ratnom fotografijom veće grupe omladinki sa otoka poslije njihovog dolaska u partizane, septembra 1942, iznad sela Vodica kod Šibenika.

Bila je neobičan putnik prvog partizanskog konvoja na Jadranu, jedna među 250 dobrovoljaca koji su na goloj zemlji i uz rijetke zaloge i gutljaje vode punih 40 dana brojali jutra i noći na jednom od otočkih partizanskih logora ljeta 1942, da bi posljednjeg avgustovskog dana krenuli u najneobičniju ponoćnu partizansku marš-rutu od 30 i više km preko mora, put smion i za najhrabrijeg pomorca. Trinaest ribarskih čamaca na vesla, prvi partizanski konvoj koji je, uz pratnju tri »borbena« čamca i njihove rijetke »puškare«, prevezao 250 iscrpljenih, ali za borbu hornih boraca, proletera, što se razidoše širom zemlje.

Eto, iz takvih sredina s našeg juga, sa otoka opkoljenih morem »i uskoćom prostora na kojem su za uspravno stajanje zaista morale biti dosta samo dvije stope zemlje«, isklesala se Prva otočka — Dvanaesta udarna brigada, partizanska vojska, koja se, pošto je branila Brač i Šoltu, krajem decembra 1943. povukla na Vis, gdje se okupila cijelokupna Dvadeset šesta divizija, ona što stiže i do Mostara, zajedno sa Devetom i Devetnaestom divizijom Osmog udarnog korpusa, i Dvadeset devetom udarnom divizijom.

Citalac u stvari živi sa životom 1400 boraca i rukovodilaca, koliko ih se našlo u prvom brigadnom stroju, sa 277 članova Partije i SKOJ-a, koji su se sredinom decembra 1943 — na brodovima bračke flotile, potpomognuti engleskim torpednim čamcima, kada je prvi put ostvareno zajedničko djelstvo naših i savezničkih snaga — prebacili na kopno i u Malom i Dugom Ratu

kod Omiša uspjelim desantnim prepadom najavili svoju dugu ofanzivu duž jadranskih obala, ali i odsudnu odbranu Visa, koji pretvorile u drugi Kronštat, gdje se početkom 1944. godine smjestio vojni i politički štab jugoslovenske revolucije, maršal Tito i njegovi saradnici.

A zatim su krenuli u desantno-prepadne borbene akcije, samostalno ili u zajednici sa ostalim jedinicama svoje divizije, protiv njemačkih snaga na Korčuli, Braču i Šolti, sve do septembra 1944, kada je započela završna ofanziva jedinica Osmog korpusa za konačno oslobođenje Dalmacije. I Hercegovine!

U ovoj dokumentarno zgusnutoj i pošteno napisanoj monografiji, koju nam predaje u ruke vrsni istoričar i brigadni rukovodilac SKOJ-a Nikola Anić, zabilježeni su skokovi sa otoka na otok i s otoka na kopno u kojima se kalila Dvanaesta dalmatinska, kako je izvedeno 15 prepadnih akcija zasjednog oblika na Braču i Šolti, sve što se događalo od septembra 1944, kad je Brigada napustila Vis i prebacila se na Brač, pa do decembra 1944, do konačnog oslobođenja Dalmacije, odnosno o bici koja se začela upravo onog dana (12. septembra) kada je Tito borcima na Visu održao povijesni govor koji je završio riječima »Tuđe nećemo, ali svoje ne damo«, da bi se dalje razvijala u okršajima za oslobođenje Brača, Šolte i Drvenika, Omiša, Makarske, Baške Vode, Brela, Zadvarja, Splita, Šibenika, Knina...

Brigada je imala 101 poginulog i 339 ranjenih, dok je neprijatelj izgubio 1334 ubijena i 2083 zarobljenih, pored zaplijenjena 34 topa, 135 mitraljeza, 21 minobacač, 1270 pušaka, 60 kamiona i automobila. Brigada je proglašena udarnom. Sve nam to autor reče jezikom cifara pa, kao da se žurio, poput svoje Brigade, zapisu škrto, i u mojim očima, nedovoljno i necjelovito, o borbama za oslobođenje Splita, o sudaru sa 12000 neprijateljskih vojnika, jer evo što o tome piše: »Ujutru 26. listopada Split je bio oslobođen. U njemu su se navečer 25. listopada već nalazile jedinice 1. bataljona 12. brigade, koje su prve upale u Split preko Firula, a zatim su stigli 2. i 4. bataljon 12. brigade i dijelovi 10. dalmatinske brigade. Zarobljeno je 700 domobrana, žandara i ostalih. Iz Splita se odmah povukla 10. dalmatinska, a u gradu je ostala 12. dalmatinska brigada. U borbama za Split 12. brigada je imala 2 poginula i 7 ranjenih. Oslobođen je Split, glavni grad Dalmacije. Velika pobjeda 12. dalmatinske brigade.«

Samo toliko reći o tako krupnoj pobjedi?! Kako to da je vođena gadna borba i u njoj zarobljeno, pored poginulih i ranjenih, 700 neprijateljskih vojnika, a Brigada imala samo 2 poginula i 7 ranjenih, a zatim, značajnije od toga, zar je bilo moguće izvojevati takvu bitku bez učešća ilegalnih radnika partizanskog Splita, o gradu ne reći ni jednu riječ, biti zagledan samo u brigadnu kolonu, uistinu može da zasmeta, baš kao što bi autor učinio grešku, koju ipak nije učinio, kad bi zapisao da su sva

četiri mostarska mosta sačuvali samo borci Dvanaeste dalmatinske, bez oružanih grupa koje su blagovremeno razmontirale eksploziv i kablove ispod mostova braneći ih zajedno sa borcima dalmatinskih brigada.

Evo, dakle, Dvanaeste dalmatinske u centru Mostara, u njenom novom ratnom vrtlogu, u Ričini, u zgradi Gimnazije, ispred hotela »Bristol«, s protivkolcem što uništi tenk pred Gradskom banjom, uoči skoka preko Neretve, na Musalu. Iza nje su ostale borbe za oslobođenje Lištice, kada se glavnina Brigade probila iz okruženja i jurišem uništila njemačko-ustaške snage na Ciganskom brdu kod Knešpolja, kao i napadi na neprijateljeve položaje na planinskem masivu Jastrebinke koji su činili okosnicu odbrane Mostara sa zapada.

Stigla je, tako, i do sela Cima, uz sadjejstvo Jedanaeste dalmatinske i Treće prekomorske, da bi ujutru 14. februara 1945. stigla do Neretve, nasuprot hotela »Neretva«, kada je protivkolac, u sumrak toga dana, jednom jedinom granatom uništio njemački tenk.

Drugi bataljon Dvanaeste dalmatinske osvojio je most u zajedničkom napadu Prve tenkovske brigade i jedne čete Prve dalmatinske proleterske brigade i borbe prenio u istočni dio grada. »Oko ponoći bilo je sve završeno... Mostar je oslobođen zajedničkim naporima jedinica 9, 19. i 26. dalmatinske i 29. hercegovačke divizije i ostalih snaga 8. korpusa uz punu pomoć i podršku rukovodstva NOP-a i građana Mostara«, kako zapisa pisac ove priče što je prepričah da bih približio tu knjigu kojom je ispričan životopis Prve otočke brigade.

Mada se moglo očekivati da će pisac zastati pred borbenim i životnim djelom znatno više poginulih i ranjenih boraca, od njih 366 poginulih i 1124 ranjena, koliko je Brigada imala gubitaka tokom ratnih dana (samo u mostarskoj operaciji 47 poginulih i 112 ranjenih), što je, nema sumnje, slabija strana knjige, jer nam nisu dovoljna samo njihova imena ili poneka impresija u brigadnim glasilima, u našem sjećanju, ipak, ostaje kazivanje o komesaru čete Mati Vitasoviću, jasenovačkom logorašu i mitraljescu sa Sutjeske, koji poginu 6. februara kod Knešpolja, gdje poginu i komandir čete Milan Bilić, kao što toga dana poginuše vodnik Jure Novak sa Hvara i njegov puškomitrailjezac Alojz Berhant, Slovenac, i radnik Franjo Žunter iz Celja, i Josip Peharović iz Srema, i Poljak Zigmund Dunajski, koji stiže i do nas, do svog groba nadomak Mostara.

Na prilazima našega grada, u selu Jasenici, u osvit 14. februara 1945. ostavili su svoje živote i četvorica boraca Drugog bataljona Dvanaeste hercegovačke udarne brigade, napadajući na jednom krilu dalmatinske divizije, kad ranjenom 18-godišnjem skojevcu Camilu Veledaru priskočiše i poginuše Drago Sudar, Živojin Radovanović i Stevo Serden, kad i Veledar ubrzo izdahnu, a nje-

govoj šesnaestogodišnjoj sestri Zejni, na roditeljskom pragu u Počitelju, prepuknu srce iznad nosila izdahnulog brata puškomitralsjеса.

O rascvjetima bratstva što oplemeniše tek oslobođeni Mostar govorio je i Čamilov brat, borac sa Sutjeske Salko Veledar, pukovnik u penziji, 6. avgusta 1981. u selu Gorancima iznad Mostara, pred spomenikom koji je narod Mostara podigao palim borcima Treće prekomorske brigade:

»U tim borbama pогinula su 184 borca iz Slovenskog primorja i Istre, od kojih su 134 sahranjena u ovoj grobnici, od čega 73 borca iz Treće prekomorske udarne brigade, a 61 borac iz drugih jedinica NOVJ... Oslobođenjem Mostara, Lištice i Nевесинја, a nešto kasnije i Konjica, završeno je konačno oslobođenje Hercegovine. Evo, ovo je najbolji primjer, za oslobođenje Mostara, kako smo stvarali i kovali bratstvo i jedinstvo, krvlju zaliveno svih naroda i narodnosti iz Dalmacije, Slovenije, Istre, Slovenskog i Hrvatskog primorja i Hercegovine. Mostar i njegovi žitelji su svojim djelom pokazali da narod koji je spreman da brani svoju slobodu ne može biti pokoren.«

Tako je bilo u vrijeme kada su borci sa Brača i Šolte, Hvara i Visa, iz 110 opština širom Jugoslavije, o čemu govori ta dragocjena monografija, zajedno sa borcima Dvadeset devete hercegovačke udarne divizije i drugih jedinica NOVJ, na obalama Neretve gradili nove mostove prijateljstva i slobode, zajedništva i bratstva.

Mensur Seferović

MOSTARSKA OPERACIJA, Vojno izdavački zavod, Beograd, 1986.

Prošlogodišnji naučni skup posvećen mostarskoj operaciji i organizovan povodom 40-godišnjice oslobođenja Mostara i pobjede nad fašizmom i svečano predstavljanje knjige »Mostarska operacija — učesnici govore« znak su zahvalnosti naroda cijele Hercegovine, i posebno grada Mostara, borcima, komandirima, komandantima i političkim komesarima 8. korpusa (dalmatinskog) i 29. udarne divizije (hercegovačke) koji su se borili u istorijskoj bici za Mostar, a svojim učešćem na prošlogodišnjem naučnom skupu i pisanim prilozima u ovoj knjizi ostavili omladini, školama i narodu Hercegovine autentična svjedočenja o jednom teškom i slavnom vremenu kad se bratstvo i jedinstvo, prva i najveća tekovina NOR-a i socijalističke revolucije, kovalo zalaganjem vlastitih života. Svi mi, živi učesnici mostarske operacije i narod Hercegovine, dugujemo zahvalnost Saveznom sekretarijatu za narodnu odbranu i njegovim organima i komandama koji su bili inicijatori i organizatori niza sličnih naučnih skupova i okruglih stolova o najvažnijim operacijama u završnoj godini našeg NOR-a, od kojih je jedan posvećen mostarskoj operaciji, kao i VIZ, izdavaču ove vrlo značajne edicije od 10 knjiga, među kojima je i ova.

U drugoj polovini 1944. godine vrhovni komandant NOV i POJ maršal Tito, prateći razvoj događaja na svjetskim ratištima, posebno na našem, odlučio je da još više pojača borbene napore na cijelom našem prostoru izdižući ih na nivo krupnih, savremenih napadnih operacija operativnog i strategijskog značaja. U cilju realizacije te strategijske zamisli i odluke vrhovnog komandanta, polovinom septembra 1944. godine, izdato je naređenje svim komandama i štabovima, koje je karakterisalo naše tadašnje ukupno operativno-strategijsko stanje, a glasilo je:

»Pređite u opštu ofanzivu, presijecajte komunikacije, zauzimajte neprijateljska uporišta i saobraćajne čvorove, spriječite

svako organizovano povlačenje neprijatelja tako da ne iznese iz naše zemlje ni jedan komad oružja.« Sprovodeći naređenje druga Tita, javile su se krupne i posebno značajne napadne operacije toga vremena: pohod operativne grupe divizija u Srbiji, beograd-ska, kninska, mostarska i sarajevska operacija, a zatim strategijska operacija na ratištu poznata kao završne operacije Jugoslovenske armije za konačno oslobođenje zemlje. Svim tim operacijama rukovodio je maršal Tito preko Vrhovnog štaba NOV i POJ.

Te operacije, mada su dijelovi opšte strategijske zamisli, razlikovale su se po gotovo svim osnovnim obilježjima, što je bio odraz različitih operativnih, borbenih i materijalnih uslova, s jedne, i bogatstva ideja i inicijativa starješina i komandi koje su operacije organizovale i izvodile, s druge strane. Tako, recimo, da bi se pristupilo neposrednim pripremama i izvođenju mostarske operacije, trebalo je prethodno u žestokim borbama razbiti i uništiti grupu četničkih jurišnih korpusa Lukačevića, obezbijediti jadranško zalede i uništiti vrlo jake ustaške snage na prilazima Mostaru. Ova knjiga, iz pera najodgovornijih učesnika u mostarskoj i drugim operacijama toga vremena, govori o slavnoj prošlosti za srećnu budućnost, ali i o tome šta je značila izdaja i kako su se ustaški i četnički zločinci i tada, krajem rata, očajnički borili da produže život i boravak fašističkoj nemani u našoj ratom razorenoj i zločinima namučenoj zemlji.

U knjizi »Mostarska operacija — učesnici govore« sabrana su brojna i dragocjena dokumenta toga vremena: zapovijesti, naredjenja, direktive, planovi, izvještaji, informacije i sjećanja preživjelih učesnika. Stoga knjiga predstavlja zbir građe velike istorijske i vojnonaučne vrijednosti za naša dalja monografsko-istorijska i vojnostručna istraživanja. Poseban značaj to djelo ima za dalju razradu, obogaćivanje i usavršavanje koncepcije, doktrine i sistema ONO i DSZ, za koju je koncepciju maršal Tito više puta rekao da njeno glavno ishodište čine bogata iskustva NOR-a i socijalističke revolucije, uskladena sa zahtjevima vremena i drugim konkretnim uslovima. Zbog toga sabrana i stručno ubožljena iskustva ratnika, koji su organizovali i izveli mostarsku operaciju, pomažu daljim prodrorima u sve oblasti društvenog organizovanja, pripremanja i jačanja sistema ONO i DSZ.

Iskustva mostarske operacije u svim vidovima borbenih djejstava su vrlo poučna, naročito u izboru oblika manevra, kretanja, koncentrisanja i razvoja snaga za borbu. Brzo i efikasno dovođenje krupnih sastava 8. korpusa iz srednje i sjeverne Dalmacije na polazne položaje za napad predstavlja i danas dragocjeno iskustvo. Oblici i žestina oružane borbe u širim rejonima Širokog Brijega, Nevesinja, Mostara i Ivan-planine veoma su poučni kako sa stanovišta naših postupaka tako i po upornosti i aktivnosti odbrane neprijatelja u specifičnim uslovima — na kršu, na širokom frontu, u naseljenim mjestima, a u sjevernom dijelu zone operacije i po dubokom snijegu i velikoj zimi.

Primjeri grada Mostara, posebno njegove omladine i radnika tokom cijelog rata i, naročito, u borbama za Mostar, dragocjena su iskustva. Pripadnici NOP-a Mostara, predvođeni članovima KPJ i SKOJ-a, u saradnji sa jedinicama koje su napadale sa fronta, uspjeli su spriječiti rušenje već pripremljenih miniranih objekata: mostova, rudnika, željezničke stanice i još nekih zgrada. Iskustva stečena u otporu i borbi okupiranog grada zaslужuju pažljivija i studiozna izučavanja, pa i uopštavanja, jer mogu biti od interesa i za našu savremenu ratnu vještinu, posebno u domenu pripreme gradova i većih urbanih centara za opštenarodni odbrambeni rat.

Uspješno izvedena mostarska operacija, zajedno sa svim sličnim operacijama jedinica NOVJ i JA u završnom periodu rata, bila je dostojan dokaz snage naše ratne oružane sile i njene sposobnosti da uz podršku naroda, na jugoslovenskom ratištu, samostalno izvodi napadne operacije najvišeg ranga, uključujući i strategijsku operaciju, i da samostalno obrazuje dio savezničkog fronta oko snaga fašističke Njemačke, što je uz četvorogodišnju borbu našu zemlju uvrstilo u red glavnih pobjednika u drugom svjetskom ratu.

*Milan Bjelogrlić,
general-pukovnik*

Uspješno izvedena mostarska operacija, zajedno sa svim sličnim operacijama jedinica NOVJ i JA u završnom periodu rata, bila je dostojan dokaz snage naše ratne oružane sile i njene sposobnosti da uz podršku naroda, na jugoslovenskom ratištu, samostalno izvodi napadne operacije najvišeg ranga, uključujući i strategijsku operaciju, i da samostalno obrazuje dio savezničkog fronta oko snaga fašističke Njemačke, što je uz četvorogodišnju borbu našu zemlju uvrstilo u red glavnih pobjednika u drugom svjetskom ratu.

Uspješno izvedena mostarska operacija, zajedno sa svim sličnim operacijama jedinica NOVJ i JA u završnom periodu rata, bila je dostojan dokaz snage naše ratne oružane sile i njene sposobnosti da uz podršku naroda, na jugoslovenskom ratištu, samostalno izvodi napadne operacije najvišeg ranga, uključujući i strategijsku operaciju, i da samostalno obrazuje dio savezničkog fronta oko snaga fašističke Njemačke, što je uz četvorogodišnju borbu našu zemlju uvrstilo u red glavnih pobjednika u drugom svjetskom ratu.

Uspješno izvedena mostarska operacija, zajedno sa svim sličnim operacijama jedinica NOVJ i JA u završnom periodu rata, bila je dostojan dokaz snage naše ratne oružane sile i njene sposobnosti da uz podršku naroda, na jugoslovenskom ratištu, samostalno izvodi napadne operacije najvišeg ranga, uključujući i strategijsku operaciju, i da samostalno obrazuje dio savezničkog fronta oko snaga fašističke Njemačke, što je uz četvorogodišnju borbu našu zemlju uvrstilo u red glavnih pobjednika u drugom svjetskom ratu.

Uspješno izvedena mostarska operacija, zajedno sa svim sličnim operacijama jedinica NOVJ i JA u završnom periodu rata, bila je dostojan dokaz snage naše ratne oružane sile i njene sposobnosti da uz podršku naroda, na jugoslovenskom ratištu, samostalno izvodi napadne operacije najvišeg ranga, uključujući i strategijsku operaciju, i da samostalno obrazuje dio savezničkog fronta oko snaga fašističke Njemačke, što je uz četvorogodišnju borbu našu zemlju uvrstilo u red glavnih pobjednika u drugom svjetskom ratu.

Mensur Seferović: MOSTARSKI KOMPLETI, »Mostar u borbi za slobodu«, Opštinski odbor SUBNOR-a, Mostar, 1985.

Mensur Seferović je do sada objavio 14 knjiga o narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji u Jugoslaviji, te je jedan od najplodnijih jugoslovenskih pisaca o našem vremenu ratnom. »Mostarski kolopleti« su njegova četvrta knjiga o Mostaru i Mostarcima u NOB-u i revoluciji.

U svojim knjigama pisac je formirao osoben način kazivanja koji ima osobine historiografskog i, ujedno, beletrističkog opisivanja. U »Mostarskim kolopletima« ostaje dosljedan tom obliku »ratne proze«. Osobenost »Kolopleta« je u tome što donose »portrete« nekoliko mostarskih revolucionara koji su nadživjeli rat i nečim se istakli u poratnom vremenu.

Jedno svojstvo dobrog historiografskog štiva, vidljivo u ovoj knjizi, izrazita je dokumentarnost. Vidi se da je autor proučio puno dokumenata i prikupio raznovrsnu građu. Njegov tekst je zaista kreat podacima o Mostaru i Mostarcima u NOB-u i poratnim zbijanjima.

Za razliku od »posnog« stručnog jezika naučne eksplikacije, Seferović je sklon »sočnom« stilu pripovjedačke slikovitosti, jer se njegov tekst rado čita i bez posebnog stručnog interesa za historiju.

Ovom prilikom neću izlagati cijeli sadržaj knjige, ne mogu — i ne želim — da svojim prikazom zamjenujem čitanje »Mostarskih kolopleta«. Knjigu vrijedi čitati i zato što zanimljivo slijedi životne putanje svojih junaka i u poratnom vremenu i što njihovim sudbinama unekoliko nagovještava sudbinu revolucije.

Danas, četrdeset godina po oslobođenju, imamo dovoljno iskustava i razloga da upravo o tome najozbiljnije razmišljamo, mimo slavljeničkog nazdravičarstva.

Ovom knjigom, kao i tolikim drugim, pokazuje se kako je revolucija pobijedila na ratištima i prenijela se na radilišta, proizvodnju materijalnih i duhovnih dobara i javnih usluga. Prelaz iz jednog u drugi čin revolucionarne drame bio je za sve dramatičan, ali ga nisu svi jednako proživjeli. Istrajni revolucionari nisu zapali u potrošnju ratne slave i tekovina revolucije, nego su nastavili kao revolucionari na gradilištima, u fabrikama, rudnicima, školama, bolnicama, naučnim i kulturnim ustanovama i drugdje, poput ovih iz Seferovićeve knjige. Nošeni partizanskim etosom slamali su razne otpore, dobijali nezaslužene udarce, ostajali bez zaslужenih priznanja, napadali i bivali napadnuti, pobjeđivali i bili pobijeđeni, izdržali puno toga da bi izdržala revolucija. Pokazalo se da ni u poratnom razdoblju revolucija »nije šetnja Nevskim prospektom«.

Pokazalo se, drugim riječima, da je naša revolucija veoma naporno probijanje kroz bespuće gdje se može i posustati i zалutati, istrajati i dotrajati, prestrojiti i krenuti u podvige, ukratko da revolucija, kao i sve u ljudskoj povijesti, ima i lice i naličje. Ništa se ne može valjano upoznati dok se ne zaviri i u naličje.

Za našu borbu i poslijeratnu izgradnju je rečeno da je »revolucija koja teče«. Ostanemo li pri toj slici, umjesna su pitanja kako je potekla, kako i kuda teče, dokle je dotekla, da li još zbilja teče... Zna se da je u prvo vrijeme revolucija bila kao rijeka u gornjem toku: čista, bistra, zdrava, bučna, plahovita; savladala je bezbroj prepreka, ništa je nije moglo zaustaviti dok se nije sručila niz planinu. U mirnodopskom toku je kao rijeka u ravnicama: teče sporije, ponekad i presporo, krivuda kojekuda, pa se ponegdje i udalji od cilja, osvježava se novim vrelima, ali se i muti i zagađuje svakavim nečistim vodurinama. Ponekad i presuši u svom koritu, sasvim nesvesno ispari, a ponekad se odjednom izgubi i u ponoru.

Sve to, međutim, ne događa se bez ljudskih zasluga i krivica. Ljudi mogu regulisati rijeku, promijeniti joj tok, usmjeriti je pravo cilju.

Revolucionarnu prošlost valja održavati u pamćenju ponajviše radi održavanja revolucije u životu, radi pravovremenog ispravljanja i pročišćavanja njenog daljeg toka. Stoga preporučujem knjigu »Mostarski kolopleti«.

Dr Andrija Krešić

**Dragan Bartolović: DŽEMAL BIJEDIĆ I NJEGOVO VRIJEME,
Odbor za obilježavanje imena i djela Džemala Bijedića i Prva
književna komuna, Mostar, 1985.**

Publicistika je štivo koje, posebno u posljednje vrijeme, postaje sve traženije i koje sve lakše nalazi put do čitaoca. Prostor koji taj žanr osvaja izgleda samo na prvi pogled »otet« sve složenijem prisustvu savremene literature i njenog tumačenja i razjašnjavanja. U stvari, radi se o nečem sasvim drugom. Radi se, prije svega, o vremenu u kojem su sazreli brojni stvaraoci, političari, vojni rukovodioci drugog svjetskog rata, istoričari — svi koji imaju šta da kažu i koji to umiju. Posljedica toga je, između ostalog, snažan interes savremenog čovjeka za ključne događaje i ličnosti iz istorije, kao i za vizije koje obogaćuju ljudsku maštu i perspektive te mašte. To govori o još nečem, o vraćanju savremenog čovjeka knjizi (možda: približavanju knjizi) upravo kroz jednostavno, lako čitljivo, a opet poučno i vrijedno kazivanje. Stoga je i svaka nova knjiga zasnovana na pozitivnim idejnim i faktografskim tumačenjima i razjašnjavanjima vrijedan odjek u vremenu i prostoru u kojem se pojavljuje i u kojem živi.

Hercegovina je u posljednju deceniju-dvije dala značajan prilog osvjetljavanju svoje revolucionarne prošlosti i tradicije. U tom pogledu posebno mjesto ima i jedini izdavač sa ovog tla Prva književna komuna koja je upravo realizovala značajan projekt — knjigu *DŽEMAL BIJEDIĆ I NJEGOVO VRIJEME* autora Dragana Bartolovića. Prva književna komuna obavila je editorski dio posla, a izdavač je Odbor za obilježavanje imena i djela Džemala Bijedića koji djeluje u sastavu Univerziteta »Džemal Bijedić« u Mostaru.

Autor je pokušao razjasniti, hronološki postaviti i podvući neke od najznačajnijih tačaka djelovanja istaknutog revolucionara

ra, humaniste, organizatora ustanka, ilegalca, borca sa Sutjeske i bliskog saradnika druga Tita. Metodi korišćenja dokumenata prvo reda, te usmenog kazivanja i ličnog izvođenja zaključaka isprepliću se u iznošenju činjenica jedne bogate i značajne prisutnosti koja je sobom obilježila vrijeme u kojem je trajala, svjetlo i čvrsto do posljednjeg daha. Riječ je, dakle, o značajnom istraživačkom poslu. Bartolović ne teži potpunom prosvjetljavanju svih mogućih manifestacija života Džemala Bijedića, mada nam se čini da je, bar u naznakama, sve ili skoro sve dotaknuto. Kazivanje je odmjereno, zanimljivo, jednostavno. Polazeći i oslanjajući se na znan metod hronološkog kazivanja, Bartolović na početku osvjetljava prve životne korake Džemala Bijedića, prateći ga do školanja i sticanja prvih naprednih revolucionarnih ideja. Osvjetjava se Džemalova ličnost posebno od trenutka kada je kao maturant mostarske Gimnazije stigao na studij prava u Beograd 1937. Taj grad i studije značili su mnogo za formiranje revolucionarne ličnosti Džemala Bijedića. Taj grad bio je njegovo polazište u brojne misije mira sa Titovim porukama u sve krajeve svijeta.

Ali, vratimo se, zakratko, u dane kad je Džemal Bijedić kao student često putovao između Mostara i Beograda. Hercegovina i Mostar u to vrijeme predstavljaju značajno revolucionarno vrelo i uporište Partije. Džemala vidimo kao ilegalca koji je stalno u pokretu i koji i u to vrijeme (kao i uviјek kasnije) osjeća revolucionarno izrastanje kao trajan proces prevazilaženja i prevladavanja, kao dijalektički odjek u svim vremenima i svim sferama. Učestvuje u brojnim manifestacijama protiv nenarodnog režima, potpisuje čuvena pisma bosanskohercegovačke omladine (studentiske omladine), u Beogradu druguje sa Markom Mihićem, Dragicom i Radom Pravicom, Mahmudom Bušatlijom, Mustafom Zubčevićem, Rifatom Burdževićem... U Beogradu je i primljen u Skoj. Dva mjeseca kasnije Mustafa Pašić ga prima u Partiju. Od brojnih dužnosti koje je u to vrijeme obavljao pomenimo da je bio sekretar Oblasnog komiteta Skoja za Hercegovinu, treći ratni sekretar Mjesnog komiteta KPJ u Mostaru, sekretar Oblasnog komiteta KPJ za južnu Hercegovinu... Slijede ratni putevi, nove dužnosti i nova iskušenja. Džemal Bijedić u svakoj prilici nalazi rješenje, nalazi izlaz, i u Mostaru, i u Sarajevu, i u Tuzli...

U poslijeratnoj obnovi i izgradnji Džemal Bijedić dao je takođe veliki doprinos. Nije samo bio angažovan na jednom poslu niti je njegov interes bio usmjeren u jednom pravcu. Naprotiv! Iz te svestranosti proizšao je snažan i upečatljiv životni put i djelo. Stizao je ovaj revolucionar stvaralac na stazama Titovih i naših istražavanja i afirmacija u sve krajeve svijeta, svuda gdje je trebalo afirmisati ljudske vrijednosti, bilo da se radi na unapređenju bilateralne ili multilateralne saradnje i nesvrstavanja. Posebno poglavje svakako je vrijeme provedeno na čelu SIV-a, gdje je kao Titov mandator postao jedna od najistaknutijih figura našeg političkog života sedamdesetih godina.

No, vrijedi istaći još nešto. Riječ je o privatnom životu Džemala Bijedića. Ima nečeg toplog, skladnog, gotovo patrijarhalnog u odnosu prema porodici. Još jednom je teza o nepostojanju privatnog života istaknutih ličnosti doživjela negaciju. Siromašne ličnosti nemaju privatni život. Bartolović, svjestan bogatstva upravo privatnog života Džemala Bijedića, nastoji uskladiti i ispreplesti kazivanje, nastoji ga osvijetliti i iz tog ugla. Vidimo Bijedića kao nježnog oca, rođaka, prijatelja... Jednostavno, u njegovoj ličnosti ima nešto od one prodone i lucidne hercegovačke duše i mudrosti.

Ovo je knjiga-rekonstrukcija, zapravo možda početna rekonstrukcija ličnosti i djela Džemala Bijedića. Sigurno je da će ona biti, i to je dobro, značajno polazište u daljem istraživačkom radu. U savremenoj publicistici toga tipa ovo je zapažen rezultat, možda i kao snažan odgovor na izazove vremena koje hoće da izbriše sjećanje, sve što zapisano i očovječeno nije. Djelo Džemala Bijedića tako je upleteno u trajan zapis, jači od svakog vremena i svakog mita o prolaznosti i ljudskog trajanja i življena.

Omer Tipura

Enver Ćemalović: MOSTARSKI BATALJON, Odbor za pisanje istorije revolucionarnog pokreta i NGB-a Mostara, Mostar, 1986.

Drug Enver Ćemalović, pisac knjige »Mostarski bataljon«, bio je učesnik, svjedok, borac i jedan od čelnih rukovodilaca Mostarskog bataljona. Zbog toga knjiga, pored mnogih, sada već istorijskih dokumenata, sadrži mnogo doživljenog autorovog kazivanja o zbijanjima i događajima, o sudbinama boraca koje su se zbole već davno, prije četrdeset i više godina. Baš zbog toga što je to dio i njegovog života, autor nam približava dio slavne istorije narodnooslobodilačkog rata grada Mostara i njegovih ljudi.

Citajući tekst o Mostarskom bataljonu, još dok nije bio premljen za štampanje, bio sam toliko obuzet njime da ga nisam ispuštao iz ruku, ne radi toga da bih o njemu dao neki prikaz i ocjenu ili u najmanju ruku neko svoje mišljenje, nego su me slavni događaji i potresne sudbine tih divnih boraca podsticali da saznam o njima sve, do kraja. Vjerovatno me to zadovoljstvo obuzimalo i plijenilo čitajući taj rad i zbog toga što sam izvjesno vrijeme, tačnije u drugoj polovini 1942. godine, bio u prilici da upoznam mnoge drugove iz tog Bataljona, da čujem priče o njima i ocjene o čitavom Bataljonu. Konačno, svi koje je to interesovalo imali smo prilike da sve do danas čitamo nešto što je napisano ili čujemo što je kazano o tome, i tako formiramo svoje ocjene i mišljenja. Ali, sve su to bili fragmenti, često uzgredna pričanja koja su donekle bila prepuštena zaboravu, u svakom slučaju bila je to nedovršena i nekompletna priča o Mostarskom bataljonu. Autoru je bilo potrebno nekoliko godina da prikupi građu, da provjeri činjenice i da konsultuje mnoga ljudi kako bismo osjetili i doživjeli prijatne trenutke s pojmom knjige, iz koje je još jednom progovorila naša nedavna istorija. Može se

reći da u pričanju tih događaja iz surovih godina okupacije i našeg narodnooslobodilačkog rata ništa nije izvitopereno niti su događaji pomjereni, bez obzira što od tada postoji veliki vremenski razmak od preko četrdeset godina.

Svjedoci smo da se posljednjih desetak godina mnogo više piše o našoj narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji i ovdje u Hercegovini. Sve je više monografija brigada, divizija, hronika pojedinih opština, memoara pojedinaca, priča o pojedinim događajima koje imaju i literarnu vrijednost. Bez obzira što u tim napisima ima dobrih, prosječnih i loših ostvarenja i što u ocjenama pojedinih događaja ima raznih ličnih viđenja, koja neće izdržati objektivnu kritiku, ipak je prijeko potrebno da se prezentiraju dokumenti o oslobođilačkom vremenu koje je novo i neponovljivo u istoriji naše zemlje i Hercegovine.

I ovaj prilog našem revolucionarnom narodnooslobodilačkom ratu druga Envera Ćemalovića o Mostarskom bataljonu je dragocjen. I do sada se pisalo, iako malo, o pojedinim bataljonima naše vojske, ali po nekim objektivnim kriterijumima, po onome što je bio i kako je nastao, te ko su bili njegovi borci, zaslužuje Mostarski bataljon svoju cijelovitu monografiju. Gotovo svaki naš bataljon, a bilo ih je na stotine, imao je svoje obilježje, svoj razvoj, svoju ličnu kartu. Svi su oni nastajali zavisno od okolnosti koje su bile presudne u narastanju i razvoju naše vojske, posebno za one naše vojne jedinice koje su formirane 1941. godine u jeku njemačkog i italijanskog fašizma. Te godine mraka i tame, straha i mržnje, i ovdje, na našem prostoru, komunisti su bili novi vjesnici borbe za slobodu, organizatori i nosioci novih revolucionarnih zahtjeva.

Mislim da neću obeslijeniti ni darovite kritičare ni tekst autora ako iznesem neka svoja mišljenja o Mostarskom bataljonu, bez obzira da li su ona već rečena ili prepričana. Ovom prilikom prisjećam se njemačkog književnika i antifašiste, nobelovca Hajnriha Bela, koji je rekao: »Ako se sloboda ne koristi, ona ugine. To prije svega važi za slobodu riječi.«

Potkraj 1941. godine u Hercegovini, u njenom istočnom dijelu, gdje je ustanak srpskog stanovništva bio u stalnom usponu, bilo je formirano mnogo bataljona partizanske vojske, kojima je pravac i smisao borbe davala Komunistička partija. To su bili teritorijalni bataljoni koji su branili slobodnu teritoriju. Tako je i ovaj Bataljon bio formiran na teritoriji Konjica kao Konjički bataljon. O tome kako je formiran, o njegovom razvojnem putu, o njegovim podvizima na Žepcu i Prozoru, i u petoj ofanzivi, o ulasku u okupirani Mostar i drugim vojničkim djelstvima autor je dao cijelovitu sliku. Nije potrebno govoriti da je u Bataljonu bilo dosta boraca iz Konjica, Jablanice i drugih krajeva, o tome se dosta govori u knjizi, samo ču ukratko naznačiti obilježja Bataljona.

Prvo, svaki naš bataljon, kao i čitava Narodnooslobodilačka vojska, bio je po sastavu boraca vrlo mlad, ali se bez pretjerivanja može reći da je ovaj Bataljon bio jedinica izrazite mladosti, sastavljen od srednjoškolaca, studenata i radnika.

Drugo, po nacionalnom sastavu, najbrojniji su bili Muslimani, bilo je Srba i Hrvata, tako da je to na teritoriji Hercegovine u to vrijeme bio u pravom smislu borbeni bataljon bratstva i jedinstva. Nama, koji smo savremenici tih surovih dana rata i nasilja okupacije, kada se ustank neravnomjerno razvijao iz sasvim objektivnih razloga, ne samo ovdje u Hercegovini nego i u čitavoj zemlji, Bataljon je bio svjedočanstvo da naša strateška propagandna parola o bratstvu i jedinstvu nije fraza nego živa stvarnost koja je i dokazala da samo zajednički možemo izvojevati pobjedu.

Treće, ne znam da li bi se i za jednu vojnu jedinicu naše vojske, kao za naš Bataljon, moglo reći da je bila tako povezana sa svojim gradom u toku čitavog rata. Skrivene i nedokučive ilegalne veze boraca sa građanima Mostara za okupatora i izdajnike bile su nesavladljiva prepreka koja će u istoriji biti zabilježena kao podvig vrijedan divljenja. Vjerujem da će mnogi čitalac ove knjige pred istinitim događajima koji su se dešavali u gradu i u Bataljonu ostati nijemi pitajući se da li je sve to moguće. Vjerujem,isto tako, da će i dalje pisanje hronike o Mostaru i Hercegovini ponovo posvjedočiti istinitost događaja ističući pri tome povezanost naroda sa svojim borcima i tako upotpuniti cjelovitu sliku o istoriji jednog grada, u kojoj je Komunistička partija Jugoslavije dala i pravac i smisao jednoj velikoj antifašističkoj i revolucionarnoj borbi za slobodu. Možda se u tome, donekle, krije i jedna negativna strana te i takve međusobne povezanosti, jer Bataljon, prema onome što je bio, nije u to vrijeme dao očekivani broj komandira, komandanata i političkih komesara drugim jedinicama naše vojske. Takva postavka možda stoji, ali na ovom mjestu o njoj nije potrebno posebno raspravljati.

I četvrto, potpuna slika ove vojne jedinice bila bi manjkava ako se ne kaže da je ona od svog osnivanja prožeta patriotskim raspoloženjem, revolucionarnim htijenjima i komunističkim idealima. Možda je to i najbitnija karakteristika Bataljona, koji bi se i u tom pogledu mogao svrstati u rijetke jedinice naše vojske, ponikle iz narodne borbe protiv fašizma. Objektivni uslovi, u kojima se razvijao Mostar još za vrijeme stare Jugoslavije, čak i prije, otvarali su nove mogućnosti da grad izade na širok kolosijek naprednih ideja i revolucionarnih ostvarenja. U tome je svoje predvodničko mjesto našao progresivni radnički pokret, iz čijih su redova ponikli istaknuti robijaši, jugoslovenski komunisti, kao što su: Risto Samardžić, Blagoje Parović, Ivan Krndelj, Gojko Vučović, Mladen Čonić, Muja Pašić i drugi.

Mladići i djevojke, odgojeni u revolucionarnoj sredini, bili su ubijedeni i opredijeljeni komunisti, bez obzira da li su bili članovi Saveza komunističke omladine ili Komunističke partije. I drugi naši bataljoni, koji su u to vrijeme nastajali i djelovali u Hercegovini, bili su pod presudnim političkim uticajem Komunističke partije, ali je bilo dosta i onih koji su se u kriznim situacijama, naročito maja i juna 1942, za vrijeme treće neprijateljske ofanzive, osipali, politički lomili i raspadali. Sve te okolnosti dje-lovale su snažno. Naročito su izdajnička zavjera i puč četnika u okolini Konjica ostavili duboke tragove na život i akcije Bataljona. Zvijerska silina četničke izdaje bila je uperena baš prema borcima iz Mostara, ne samo zbog toga što su bili Muslimani nego i stoga što su ti borci bili dokraja komunistički opredijeljeni. Uostalom, nisu postojale nikakve razlike ni u postupcima ustaša i okupatora prema partizanima jer su se svi izdajnici i okupatori borili protiv nas u kontrarevolucionarnoj borbi.

Gоворити много о књизи и њеном аутору, који нам је веома успјешно приближио историјске догађаје једног великог времена, можда nije ни потребно jer ће књига сама о себи говорити. Вjerujem da je i моја замисао да нешто више каžem sapeta time što sam с velikim zadovoljstvom читao knjigu i uvjerljivo проширио своја сазнанja о доприносу града Mostara i njegovih ljudi oslobođilačkoj борби i revoluciji. Treba реći да је pisac monografije od почетка до kraja остало дослједан да пиše о Bataljonu, да прати додадаје i да унесе што је могуће више подвига бораца i njihovih судбина. Читаoca plijene догађаји i конкретне војнике акеције pojedinaca i група које су се изводиле долином Neretve, u Mostaru i Konjicu. Te акеције i ударе изводиле су тако вјешто, лукаво i intelligentno да им се морамо дивити, a piscu dugujemo zahvalnost što је успио да то зabilježи i угради u svoj текст, koji bi без тих конкретних описа bio monoton, osiromašen i ogoljen i ne bi докраја upotpunio живот ове војне единице.

Vjerujem da se pisac u svom radu ili, тачније, одmah na nje-govom почетку нашао pred dilemom da li da piše само o Bata-ljonu ili da ga smjesti u opšte uslove u Hercegovini, борби читавог Mostara, te opštim prilikama na jugoslovenskom ratištu i борби saveznika protiv fašističke Njemačke i Italije. To napominjem zbog toga što je prije štampanja bilo mišljenja da i te okolnosti treba unijeti u текст да se jasnije i kompletnije sagleda развојни put Bataljona. Svi ti фактори веома су krupni i odlučujući за живот Bataljona, као i за друге единице наше војске, ali mislim da je autor dobro postupio što te општеваžeће i познате елементе nije уградио u svoj текст. Piše se hronika Mostara, i napisano je, piše se i pisće se o Hercegovini, o brigadama i divizijama, a sve то чини jednu cjelinu našeg oslobođilačkog rata i revolucije. Такав прилаз овој monografiji i te kako bi opteretio текст poznatim i ponovljenim ocjenama којих inače имамо i previše i koje sejav-

ljaju stalno i ponavljaju. U napisima i radovima koji imaju pretenziju da daju istorijske analize i opšte poglede takvi događaji, opštevažeći i posebni, mogu biti osnova za svestranije ocjene.

Ima puno razloga da, čitajući tekst, čitalac stekne utisak da je autor sa puno smisla i odgovornosti istraživao i tragač za dokumentima i događajima da bi ih što vjernije i objektivnije prikazao. Provjera podataka u takvima radovima ima prvorazredan značaj za njihov kvalitet i trajanje. Istorijsko svjedočanstvo, uz dobro odabранe izvještaje iz tog vremena, odslikava veoma uverljivo jedno vrijeme herojskih podviga mladića i djevojaka koji su svjesno i dobrovoljno krčili puteve slobodi, a većina je dala svoje životе za slobodu i bolje sutra. Knjiga govori jezikom provjerenih činjenica i time na najbolji način osvjetljava stvarne sadržaje događaja, ona bježi od nasilnih uopštavanja koja bi joj umnila vrijednost.

Mislim da nije suvišno iznijeti još jednu vrijednu činjenicu, da autor teksta, i sam učesnik u svim tim zbivanjima u životu Bataljona nije slikao sebe, kao što neki obilato rade, što doprinosi da sva ta kazivanja budu vjernija i uvjerljivija.

I na kraju, ne treba izostaviti da u današnjim pisanjima o događajima iz našeg oslobođilačkog rata i revolucije, koji pod uticajem onog što se danas dešava u našem društvu ne daju uvijek pravu sliku zbivanja. Omeđena istorijska svijest, pod uticajem suludih vjetrova nacionalizma, uvijek se pojavljuje u obliku deformisanih i iskrivljenih slika i tumačenja događaja naše revolucije. U ovo vrijeme nije ih malo koji svojim napisima gube osjetljivost za istinu i pravdu i gaze po vrijednostima naše revolucije jer ih nacionalističko sljepilo odvodi na onu drugu stranu, u mrak i beznađe.

Knjiga o Mostarskom bataljonu i njen autor Enver Ćemalović izazivaju poštovanje i divljenje. Oni su istrgli iz zaborava veliki udio grada Mostara, proširili vidokrug o dijelu velike prošlosti i podstakli vjeru u budućnost. Knjiga, k tome, s pravom upozorava one kojima nije na srcu bratstvo i jedinstvo ove zemlje i kojima je vlastita prošlost okrenula leđa. Ona vraća najdragocjenije vrijednosti revolucije na svoje pravo mjesto, jer služi istini i osvjetljava njene vidike. Ona je i najveći poklon herojskom gradu na Dan njegovog oslobođenja, jer je tom prilikom i predstavljena javnosti.

Blažo Đuričić

SADRŽAJ

RASPRAVE, STUDIJE I ČLANCI

VUKOSAVA ATANACKOVIĆ-SALČIĆ	
Zaštita antičkog epigrafskog spomenika iz Karlova Hana (Prisoje) kod Duvna	7
Mr TOMISLAV ANĐELIĆ	
Ostava vizantijskog zlatnog novca iz Blatnice kod Čitluka u Hercegovini	19
Dr CVITO FISKOVIC	
Zvono iz 15. stoljeća u Livnu	23
Dr BOGUMIL HRABAK	
Dovoz bosanskog olova u Dubrovnik 1463—1520. godine	31
Dr JOSIP LUETIĆ	
Hercegovci i Stonjani u dobrosusjednim odnosima za vrijeme Dubrovačke Republike	81
Mr MARIJAN SIVRIĆ	
O nekim upisima hercegovačkih prezimena od početka 18. stoljeća do pada Dubrovačke Republike 1808. godine u maticama župe Grad u Dubrovniku (II dio)	97
Mr EDIN ČEBELIĆ	
Srpsko pjevačko društvo »Gusle« i njegova istorijska uloga	123
DANKA IVIĆ	
Bajanja i bajalice kao dio etnoveterine u Brotnju	139
Mr STJEPAN IVANKOVIC	
Organizacioni razvoj KPJ i SKOJ-a na području Hercegovine u toku NOB-a i socijalističke revolucije 1941—1945. godine	167
Dr DRAGO BOROVČANIN	
Rad komunista Bosne i Hercegovine na afirmaciji dokumenata Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a i odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a	187
Dr DUŠKO MILIDRAGOVIC	
Nastanak i razvoj narodnooslobodilačkih odbora u Hercegovini	195
	323

IZVORI I SJECANJA

HIVZIJA HASANDEDIĆ	
Orijentalna zbirka Provincijalata hercegovačkih franjevaca u Mostaru	225
TODO KURTOVIĆ	
Riječi istorijske istine Rade Pravice — — — — — — — — — —	233

OSVRTI I PRIKAZI

Roberto Salinas Price: Homerova slepa publika (Dr Đuro Basler) —	263
Roberto Salinas Price: Homerova slepa publika (Mr Pavle Knezović)	267
Alberto Fortis: Put po Dalmaciji (Radoslav Dodig) — — — — —	271
Osvrt o stolačkoj likovnoj baštini sa pregledom likovnog stvaralaštva konzem 19. i u prvoj polovini 20. stoljeća (Ale M. Poljarević) — —	275
Fazlija Alikalfić: Stasanje jedne mladosti (Dr Zlata Grebo) — — —	293
Bileća u NOB i revoluciji, Spomenica poginulim Bilećanima u NOP i revoluciji (Dr Duško Milidragović) — — — — — — — — — — —	297
Nikola Anić: Dvanaesta dalmatinska NOU brigada (Mensur Seferović)	301
Mostarska operacija (Milan Bjelogrlić) — — — — — — — — —	307
Mensur Seferović: Mostarski kolopleti (Dr Andrija Krešić) — — —	311
Dragan Bartolović: Džemal Bijedić i njegovo vrijeme (Omer Tipura)	313
Enver Ćemalović: Mostarski bataljon (Blažo Đurišić) — — — — —	317

